

ESPAÑA Y BÉLGICA:
UNA HISTORIA EUROPEA

Cien años de Embajada de España en Bélgica

Sergi Farré Salvá • Luis Francisco Martínez Montes

SPANJE EN BELGIË: EEN EUROPESE GESCHIEDENIS
Honderd jaar Spaanse Ambassade in België

L'ESPAGNE ET LA BELGIQUE : UNE HISTOIRE EUROPÉENNE
Cent ans de l'Ambassade d'Espagne en Belgique

1921-2021

MINISTERIO DE ASUNTOS EXTERIORES, UNIÓN EUROPEA Y COOPERACIÓN

SUBSECRETARÍA

Secretaría General Técnica

Vicesecretaría General Técnica

Área de Documentación y Publicaciones

© Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación, de la presente edición.

© De los textos, sus autores.

© De las imágenes las instituciones correspondientes (Índice de imágenes). Las que no se citan en el índice, salvo error, se encuentran en dominio público.

NIPO en papel: 108-21-060-6

NIPO en línea: 108-21-061-1

ISBN: 978-84-95265-95-1

Depósito Legal: M-20366-2021

Diseño: Pilar Seidenschurn

Imagen de cubierta: Detalle de la barandilla de la escalera principal de la Residencia oficial Embajador Marqués de Villalobar, de estilo Luis XVI, con un motivo de hojas de roble realizadas por la Casa Vian, situada en París en el Hôtel Salé (actual Museo Picasso).
Imprime:

El contenido de esta publicación es responsabilidad exclusiva de los autores y no refleja necesariamente la postura del MAUC.

Catálogo de Publicaciones de la Administración General del Estado: <https://cpage.mpr.gob.es>

En esta publicación se ha utilizado papel libre de cloro, reciclado u obtenido a partir de bosques gestionados de forma sostenible certificada, de acuerdo con los criterios medioambientales exigidos en la contratación pública.

A tenor de lo dispuesto en la Ley de Propiedad Intelectual, no está permitida la reproducción total o parcial de esta publicación, ni su tratamiento informático, ni la transmisión de ninguna forma o por cualquier medio, ya sea electrónico, por fotocopia, por registro u otros métodos, ni su préstamo, alquiler o cualquier otra forma de cesión de su uso, sin el permiso previo y por escrito del autor, salvo aquellas copias que se realicen para su uso exclusivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación.

COORDINADORES

SERGI FARRÉ SALVÁ

Consejero Cultural y Científico de la Embajada de España en Bélgica. Ha ocupado previamente el puesto de asesor diplomático y portavoz del Secretariado de la Unión por el Mediterráneo, en Barcelona; el de jefe del Departamento de cooperación universitaria y científica de la Agencia Española de Cooperación Internacional para el Desarrollo —AECID—, Madrid; y el de consejero o segunda jefatura en Liubliana (Eslovenia), La Paz (Bolivia), Jartum (Sudán), y Consejero para asuntos de Kosovo en Belgrado (Serbia). Ha publicado varias obras sobre gestión de conflictos y sobre diplomacia cultural, incluyendo *Gestión de conflictos: Taller de Mediación. Un enfoque socioafectivo* (Ariel, Barcelona, 2006) y *Somos Naturaleza. Un muro contra el cambio climático: Efecto mariposa. Una experiencia en activismo y diplomacia cultural por el clima* (AECID, Madrid, 2020). Ha recibido tres condecoraciones nacionales, las de Oficial de las Órdenes del Mérito Civil y de Isabel la Católica (España, 2008 y 2012, respectivamente), y la Medalla al Mérito Cultural “Adela Zamudio” (Bolivia, 2010).

LUIS FRANCISCO MARTÍNEZ MONTES

Diplomático y escritor. Ha estado destinado en la Embajada de España en Kazajstán; en la Representación Permanente de España ante la OSCE, en Viena; en la Representación Permanente de España ante las Naciones Unidas, en Nueva York y en la Representación Permanente de España ante la Unión Europea, en Bruselas. Ha sido Asesor Ejecutivo para asuntos Parlamentarios en el Gabinete del Ministro de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación y Asesor en el Gabinete del Secretario de Estado de Asuntos Exteriores e Iberoamericanos. Es autor de los libros *España. Una historia global*; *Los Estados Unidos y el ascenso de China*; *España, Eurasia y el nuevo teatro del mundo*; *A game at Chess: the Grand Strategy of the Spanish Empire*; *Historias del mundo. La gran aventura de la diplomacia española*; *Diplomáticos, arqueólogos y aventureros*; *El peregrino de Occidente* y co-autor de *Apuntes sobre el Ártico*; *Geopolítica y comunicación. La batalla por el relato y La disputa del pasado. España, México y la leyenda negra*. Es Oficial, Comendador y Comendador de Número de la Orden de Isabel la Católica y Oficial y Comendador de la Orden del Mérito Civil.

CRÉDITOS

PRODUCCIÓN

- Ana de Francia Caballero
JEFA ÁREA DE DOCUMENTACIÓN Y PUBLICACIONES MAUC
- Esther Rupérez Pérez
- Yurena Sánchez Castro
- Céline Gauthy

TRADUCCIÓN (MAUC)

Oficina de Interpretación de Lenguas

- Flor Aladro Santoveña
- Éléonore Béquignon
- Sophie Courgeon

TRADUCCIÓN

- Doriän De Meersman
- Nicolas Goossens
- Nona Michiels
- Matthias Onbekent
- Jeremy Tesch
- Dries Verlinden

AGRADECIMIENTOS

Los coordinadores desean agradecer especialmente la colaboración de todos los autores, expertos, investigadores e instituciones que han hecho posible esta obra y, en particular: las tres instituciones depositantes de obras en la Embajada de España en Bélgica: Museo Nacional del Prado, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía y Patrimonio Nacional; la Secretaria General Técnica y la Subdirección General de Asuntos Patrimoniales del MAUC; así como los empleados de la Cancillería y de la Residencia oficial de la Embajada. Mención relevante merece Doña Beatriz Larrotcha Palma, Embajadora de España en el Reino de Bélgica, por su visión, complicidad y determinación, sin las que este proyecto editorial no existiría.

- Aragoneses Domínguez, Eduardo** | Subdirector General de Asuntos Patrimoniales, MAUC
- Aucay Palaguachi, Juan** | Mayordomo, Residencia de la Embajada de España en Bélgica
- Bauchau, Blanche** | Historiadora de arte
- Becerro García, Ana** | Oficial, EEB
- Benito García, Pilar** | Patrimonio Nacional
- Borreguero Ballesteros, Cristina** | Directora adjunta del Gabinete Técnico, Subsecretaría, MAUC
- Bosquet, Thierry** | Artista
- Carlier, Yves** | Castillo de Versailles
- Castille, Bruno** | Notario
- Charlier, Philippe** | Urban Brussels
- Coll Llinàs, Jaume** | Director de la Cátedra Josep Carner, Universidad de Barcelona
- Convens, Olivier** | Real Academia de Bélgica
- Cristina, Mar** | Conservation et restauration d’oeuvres d’art
- De Abadal Bordas, Ramón** | Jefe de Área, Subdirección General de Asuntos Patrimoniales, MAUC
- De Busschère, Arnaud** | Abogado
- De Meeüs, Christian** | Miembro de la Cámara belga de Expertos en obras de arte
- Del Casar Ximénez, Rocío** | Conservadora, Casa de la Historia Europea, Bruselas.
- Delmarcel, Guy** | Profesor emérito en Historia del Arte de la Universidad Católica de Lovaina
- Federico Mancini, Francesco** | Profesor de Historia del Arte de la Universidad de Perugia
- Fernández de la Peña, Raquel** | Auxiliar administrativo, EEB
- Fernández Solla, Alicia** | Fotógrafa
- Fransen, Bart** | Real Instituto de Patrimonio Cultural de Bélgica, KIK-IRPA
- Gallego Abaroa, Carlos** | Consejero de Comunicación, EEB
- García-Frías Checa, Carmen** | Patrimonio Nacional
- García-Rivero Gener, María** | Conservadora, MAUC
- González González, Elena** | Jefa del Departamento de Cooperación y Promoción Cultural, AECID
- Gutiérrez del Castillo, Concepción** | Consejera de Empleo y Asuntos Sociales, EEB
- Herrero Carretero, Concha** | Patrimonio Nacional
- Ikodinovitc, Nenad** | Miembro de la Cámara belga de Expertos en obras de arte
- Lamas Delgado, Eduardo** | Real Instituto de Patrimonio Cultural, KIK-IRPA

- Lison, Sara** | Relectora
- Lison, Nazim** | Urban Brussels
- Mahiques Núñez, Alejandra** | Periodista
- Mandart, Yann** | Experto
- Melgosa Fernández, Guadalupe** | Consejera de Educación, EEB
- Molina Castro, Yésica** | Biotecnóloga
- Morais Puche, María del Carmen** | MNCARS
- Muriel Palomino, José María** | Secretario General Técnico, MAUC
- Notivoli Marín, Jorge** | Ministro Consejero, EEB
- Ortega Barón, Álvaro** | Vocal asesor del Gabinete Técnico, Subsecretaría, MAUC
- Palacios Fernández, Guzmán** | Director de Relaciones Culturales y Científicas, AECID
- Palanca Reh, María** | Consejera Económica y Comercial, EEB
- Pérez Torres, Luz** | Museo Nacional del Prado
- Recollecte, Max** | Archivos de la Ciudad de Bruselas
- Reyes, Sylvia** | Agregada cultural, EEB
- Romero Avello, Adrián** | Consejero, EEB
- Sama García, Antonio** | Conservador honorario de la Real Fábrica de Tapices
- Van Sprang, Sabine** | MRBAB
- Velázquez Álvarez, Rosa** | Secretaria General Técnica, MAUC

INSTITUCIONES

- Agencia EFE
- Archivo General de la Administración
- Archivo Villalobar
- Archivo de Ligne
- Arxiu Fotogràfic de Barcelona
- Biblioteca de Catalunya
- Biblioteca Nacional de España
- Fundació Ferrer i Guàrdia
- Instituto Cervantes
- International Yehudi Menuhim Foundation
- Museu de la Música. Barcelona
- Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía. Madrid
- Museo Nacional del Prado. Madrid
- Patrimonio Nacional
- Real Instituto de Patrimonio Cultural, KIK-IRPA
- Web RumbaHispanoBelga

ÍNDICE

Presentación.....	6
BEATRIZ LARROTCHA PALMA	
Introducción	
Cien años de amistad, solidaridad y cooperación entre España y Bélgica.....	12
SERGI FARRÉ SALVÁ	
Los embajadores de España en el Reino de Bélgica 1921-2021.....	22
ESPAÑA Y BÉLGICA: HISTORIAS COMPARTIDAS	
Reflexiones sobre un atlas de Abraham Ortelius.....	26
LUIS FRANCISCO MARTÍNEZ MONTES	
El pasado olvidado de España y Bélgica.....	36
WERNER THOMAS	
CIENT AÑOS DE EMBAJADA DE ESPAÑA EN EL REINO DE BÉLGICA HISTORIAS CRUZADAS (1921-2021)	
El defensor de los belgas. D. Rodrigo de Saavedra y Vinent II marqués de Villalobar.....	52
JOSÉ SAAVEDRA LIGNE	
Ocupados, pero protegidos. El defensor de los belgas: el marqués de Villalobar durante la Gran Guerra.....	64
TRUUS VAN BOSSTRAETEN	
De tal palo, tal astilla: D. Carlos Saavedra Ozores, III marqués de Villalobar.....	70
SANTIAGO SAAVEDRA LIGNE	
La Casa belga de Ligne y España.....	72
MICHEL DE LIGNE	
Los niños de la Guerra Civil Española en Bélgica: dos testimonios.....	78
DOLORES ÁLVAREZ Y CELIA VADOS	
Los niños de la Guerra Civil Española en Bélgica. Historia de un modelo de acogida.....	82
FRANK CAESTECKER	
Los niños de la guerra y el modelo belga de acogida: lecciones de un seminario.....	86
VÍCTOR FERNÁNDEZ SORIANO	
Josep Carner, mi abuelo: poesía, amor y vida.....	90
FRANÇOISE CARNER	
Josep Carner y Emilie Noulet, o el amor a la literatura.....	96
ROBIN LEFERE	

La revolución pedagógica de Francesc Ferrer i Guàrdia.....	102
VICENÇ MOLINA	
Fabiola, Reina de Bélgica: un testimonio de amistad.....	104
ISABELLE DE BORCHGRAVE	
Espanoles en Saint Gilles: cinco olas de inmigración española en Bélgica.....	106
ÁNGEL VIÑAS	
Cien años de turismo belga hacia España.....	116
RAFAEL CHAMORRO MARÍN	
España ha estado siempre en mi corazón.....	126
MARIANNE PONCELET	
De ida y vuelta... y vuelta.....	132
GRÉGOIRE POLET	
El Reencuentro europeo. Los hispanobelgas en la actualidad: más allá del mito.....	138
Talentos de ida y vuelta España - Bélgica.....	140
Retratos cruzados.....	146

UN PATRIMONIO COMPARTIDO

La Residencia Oficial "Embajador Marqués De Villalobar".....	152
Arte, patrimonio y diplomacia de España en el exterior: una visión contemporánea.....	154
LUIS CUESTA CIVÍS	
La Embajada de España: un patrimonio compartido.....	160
PASCAL SMET	
La diplomacia cultural del Museo Nacional del Prado: el caso de la Embajada de España en Bélgica.....	164
MIGUEL FALOMIR FAUS	
Visita guiada de la Residencia Embajador Marqués de Villalobar, residencia oficial de la Embajada de España en Bélgica.....	168
LAURENT STEVENS	

SPANJE EN BELGIË: EEN EUROPESE GESCHIEDENIS

Honderd jaar Spaanse ambassade in België 1921-2021	199
---	-----

L'ESPAGNE ET LA BELGIQUE : UNE HISTOIRE EUROPÉENNE

Cent ans de l'ambassade d'Espagne en Belgique 1921-2021	199
--	-----

Créditos de imágenes Credits Crédits	346
---	-----

Presentación

_BEATRIZ LARROTCHA PALMA

Embajadora de España en el Reino de Bélgica

El libro que me complace presentar, como la historia que relata, es fruto de una empresa común que ha unido, una vez más, a españoles y belgas. Su propósito es celebrar el centenario de la elevación, en 1921, de nuestras respectivas Legaciones en Bruselas y Madrid al rango de Embajadas. También lo es conmemorar el viaje de SSMM los Reyes de Bélgica a España, del 1 al 4 de febrero de 1921, respondido con la visita de SSMM el Rey Alfonso XIII y la Reina Victoria Eugenia a Bélgica en mayo de 1923.

Las efemérides reseñadas constituyen una ocasión ideal para dar a conocer y resaltar una relación bilateral, la de España y Bélgica, profundamente imbricada en las vicisitudes de la historia europea. Su impulso inicial se produjo en la Baja Edad Media, a través de los frecuentes contactos entre las ciudades más extrovertidas de los reinos peninsulares —Medina del Campo, Burgos, Valencia o Barcelona— y sus contrapartes flamencas —Brujas, Gante, Malinas o Amberes—, orientadas aquellas al Mediterráneo y el Atlántico y estas más hacia el interior de Europa y los mares del Norte y Báltico. Lana, aceite, paños, brocados, tapices, todo tipo de orfebrería y vidriería, instrumentos de precisión, retablos y lienzos fueron algunos de los productos de

primera necesidad, técnicos o suntuarios que circularon por aquella incipiente red comercial, intelectual y artística que tanto contribuyó a unir las regiones meridionales y septentrionales del continente.

De aquellas primeras conexiones se pasó, ya al inicio de la Edad Moderna, a un nuevo ciclo histórico caracterizado por nuestra pertenencia común, durante prácticamente dos siglos, a una construcción política de naturaleza supranacional y alcance global: la Monarquía Hispánica. Fue un período no exento de turbulencias, bien conocidas y a veces magnificadas, o distorsionadas, por diversas tradiciones historiográficas. Pero se significó también, y sobre todo, por un interesantísimo intercambio en todos los órdenes entre los españoles y los habitantes de los Países Bajos hispánicos y por la cordialidad reinante entre personajes de la más variada condición pertenecientes a ambas comunidades. Las afinidades y correspondencias entabladas durante el siglo XVI por figuras como el biblista y orientalista Arias Montano y el círculo humanista reunido en Amberes en torno al impresor Christophe Plantin; entre el botánico Carolus Clusius y los protomédicos y naturalistas sevillanos; entre el cartógrafo Abraham Ortelius

—Viaje oficial de Sus Majestades los Reyes de España al Reino de Bélgica, 11 y 12 de noviembre de 2014.

y los cosmógrafos y descubridores españoles o entre el filólogo y erudito Justus Lipsius y el círculo de letrados e historiadores de la Corte de Felipe II contribuyeron a conformar una comunidad intelectual paneuropea en tiempos de profundas divergencias políticas y religiosas.

Posteriormente, la Corte de los archiducos Alberto de Austria e Isabel Clara Eugenia en Bruselas, ya a inicios del siglo

XVII, durante la conocida como Pax Hispánica, supuso un período especialmente brillante para el mecenazgo y para el trasiego de obras y artistas entre España y los territorios que conformarían la futura Bélgica. En el mismo siglo, dignos son también de reseñar la labor de intermediación artística y diplomática desempeñada por Pedro Pablo Rubens en beneficio de España y los servicios prestados a nuestra política exterior por altos funcionarios y miembros de los

—Estatua de Juan Luis Vives en Brujas.

linajes belgas más nobles, como la distinguida Casa de Ligne, que dio a España embajadores y militares de primer rango.

Más allá de estos ejemplos, las extensas posesiones ultramarinas de la Monarquía Hispánica ofrecieron amplias oportunidades a sus súbditos de los Países Bajos españoles para abrirse a mundos que les habían sido hasta entonces desconocidos o habían estado fuera de su alcance. Desde

Lima o Panamá a Manila, pasando por la cosmopolita ciudad de México, no fueron pocos los comerciantes, artesanos, artistas, impresores, músicos, misioneros o administradores, flamencos y francófonos, que supieron aprovechar los vastos horizontes que les ofrecía su integración en una comunidad política de alcance casi universal para prosperar y ensanchar enormemente sus proyectos vitales. Algunos, de paso, dejaron la impronta de su tierra de origen en la América hispana o se imbuyeron de las tradiciones indígenas. Es sabido que hubo autores mestizos e indígenas de la exquisita escuela de pintura virreinal, sobre todo en el área de los Andes, que se inspiraron en grabados y óleos flamencos para sus creaciones, o que misioneros como Pieter van der Moere, conocido como Pedro de Gante, fueron unos de los primeros europeos en interesarse por la lengua náhuatl y por la cultura azteca.

Como es conocido, tras la Guerra de Sucesión española, la Paz de Utrecht y sus tratados transfirieron en 1714 los Países Bajos españoles al Sacro Imperio Romano Germánico, tras lo cual las relaciones hispano-belgas quedaron severamente mermadas durante el resto del siglo XVIII. Ahora bien, el acceso a la independencia de Bélgica en 1830 y el impulso que adquirió su desarrollo económico durante buena parte del siglo XIX ofrecieron una nueva oportunidad para reanudarlas e intensificarlas. Esta vez, el sentido dominante fue el que iba desde una pujante Bélgica, en la vanguardia de la Revolución Industrial, a la más rezagada España, sometida, además, a una continua inestabilidad política que obstaculizaba la recuperación tras los desastres de la Guerra de la Independencia y el retorno temporal del absolutismo. Fue

así como el capital excedentario belga, junto con el francés y el británico, comenzó a ser invertido en el despliegue de la red ferroviaria española, sobre todo en los ferrocarriles de vía estrecha, en los tranvías urbanos y en las minas, contribuyendo así a nuestra primera industrialización. A esta dimensión económica y material, pronto se unió, a caballo entre los siglos XIX y XX, otra de índole artística, relacionada con la influencia que, junto a otras corrientes modernistas, tendría el estilo Art Nouveau, cultivado por los mejores arquitectos y decoradores belgas, sobre algunos de nuestros creadores. Víctor Horta y Gaudí, por poner dos ejemplos, fueron artistas de expresividad muy diferente, pero estuvieron inmersos en las mismas corrientes estilísticas, espirituales e intelectuales paneuropeas de la época.

El somero recorrido realizado en las líneas precedentes sobre varios siglos de nuestra historia compartida, desde el siglo XIV a los inicios del XX, será objeto de una mirada sosegada en la primera parte de este libro. La segunda y tercera estarán consagradas a exponer el más reciente periodo de las relaciones entre España y Bélgica, desde la conversión, en 1921, de nuestras respectivas Legaciones en Embajadas, hasta nuestros propios días. En este recorrido, tomaremos como punto de partida la historia de la Embajada española en Bruselas y, como primer referente, la biografía de quien fue nuestro primer embajador.

En efecto, las efemérides de este año nos ofrecen una oportunidad para abrir al gran público las puertas de la Cancillería y de la Residencia de la Embajada española, situadas en el corazón de Bruselas, entre su barrio europeo y su mo-

—El Instituto Cervantes de Bruselas, situado en la céntrica Avenida Louise, es un referente de la promoción del español y de las lenguas cooficiales y de la acción cultural española e iberoamericana en Bélgica.

numental centro histórico, y mostrar su valioso patrimonio artístico y cultural. Al deambular por sus salas y galerías recordaremos la figura del primer embajador que las habitó, Don Rodrigo de Saavedra y Vinent, II marqués de Villalobar, reconocido justamente como benefactor del pueblo belga durante la Primera Guerra Mundial, así como garante del trato conforme a las convenciones internacionales de numerosos prisioneros aliados, a muchos de los cuales consiguió salvar la vida. Ese hermoso gesto, encuadrado dentro de la ingente labor humanitaria llevada a cabo por la neutral España durante la conflagración, será debidamente evocado en las páginas que siguen. Como también se rendirá homenaje a la modélica recepción que Bélgica dispuso a los llamados niños de la guerra durante nuestra contienda

civil. Sin olvidar que, posteriormente, Bélgica se convertiría en país de acogida para muchos exiliados republicanos durante el régimen franquista. Entre ellos, se encontró el poeta y diplomático Josep Carner, “príncipe de los poetas” catalanes y, por ende, parte de nuestra mejor tradición literaria.

A esa primera incorporación de españoles a la vida en Bélgica durante el período de postguerra, forzada por las circunstancias políticas, sucedería, ya en los años sesenta del pasado siglo, otro ciclo de emigración, esta vez por motivos económicos, contribuyendo así la mano de obra española al crecimiento económico belga y al desarrollo de sus prin-

cipales industrias competitivas. Ambos flujos demográficos están en el origen de la fuerte implantación, expresada ya en segundas o terceras generaciones, de los centros sociales y culturales españoles, en toda su diversidad, a lo largo y ancho de la geografía belga.

A la inversa, la apertura al turismo, el despegue económico de España, sobre todo tras su ingreso, en 1986, en las entonces Comunidades Europeas, y el atractivo de nuestra lengua, cultura y paisajes, han estado en el origen del número creciente de visitantes procedentes de Bélgica desde los años setenta y ochenta, hasta alcanzar los

—Visita al portaviones Juan Carlos I durante su escala en Zeebrugge el 24 de junio de 2019.

—La Embajadora con autoridades españolas del Parlamento europeo, Gobierno de Cantabria y ayuntamiento de Sant Pere de Ribes (Cataluña), frente al Manneken Pis de Bruselas, vestido de “pastoret català”.

2,5 millones en 2019, casi el 25% de la población belga. No pocos de ellos, casi 35.000 según el último censo disponible, han decidido asentarse de forma permanente en nuestro país. Ya en nuestros días, la densa imbricación de nuestras sociedades, los continuos trayectos de ida y vuelta, favorecidos por las excelentes interconexiones entre nuestras principales ciudades, y, en no poca medida, las facilidades para los intercambios ofrecidas por la común pertenencia a la Unión Europea, explican la aparición de un tipo humano característico, “el hispanobelga”. Un colectivo hoy representado sobre todo por profesionales, crea-

dores, funcionarios y emprendedores que se mueven con toda facilidad entre nuestros dos países y contribuyen con su talento y esfuerzo al conocimiento y al enriquecimiento mutuos. Gracias a ellos, y a quienes les precedieron y les sucederán, nuestros dos países están ya creando una suerte de comunidad supranacional, trasunto de la que España y Bélgica, fervientes partidarios de una mayor integración en el seno de la Unión Europea, estamos empeñados en hacer realidad. A ese sueño, que es el de tantos de nuestros compatriotas españoles y belgas, están dedicados esta conmemoración y el presente libro. ■

INTRODUCCIÓN

Cien años de amistad, solidaridad y cooperación entre España y Bélgica

_SERGI FARRÉ SALVÁ

Consejero Cultural y Científico

Embajada de España en el Reino de Bélgica

Esta obra colectiva nace del propósito de conmemorar los Cien Años de Embajada de España en Bélgica 1921-2021, como un diálogo entre expertos, diplomáticos, responsables políticos, artistas y ciudadanos de distintos ámbitos y de ambos países, a los que denominamos “los hispanobelgas”.

Para ello, la obra sigue el hilo conductor de la amistad, de la solidaridad y de la cooperación entre España y Bélgica, y destacando los hitos históricos y las personalidades que han actuado como puente entre ambas Naciones, durante casi cinco siglos, pero especialmente durante los últimos cien años.

—Los Soberanos belgas acompañados de SS.MM. los Reyes de España en el patio de la Academia de Infantería de Toledo. Febrero 1921.

—Los Reyes de los belgas y los de España presenciando los ejercicios de los alumnos de la Academia de Infantería de Toledo. Febrero 1921.

DOS HITOS HISTÓRICOS EN LAS RELACIONES BILATERALES

En 2021 se conmemora el centenario de dos hitos en las relaciones bilaterales entre ambos países: la elevación a rango de Embajada tanto de la legación diplomática española en Bruselas, con el consiguiente nombramiento del Marqués de Villalobar como primer Embajador de España en el Reino de Bélgica (el 21 de enero de 1921), como de la legación diplomática belga en Madrid (el 24 de enero de 1921); y el viaje de SSMM los Reyes de Bélgica a España, del 1 al 4 de febrero de 1921.

La Gaceta de Madrid publicó el 22 de enero de 1921 sendos Reales Decretos de 21 de enero de dicho año, en cuya virtud, y a propuesta del Ministro de Estado y de acuerdo con el Consejo de Ministros, SM el Rey Alfonso XIII decretó, respectivamente, la elevación a Embajada de la Legación en Bruselas y el ascenso del Marqués de Villalobar a Embajador Extraordinario y Plenipotenciario ante SM el Rey de los belgas.

En la exposición de motivos de dichos reales decretos se hace referencia a la “cordialidad de relaciones que desde

—Los Reyes de España y de Bélgica dirigiéndose al Palacio Real de Bruselas desde la Estación del Norte. Mayo 1923.

—El monarca español deposita una corona al pie del Monumento al Soldado Desconocido, en Bruselas. Mayo 1923.

antiguo une a nuestra Patria con Bélgica..., dando así a Bélgica una alta prueba de la estimación y cordial deferencia que España siente hacia aquel país...”, así como también a la “proximidad del viaje de los Soberanos Belgas a esta Corte como ocasión la más oportuna para estrechar los fuertes lazos de amistad existentes entre ambos países”.

La visita a España de los Reyes de Bélgica, Alberto I e Isabel, tuvo lugar entre los días 1 y 4 de febrero de 1921, y fue ampliamente recogida por medios belgas y españoles, destacando la calurosa recepción popular y la cordialidad y sintonía entre ambas Casas Reales. El Rey Alfonso XIII y la Reina Victoria Eugenia les correspondieron con una visita de cuatro días a Bélgica en mayo de 1923, durante la que fueron acogidos con entusiasmo y gratitud, según las crónicas de la época.

El periodo comprendido entre la I Guerra Mundial (1914-1918) y los primeros años de posguerra constituye sin duda una de las etapas de mayor complicidad y acercamiento en la historia de las relaciones bilaterales entre España y Bélgica desde la creación del actual Reino de Bélgica, en 1830.

Entre las circunstancias extraordinarias que propiciaron el acercamiento entre los Gobiernos y las opiniones públicas de ambos Estados, cabe destacar, por un lado, el importante papel desempeñado por España, como Estado neutral, en la protección de la integridad, intereses, e instituciones del pueblo belga durante la ocupación alemana a lo largo de la IGM, que los belgas recuerdan como uno de los episodios más negros de su historia; y, por otro lado, el decisivo papel desempeñado por D. Rodrigo de Saavedra y Vinent, Marqués de Villalobar

(Madrid, 1864-Bruselas, 1926), quien, al frente de la Legación diplomática española durante ese periodo, supo personificar, con su esfuerzo, dedicación y valía, la solidaridad y el compromiso diplomático y humanitario de España con Bélgica.

De hecho, esta etapa de acercamiento entre ambas Naciones coincide precisamente con la presencia del Marqués de Villalobar como representante de España en Bélgica: desde que fuera nombrado en 1913 Enviado Extraordinario y Ministro Plenipotenciario de la Legación de España en Bruselas hasta su fallecimiento, ya como Embajador, el 9 de julio de 1926.

Como se puso de relieve, una vez más, con motivo del homenaje organizado al Marqués de Villalobar en la Re-

sidencia Oficial de la Embajada de España en el Reino de Bélgica, el 16 de mayo de 2018, en el marco de las Conmemoraciones Oficiales del Centenario de la IGM en Bélgica, o, más recientemente, en la exposición organizada por Patrimonio Nacional de España, el pasado 2019 en el Palacio Real de Madrid, “Cartas al Rey. La Mediación Humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra”, la historiografía atribuye a Villalobar el haber protegido o salvado miles de vidas a través de sus acciones diplomáticas y humanitarias.

Como se explica con detalle en las páginas que siguen por parte de expertos y de sus propios descendientes, su denodado esfuerzo y su incansable labor de mediación entre las autoridades de ocupación y las fuerzas aliadas, hizo posible que no se interrumpiera el flujo de ayuda humanitaria que la comunidad internacional hacía llegar a la hambrienta población belga, principalmente a través del “Comité National de Secours et d’Alimentation” belga y de la “Commission for Relief in Belgium” estadounidense, de los que fue patrono y protector, junto con sus homólogos estadounidense y de los Países Bajos.

Se ha documentado ampliamente la importancia de la intervención directa de Villalobar para evitar el bombardeo y probable masacre de Bruselas y de Amberes, o intercediendo personalmente en centenares de casos de agravios sufridos por ciudadanos belgas durante la ocupación, incluyendo a personajes ilustres o autoridades, como los alcaldes de Bruselas, Alphonse Max, y de Namur, Fernand Golenvaux, o ciudadanos anónimos, como el soldado francés herido al que cobijó en la Legación española,

arriesgando su estatuto ante las fuerzas de ocupación. No en vano la opinión pública de la época se refería a él como “el defensor de los belgas”.

El Embajador Marqués de Villalobar fue objeto de numerosos homenajes tras la Gran Guerra, incluyendo el nombramiento como ciudadano de honor o distinciones similares por parte de la mayoría de ciudades belgas. El Senado belga alberga un busto de su persona y existen diversos lugares públicos en Bélgica que llevan su nombre o están dedicados a su figura. Asimismo, fue él quien adquirió para el Estado español el inmueble que, desde 1921, alberga la Residencia oficial de la Embajada de España, a cuyo patrimonio dedicamos la tercera parte de esta obra.

UN SIGLO DE AMISTAD, SOLIDARIDAD Y COOPERACIÓN ENTRE ESPAÑA Y BÉLGICA

En el periodo 1936-1939, la Guerra Civil española y su posguerra crearon un movimiento solidario internacional, del que no fue ajena la sociedad belga. El libro y documental *Las mamás belgas*, de Sven Tuytens, ofrece testimonio de esta solidaridad a través de la historia de unas jóvenes enfermeras de Amberes que en mayo de 1937 partieron hacia España para trabajar en un hospital, en el marco de la movilización de muchos jóvenes como brigadistas internacionales.

A partir de 1937, y en sucesivas fases hasta 1939, llegan a Bélgica más de 5.000 niños españoles, “las niñas y niños de la guerra”, a los que sus familias y organizaciones sociales en España tratan de salvar de la guerra. La acogida

—Pau Casals y la Reina Isabel de Bélgica. El Instituto Cervantes organizó en enero de 2010 la exposición “Pau Casals y el exilio. 1939-1973”, poniendo en valor los estrechos vínculos del Maestro con Bélgica.

en Bélgica fue magistralmente organizada por la sociedad civil, convirtiéndose en un ejemplo de solidaridad y un modelo de éxito.

Asimismo, Bélgica fue también país de acogida para muchos españoles exiliados con motivo de la contienda y del régimen franquista. Entre las figuras intelectuales destacadas del exilio republicano, y de especial significación para esta Embajada por su condición de diplomático español durante dieciocho años, Josep Carner i Puig-Oriol, “*el príncipe dels poetes*”, estuvo destinado en 1936-1937 como Secretario de Embajada en Bruselas, y desde su regreso a Bélgica, en 1945, ya como exiliado, desarrolló buena parte de su obra como profesor del Colegio de Europa en Brujas y de la Universidad Libre de Bruselas (ULB), y fue uno de los principales impulsores del Casal Català de Bruselas, creado en 1930.

La última versión que él mismo creó de su poema “*Bèlgica*” constituye un referente de la obra poética del exilio republicano español y su autor representa un modelo de intelectual español integrado en círculos académicos y universidades belgas. En este volumen, abordamos su figura en relación con su esposa y colaboradora literaria, la belga Emilie Noulet, profesora y crítica literaria, con la que

—La Embajadora Cecilia Yuste Rojas conversa con alumnos de la Agrupación de Lengua y Cultura Española (ALCE) en Bruselas, 2017.

compartió una gran complicidad y afecto, que se tradujo en distintas obras y otras iniciativas conjuntas.

En esta misma línea, y aunque en un periodo anterior, Francesc Ferrer i Guàrdia, referente librepensador y precursor de la pedagogía moderna, es otra gran figura intelectual puente entre ambos países, como nos detalla en su capítulo el Vicepresidente de la Fundación que lleva su nombre, con sede en Barcelona. El 5 de noviembre de 2021 se cumplen 110 años de la instalación del monumento en su honor, actualmente situado en la Avenida Franklin Roosevelt, frente al edificio principal de la Universidad Libre de Bruselas, y que fue erigido gracias a una suscrip-

ción popular. En 1990 se inauguró una réplica idéntica en el Parque de Montjuïc de Barcelona. Hay una escuela superior universitaria adscrita a la dicha Universidad que desde 1995 lleva su nombre: la Haute École Francisco Ferrer de la Ville de Bruxelles.

Superando el ecuador del siglo que conmemoramos, durante los años cincuenta y sesenta, miles de españoles llegan a Bélgica como emigrantes en búsqueda de oportunidades de vida y trabajo. En esos años, el sector minero belga empieza a contratar españoles, también lo hace el sector industrial y posteriormente el sector servicios. En ciudades como, Lieja, Charleroi, Vilvoorde, Hasselt o Saint-Gilles se empieza a hablar español. Es la época en la que florecen los centros sociales y culturales como los Antonio Machado, Miguel Hernández, o García Lorca, y asociaciones como El hogar español de Vilvoorde (1963) y la Asociación hispanobelga de ayuda mutua (1964), que desde entonces sigue dedicando sus esfuerzos a facilitar la integración de la migración española en Bélgica. También florecieron restaurantes y otros espacios dedicados a la gastronomía y a la cultura española, desarrollándose, por ejemplo, el fenómeno de la “rumba hispano-belga”, con músicos de rumba y flamenco que hicieron carrera y crearon escuela en su país de acogida.

En los años 80 comienza el retorno a España de muchos de esos emigrantes. Sin embargo, quienes deciden quedarse en Bélgica apuestan por una integración en este país sin renunciar a sus raíces españolas. Fenómenos socioculturales como el “Rocío de Vilvoorde” adquieren un amplio reconocimiento social e institucional.

En la actualidad, Bélgica sigue siendo uno de los países más atractivos para los españoles cuando pensamos en nuevas oportunidades de vida y trabajo en el extranjero. Hay más de 80.000 españoles inscritos en el Registro de Matrícula Consular del Consulado General de España en Bruselas. No obstante, se estima que hay más de 100.000 españoles residiendo en el país.

Mientras que durante ese mismo periodo de los años cincuenta y sesenta llegaban miles de emigrantes españoles a Bélgica, los belgas hacían el camino contrario para disfrutar de sus vacaciones en España, inaugurando una era de continuo crecimiento y diversificación del turismo belga en España, hasta nuestros días. De hecho, la Oficina de Turismo de España en Bélgica conmemora este año 2021 el 70º aniversario de su presencia en Bélgica, establecida en 1950. Este fenómeno es de gran importancia en las relaciones bilaterales y ha con-

tribuido a tejer una relación de afectividad entre belgas y españoles. En 2019, más de 2,5 millones de belgas visitaron España: prácticamente una cuarta parte de su población. Asimismo, los belgas son la tercera nacionalidad con mayor número de propiedades inmobiliarias en España. En suma, es difícil encontrar a un belga que no haya viajado a España o que no mantenga algún tipo con nuestro país.

La adhesión de España en 1986 a las entonces Comunidades Europeas marca asimismo un importante hito en las relaciones bilaterales, creando un nuevo vínculo que se irá reforzando a medida que avance el proceso de integración, consolidando la relación entre dos Estados Miembros de la Unión Europea que, desde el Tratado de Maastricht de 1992 comparten una misma ciudadanía europea que se sustenta sobre esos mismos valores de amistad, solidaridad y cooperación.

—Disposición de sala de la exposición “Seeing double”, de Rita Martorell, en el espacio cultural “Spain Arts & Science LAB in Belgium” de la Embajada de España, inaugurado en diciembre de 2017. Bruselas, 2019.

Las instituciones europeas han proporcionado un nuevo perfil de residente español en Bélgica: el de centenares de funcionarios y otros ciudadanos españoles que trabajan en ámbitos y sectores relacionados con la UE, y que constituyen un colectivo altamente cualificado y que sigue muy conectado con la realidad española.

También han adquirido un creciente protagonismo los empresarios e innovadores y las relaciones económicas y comerciales entre ambos países. Bélgica ocupó en 2019 el noveno puesto como destino de nuestras exportaciones, por detrás de Francia, Alemania, Italia, Portugal, Reino Unido, EEUU y Países Bajos y Marruecos. Los nuevos flujos de visitas e intercambios de personas, empresas e instituciones en la actualidad son reflejo de esta comunidad de intereses que caracteriza a dos sociedades modernas, en todos los sectores de la economía, especialmente en los de mayor valor añadido en términos científicos, tecnológicos y de innovación.

La relación ha sido también muy estrecha y fructífera en los ámbitos cultural, científico y educativo. El Instituto Cervantes de Bruselas celebra 30 años de presencia en Bélgica, mientras que la Consejería de Educación de la Embajada lleva décadas fomentando las relaciones educativas entre ambos países. De especial relevancia son las Aulas de Lengua y Cultura Españolas (ALCE) repartidas por toda la geografía belga, y en la que miles de niños de origen español han podido mantener un contacto con la lengua y la cultura españolas, a la vez que cultivan el interés por lo español en los centros educativos belgas que los

acogen. Un promedio de más de cincuenta mil alumnos belgas cursa estudios de lengua española cada año en Bélgica, en todos los niveles.

En el sector científico, la Asociación de Científicos Españoles en Bélgica (CEBE) ha desarrollado una importante labor en los últimos años para reforzar los vínculos científicos entre ambos países, especialmente entre las nuevas generaciones de científicos.

Este espíritu de amistad y solidaridad se refleja también en la escena internacional, en la que Bélgica y España comparten visión y posicionamientos en asuntos de la agenda global, como los derechos humanos, iniciativas contra la pena de muerte, las políticas efectivas de género, la lucha contra la pobreza o la emergencia del cambio climático. Cabe referirse en este sentido a los ataques terroristas de 22 de marzo de 2016, perpetrados en Bruselas por seguidores del autoproclamado Estado Islámico en el metro y en el aeropuerto de la capital belga, con el resultado de 35 personas fallecidas y 340 heridas. Se trataba del primer ataque de esta magnitud sufrido por Bélgica, lo que causó un gran impacto en la sociedad y en la clase política belga. La solidaridad del Gobierno y del pueblo español fue plena y España puso inmediatamente a disposición de Bélgica todo su conocimiento y experiencia en materia de lucha antiterrorista.

La pandemia de la COVID-19 ha supuesto un nuevo reto compartido, en el que ambos países, en el seno de la Unión Europea y a escala global, han tenido que hacer gala

—Mural urbano “Rostros - Mukha. Faces at a crossroad”, M.A. Belinchón « Belin » (España) y W. Valenzuela (Filipinas). Producido por la Embajada de España y el Bozar para la Cumbre Asia-Europa. Bruselas, octubre 2018. Actualmente expuesto en la Fundación ASEM, Singapur.

de esos mismos valores de amistad, solidaridad y cooperación, con el fin de mitigar sus efectos y de encontrar tratamientos efectivos. Ambos países han destacado por los distintos proyectos de investigación para el tratamiento del virus, como se puso de relieve en el webinar organizado por la Embajada de España en Bélgica, “Respuestas a la COVID-19: ejemplos de soluciones en Bélgica, Luxemburgo y España”, en abril de 2021. La empresa biotecnológica estadounidense Moderna se alió con la farmacéutica española Rovi para la elaboración y distribución de su vacuna a gran escala, mientras que la planta de Pfizer en Puurs, Bélgica ha asumido la primera gran fase de produc-

ción y distribución a gran escala de esta vacuna por toda Europa, desde diciembre de 2020.

Esta obra es, por tanto, un diálogo entre “hispanobelgas” de toda índole sobre nuestro pasado y nuestro presente, pero, especialmente, sobre las perspectivas de futuro de quienes nos sentimos como en casa tanto en Bélgica como en España, merced a una estrecha relación y a la pertenencia solidaria a la gran “Casa europea” común, y en la que, como queda patente en la obra que tiene en sus manos, seguimos reencontrándonos desde hace casi cinco siglos. ■

Los embajadores de España en el reino de Bélgica

1921

1921-1926, EMBAJADOR, Rodrigo de Saavedra y Vinent, marqués de Villalobar

1926-1929, EMBAJADOR, Emilio de Palacios y Fau

1929-1931, EMBAJADOR, Francisco José Gutiérrez de Agüera y Bayo

1931-1934, EMBAJADOR, Salvador Albert

1934-1936, EMBAJADOR, Manuel Aguirre de Cárcer

1936-1937, EMBAJADOR, Ángel Ossorio y Gallardo

1937-1939, EMBAJADOR, Mariano Ruíz Funes

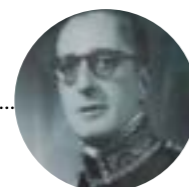
1939-1941, EMBAJADOR, Eduardo Aunós Pérez

1945-1948, ENCARGADO DE NEGOCIOS, Antonio Gullón Gómez-Pineda

1945-1951, ENCARGADO DE NEGOCIOS, Miguel Espelius y Pedroso, conde de Morales

1951-1964, EMBAJADOR, Carlos Miranda y Quartín, conde de Casa Miranda

1964-1967, EMBAJADOR, José Núñez Iglesias

1967-1972, EMBAJADOR, Jaime Alba Delibes

1972-1973, EMBAJADOR, Ángel Sanz Briz

1973-1976, EMBAJADOR, Francisco Javier Elorza y Echániz

1976-1982, EMBAJADOR, Nuño Aguirre de Cárcer y López Sagredo

1982-1985, EMBAJADOR, Fernando Olivie y González-Pumariega

1985-1990, EMBAJADOR, Mariano Berdejo Rivera

1990-1994, EMBAJADOR, Nicolás Martínez-Fresno y Pavía

1994-1997, EMBAJADOR, Joaquín Ortega Salinas

1997-2000, EMBAJADOR, Manuel Benavides López-Escobar

2000-2004, EMBAJADOR, Francisco Fernández Fábregas

2004-2007, EMBAJADORA, María Victoria Morera Villuendas

2007-2010, EMBAJADOR, Carlos Gómez-Múgica Sanz

2010-2012, EMBAJADORA, Silvia Iranzo Gutiérrez

2012-2016, EMBAJADOR, Ignacio Jesús Matellanes Martínez

2016-2018, EMBAJADORA, Cecilia Yuste Rojas

2018-, EMBAJADORA, Beatriz Larrotcha Palma

2021

España y Bélgica: historias compartidas

—El rapto de
Europa, por Pedro
Pablo Rubens,
circa 1628 (Museo
del Prado, Madrid).

Reflexiones sobre un Atlas de Abraham Ortelius

_LUIS FRANCISCO MARTÍNEZ MONTES

Diplomático y escritor

Siempre existen excusas para retornar a Amberes: las pintorescas mansiones gremiales que adornan su centro histórico; el bullicioso mercado dominical; la calidad de su oferta gastronómica y, por supuesto, sus excelentes pinacotecas, como la consagrada a la obra de Rubens o la borgiana, por sorprendente y felizmente arbitraria, colección Mayer van den Bergh. Pero lo que me lleva una y otra vez a la ciudad a orillas del Escalda no es tanto el frecuentar alguna de aquellas conocidas tentaciones, ante las que, lo admito, también he sucumbido, sino, sobre todo, una razón más recóndita, real y figurativamente.

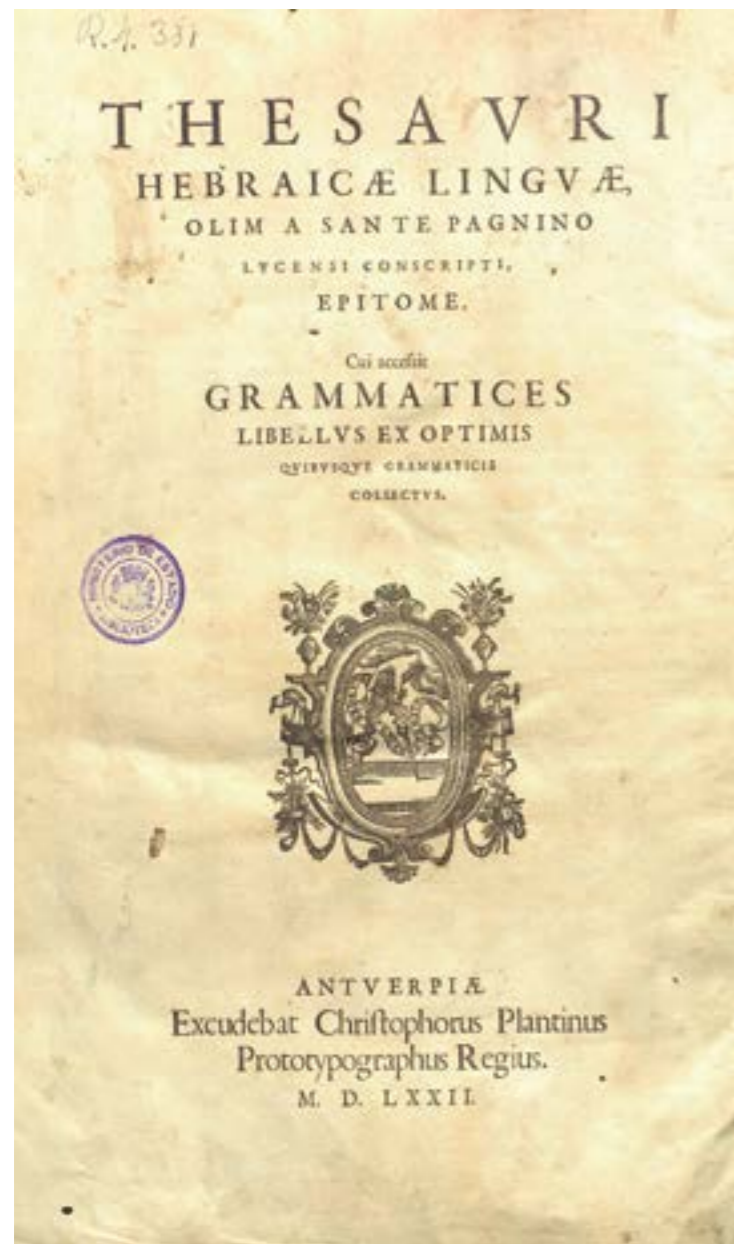
A trasmano de los lugares más visitados por los turistas, tras atravesar un pequeño laberinto de angostas calles, el amante del arte del grabado, de la cartografía y, sobre todo, de la historia del libro puede encontrar, en una recoleta plaza, la entrada al Museo Plantin-Moretus. Allí se erige la que fue mansión e imprenta de Christophe Plantin, un empresario de origen francés afincado a

mediados del siglo XVI en los Países Bajos meridionales. En su interior se conservan todavía las planchas y los tipos originales con los que fueron impresas algunas de las obras emblemáticas del temprano humanismo europeo. En sus salas son expuestos ejemplares a todas luces excepcionales: la Biblia Regia, así llamada en honor de Felipe II; algunos de los primeros manuales y enciclopedias modernos de anatomía, medicina y ciencias naturales; la magnífica pompa fúnebre de Carlos V, desplegada en un cinematográfico rollo de doce metros; o el primer Atlas del mundo, elaborado por Abraham Ortelius, cuya primera edición data de 1570.

Reconozco que he pasado horas absorto ante el Atlas de Ortelius y hasta en alguna ocasión los conserjes han tenido que llamarme la atención para advertirme que se acercaba la hora del cierre. Más allá de su innegable valor científico, de su atractiva armonía cromática y de la curiosidad suscitada por las imágenes de monstruos

...Europa en el *Theatrum Orbis Terrarum* de Abraham Ortelius, edición de 1571. Museo Plantin-Moretus, Amberes. Ortelius fue nombrado cartógrafo del rey Felipe II en 1575 gracias a la intermediación del humanista Benito Arias Montano.

—Biblia Políglota. Benito Arias Montano. Impresa en Amberes por Christophori Plantini el año 1571.

marinos y sirenas que lo ornan, son sus múltiples reverberaciones intelectuales y geopolíticas las que siempre me han fascinado y las que me mueven ahora a esbozar unas breves reflexiones al hilo de las relaciones entre España y Bélgica en el más amplio contexto europeo.

Abraham Ortelius nació en Amberes en 1527 y fue discípulo del gran Mercator, de cuya alargada sombra emergió para iniciar una andadura propia como iluminador y compilador de mapas elaborados por otros eminentes cartógrafos. Ciertamente también produjo algunas obras originales, fruto de sus viajes por los Países Bajos septentrionales y por las lindes del Sacro Imperio Romano Germánico, pero la eclosión de su fama se debió a la publicación del *Theatrum Orbis Terrarum*, pues tal es el verdadero título del Atlas, una empresa colectiva confeccionada a partir de la aportación de autores de distintas especialidades y procedencias geográficas. Para fortuna de Ortelius, el *Theatrum* fue distribuido en las principales ciudades europeas por el mejor impresor de la época, nuestro viejo conocido Christophe Plantin. Y fue precisamente por intermediación de este como Ortelius trabó amistad con el tercer protagonista de nuestra historia: el polímata extremeño Benito Arias Montano, consejero áulico y bibliotecario de Felipe II y uno de los más reconocidos eruditos de su tiempo.

Admirador de la obra del flamenco, Montano hizo todo lo posible para darlo a conocer en la Corte y en los círculos ilustrados españoles, comenzando por el propio monarca y por el presidente del Consejo de Indias, Juan de Ovando,

—Interior del Museo Plantin-Moretus, en Amberes.

ávidos coleccionistas ambos de mapas e instrumentos de precisión con los que pretendían contribuir al más acendrado conocimiento y mejor gobierno de los territorios ultramarinos de la Monarquía. No en vano, ya contaba España con una excelente escuela de cartógrafos asociados desde inicios del siglo XVI con la Casa de Contratación de Sevilla y, más tarde, con la Academia de Matemáticas creada en El Escorial en torno al arquitecto Juan de Herrera. La simbiosis entre los avances técnicos flamencos y las informaciones sobre los nuevos mundos ultramarinos adquiridos de primera mano por los navegantes y cosmógrafos españoles constituyó una de las más felices combinaciones que permitieron el giro científico del siglo XVI, precursor de la revolución que tuvo lugar en la centuria siguiente en todos los ámbitos del saber.

A la síntesis reseñada contribuyó de forma decisiva, como hemos visto, el admirable Arias Montano. Este había sido

—Patio interior del Museo Plantin-Moretus, en Amberes.

enviado a Amberes en 1568 por el Rey Prudente con el fin de coordinar la preparación de la llamada Biblia Regia, concebida como sucesora de la Biblia Políglota Complutense y pronto alabada como el mayor monumento filológico de la época. No por casualidad, la Biblia fue impresa

—Juan López Gallo y sus hijos, por Peter Pourbus, 1568.
Museo Groeninge, Brujas.

en los talleres de Plantin, quien, tras bordear la bancarrota, debió gran parte de su fortuna a su designación como impresor real, cargo que, en su caso, llevaba aparejado el monopolio de la elaboración y venta de las obras de carácter religioso distribuidas en los vastos territorios de la Monarquía Hispánica. Conviene resaltar este hecho porque cierta historiografía preñada de prejuicios ideológicos y religiosos identifica la hegemonía española en los territorios que hoy conforman Bélgica con un periodo de represión indiscriminada de sus habitantes y con un oscurantismo intelectual tan solo iluminado por las hogueras de la Inquisición. La realidad, sin negar obviamente la existencia de episodios dramáticos en el contexto de las guerras civiles y confesionales que asolaron durante décadas los Países Bajos septentrionales y meridionales, es mucho más compleja.

Se suele olvidar que muchas de las principales figuras intelectuales y artísticas que no tomaron partido abierto por la facción protestante, aunque algunas simpatizaran en privado con los postulados de la Reforma o fueran partidarias de una mayor tolerancia religiosa, fueron beneficiarias de la protección e incluso del patronazgo hispánicos. Baste recordar, además del propio Plantin, a Justus Lipsius, humanista de estirpe senequista que hoy da nombre al edificio del Consejo de la Unión Europea en Bruselas, quien fue asesor e historiógrafo oficial de Felipe II; también al anatomista Andrés Vesalio, médico personal de Carlos V y de su hijo; por no mencionar al mismo Abraham Ortelius, nombrado cartógrafo real gracias a la recomendación de Arias Montano. Otro caso

paradigmático fue Pieter Brueghel el Viejo, pintor póstumamente alistado por los perpetuadores de los tópicos negrolegendarios, quienes quieren ver en sus óleos críticas feroces a la política de Felipe II en Flandes a pesar de no existir evidencia alguna que sustente tal apreciación. Todo lo contrario: sus cuadros fueron adquiridos y admirados por personajes tan poco sospechosos de albergar sentimientos anti-hispánicos como el cardenal Antonio Perrenot de Granvela o la archiduquesa Isabel Clara Eugenia, gobernadora de los Países Bajos por designación de su padre, el rey Felipe II. Brueghel, además, se benefició en vida del mecenazgo de prominentes miembros de la elite flamenca que medraron al servicio de los intereses españoles y se mantuvieron fieles a la Monarquía a lo largo del turbulento período de revueltas, como la familia del recolector de impuestos Nicolaes Jonghelinck, poseedora de algunos de los cuadros más señeros del artista, como los pertenecientes al llamado *Ciclo de las estaciones* o la *Torre de Babel*.

La pujanza de los tópicos acuñados durante las contiendas religiosas por los propagandistas de los diferentes bandos, y su interesada reactivación durante épocas posteriores, ha conseguido, en buena medida, enmascarar la existencia, y persistencia, de una miríada de relaciones en todos los órdenes entre España y los territorios flamencos y borgoñones heredados por el emperador Carlos V. De hecho, las conexiones entre los reinos peninsulares y los Países Bajos meridionales ya tenían una larga tradición comercial y artística. El gran hispanista alemán Carl Justi consagró uno de sus postreros ensayos,

publicado en 1913 en *La España Moderna*, a la profunda influencia de la pintura flamenca en la España tardo-medieval. En el mismo, nos recuerda que en torno a 1428-29, durante el reinado de Juan II de Castilla, tuvo lugar la visita a la península ibérica de una embajada borgoñona encabezada por el Sieur de Roubaix, de la que formaba parte Jan van Eyck. El enigmático cuadro de La Fuente de la Gracia, atribuido al taller del maestro flamenco y hoy conservado en El Prado, es un legado de aquel periplo en el que puede constatar un perfecto maridaje entre la depurada técnica paisajística, arquitectónica y figurativa alcanzada por van Eyck y su círculo con las preocupaciones teológicas de la Castilla de la época. En sentido contrario, sabemos que Alfonso V de Aragón envió a Flandes a algunos de sus artistas favoritos, como Lluís Dalmau, para adquirir tapices y familiarizarse con las corrientes pictóricas allí desarrolladas en el contexto del Renacimiento septentrional, tan bien estudiado por Erwin Panofsky.

Al temprano trasiego de los pinceles le acompañó el de los mercaderes. En 1330 los comerciantes y cambistas de la Corona de Aragón abrieron un pujante Consulado en Brujas, el otro gran centro económico flamenco, para representar sus intereses y a no tardar hicieron lo propio los castellanos, grandes proveedores de lana, hierro y aceite para los mercados europeos. Su influencia llegó a ser tan notable que el duque borgoñón Felipe el Bueno les concedió en 1414 el privilegio de tener sus propios magistrados. Durante la primera mitad del siglo XV casi todas las dinastías mercantiles castellanas, en especial las proce-

dentos de Burgos y Medina del Campo, tenían establecida sucursal en la Venecia del Norte, convertida en uno de los principales nodos que servían para allegar al norte de Europa los productos del Mediterráneo y, tras la formidable extroversión de las naciones ibéricas, del resto de los mundos allende del Atlántico recién abiertos a Occidente. Algunas de aquellas familias enraizadas en Brujas alcanzaron tal prominencia que no dudaron en hacerse retratar para la posteridad, como si de reyes o nobles se tratase. Véanse, por ejemplo, las magníficas tablas que representan en todo su esplendor a los Pardo o a los López Gallo, hoy expuestas en el Museo Groeninge de la ciudad belga.

A la glosada densidad de las relaciones artísticas y mercantiles se sumó, con la incorporación de los Países Bajos meridionales a la heredad de Carlos V, otra dimensión de extraordinario alcance. Primero integradas en el Sacro Imperio Romano Germánico y, más tarde, tras la doble abdicación carolina de 1555 y 1556, en la Monarquía Hispánica, las provincias flamencas y francófonas de la actual Bélgica pasaron a formar parte de la primera construcción geopolítica moderna de alcance auténticamente global. Las implicaciones de este hecho sobre la gradual emergencia de una identidad belga, así como sobre las relaciones entre Bélgica y España hasta nuestros días, son atinadamente estudiadas en la contribución del profesor Werner Thomas a este mismo volumen y por ello no me detendré en ellas. Sí me interesa destacar aquí, sin embargo, otros aspectos quizá más descuidados, o malinterpretados, del mismo fenómeno en los órdenes geopolítico e intelectual.

En la conciencia de muchos españoles, y en la historiografía dominante de origen nordatlántico, la involucración de España en los Países Bajos a inicios de la Edad Moderna está asociada a la pérdida de vidas y caudales sin aparente provecho alguno: recuérdese el dicho famoso entre los soldados de los Tercios: “en España tengo mi natura, en Italia mi fortuna y en Flandes mi sepultura”. En algunas interpretaciones de raigambre noventayochista, la política europea de los Austrias habría sido incluso la causa de un trágico desvío, o desvarío, respecto del que habría debido ser el cauce “normal” del devenir histórico español —es decir, de su estricta vocación americana, mediterránea y africana—, supuestamente sacrificado en pos de vanas ambiciones dinásticas y ofrendado en el altar del rigorismo religioso. En otros ensayos me he permitido discrepar de esta visión todavía dominante, basándome en un mero cálculo geopolítico por lo normal preterido en los análisis al uso. De forma simplificada: si España no hubiera estado presente política y militarmente en los teatros centroeuropeos y hacia ellos no hubiera distraído la emergente pujanza inglesa, neerlandesa y francesa, cualquiera de estos tres rivales, por separado o de consuno, hubiera tenido las manos libres para, ya desde el último tercio del siglo XVI, concentrar sus fuerzas y ambiciones sobre los centros neurálgicos del imperio español en América y Asia, desbaratando de paso las redes de comunicación transoceánicas que constituían su auténtica urdimbre vital¹. Si hoy consideramos que la proyección global de Es-

¹ Martínez Montes, Luis Francisco, *A Game at Chess. The Grand Strategy of the Spanish Empire and Other Essays about the Early Hispanic World*. Madrid: Global Square Editorial, 2020.

—La caída de los ángeles rebeldes, de Brueghel el Viejo, 1562.

paña se debe, en no menor medida, a la existencia de una comunidad hispanohablante de más de 500 millones de personas, baste recapacitar que la misma hubiera sido truncada en sus mismos orígenes de haber estado expuesta a los asaltos sin freno de las potencias nordatlánticas. En su lugar, y salvo esporádicas incursiones en su periferia o la azarosa captura de algún galeón en el Atlántico o el Pacífico, ni ingleses, ni neerlandeses, ni franceses consiguieron hacerse con los virreinos americanos ni con las Filipinas, inmersos como estaban en sus propias contiendas y siempre amenazados en su retaguardia por el eje del poder español que discurría de Italia a Flandes. Dándole la vuelta al conocido argu-

mento de Paul Kennedy en su clásico *Auge y caída de las grandes potencias*, la resiliencia multiseccular de la Monarquía Hispánica como potencia de alcance mundial se debió también y, cabría decir, sobre todo, a su tantas veces minusvalorada capacidad para estar presente en múltiples frentes, incluyendo el europeo. La defensa de Flandes y las continuas campañas en otros teatros continentales, pese a sus costes, son por ello tan solo inteligibles teniendo en cuenta su íntima imbricación con los intereses estratégicos de un imperio global de asombrosa perduración y mensurable éxito si se compara con similares experiencias europeas desde los inicios de la Edad Moderna. Desde el punto de vista de la *Realpolitik*, la persistencia española al mantener sus posiciones en el corazón del continente, lejos de constituir un error de cálculo o una obcecación sin sentido, fue una de las piedras angulares sobre las que se asentó un largo ciclo de protagonismo en los asuntos europeos y mundiales que se extendió, no lo olvidemos, desde finales del siglo XV hasta inicios del siglo XIX.

A la dimensión geopolítica así expuesta, se suma otra de orden intelectual y ello me hace retornar al Atlas de Abraham Ortelius. Uno de sus mapas más conocidos, traído al inicio de estas líneas, es el que representa a Europa en la séptima década del siglo XVI. El observador medianamente atento podrá observar dos características del mismo que llaman inmediatamente la atención. La primera es la facilidad, debida a la sabia aliteración en el empleo de los colores y a la meditada gradación de sus tonalidades, con que son identificables los que hoy son todavía princi-

—El mundo conocido en 1570 tal y como fue representado en el Atlas de Abraham Ortelius.

pales sujetos políticos europeos, aunque por entonces no hubieran alcanzado la naturaleza de Estados-nación y sus fronteras no coincidieran exactamente con las actuales. La segunda, tan solo en apariencia contradictoria con la anterior, es la claridad con la que Europa occidental es concebida como una unidad no solo geográfica, sino también de sentido, quedando claramente delimitada en el sur por el Mediterráneo y la cercanía de África, confrontada a la inmensa región que se extiende a partir de sus lindes orientales, designada como *Asiae Pars*, y ya plenamente abierta hacia el Atlántico, océano en el que se adentra un navío como símbolo de la culminación de la Era de los Descubrimientos. La armonía, que no subordinación, entre las partes y el todo que es Europa, el reconocimiento de la singularidad de esta y su inserción en un mapamundi representativo del orbe conocido son para mí algunas de las principales aportaciones intelectuales del Atlas, trasunto visual del nacimiento de una conciencia europea abierta al mundo, al menos entre las mejores elites intelectuales hispanobelgas de la temprana modernidad. Los tres personajes traídos a colación en estas páginas —Plantin, Ortelius y Arias Montano— son ejemplo de esa república europea del espíritu siempre latente, y a veces plenamente efectiva, que siempre sobrevive y se sobrepone a los conflictos provocados por las disensiones religiosas o ideológicas de cada época. ■

El pasado olvidado de España y Bélgica

_WERNER THOMAS

Profesor titular de Historia de España y América Hispánica de la Universidad Católica de Lovaina (KU Leuven)

El jueves, 11 de agosto de 1695, un enorme ejército francés estaba a punto de acampar en las alturas de Anderlecht. Había venido allí con un solo objetivo: la destrucción de Bruselas, la capital de los Países Bajos españoles. El Rey Sol, Luis XIV, había exigido venganza a sus cabos del ejército por la inminente pérdida de Namur. El hecho de haber ordenado lo que, incluso en aquellos tiempos, se consideraba un crimen de guerra —disparar a civiles indefensos e inocentes y la destrucción de sus bienes— no le molestó. Dos días después, comenzó el bombardeo. Durante tres días la ciudad fue reducida a escombros con balas ardientes, con la torre del ayuntamiento como objetivo. Debido a que los franceses habían dado un ultimátum que no se pudo llevar a cabo, la mayoría de los habitantes habían huido a las alturas del Koudenberg y el número de víctimas fue limitado. Vieron cómo la parte baja de la ciudad quedó completamente reducida a cenizas. La destrucción total del centro de la ciudad provocó protestas en

toda Europa e incluso dio lugar a una sarcástica epístola dirigida al rey: la *Lettre de Lucifer à la France*, en la que le felicitaba el diablo por este bárbaro acto de terror.

Los bruselenses se vengaron de los franceses de una forma incomparable. En pocos años, reconstruyeron la Grand Place, convirtiéndola en una joya arquitectónica que hoy se considera una de las plazas más bellas de Europa. Incluso en la Francia de Luis XIV, no tenía igual. En la esquina del mercado, al principio de

_Ruinas de la Grand Place, tras el bombardeo. Grabado por Richard van Orley según un diseño de Augustin Coppens.

_El bombardeo - Anónimo (1695). La Grand-Place en llamas la noche del 13 al 14 de agosto de 1695. Museo de la Ciudad de Bruselas.

la Boterstraat, fueron los panaderos quienes hicieron resurgir de sus cenizas su casa de gremio. Recordando la simpatía con la que el Rey Sol había intentado incorporar los Países Bajos del Sur a Francia durante innumerables guerras anteriores, hicieron claramente la peineta en dirección a Versalles: justo en el centro de la fachada colocaron el busto de Carlos II, rey de España, jurado duque de Brabante y, por tanto, legítimo soberano de los Países Bajos del Sur. Rodearon su estatua con una corona de laurel, estandartes, trofeos, balas de cañón, prisioneros de guerra y un poema de alabanza. En el primer piso colocaron cuatro medallones con las cabezas de los emperadores romanos que tuvieron relación con España —Marco Aurelio, Decio, Trajano y Nerva— y coronaron el edificio con una estatua de la Fama que canta las alabanzas del rey. Por si todo esto fuera poco, también dieron a su sede el nombre de su soberano: *Den Coninck van Spaengien*.

LEALTAD OLVIDADA

Aunque lógica, la elección de los panaderos de Bruselas fue también notable: en el momento de la obra, estaba claro desde hacía años que Carlos II no tendría hijos y que el reinado de los Habsburgo españoles sobre los Países Bajos llegaría pronto a su fin. Los panaderos de 1697, cuando empezaron a construir su ayuntamiento, no sabían cuándo llegaría ese final, pero esa no es la cuestión. Lo más relevante es que, en lugar de optar por evitar ofender a un posible futuro soberano —Luis había hecho importantes concesiones en la Paz de Rijswijk porque suponía que la herencia española caería en sus

manos tras la muerte de Carlos—, optaron por enfatizar su lealtad al archienemigo de Francia.

La acción de los panaderos de Bruselas choca con la imagen general que aún existe en la literatura popular del periodo español de la historia belga. Ese periodo suele asociarse al odioso Felipe II, a Guillermo de Orange y a la Revuelta, al despiadado gobierno del duque de Alba, al saqueo por parte de los soldados españoles y, por supuesto, a las hogueras de la Inquisición española, aunque ésta nunca fue activa en los Países Bajos. Esta imagen de una España brutal y opresiva frente a unos Países Bajos amantes de la libertad y tolerantes ya se creó durante la Revuelta, que por cierto comenzó como una guerra civil y solo se convirtió en una guerra de independencia al cabo de unos años. Fue el resultado de una campaña publicitaria negativa que pasaría a la historia como la “Leyenda Negra”, el mito de que todos los españoles eran fanáticos ultracatólicos, enemigos de herejes, atroces y asesinos genocidas tanto en los Países Bajos como en América y que el único objetivo del rey español era la dominación mundial y el triunfo del catolicismo. A través de decenas de miles de panfletos y grabados en numerosos idiomas, los enemigos de España, en su mayoría protestantes, difundieron este mito por toda Europa con la ayuda de la imprenta. En los siglos siguientes se recuperó siempre que convenía a los adversarios de España.

Hoy en día, se asume rápidamente que se puede trazar una línea recta entre la aparición de esta imagen negativa de España en el siglo XVI y la visión contemporá-

nea del pasado de España. Nada más lejos de la realidad. Mucho antes de que los panaderos de Bruselas realizaran sus planes de construcción, los habitantes del sur de los Países Bajos se habían reconciliado con el régimen español. Hay muchos indicios de ello. Cuando en 1598 Felipe II, en un intento de poner fin a la Rebelión, legó los Países Bajos no a su hijo, sino a su hija Isabel Clara Eugenia, con la intención de crear un estado independiente y permitir la reunificación de las regiones rebeldes, fueron los Estados Generales de Bruselas, que eran casi la representación del pueblo en ese momento, los que instaron al rey a dejar al menos su ejército como garantía contra la hostilidad holandesa y la agresión francesa. Cuando dos años más tarde Mauricio de Nassau invadió el país, esperando ser recibido triunfalmente en todas partes como un libertador, se encontró casi inmediatamente con la nueva realidad: los habitantes de las provincias del sur no le querían, y sus ciudades cerraron sus puertas a su ejército una por una. Inmediatamente después de su invasión, los Estados de Flandes, la asamblea regional del condado, movilizaron enormes sumas de dinero para sitiar Ostende, que seguía en manos de la República y desde donde la guarnición holandesa saqueaba y quemaba las tierras de sus “hermanos” flamencos. Ya en 1616, las provincias del sur juraron fidelidad al rey español, que volvería a ser su soberano tras la muerte de los archiduques, y cuando llegó el momento, en 1621, no estalló ninguna revuelta general. Cuando en 1632 un grupo de nobles descontentos conspiró contra el rey, tampoco encontró apoyo popular. Más adelante en el siglo, en los años 1680, mu-

—La infanta Isabel Clara Eugenia en el parque de Mariemont. Jan Brueghel el Viejo y Joos de Momper. Museo del Prado.

chas ciudades organizaron conmemoraciones y fiestas para celebrar la victoria sobre los rebeldes cien años antes. En Amberes, en 1685, la conquista (no la caída) de la ciudad se conmemoró con una edición especial del Ommegang, que para la ocasión puso en escena toda

una serie de carrozas que representaban la lealtad de la ciudad a los Habsburgo españoles. A finales de siglo, Vauban informó a su rey de que sería muy difícil incorporar las ciudades flamencas a Francia debido a su lealtad a su legítimo soberano.

COSMOPOLITISMO OLVIDADO

Durante todo ese tiempo, los Países Bajos del Sur formaron parte de un imperio mundial que también ofrecía enormes ventajas a sus habitantes, y eso también se olvida a menudo. En la historiografía de los Países Bajos, se ha desarrollado la imagen de unas Provincias Unidas libres de espíritu, que mediante la creación de grandes compañías mercantiles se hicieron dueñas de los mares del mundo y exploraron el globo hasta el último rincón de la tierra. Su éxito se basó en el espíritu empresarial y mercantil. El Sur, en cambio, tras la toma de Amberes en 1585, permaneció dominado por la España católica y, por tanto, de mente estrecha y supersticiosa, y se hundió en el provincialismo.

Sin embargo, pocos tienen en cuenta el motivo por el que se crearon estas compañías comerciales en el Norte: una vez independizada, la República no pudo acceder al imperio español y tuvo que desarrollar alternativas para poder comerciar con los territorios de ultramar. El Sur no necesitaba alternativas, porque seguía formando parte de la monarquía española y de sus circuitos comerciales, culturales e intelectuales. Amberes y, en menor medida, Brujas siguieron conectadas con los mercados de la península ibérica y, a través de sus familiares en Sevilla y Lisboa, los mercaderes de Amberes siguieron comerciando con América. Además, los mercaderes holandeses y zelandeses aprovechaban a menudo la presencia de estas compañías flamencas en la península ibérica para hacerlo también, pero de forma desapercibida. Es posible que los barcos del sur de los Países Bajos no navegaran directamente a los territorios de ultramar, pero a través

—El Ommegang en el Meir, Amberes. Impresión de Gaspar Bouttats, 1685, publicado por Hieronymus Verdussen III.

de España se establecieron relaciones comerciales que duraron hasta el siglo XVIII. Los productos de lujo del sur de los Países Bajos se intercambiaban por productos de España y América. Amberes siguió siendo un importante centro de distribución de azúcar y especias ibéricas en el norte de Europa, y la ruta Amberes-Sevilla —ya establecida en el siglo XIV— siguió siendo durante mucho tiempo una de las más importantes y concurridas del continente. Por eso es significativo que cuando, en la década de 1630, Madrid concibió el plan de establecer una versión “flamenca” de la Compañía de las Indias Occidentales en Lisboa con la inversión de ricos comerciantes “flamencos”, éstos rechazaron la invitación: consideraban innecesaria tal iniciativa. Es igualmente significativo que la primera compañía comercial de los Países Bajos del Sur no se fundara hasta 1722, durante el régimen austriaco, cuyos súbditos ya no tenían acceso automático al imperio español. En ese sentido, la fundación de la Compañía de Ostende no es un síntoma de progreso, sino de atraso.

Una vez iniciado el proceso de integración de los territorios borgoñones en la monarquía española, los Países Bajos pronto pasaron a formar parte de un segundo circuito importante e indispensable para el buen funcionamiento del Imperio: la red de información que conectaba las distintas partes del imperio entre sí. Felipe el Hermoso, rey de Castilla a través de su esposa Juana, estableció el primer enlace postal entre España y los Países Bajos ya en 1505, y a partir de 1516, cuando Carlos V subió al poder, Bruselas se convirtió en el centro de la red postal que la familia Tassis desarrolló y gestionó en nombre de los Habsburgo. Los

mensajeros aseguraban conexiones rápidas entre las ciudades europeas más importantes y traían un flujo interminable de noticias de todas las partes del mundo conocido. También estaba Amberes, que desde principios del siglo XVI poseía el monopolio de las especias portuguesas y el azúcar español y, por tanto, albergaba una extensa colonia de comerciantes españoles, portugueses e italianos. Entre 1530 y 1570, una media de 2.500 barcos de toda Europa amarró en su puerto cada año, y también trajo noticias de todos los rincones del imperio. No es casualidad que la conversación ficticia de Tomás Moro con el marinero imaginario Rafael Hythlodæus sobre la supuesta Utopía recién descubierta se desarrollara en Amberes.

No es de extrañar, por tanto, que los Países Bajos actuaran pronto como intermediario de las noticias de y sobre las regiones no europeas. Las cartas de Colón, el *Mundus Novus* de Vespucio, el relato del viaje de Vasco da Gama, los informes de Cortés y tantas otras crónicas y relatos de viajes sobre América y Asia salieron de las imprentas de los Países Bajos en español y latín, y a menudo también en traducciones al francés, holandés, alemán e incluso inglés. El primer texto en inglés en el que aparece la palabra “America” fue publicado por un impresor de Amberes. En la segunda mitad del siglo XVI y las primeras décadas del XVII se imprimieron en el sur de los Países Bajos no menos de una cuarta parte de todos los textos sobre América y una séptima parte de todos los informes sobre Japón, siendo quizás el más destacado el primer atlas dedicado exclusivamente al continente, publicado por Cornelis Wytfliet en Lovaina, obra que además contenía mapas no

—*El Quijote*. Editado en Bruselas por Roger Velpius, impresor de SS. AA.- Año 1607.

solo de América del Sur y Central, sino también de la aún relativamente desconocida América del Norte.

Más en general, el sur de los Países Bajos se desarrolló a partir de 1520 como un importante centro de traducción dentro de ese imperio. Entre 1500 y 1700, los traducto-

res e impresores produjeron unas dos mil nuevas traducciones en cuarenta combinaciones lingüísticas, mil doscientas de ellas tras la caída de Amberes en 1585. En comparación, en las provincias del norte se publicaron menos de cien traducciones en todo el siglo XVI. Y mientras en la mayoría de los países europeos las traducciones se hacían hacia y desde su propia lengua, el latín y en algunos casos el griego, los traductores de los Países Bajos del Sur utilizaban el latín, el griego, el francés, el holandés, el español, el italiano, el inglés, el alemán, el portugués, el danés y el irlandés. Además, sus imprentas también distribuían textos originales de otras partes del imperio. Después de Salamanca, Amberes fue la ciudad donde más obras internacionales se imprimieron en español, más que en cualquier otra ciudad española, y más que en cualquier otro centro impresor europeo. A partir de 1600, Bruselas también desempeñó un papel importante. La calidad de las imprentas de los Países Bajos del Sur convenció a muchos autores, incluidos los hispanoamericanos, para hacer imprimir sus obras allí. Además de las primeras ediciones, también fueron segundas. Como la primera edición se realizó en otro lugar, esta producción parece menos importante, pero a veces era un signo de calidad. Cuando la primera edición impresa localmente tuvo éxito, muchos autores se plantearon una segunda edición mejor, en los Países Bajos. Quizá el mejor ejemplo en este sentido sea la edición de Bruselas, publicada por Velpius en 1607, de la obra maestra de Cervantes, *Don Quijote*. Después de que la novela hubiera aparecido en varios lugares de España casi al mismo tiempo, ésta fue la primera edición internacional, y se

han encontrado ejemplares de esta edición en lugares tan lejanos como las bibliotecas hispanoamericanas. Y lo que es más importante: la edición de Bruselas contenía muchos menos errores de imprenta y otras imperfecciones, por lo que sirvió de texto base para las traducciones a la mayoría de las demás lenguas europeas. También fue Velpius quien, en 1617, tuvo la idea de publicar las dos partes de la obra en un solo volumen.

Debido a la calidad y fiabilidad de las entregas, fue también una imprenta de Amberes, la de Christophe Plantin, la que fue elegida por Felipe II para suministrar los diversos instrumentos religiosos —Biblias, catecismos, misales, breviarios— que se necesitaban para la evangelización de los territorios de ultramar. Hasta finales del siglo XVIII, la Officina Plantiniana suministró decenas de miles de ejemplares de estas obras. De este modo, los Países Bajos del Sur hicieron una importante contribución al desarrollo del catolicismo en América, y no fue la única. Muchos religiosos de los Países Bajos del Sur se desplazaron ellos mismos a los territorios de ultramar. El primer misionero en el imperio azteca fue un flamenco, al igual que el primer misionero en el imperio inca: Pieter van Gent y Joos de Rijke, alias Pedro de Gante y Jodoco Rique. Posteriormente, muchos jesuitas y franciscanos flamencos y valones siguieron su ejemplo. El circuito religioso al que pertenecían también aseguraba un intercambio de modelos religiosos: las Vírgenes de Scherpenheuvel, Halle y Foy tuvieron un amplio eco en Sudamérica, mientras que Santa Rosa de Lima era venerada en Roermond, Venlo y Sittard.

Por último, pero no menos importante, a través del imperio español los Países Bajos del Sur formaban parte de un circuito intelectual que intercambiaba conocimientos científicos. Carolus Clusius recibió semillas de plantas exóticas de sus colegas botánicos de Sevilla y tradujo al latín obras botánicas españolas y portuguesas. Gracias a su relación con el cosmógrafo de Felipe II, Abraham Ortelius disponía de los mapas más actualizados de América. El humanista español Benito Arias Montano distribuyó en España instrumentos científicos fabricados en Lovaina. A finales del siglo XVII, la academia militar de Bruselas, la primera de su tipo en el continente, sirvió de modelo para varias academias en España y América latina, y el jesuita Juan Ramón de Cordinck escribió tratados de matemáticas en Lima. Estos son solo algunos ejemplos del intenso intercambio de conocimientos y habilidades que tuvo lugar entre los Países Bajos meridionales y las demás regiones del imperio, y que hasta hace poco era completamente ignorado por la historia clásica de la ciencia, a menudo escrita desde una perspectiva anglosajona.

De esta manera, los Países Bajos del Sur contribuyeron a la formación del imperio español en mucha mayor medida de lo que podrían sospechar los partidarios de la Leyenda Negra. Ellos pintan una imagen de un país que sufrió la “dominación” española con resignación, pero en realidad los habitantes de las provincias del sur estuvieron presentes en todas las partes del imperio y contribuyeron activamente a su expansión, ya fuera como comerciante en Sevilla, arquitecto militar en Acapulco,

misionero en Paraguay, científico en Madrid, virrey en Lima o gobernador en Manila. No voy a entrar en si esto es positivo o negativo desde el punto de vista actual, ni es una cuestión para los historiadores. El hecho es que, como parte de ese imperio, los Países Bajos tuvieron acceso al mundo, y también se beneficiaron de él.

MANIPULACIÓN OLVIDADA

A la luz de todo eso, es incomprensible que el eminente historiador Henri Pirenne, en su *Histoire de Belgique*, escribió: “España, que gobernó Bélgica durante tanto tiempo, no ha dejado nada de sí misma allí, salvo algunos nombres de fortalezas [...], algunas palabras del lenguaje administrativo [...], algunos apellidos debidos a la alianza de un noble castellano con una heredera o de un soldado con una campesina. Por lo demás, al igual que su sangre no se mezcló con la del pueblo, no ha ejercido ninguna influencia ni en el arte ni en la literatura [...]. Las dos naciones han convivido sin penetrar ni entenderse” (parte 5, Bruselas, 1921, p. 51-52). ¿Cuándo salió mal?

No en el siglo XVIII, cuando el régimen austriaco había sucedido al español. Los historiadores de la época valoraron positivamente el pasado español y tomaron decididamente partido contra Guillermo de Orange, los rebeldes y la República. Consideraron la revuelta como un resultado de la ambición personal de algunos altos nobles que pensaban primero en su propio beneficio y solo después en los intereses del país. Hubo incluso autores que lamentaron que el duque de Alba no tomara medidas más firmes contra los rebeldes, y que culparon

—Grabado de *La muette de Portici*, una ópera en cinco actos de Daniel Auber.

al régimen “blando” de Requeséns y Farnesio de todos los conflictos posteriores.

Durante la ocupación francesa, a partir de 1795, aumentaron las críticas al periodo español, pero el gran cambio radical se produjo con la formación del Reino Unido de los Países Bajos en 1815. A partir de entonces, el Sur se apropió cada vez más de la versión norteña de la Revuelta, y del pasado en general, y fue entonces cuando surgió el mito de la dominación extranjera.

Según este mito, desde la Edad Media los Países Bajos habían sido ocupados por sucesivos tiranos extranjeros. En una larga lucha por la libertad, las provincias del norte habían conseguido librarse de estos regímenes extranjeros, pero las del sur seguían reprimidas. Con la reunificación de ambas partes del país en 1815 también lograron su libertad y se restauraron las Diecisiete Provincias. Quince años después, los historiadores de la Bélgica independiente añadieron a los Países Bajos a la lista de opresores extranjeros. Irónicamente, el motivo de los disturbios de Bruselas fue la representación de *La muette de Portici*, de Auber, una ópera que esboza la historia de la revuelta de Masaniello contra el “dominio” español en el Nápoles de 1647.

A mediados del siglo XIX, la Leyenda Negra recibió un impulso adicional. Católicos y liberales, que antes habían colaborado en gobiernos de unidad nacional, se volvieron cada vez más diametralmente opuestos en muchos aspectos tras la desaparición de la amenaza holandesa. Los liberales acusaban a los católicos, entre otras cosas, de ser intolerantes y serviles seguidores de la Iglesia católica, y ¿qué mejor ejemplo para advertir a la opinión pública del peligro católico que el pasado español? La ventaja era que España, en ese momento, durante mucho tiempo ya no era una superpotencia europea y, además, apenas tenía vínculos directos con Bélgica, por lo que no había peligro de ninguna reacción o represalia. Así, Felipe II, el duque de Alba, la furia española, la Inquisición y sus hogueras y tantos otros elementos que testimoniaban la intolerancia católica y

la privación de libertad volvieron a salir a la luz. El éxito de la adaptación operística de *Don Carlos*, de Schiller, también despertó emociones. Charles De Coster trasladó a Tijnl Uilenspiegel de Estrasburgo a los Países Bajos y le hizo luchar contra los españoles. De Coster también dejó que el padre de Uilenspiegel muriera en la hoguera de la Inquisición española, mientras que su madre fue torturada hasta la muerte por sus verdugos.

En este contexto, el pasado español se reinterpretó como una lucha de tolerantes luchadores por la libertad —los liberales— contra crueles opresores —los católicos—. La erección de la estatua de los condes Egmont y Horn —víctimas de la tiranía española para unos, cobardes hipócritas para otros— en Bruselas en 1864, la conmemoración de la Pacificación de Gante en Gante en 1876, la celebración del nacimiento de Rubens en Amberes en 1877, todos estos acontecimientos enfrentaron a los católicos con los liberales, y cada parte utilizó el pasado para reforzar su opinión sobre la otra. La conmemoración en Gante llegó a suscitar un debate en el Parlamento belga sobre la interpretación de la Revuelta y los vínculos con España en el siglo XVI. Después de todo, el ejército belga, que en principio debía ser neutral, había suministrado los caballos que tiraban de las carrozas de la procesión de conmemoración de Gante, y los católicos no estaban contentos con el hecho de que una de ellas representara la tiránica Inquisición española, incluyendo hogueras humeantes. Así que habían pedido cuentas al Ministro de la Guerra, tras lo cual se pasaron horas discutiendo sobre el carácter de Guillermo de

Orange, el heroísmo o la falsedad de Egmont y Horn, la crueldad del duque de Alba y los muchos otros símbolos del pasado español.

La profesionalización de la historiografía belga a partir de los años 1880 corrigió la imagen existente, aunque no siempre con gran éxito, como indica la cita de Pirenne. Se le quitó hierro al debate, pero los belgas siguieron siendo amantes fríos del pasado español. Esto pareció cambiar después de la Primera Guerra Mundial. Durante la guerra, el marqués de Villalobar, Ministro Consejero de España en Bruselas, fue el único de sus colegas que no huyó, y durante toda la guerra intervino activamente ante el invasor alemán por el bien de la población belga. También participó en la financiación de las obras de reconstrucción, aunque fue el presidente estadounidense, Woodrow Wilson, quien posteriormente se llevó la mayor parte del mérito. Sin embargo, Bélgica no olvidó los esfuerzos de España y Villalobar fue honrado en varias ocasiones por el gobierno belga, por ejemplo, con una gran exposición sobre la época de los archiduques Alberto e Isabel, tema que permitió vincular positivamente a la pareja real reinante Alberto e Isabel con el pasado español.

Sin embargo, la Leyenda Negra no desapareció del todo. Fue redescubierta por el movimiento flamenco y utilizado como símbolo y prefiguración de la lucha flamenca por la emancipación. De este modo, Uilenspiegel fue recuperado como luchador por la causa flamenca. En su resistencia contra el establishment belga, los nacionalistas flamencos encontraron apoyo entre vascos y ca-

—Fuentes de los Condes de Egmont y de Horn, parque del Petit Sablon, Bruselas.

talanes y así volvieron a descubrir la “tiranía” de Madrid, aunque el movimiento de derecha o incluso de extrema derecha de Flandes tuvo que aliarse con los nacionalistas de izquierda o de extrema izquierda de ETA.

Que el pasado español sigue vivo como símbolo en esos medios lo demuestra el gran interés que mostraron

por la representación del Opera Ballet Vlaanderen de *Le Duc d'Albe* de Donizetti en el otoño de 2017, a cuya representación en Gante asistió Carles Puigdemont. Dos años antes, en 2015, cuando fue representada por la misma compañía en Oviedo, la historia todavía era un símbolo de la guerra de Yugoslavia, según el director artístico. Ahora se había convertido en un argumento más

—La Grand-Place de Bruselas fue declarada Patrimonio de la Humanidad de la Unesco en 1998.

en la lucha catalana. Como hermanos de sangre contra el tirano, con el pasado como justificación.

LEYENDA OLVIDADA

Sin embargo, la juventud belga actual parece haber enterrado la Leyenda Negra. La Inquisición, la Revuelta, la Armada, la conquista de América, pero también Franco, la Guerra Civil y Tejero quedan para ellos en un pasado lejano. La España que conocen es la de Messi y el FC Barcelona, la del Real Madrid de Thibaut Courtois, la de los DJs de Ibiza, la de Carlos Ruiz Zafón y, no menos importante, la de *La Casa de Papel*. Precisamente porque están más alejados de ese pasado, están más abiertos a discutirlo, y no solo son cada vez más capaces de ver los aspectos negativos, sino también los elementos positivos del pasado español de su país, y sobre todo de situar esas cosas positivas y negativas en su marco temporal y de interpretarlas y comprenderlas desde el punto de vista de la situación y las opiniones de la época, en lugar de manipularlas de forma anacrónica en función de una determinada convicción política. Y, al fin y al cabo, ése es el objetivo de toda educación moderna sobre el pasado: hacer que la gente sea consciente de la forma en que es manipulada ahora, para que pueda armarse contra las manipulaciones del futuro. ■

España y Bélgica: historias cruzadas 1921-2021

—“Feuilleton”,
instalación
audiovisual de
Ángel Vergara
(*hispanobelga*
nacido en Mieres,
Asturias, 1958 y
residente en Bélgica),
basada en los siete
pecados capitales,
y seleccionada para
representar a Bélgica
en la 54ª ed. de la
Bienal de Arte de
Venecia, en 2011.

EL DEFENSOR DE LOS BELGAS

D. Rodrigo de Saavedra y Vinent, II marqués de Villalobar

—JOSÉ SAAVEDRA LIGNE

IV marqués de Villalobar

El 8 de julio de 1926, el embajador de España en Bélgica agoniza en un hospital de Bruselas. Sintiendo que le abandonan sus fuerzas, dicta un telegrama de despedida a S.M. el rey Alfonso XIII. Al día siguiente, al mediodía, rinde su alma a Dios. S.M. el rey Alberto I de Bélgica, acude en el acto a recogerse junto a él y el primer ministro de Bélgica da cuenta de su muerte al Congreso de la Nación, noticia que los diputados escuchan puestos en pie.

El Estado belga le honra con un funeral de Estado. Entre las más de cien coronas de flores, destaca la del rey de España, con la inscripción en una cinta con los colores nacionales *A mi fiel y leal Embajador*. Desfila en el funeral, con banda de música, una brigada de infantería del ejército belga, precedida por un destacamento de caballería. Las farolas de las calles de Bruselas por donde pasa el cortejo fúnebre están encendidas y cubiertas de crespón negro, y las banderas ondean a media asta. Una multitud compac-

—Adolphe Max, burgomaestre de Bruselas.

ta y silenciosa abarrotan las aceras. Tras una solemne misa cantada, oficiada por el nuncio de Su Santidad, el féretro sale por tren hacia España. En el primer pleno del Consejo Comunal de Bruselas, el burgomaestre, Adolphe Max, testimonia públicamente su respeto y su afecto por nuestro embajador, recordando cuánto le debía el pueblo belga:

Bruselas le ha dado un funeral emocionado. El nombre del marqués de Villalobar quedará grabado de modo imperecedero en nuestros corazones.

Y así ha sido. Casi un siglo más tarde, el 26 de octubre de 2011, el Senado belga organiza con la embajada de España una sesión de homenaje a su figura, al término de la cual se hace entrega a su familia de una medalla conmemorativa, que viene a sumarse a múltiples reconocimientos en los años que siguen a la guerra.

¿Qué había hecho este embajador para merecer tan honrosa despedida y el seguir siendo recordado al cabo de un siglo?

Como jefe de misión en Lisboa en 1910, había asistido a la revolución que derrocó a la monarquía portuguesa e instauró la república. Cuando llegó a Bruselas en 1913, Rodrigo Saavedra, marqués de Villalobar, era un hombre ya maduro, diplomático bien curtido, que esperaba que su nuevo puesto fuera más tranquilo que el anterior. Pero en agosto de 1914 entraron en Bruselas las tropas alemanas, y la mayoría de los representantes diplomáticos siguieron al gobierno belga, presidido por el conde Charles de

—El marqués de Villalobar hablando con el rey Alberto I, al poco de terminar la guerra. Esta sería la última foto tomada al marqués antes de su muerte.

Broqueville, a su exilio en Le Havre (Francia). No obstante, algunos países neutrales decidieron mantener los suyos en Bruselas, entre ellos Estados Unidos, España y los Países Bajos, que tenían en Bélgica legaciones al frente de las cuales se encontraba un ministro plenipotenciario (un consejero, en el caso de los Países Bajos). La legación de España, que durante toda la guerra se encontraba situada en el número 13 de la rue Archimède, será elevada al rango de embajada en 1921, en una nueva sede en el 26 de la rue Montoyer, y Villalobar ascendido a la categoría de embajador. Para mayor claridad, nos referiremos a Villalobar como *embajador*, aun durante los años de la guerra, en que era ministro plenipotenciario.

Desde los primeros días de la invasión alemana, España se hace cargo ante el gobierno de ocupación de los intereses diplomáticos de Francia y de Rusia. Esta lista se alargará con la sucesiva entrada en guerra de otros países y, cuan-

—Agradecimiento del Gobierno de Flandes Oriental al marqués de Villalobar, 1921.

—Droit de Bourgeoisie conferido al marqués de Villalobar por la ciudad de Gante en testimonio de su agradecimiento.

do Estados Unidos también entra, en 1917, España asume la representación de los intereses norteamericanos. Al final de las hostilidades, cuando Alemania se retira, encomienda también a España sus intereses en Bélgica ante las autoridades belgas que retornan. Se conocen pocos precedentes en la historia en las que el representante diplomático de un solo país asume la representación de tantos.

En un primer tiempo, Villalobar obtiene de los alemanes que Bruselas, que había sido declarada “ciudad abierta”, no fuera bombardeada, y que su ocupación se realizara con toda la normalidad posible. Semanas más tarde, desarrollará una actividad parecida con respecto a Amberes, esta vez a petición de las autoridades alemanas, para conseguir que las tropas belgas evacuaran la ciudad ante el inminente inicio de un bombardeo alemán que la hubiera destruido, con sus incontables tesoros artísticos.

Villalobar no estaba solo. Contaba con el eficaz apoyo de un magnífico equipo en la embajada, de los que habría que destacar a tres personas:

- Joaquín Carrillo de Albornoz, marqués de Faura, actuó como encargado de negocios ante el gobierno belga en Le Havre durante toda la guerra;
- el coronel Pedro Sorela, agregado militar, se le encomendó la delicadísima misión, con riesgo de su vida, de evitar el bombardeo de Amberes;
- Francisco Yebra, cónsul general de España en Amberes, cuyo tino y valentía en su difícil misión fueron encomiados por su embajador.

El embajador, tras complejas negociaciones con las autoridades alemanas, había obtenido desde el principio de la ocupación un *Ausweis*, o salvoconducto, que le autorizaba a circular libremente por todo el territorio ocupado e incluso a abandonarlo. Villalobar usaba con frecuencia este privilegio, para ejercer su acción humanitaria, realizando toda clase de grandes y pequeños favores a quien se los solicitaba, o visitando al rey Alberto y a la reina Élisabeth en La Panne, llevándoles correo y regresando también con correspondencia y mensajes, algunos dirigidos a las familias de fallecidos y de heridos del ejército belga.

Durante los cuatro años de guerra, Villalobar encontrará una gran dificultad en comunicarse con sus superiores en Madrid. El telégrafo no siempre funcionaba y los alemanes pretendían controlar los despachos diplomáticos, lo que le obligaba al embajador a tomar gran parte de sus decisiones, a veces hasta las más importantes, sin haber podido obtener la conformidad previa de Madrid, limitándose a informar *a posteriori*.

Podemos sintetizar su labor en Bruselas en torno a dos grandes líneas:

1. LABOR HUMANITARIA

El rey Alfonso XIII había creado en el palacio real una estructura administrativa, conocida como *Oficina Pro-Captivis*, para dar curso a todas las peticiones de ayuda que le eran enviadas por familias en los países beligerantes que estaban sin noticias de uno o más de sus miembros, desaparecidos o prisioneros. La Oficina estaba constitui-

da por unos cincuenta funcionarios españoles que trabajaban en ella bajo la supervisión personal del rey. Para cada petición, redactaban, según fuera el caso, una carta o telegrama para la firma del rey dirigidos al jefe de Estado de algún país beligerante, o un requerimiento a las embajadas españolas situadas en el país de que se tratara, ordenando la gestión que correspondiera ante sus autoridades. La embajada de España en Bruselas trabajaba a todas horas con esta Oficina y el embajador se veía abrumado por el flujo continuo de estos requerimientos. Durante la Primera Guerra Mundial, la Oficina tramitó un total de 222.000 expedientes, de los cuales 112.000 afectaban a militares franceses y belgas.

Muchas personas en Bélgica recurrían directamente a los buenos oficios del embajador, lo que habitualmente requería, bien una comunicación al rey a fin de que éste pudiera interceder ante el jefe de Estado correspondiente, bien una acción inmediata ante las autoridades alemanas de ocupación, incluso telefónica si la urgencia del caso lo requería. Cualquiera que fuera el origen de la petición, Villalobar tomaba todas las medidas necesarias para que la administración de la embajada fuera dinámica y eficaz, y vigilaba de cerca la actuación de sus colaboradores. Frecuentemente, visitaba a las personas afectadas para anunciarles, con relación a su ser querido, bien una liberación, bien una conmutación de pena, bien, demasiado a menudo, una negativa.

Esta actitud humanitaria del rey tuvo, pues, en Villalobar un decidido colaborador, al usar éste sus buenos contactos con los alemanes para:

Salvoconducto que permitió la libre circulación de Villalobar en todos los territorios ocupados.

Derecho de ciudadanía otorgado al marqués de Villalobar, Amberes.

- asistir a residentes españoles (que se vieron envueltos especialmente en atrocidades como la destrucción de Lovaina), a los belgas y a los nacionales de países cuyos intereses representaba España;
- ayudar a un sinnúmero de prisioneros aliados, aliviando sus condiciones de cautiverio y hasta evitando, a veces, su ejecución;
- evitar deportaciones de civiles, e interceder por determinadas personalidades patrióticas como Adolphe Max, burgomaestre de Bruselas, o el cardenal Mercier, arzobispo de Malinas y primado de Bélgica; y
- conseguir que los alemanes suavizaran comportamientos inaceptablemente duros para la población civil, obteniendo casi siempre, bien su liberación, bien una humanización de sus condiciones de detención.

Amigo y simpatizante indiscutible de los belgas, Villalobar supo también suscitar el respeto de las autoridades alemanas. Cuenta el embajador de Estados Unidos Brand Whitlock que, con el fin de conseguir los mejores resultados, Villalobar daba cenas en la legación de España a las que invitaba al gobernador alemán y a sus más estrechos colaboradores, así como al propio Whitlock y a otras personas representativas. Una vez creado el ambiente adecuado, encontraba el momento de entregar al gobernador una lista con nombres de personas belgas o francesas para las que pedía algún favor, y obtenía a menudo resultados rápidos y positivos.

Uno de los ejemplos más notables de las intervenciones de Villalobar ante las autoridades alemanas para salvar una vida fue el caso de Edith Cavell. Esta enfermera britá-

nica había sido condenada a muerte por un tribunal militar alemán por haber cobijado en su hospital a soldados belgas, franceses e ingleses, prisioneros evadidos o pilotos abatidos, y haberles ayudado a huir de Bélgica para reincorporarse a sus puestos de combate. En su juicio no intentó defenderse. Admitió lo que había hecho, preguntando a sus jueces: “¿Ustedes no hubieran hecho exactamente lo mismo?” A partir de ese momento, toda defensa fue imposible; no obstante, Villalobar pasó la noche del 11 al 12 de octubre de 1915 intentando convencer a sus contactos alemanes, en un clima de gran nerviosismo y agitación por ambas partes, del irreparable daño que su ejecución supondría para la imagen de Alemania en el mundo, llegando a insistir en que se despertara por teléfono al propio Káiser para pedirle el indulto. Edith Cavell fue fusilada al amanecer, convirtiéndose en el acto en una heroína.

2. ABASTECIMIENTO:

COMMISSION FOR RELIEF IN BELGIUM (CRB)

Las actuaciones que habrán valido, tanto a Villalobar como a Brand Whitlock, un lugar imperecedero en el corazón de los belgas fueron las conducentes a evitar el hambre durante toda la guerra de una población de siete millones de habitantes en Bélgica y en la parte norte de Francia también ocupada por los alemanes.

En tiempos de paz, Bélgica no producía más que una pequeña parte de los alimentos que consumía e importaba el resto de sus necesidades. Pero, durante la guerra, los ocupantes alemanes pretendían alimentar con los recursos del país tanto a sus tropas como a la administración

civil de ocupación. Por otra parte, los ingleses habían establecido un bloqueo comercial que impedía a Alemania y a los territorios ocupados por ella realizar intercambios comerciales con el extranjero. El hambre comenzó a hacerse sentir a los pocos días de la ocupación. Por lo tanto, urgía:

- organizar la compra de alimentos a escala masiva;
- convencer a los ingleses que dejaran pasar los buques que transportaban dichos alimentos;
- obtener de los alemanes el compromiso de que sus submarinos no torpedearan esos mismos barcos de ayuda humanitaria;
- obtener también de los alemanes el compromiso de no utilizar los alimentos así obtenidos para sus propias tropas o la administración civil de ocupación; y
- controlar el cumplimiento de dichos compromisos alemanes.

Esta labor ingente constituyó, tal vez, uno de los proyectos más ambiciosos de la historia, que a pesar de su naturaleza humanitaria no estaba exento de intrigas y contó con los esfuerzos titánicos de varios personajes extraordinarios:

- Herbert Hoover, ingeniero de minas norteamericano, organizador fuera de serie, futuro presidente de Estados Unidos, residente en aquel momento en Londres, desde donde obtuvo financiación, encontró los alimentos —mayormente en Estados Unidos— y organizó su transporte hasta Bélgica;
- Émile Francqui, financiero belga que organizó su distribución en Bélgica y parte de su financiación; y

- otros importantes hombres de negocio belgas, como Ernest Solvay y los barones Janssen, Lambert y Allard.

A éstos se unieron los llamados “ministros protectores”, principalmente Villalobar y Brand Whitlock, aunque también Maurice Van Vollenhoven, de los Países Bajos, que negociaban duramente con los alemanes en el día a día para conseguir acuerdos y vigilar que éstos se respetasen. La labor conjunta de estos hombres, y de muchos más, hizo posible que la población belga y la de la parte ocupada en el norte de Francia sobreviviese al hambre durante los cuatro años de la guerra. Son sobrecogedoras las múltiples muestras de agradecimiento al rey y al gobierno de España, en la persona de su embajador, procedentes de todas las instancias del país.

Aparte de estas dos grandes líneas de actuación, Villalobar desempeñó también un papel importante en la retirada alemana. La revolución bolchevique de 1917 había contagiado grandemente a Alemania, produciendo huelgas, por ejemplo, en fábricas de municiones, e incluso una rebelión en unidades de su marina de guerra. La descomposición del tejido social alemán minó tanto su voluntad de continuar el combate como su capacidad material para hacerlo. En las últimas semanas de la guerra, elementos revolucionarios bolcheviques procedentes de Alemania toman el control de la administración civil en Bélgica y destituyen a las autoridades alemanas de ocupación. El príncipe Rupprecht de Baviera, que estuvo al mando durante casi toda la guerra de las fuerzas alemanas en los frentes de Flandes y del norte de Fran-

—Émile Francqui, presidente del comité ejecutivo del Comité National de Secours et d’Alimentation.

cia, se presenta con un séquito de ayudantes en la legación de España para solicitar protección diplomática. No pudiendo consultar con Madrid por la premura de la situación, Villalobar toma la decisión de acogerlo, aunque avisándole de que será por el menor tiempo posible. El embajador, tras informar a las autoridades municipales belgas, consigue realizar con carácter de urgencia las

—Cardenal Mercier, arzobispo de Malinas y primado de Bélgica.

gestiones necesarias para poder acompañar al príncipe y su séquito hasta la frontera holandesa, con un pasaporte especial expedido por el “comité de soldados” alemanes bolcheviques que ya ocupaba el Senado belga, y que Villalobar fue a solicitar personalmente.

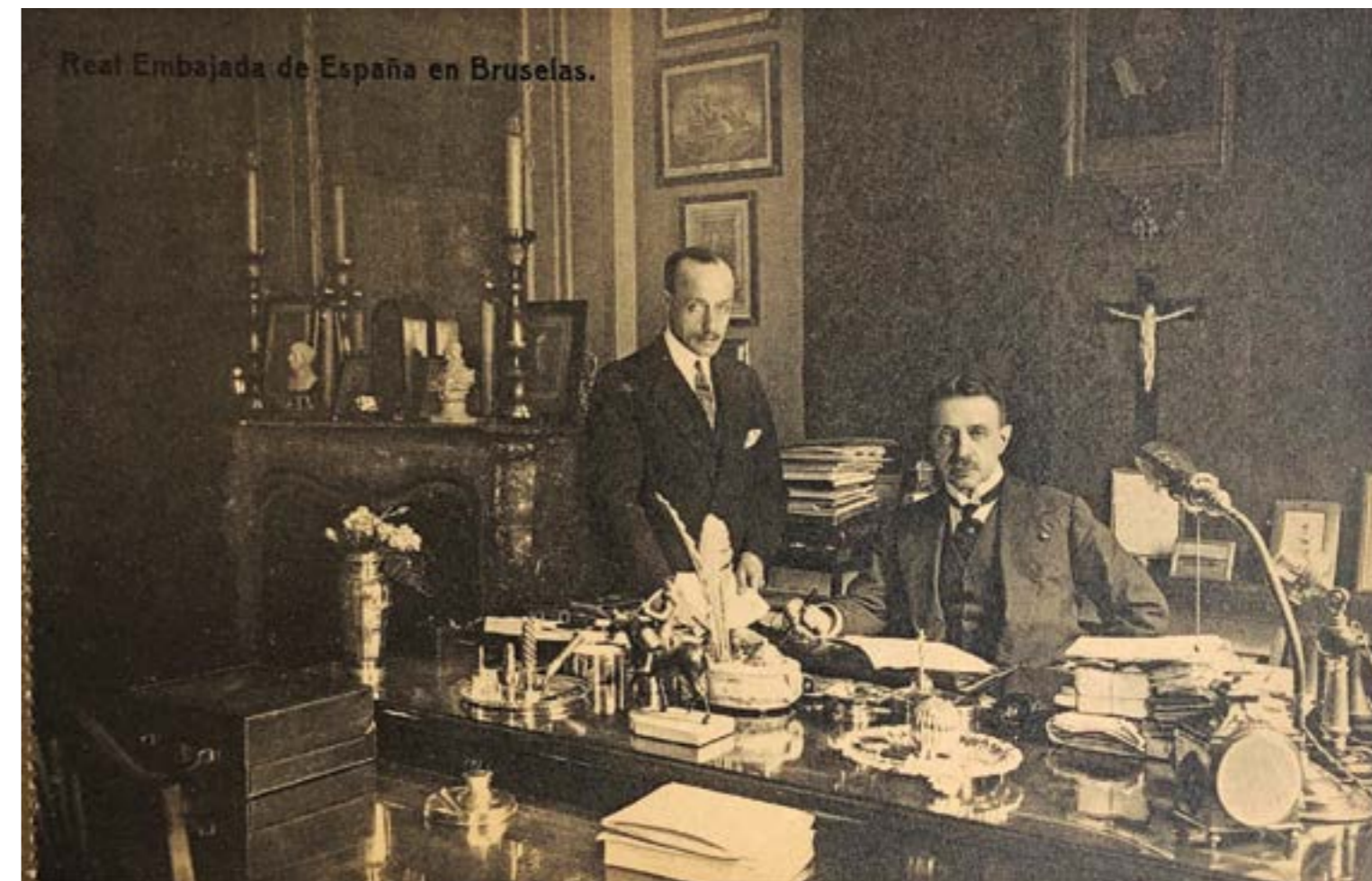
Ante el vacío de poder en Bélgica, Villalobar queda, como ya se ha dicho, en el papel singular de asumir la representación de todos los estados beligerantes, inclusive Alemania, ante las únicas autoridades “in situ”, que son las municipales de Bruselas. Ante el avance de las tropas belgas que llegan con el rey Alberto a su frente, Villalobar coordina directamente con ellas la retirada alemana, con el objeto de evitar inútiles derramamientos de sangre.

Ocupará un lugar destacado, en representación de España, en todos los actos de celebración de la victoria, y el rey Alberto le honrará especialmente en numerosas ocasiones.

UNAS NOTAS MÁS PERSONALES

Rodrigo tenía graves deficiencias físicas desde su nacimiento, que dificultaban grandemente sus movimientos. Parecía estar destinado a llevar una vida tranquila y poco activa. Pero eso hubiera sido no contar con su carácter y, desde luego, con la importante ayuda médica que recibió desde su juventud gracias a la intervención directa de la emperatriz Eugenia de Montijo (1826-1920), esposa de Napoleón III, con quien su familia mantenía un trato próximo. La emperatriz hizo todo lo que estaba en su mano para que el joven Rodrigo obtuviera las mejores piernas artificiales existentes en aquel tiempo, lo que le permitió llevar una vida más próxima a la normalidad. Él jamás olvidaría su deuda para con ella.

A la constante superación de sus dificultades de movimiento se debieron en buena parte su fuerte personali-

—D. Rodrigo de Saavedra y Vinent, segundo marqués de Villalobar y primer Embajador de España en Bélgica, en su despacho de la Cancillería, actualmente Residencia Oficial (circa 1921).

dad y la gran autoridad que emanaba de su recio carácter; ambas eran reflejo de una voluntad de hierro, forjada en el intenso sufrimiento físico que le acompañó en cada instante de su vida. Nuestro padre siempre nos dijo que jamás le había oído quejarse de padecimiento alguno. Sin

duda debió ser difícil la convivencia con él, tanto la personal como la profesional, a causa de ese fuerte carácter, de su tendencia a centralizar y de su perfeccionismo. Sin embargo, sabía mostrarse afable. Tenía un espíritu muy fino y un gran sentido del humor.

—El marqués de Villalobar y el cardenal Mercier en la fiesta benéfica organizada por el Embajador en Val-Duchesse, en 1917, para obtener fondos para los huérfanos de guerra belgas.

Rodrigo Saavedra era generoso y extremadamente humano, conmoviéndose con el sufrimiento ajeno. Poseía un inquebrantable sentido del deber, una profunda noción de servicio y una sólida fe en Dios. Era leal sin fisuras a su soberano, el rey Alfonso XIII, y tenía un altísimo concepto del lugar que correspondía a España en el mundo, como lo demuestran sus palabras a las Cámaras belgas, en su reunión extraordinaria del martes 17 de diciembre de 1918:

Todo el honor, toda la gloria de lo que se haya podido realizar de grandioso en esta magnífica obra de solida-

ridad humana pertenece a Su Majestad el rey de España y a su pueblo.

RECONOCIMIENTOS Y HONORES

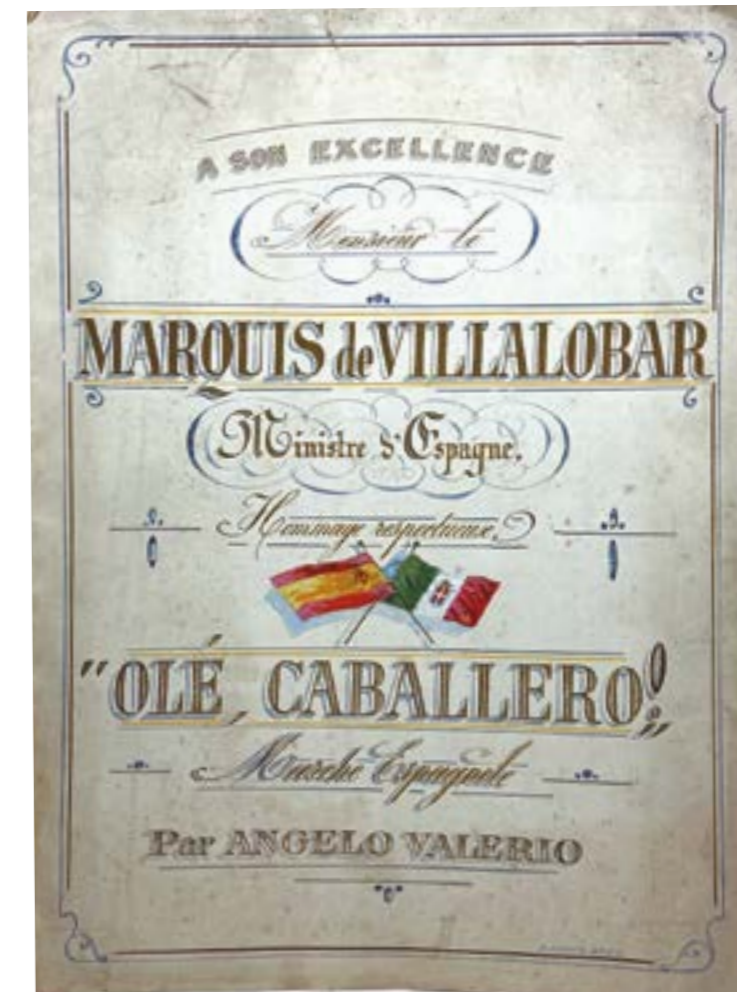
Al término de la Primera Guerra Mundial, será nombrado ciudadano de honor de Bruselas, Amberes, Gante, Lieja y Brujas. Tiene un busto en el Senado belga y otro en la Escuela Diplomática en Madrid, obsequio a España de la nación belga. Figura, además, en un tapiz en el Senado belga que representa la entrada victoriosa del rey Alberto en Bruselas en 1918. Hay otro busto en una

bonita avenida de Bruselas, llamada en su honor *avenue Marquis de Villalobar*, vecina del antiguo priorato de Val Duchesse, donde organizó, en 1917, una fastuosa fiesta de beneficencia para los huérfanos de guerra belgas y franceses. Asimismo, se encuentran placas y lápidas en diferentes edificios de Bruselas, una vidriera en la iglesia de Jezus-Eik, y hasta una orquídea que lleva su nombre. Una lápida conmemorativa de su labor preside el zaguán de entrada de la Cancillería de la Embajada de España en Bruselas.

Quisiera citar, para terminar, algunas líneas del texto tan hermoso que conservamos, particularmente poético y halagador, y tan bonitamente caligrafiado, de la carta del 12 de enero de 1921 de la Universidad de Lieja concediéndole el doctorado honoris causa en Filosofía y Letras:

¡Qué tesoros de iniciativa, de energía y de generosidad ha sabido usted derrochar para salvarnos de una hambruna y de una miseria totales! Un enemigo sin corazón y sin escrúpulos nos quitaba uno tras otro nuestros últimos recursos; ¿no iba nuestra fortaleza moral a zozobrar en el agotamiento de nuestros cuerpos, y no iban a poder las privaciones de toda clase con nuestras esperanzas y nuestras voluntades? (...)

¡Cuántas veces (...) sus gestiones y su autoridad han podido prevenir, alejar o atenuar las violencias que amenazaban los bienes o las vidas de los nuestros! ¡Cuántos infelices condenados al horror de las mazmorras alemanas ha sabido usted devolver o preservar para sus familias y su país!

—Marcha "Ole Caballero", Marche Espagnole / Angelo Valerio, 7 de marzo de 1919 / Editor-copista: E. Duret. Brux.

¡Cuántas cabezas ha sustraído a la espada ya levantada! Así, sin tregua y sin desmayo, ha servido usted la causa de la civilización amenazada por la barbarie y reivindicado en sumo grado los derechos de conciencia humana.

OCUPADOS PERO PROTEGIDOS

El defensor de los belgas: el Marqués de Villalobar durante la Gran Guerra

_TRUUS VAN BOSSTRAETEN

Historiadora y profesora autora del libro *Ocupados pero protegidos: Bélgica y el marqués de Villalobar durante la Primera Guerra Mundial*

U nas semanas antes del Armisticio, el 19 de octubre de 1918, uno de los colaboradores de la Legación belga en Madrid le escribió al Marqués de Villalobar: “Los acontecimientos que se precipitan según el Dedo de Dios, acercan el día a pasos agigantados, tan esperado desde hace más de cuatro años, en que los belgas, imbuidos de una apasionada gratitud por Vuestros nobles esfuerzos a su favor, verán erigirse entre aclamaciones, en casa, la estatua del Marqués de Villalobar, que entró, en vida, en la Historia, como “el defensor de los belgas”¹

En 1918, las innumerables acciones humanitarias de la Legación Española en Bruselas eran bien conocidas en Bélgica,

especialmente el nombre de su Ministro Plenipotenciario, el Marqués de Villalobar. Después de la guerra, fue honrado con varias distinciones: ciudadano honorario de varias ciudades, doctor honoris causa por la Universidad de Lieja...

Las palabras de la mencionada carta resultaron ser proféticas. No una, sino dos estatuas fueron erigidas en Bélgica en honor al Marqués. Un busto de mármol que ahora adorna el Senado belga, y un monumento en el recinto de Val Duchesse, erigido al principio de la avenida que lleva su nombre: la avenida Villalobar.

A pesar de todas estas conmemoraciones visibles, con el paso del tiempo el nombre de Villalobar y el papel que desempeñó durante la Gran Guerra son cada vez menos

conocidos. El renovado interés histórico de los últimos quince años, al que la autora que suscribe ha podido contribuir, nos permite responder a las preguntas: ¿Quién fue este gran “defensor de los belgas” y qué hizo durante la guerra para adquirir esta fama? La actuación de Villalobar fue triple: la diplomacia en sentido político, el abastecimiento y diversos servicios e intervenciones personales. Dado que es imposible dar cuenta detallada de esta inmensa contribución en unas pocas páginas, sólo destacaremos algunos elementos más característicos.²

AMIGO DE TODOS, ALIADO DE NINGUNO

Se dijo de España durante la guerra: “amiga de todos, aliada de ninguno”. Esto también puede aplicarse a Villalobar. A conveniencia de su rey, Alfonso XIII, mantener la más estricta neutralidad fue una de sus principales preocupaciones durante la guerra. El 6 de agosto de 1914, escribió a su gobierno: “Creo que mi presencia aquí es necesaria”³. Y “aquí” era Bruselas. Como representante de un país neutral, la idea de abandonar Bruselas con el resto del gobierno belga y la familia real era impensable. Esta neutralidad fue la *conditio sine qua non* de la gran empresa de abastecimiento humanitario que representó, bajo distintos nombres en sucesivas etapas, el Comité Nacional, la Comisión de Socorro en Bélgica (CRB) y, a partir de 1917, el Comité Hispano-neerlandés.

—Rodrigo Saavedra, marqués de Villalobar, en la portada de una revista, al inicio de la Gran Guerra.

La neutralidad era igualmente necesaria para toda intervención humanitaria, personal y diplomática. Sabemos, por ejemplo, que existía un respeto mutuo entre él y Oskar von der Lancken, que era el jefe de la Politische

¹ Archivo Villalobar, *Peticiones y las gracias*, nr. 32: Woelmont à Villalobar, 19 octobre 1918.

² El papel de Villalobar en Bélgica durante la guerra está recogido al detalle en el libro *Beziet maar beschermd* o *Ocupados pero protegidos*; T. van Bosstraeten, *Beziet maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Leuven, 2008) ; T. Van Bosstraeten, *Ocupados pero protegidos. Bélgica y el marqués de Villalobar durante la Primera Guerra Mundial* (Madrid, 2019).

³ *La neutralidad*, p. 19-20.

Abteilung en Bélgica desde 1915. Esto permitió a Villalobar facilitar contactos y negociaciones de todo tipo con las autoridades de ocupación. Sin embargo, ello no le impidió hacer ciertas cosas que asombraron a von der Lancken, como utilizar su valija diplomática para enviar correspondencia belga, del cardenal Mercier, el barón Lambert y de muchos otros. Otra anécdota ilustra este punto: al principio de la guerra, un campesino flamen-

co llevó a un soldado francés herido, Jules Macaire, a la Legación Española porque Villalobar había asumido la gestión de los intereses de Francia en Bélgica. El soldado fue tratado allí e incluso trabajó durante un tiempo como portero en la Legación. Finalmente, recibió un pasaporte con el nombre de "Julio Sánchez" y pudo volver al frente. Mientras tanto, von der Lancken escribía cada año en sus informes que Villalobar era su mayor y

—Escenas de distribución de alimentos durante la guerra.

más distinguido aliado en Bruselas... por supuesto, sin saber que, durante varios meses, cada vez que iba a la Legación, ¡era un francés quien le abría la puerta!⁴

EL HONOR Y EL HUMOR

El honor y el protocolo eran muy importantes para Villalobar. Al mismo tiempo, el humor era uno de sus rasgos más característicos. Una anécdota: un día, Villalobar

⁴ A finales de noviembre de 1918 Macaire, o 'Julio Sanchez', le envió una carta a Villalobar para decirle que había sobrevivido a la guerra. Fue gracias a Ange Olivaux, el asistente personal de Villalobar, que conocemos lo que él denominaba "el curioso destino de Macaire". Archo Villalobar. Guerra 1914-1918 Envío de correspondencia – Peticiones – Peticiones de gracia, Macaire a Villalobar, 26 de noviembre de 1918.

bloqueó bruscamente las negociaciones de suministro. Estaba furioso porque él y su homólogo estadounidense Brand Whitlock, ministros neutrales, fueron nombrados "inspectores de suministros" en su pasaporte inicial, el Passierschein. "Señor, no soy un comerciante de harina; ¡no lo aceptaré!", diría él. Los títulos se ajustaron, pero Villalobar siguió recordando el asunto mucho tiempo después. Un día, al salir del cuartel militar, le dijo al portero: "¡Le ruego que presente mis saludos al Barón, pregúntele cuántos sacos de harina quiere hoy!"⁵

⁵ Whitlock, Belgium, I, 239-240.

—Escenas de distribución de alimentos.

TODO POR LA PATRIA Y POR BÉLGICA

En una carta personal, Villalobar describió todas sus acciones como “una diplomacia de la devoción”⁶. Estas

palabras no son mera retórica, pues se dedicó de lleno, no sólo a los intereses de su patria, sino también a los de Bélgica y de los belgas. Aunque existe una gran cantidad de archivos sobre el Marqués, sólo en algunas cartas personales podemos encontrar indicios de las penurias físicas y psicológicas que sufrió Villalobar durante

el período de guerra. No hay fotografías ni manuscritos que hagan referencia directa a las enormes molestias físicas que tenía que soportar cada día. De hecho, sólo leyendo testimonios de otras personas, como el diario de Brand Whitlock, uno se da cuenta de la gravedad de su estado. A su ministro de Asuntos Exteriores en 1918, Eduardo Dato, le escribió: “No soy germanófilo ni aliadófilo, sino hispanófilo de todo corazón, servidor de mi rey y de mi patria.”⁷

Villalobar estaba muy orgulloso de haber permanecido en Bruselas y de poder proteger a los belgas. “Repito de todo corazón que fui yo quien tuvo la idea de quedarnos aquí”, escribió a su compañero en Londres, Alfonso Merry Del Val⁸. Le ofendía mucho que, en ciertas ocasiones, sus interlocutores no comprendieran el alcance de su dedicación, como sus esfuerzos por la paz y el contacto con los funcionarios de la Comisión de Socorro.

EL DEFENSOR DE LOS BELGAS: UNA IMAGEN CAMBIANTE DURANTE LA GUERRA

La percepción y la imagen de Villalobar cambiaron durante el transcurso de la guerra, tanto entre los círculos diplomáticos como para la opinión pública belga. Al principio, sus colegas no veían más allá de su carácter severo, su comportamiento aristocrático y su sensibi-

lidad, así como el respeto que procesaba hacia su Rey y, sobre todo, hacia su país. Podemos ver un ejemplo de ello en el diario de Mary Thorp, el ama de llaves de la familia Wittouck, quien pasó de tener una imagen escéptica hacia Villalobar a tener solo palabras de admiración y sincero respeto por su trabajo⁹.

Durante los primeros años de la guerra, la opinión pública fue menos consciente de las acciones de España y de Villalobar, a pesar de que Villalobar y Brand Whitlock fueron los ministros protectores del Comité Nacional y de la CRB desde el principio, y de que Villalobar había protegido activamente a innumerables personas y bienes desde el verano de 1914. Sin embargo, la percepción de Villalobar como gran protector de los belgas y la gratitud del pueblo crecieron a pasos agigantados, acelerados por la entrada de Estados Unidos en la guerra en 1917.

En la época de la Entrada Alegre de 1918, el aprecio hacia Villalobar era de tal magnitud que le emocionó profundamente.

En un informe a su gobierno, no dejó de mencionar, con el humor que tanto le caracterizaba, que la bandera española generaba tantas emociones y que el entusiasmo de la gente era de tal intensidad, que los parachoques de su coche no sobrevivieron al evento en el que participó. ■

⁶ AV, *Correspondencia varia especial*, nr. 35, Villalobar a Quiñones de León, 23 de enero de 1918.

⁷ AV, *ibidem*, Villalobar a Dato, 9 de septiembre de 1918.

⁸ “Lo repito de mi entera creación pues que fui quien inventó el quedarse aquí é induje a mi Colega de los Estados Unidos a hacer lo propio y siento la orgullosa satisfacción de haber puesto las primeras piedras de la obra del abastecimiento de Bélgica.”, Archives Villalobar, *Correspondencia oficial particular*, nr. 14, Villalobar a Alfonso Merry del Val, 14 de diciembre de 1916.

⁹ S. De Schaepdrijver en T. M. Proctor, *An English Governess in the Great War. The Secret Brussels Diary of Mary Thorp* (Oxford, 2017).

De tal palo, tal astilla: Carlos Saavedra Ozores, III marqués de Villalobar

_SANTIAGO SAAVEDRA LIGNE

Editor

Carlos Saavedra Ozores, III marqués de Villalobar, hijo de Rodrigo, terminó sus estudios como ingeniero civil de minas por la Universidad Católica de Lovaina en julio de 1936.

Se da la circunstancia de que, en mayo de 1940, la falta de personal en la embajada de España en Bruselas se había suplido con el nombramiento de cuatro agregados honorarios, uno de los cuales fue él. Y se le presentó la ocasión de servir nuevamente al pueblo de Bruselas, siguiendo modestamente los pasos de su padre: el 17 de mayo, cuando las tropas alemanas del Tercer Reich, violando otra vez la neutralidad de Bélgica, avanzaban sobre la ciudad, a petición del burgomaestre, Joseph Van de Meulebroeck, y siguiendo las instrucciones del encargado de negocios español, otro de los agregados honorarios, Pedro Sorela, y él salieron al encuentro de las tropas invasoras en el automóvil de la embajada, con banderín español, acompañando a Raymond Delhaye, secretario general de Sanidad

y de Abastecimiento del gobierno belga. El propio Delhaye relata en detalle el episodio en un artículo en *La Libre Belgique* de 28-29 diciembre de 1991. Siendo los tres buenos conocedores del idioma alemán, su misión era obtener de los alemanes que no bombardearan Bruselas, por no encontrarse ya en la ciudad fuerzas armadas que la defendieran y ser, por tanto, "ciudad abierta". En medio del fuego cruzado entre los ejércitos invasor y defensor, pudieron establecer contacto con el oficial que mandaba las avanzadillas del ejército atacante, el mayor Weiss, y, tras tensas negociaciones, se llegó al resultado deseado. Los alemanes ocuparon Bruselas sin bombardeo alguno.

En diciembre de 1941, Carlos se casa con la princesa Isabelle de Ligne.

Normalizada la convivencia tras la Segunda Guerra Mundial, y ya establecido en España con su familia, Carlos Saavedra presidió las filiales españolas de varias socie-

—Las tropas alemanas frente al Palacio Real de Bruselas durante la ocupación.

dades belgas, tales como Petrofina (hoy TOTAL) y la Real Compañía Asturiana de Minas, y siempre estuvo atento a hacer lo posible para atender las necesidades de los sucesivos embajadores de Bélgica en España. Fue presidente de la Cámara de Comercio de Bélgica y Luxemburgo en España de 1981 a 1987, dándole un gran impulso coincidiendo con el ingreso de España en lo que es hoy la Unión Europea. En ese último año, la Cámara estableció en su honor el Premio Marqués de Villalobar, cuyo jurado presidió hasta su muerte en 2004, y cuya concesión se mantiene hasta hoy como uno de los actos centrales cada

año en la vida de la Cámara. Este galardón se concede a personalidades, instituciones o empresas que a lo largo de los años vienen contribuyendo de manera especial al fortalecimiento y desarrollo de las relaciones comerciales, económicas, políticas, científicas o culturales de España con Bélgica y Luxemburgo.

Carlos heredó de su padre una tradición de honor y servicio que, a su vez, ha transmitido a sus hijos y nietos, y una jerarquía de valores de la que esperamos siempre ser dignos. ■

La Casa belga de Ligne y España

—MICHEL DE LIGNE

XIV Príncipe de Ligne

—Château de Beloeil, en la provincia de Hainaut, al sudoeste de Bélgica.

RELACIONES DE LA MAISON DE LIGNE BELGA CON EL REINO DE ESPAÑA

Deseo, ante todo, expresar mi agradecimiento a la señora Beatriz Larrotcha Palma, Embajadora de España en el Reino de Bélgica, por hacerme el honor de invitarme a participar en este prestigioso homenaje a los cien años de relación entre España y Bélgica, desde la elevación a nivel de embajada de sus respectivas legaciones.

Rememorando la relación de mi familia con el Reino de España a través de los siglos, he podido comprobar por el libro de firmas de la legación de España en Bruselas durante la Primera Guerra Mundial que tanto Louis (1854-1918), IX príncipe de Ligne y presidente de la Cruz Roja belga, como su hermano Ernest (1857-1937), X príncipe de Ligne, mi bisabuelo, la frecuentaban asiduamente, apoyando con su presencia la actividad diplomática del marqués de Villalobar.

Quiso el azar que mi familia entroncase con la del marqués de Villalobar al casarse, en 1941, Carlos Saavedra Ozores, III marqués de Villalobar, con mi tía Isabelle de Ligne, hermana de mi padre.

La Casa de Ligne remonta en línea directa treinta generaciones, hasta principios del siglo XI, teniendo su sede en el “château” de Beloeil desde 1311 hasta nuestros días. Algunos de sus miembros participaron en la tercera, cuarta y quinta cruzadas y, desde el siglo XV, la mayoría de los jefes de la Casa han ostentado las insignias del Toisón de Oro, siendo el primero Jean III (1435-1491), barón de Ligne, quien obtuvo la distinción en 1481, con la credencial número 90 de la orden.

Asimismo, la mayoría de los jefes de la Casa, hasta el actual, vienen siendo, desde 1559, Grandes de España de primera clase.

La familia debe su lugar en la historia tanto a acciones de guerra como a actuaciones políticas y diplomáticas, sirviendo a los duques de Borgoña, a la Casa de Austria y, a partir de 1830, año de la creación del Reino de Bélgica, a los sucesivos reyes de los belgas.

En el siglo XVI destacan los siguientes personajes:

- **Antoine I** (1474-1532), barón de Ligne, apodado por sus hazañas en los campos de batalla “El gran Diablo”. Acompañó a Carlos V a Aquisgrán en 1520 cuando éste fue coronado emperador. Sus parientes Guillaume de

Croÿ, “sieur” de Chièvres, y Charles de Lannoy eran los dos principales hombres de confianza del futuro Carlos V cuando éste desembarcó en España en 1517.

- **Jacques** (1503-1552), barón de Ligne, hijo de Antoine, fue gentilhomme de cámara de Felipe el Hermoso y del emperador Carlos V. Estuvo presente en 1521 en la Dieta de Worms, en la que compareció Lutero. Carlos V lo nombró primer conde de Ligne en 1544 y le impuso personalmente las insignias del Toisón de Oro en 1546.
- **Philippe** (1534-1583), II conde de Ligne, gentilhomme de cámara del rey Felipe II, se distinguió en la caballería de su pariente el conde de Egmont en las batallas de San Quintín (1557) y de Gravelines (1558), donde quedó desfigurado para el resto de su vida.

En 1559 recibió tanto el Toisón de Oro como la Grandeza de España. Su fidelidad al rey Felipe II y su fe católica le causaron la pérdida de sus posesiones en Holanda. Se mantuvo en el entorno próximo de las gobernadoras de los Países Bajos, María de Hungría y Margarita de Parma.

En el siglo XVII cabe mencionar a tres miembros de la familia:

- **Lamoral de Ligne** (1563-1624), hijo de Philippe y III conde. A partir de 1599, Felipe II había decidido conceder a los Países Bajos una mayor autonomía

—Charles de Ligne.

—Lamoral de Ligne.

—Claude-Lamoral I, III prince de Ligne.

bajo la regencia de su hija Isabel y de su marido, el archiduque Alberto de Austria (“los archiduques”).

En 1601, el emperador Rodolfo II de Habsburgo nombra a Lamoral de Ligne, primer príncipe de Ligne y del Sacro Imperio Romano Germánico, título transmisible a perpetuidad. Tras una breve pero brillante carrera militar, Felipe II encomendó a Lamoral importantes misiones extraordinarias: dos en España, una en Polonia y dos, especialmente delicadas y difíciles, en Francia.

- **Charles de Ligne** (1550-1616), conde de Arenberg, caballero de la Orden del Toisón de Oro. Perteneciente a la rama menor de la casa de Ligne, fue enviado en dos ocasiones como embajador de Felipe II ante el rey de Francia.

El archiduque Alberto, gobernador general de los Países Bajos, lo nombró gentilhombre de cámara, miembro de su consejo de estado y almirante y lugarteniente general de la mar. Negoció como plenipotenciario en Brujas las paces de España con Inglaterra y Holanda (1588). Fue a Londres como miembro de la misión española para negociar en Somerset House el tratado de paz, suscrito en 1604, y participó en la “Almoneda del siglo” sobre los bienes artísticos del depuesto Charles I de Inglaterra; su retrato forma parte de la pintura anónima en la National Portrait Gallery de Londres que conmemora aquellas negociaciones.

- **Claude-Lamoral I** (1618-1679): El régimen de favor hacia la nobleza de los Países Bajos en la época de los archiduques desapareció a la muerte de éstos, cuando Felipe IV volvió a encomendar el gobierno y los principales cargos de esas provincias a españoles. No obstante, se haría una excepción con el III príncipe de Ligne y del Sacro Imperio, Claude-Lamoral I, que brillaría como capitán general de la caballería del Ejército de Flandes de 1648 a 1669; como diplomático (su fastuosa embajada extraordinaria en 1660, como representante de Felipe IV ante el rey Charles II de Inglaterra, con motivo del restablecimiento de su dinastía en el trono, quedaría inmortalizada en un cuadro en la National Gallery); y como virrey de Sicilia (1670-1674), gobernador general del Milanesado (1674-1678) y miembro del Consejo privado de Carlos II (1678) y del Consejo de Estado en Madrid, donde fallecería en 1679. Éste es uno de los grandes personajes de la familia Ligne, que toda su vida sirvió a la Corona de España.

A partir del siglo XVIII, con el cambio de dinastía de Habsburgo a Borbón, decae el servicio de la familia a España, si bien Claude-Lamoral II (1685-1766), VI príncipe de Ligne, fue capitán de infantería en el Tercio y luchó por los Austrias en la Guerra de Sucesión española (su hermano Ferdinand también se distinguió en el ejército español en la misma guerra).

Si saltamos al siglo XX, encontramos a Eugène II (1893-1960), XI príncipe de Ligne, mi abuelo. Participa como

oficial de caballería motorizada en el Ejército belga en la Primera Guerra Mundial, conflicto durante el cual convierte el “château” de Beloeil en un hospital de cien camas, dirigido por la Cruz Roja belga, que presidía el arriba citado Louis, IX príncipe de Ligne.

Al terminar la guerra, es nombrado agregado militar belga en París y posteriormente (*circa* 1921) primer secretario de la legación de Bélgica en Rumanía.

En 1923, lo encontramos como consejero de embajada en Madrid, donde activa sus numerosas relaciones para ser motor en el desarrollo de las excelentes relaciones diplomáticas entre Bélgica y España, recién elevadas al nivel de embajada.

Tras su estancia en España, pasa a ser consejero de embajada en Washington. Durante la Segunda Guerra Mundial, convierte el “château” de Beloeil en un hospicio, esta vez con varios cientos de camas, para acoger a niños cuyos padres habían muerto o sido deportados por los ocupantes alemanes.

Al ser algunos de ellos judíos, tanto él como su esposa serán distinguidos posteriormente por el Estado de Israel como “Justos entre las Naciones”. Al término de la Segunda Guerra Mundial, en 1947, es el primer embajador de Bélgica en la India independiente.

En 1950, es nombrado embajador de Bélgica en España, donde permanecerá hasta mediados de esa década. En

—Eugène, XI príncipe de Ligne, fue embajador de Bélgica en España.

este período, representará a Bélgica en el delicado proceso de gradual reconocimiento diplomático mundial a España.

Comprará para el Estado belga el palacete de la residencia oficial del embajador, que decorará con obras de arte traídas de Beloeil y de los principales museos belgas, y emprenderá acciones culturales para el mejor conocimiento por parte de España de los productos y del arte más típicamente belgas.

La relación de mi familia con España se perpetúa de generación en generación por nuestros vínculos familiares y de amistad.

Sin embargo, la página más hermosa de la historia reciente de las relaciones bilaterales belgo-españolas fue la escrita por la actuación del marqués de Villalobar durante la Primera Guerra Mundial.

La mayor parte de los ciudadanos belgas saben que deben la sobrevivencia de sus familias al maná celeste que el marqués de Villalobar organizó entre 1914 y 1918.

El país le estará eternamente agradecido. ■

LOS NIÑOS DE LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA EN BÉLGICA:

Dos testimonios: Dolores Álvarez y Celia Vados

En el marco de las conmemoraciones de los Cien Años de la Embajada de España en el Reino de Bélgica 1921-2021, el 11 de marzo de 2021 tuvo lugar en la Residencia oficial Embajador Marqués de Villalobar de la Embajada de España en Bélgica, en colaboración con la Universidad Libre de Bruselas (ULB), el seminario académico y homenaje con el título *Los niños de la guerra en Bélgica: Historia de un modelo de acogida*, con el que se dio a conocer el balance de la investigación existente sobre los más de 5.000 niños de la Guerra Civil española acogidos en Bélgica.

En la primera línea de la acogida estuvieron partidos políticos, instituciones y organizaciones belgas, destacando, sobre todo, la hospitalidad de las familias belgas, que abrieron sus casas de forma generosa a estos niños.

Este acto de gratitud y reconocimiento al pueblo belga por su solidaria acogida fue celebrado en la Residen-

cia oficial de la Embajada y contó con la participación de la Sra. Vicepresidenta Primera del Gobierno, Doña Carmen Calvo Poyato, la Secretaria de Estado de Migraciones, Doña Hanah Jalloul, el Secretario de Estado de Migraciones del Gobierno federal belga, D. Sammy Mahdi, la Embajadora de España en Bélgica, D^a. Beatriz Larrotcha Palma; el Director del Centro de Investigación de Mundos Modernos y Contemporáneos de la ULB, D. Nicolas Verschueren, y los principales investigadores belgas y españoles en esta materia.

Tras una intervención inaugural del Dr. Frank Caestecker (Centro de Estudios Sociales de Migración y Refugiados, Universidad de Gante), tuvieron lugar dos sesiones en las que intervinieron varios expertos belgas y españoles que han dedicado sus investigaciones a documentar el fenómeno de la acogida en Bélgica. La sesión en francés contó con Géraldine Berger (Servicio de Relaciones Internacionales, Universidad de Mons), Sven Tuytens (corresponsal

Los niños de la guerra en Bélgica: Historia de un modelo de acogida/Les niños de la guerre d'Espagne en Belgique. Histoire d'un modèle d'accueil/De kinderen van de Spaanse burgeroorlog in België.

Durante toda la jornada se podrán enviar comentarios o preguntas a través del CHAT. Pendant toute la journée vous pouvez envoyer des commentaires ou des questions via le CHAT. Gedurende de hele dag kan u via de CHAT opmerkingen of vragen sturen.

Las preguntas y comentarios en el Chat pueden realizarse en neerlandés, francés o español. Les questions et commentaires sur le chat peuvent être formulés en néerlandais, français ou espagnol. Vragen en opmerkingen in de chat kunnen worden gestuurd in het Nederlands, Frans of Spaans.

de la VRT en Madrid) y Maïté Molina Mármol (Universidad de Lieja). La sesión en español fue moderada por el Dr. Víctor Fernández Soriano (Universidad de Gante) y contó con la contribución de Alicia Alted Vigil (Historiadora y profesora en la Universidad Nacional de Educación a Distancia, UNED), Jesús Alonso Carballés (AMERIBER, Universidad de Burdeos) y Andrés Payà Rico (Departamento de Historia de la Educación, Universidad de Valencia).

—Programa del seminario *Los niños de la guerra en Bélgica: Historia de un modelo de acogida*, que tuvo lugar el 11 de marzo de 2021 en la Residencia oficial de la Embajada de España en Bélgica.

El acto concluyó con los propios protagonistas de esta realidad histórica, que compartieron su propio testimonio sobre cómo fueron acogidos por las familias y la sociedad belga. El encuentro fue moderado por la investigadora independiente Ángeles Muñoz, con la participación de Dolores Álvarez y Celia Vados, “niñas de la guerra”, junto a sus hijas Anne De Boe y Corine Kraghman, respectivamente; e hijos de “niños de la guerra”

—Dolores Álvarez y Celia Vados.

residentes en Bélgica: Pablo Fernández, Mari Carmen Rejas, Maud Aguirre, Patrick Fakkell, Lolita Abramovicz y Pilar Carretón.

DOLORES ÁLVAREZ Y CELIA VADOS

Dolores Álvarez y Celia Vados son dos de las más de 5.700 niñas y niños evacuados de España entre 1937 y 1939, que fueron acogidos por familias en Bélgica. Estos voluntarios belgas realizaron un extraordinario esfuerzo de integración, tejiendo miles de lazos entre ambos países y construyendo un modelo de hospitalidad ejemplar.

Dolores y Celia son los rostros de esta acogida y sus historias fueron recogidas, en una sesión muy emotiva, en

el seminario académico y acto de reconocimiento celebrado en la Embajada de España en Bélgica el 11 de marzo de 2021.

Dolores Álvarez. *Llegué a Bélgica con seis años y fui trasladada a la Maison du Peuple —la Casa del Pueblo—, donde se asignaban los niños a las familias de acogida. Recuerdo que la mayoría de familias eran personas humildes y que preferían a las niñas “porque pensaban que dábamos menos problemas”, y estuve “tres días sin parar de llorar debajo de una mesa” porque no entendía el francés. Sufrí el dolor de la separación de mis hermanos, que inicialmente fueron llevados a otras casas, aunque sus padres adoptivos acabaron acogiendo también en su hogar a mi hermana mayor, a quien otra familia quería como criada. Me quede en Bélgica hasta que comenzó la invasión alemana y todos los españoles menores de 16 años fueron repatriados. Años más tarde, me acabé casando con uno de mis “hermanos de acogida” y acabé dominando el francés como lengua habitual, incluso para hablar con mis hermanos españoles. En los años sesenta, decidí volver a Bélgica con mi hija de 18 meses y con un contrato de trabajo bajo el brazo, huyendo de la dictadura, en busca de una vida mejor. Siempre he tenido dos familias: la española y la belga.*

Celia Vados. *Nací en Bilbao y, siendo también una niña, tuve que exiliarme. Mi primer destino fue una colonia francesa provisional. Compraron toldos para pasar el día y hacer allí la comida y la vida, y por las noches teníamos que andar unos cuantos kilómetros para ir a otro*

—Dolores Álvarez, Celia Vados y sus familiares con la Embajadora de España, Beatriz Larrotcha, y otros participantes en el homenaje. Residencia Embajador Marqués de Villalobar, Salón del Tapiz.

edificio a dormir. Mi madre estuvo más de dos años sin conocer mi paradero y finalmente lo supo gracias a un matrimonio francés que se dedicaba a evacuar a niños de España y que fue a buscarla para decirle que su hija se encontraba bien. Con el tiempo, también acabé recautando en los Países Bajos. Volví a España después de la guerra, donde trabajaba como costurera cuando, un día, leí en el periódico una oferta de una agencia de empleo

para trabajar en el extranjero y así fue cómo volví a Bélgica con un contrato de trabajo. Yo sabía lo que iba a ganar, e incluso lo que me iban a quitar para la pensión. En el Bois de la Cambre conocí a mi futuro marido, quien había aprendido español siendo adolescente, jugando precisamente con otros niños de la guerra.

LOS NIÑOS DE LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA EN BÉLGICA:

Historia de un modelo de acogida

_FRANK CAESTECKER

Profesor de Historia de la Universidad de Gante

La decisión de acoger niños refugiados de guerra españoles en Bélgica procedió de los medios de la izquierda. La respuesta fue formidable: cientos de familias se mostraron dispuestas a acoger a estos niños. Algunos medios de solidaridad con España manifestaron cierta reticencia, pues estimaban más eficaz una ayuda directa.

Las autoridades republicanas españolas no apoyaron esta evacuación, considerando que existían zonas fuera de peligro en España. Además, se corría el riesgo de “desnacionalizar” a los niños evacuados al alienarlos de su patria y de sus familias. Solo tras la ofensiva franquista en el País Vasco, el gobierno vasco lanzó un llamamiento pidiendo una protección temporal de los niños. Las autoridades vascas propusieron un refugio colectivo de los niños en el extranjero bajo la supervisión de educadores españoles que habrían de protegerlos de una desnacionalización durante su exilio. Para entonces, no solo los medios de la izquierda europea, sino

también la Iglesia se habían movilizado. El obispo de Vitoria, Mateo Múgica, temía que las izquierdas pudieran “aprovechar la ocasión para inocular en estos angelitos principios anticristianos”. Múgica quería que los niños vascos recibieran una acogida conforme con su religión y los hizo acompañar de religiosos vascos, puestos a la disposición de las asociaciones católicas extranjeras.

Los niños llegados a Francia, Dinamarca y Gran Bretaña fueron casi todos acogidos en centros, de acuerdo con la voluntad de las autoridades vascas. El acompañamiento de educadores y religiosos vascos permitía asegurar una formación en su propia lengua y cultura, que permitiera su reintegración tras las hostilidades. La acogida de los niños fue considerada como una protección temporal contra la violencia.

En Bélgica, durante el verano de 1937, la Iglesia acogió a 1.265 niños vascos, acompañados de 33 religiosos. Un

—Acogida en Bélgica de los niños de la “guerra civil española” con el Embajador de España.

tercio de estos niños fueron recibidos en centros, en conventos o escuelas católicas. Otros 800 fueron acogidos en familias católicas, repartidas por todo el país. Casi todos los más de 2.000 niños acogidos por organizaciones de izquierda o “neutras” lo fueron en familias. Así, las modalidades de la acogida en Bélgica fueron muy distintas a las de otros países.

La preferencia por la acogida en familias se debió fundamentalmente a razones económicas. Las familias se presentaron en masa, pero las ayudas económicas directas tuvieron mucho menos éxito.

La demanda de adopción privada de niños españoles era además selectiva. Se preferían a las niñas y a los huérfanos. Las solicitudes de varones de entre 8 y 10 años eran menores. Las parejas sin hijos solían ser las más interesadas por la adopción de los más pequeños, con cierta reticencia a aceptar la temporalidad de la adopción.

La repartición de niños por todo el territorio belga complicó las labores de los educadores y religiosos encargados de la preservación de la lengua y la cultura.

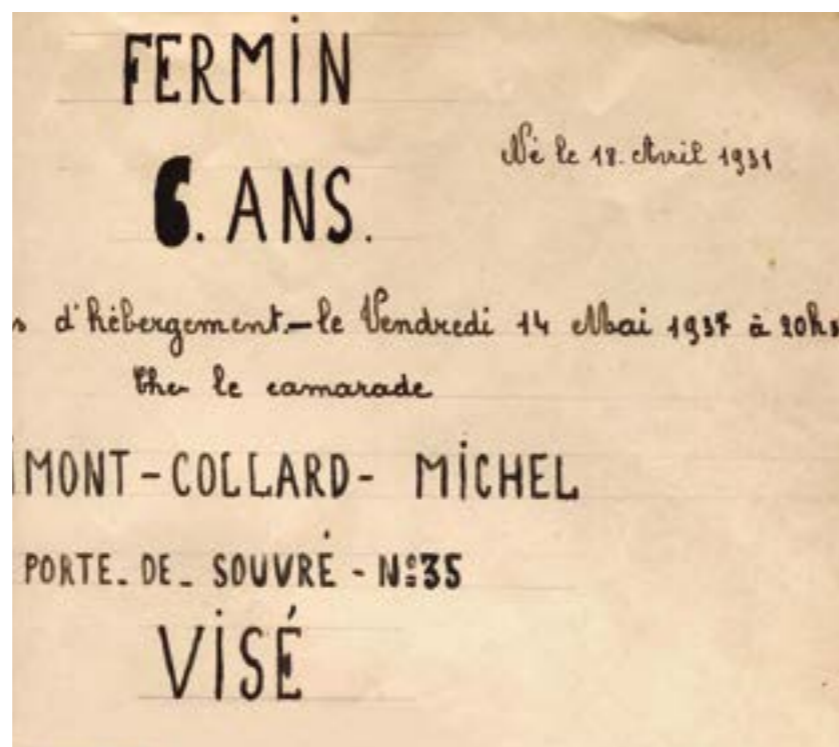
El modelo de repatriación belga también difirió de los demás. En principio, todos los niños debían volver a sus casas cuando dejaran de correr peligro en España. Ya en agosto de 1937, tras la toma del País Vasco por los franquistas, estos últimos reclamaron el retorno rápido de los niños “robados”. En Gran Bretaña y Francia, las instituciones de socorro comenzaron las repatriacio-

nes en febrero de 1938. Las repatriaciones desde Bélgica fueron precoces en lo que respecta al comité católico, el cual decidió por su cuenta proceder a ellas a comienzos de noviembre de 1937. Esta organización precipitada respondía a un interés político de normalización de las relaciones con la España franquista. Además, la campaña de repatriaciones católica quedó afectada por la propaganda franquista, que divulgó falsas cartas en las que los padres supuestamente pedían el retorno de los niños. Los medios de izquierda criticaron fuertemente las repatriaciones de los católicos, mientras muchos de los padres pedían, en verdad, el no retorno de sus hijos ante las difíciles condiciones de vida en el País Vasco o en el exilio en Francia. Pese a todo, hacia febrero de 1938, un tercio de los niños acogidos por la Iglesia belga ya habían sido repatriados. Los demás comités retrasaron la repatriación a la primavera de 1939.

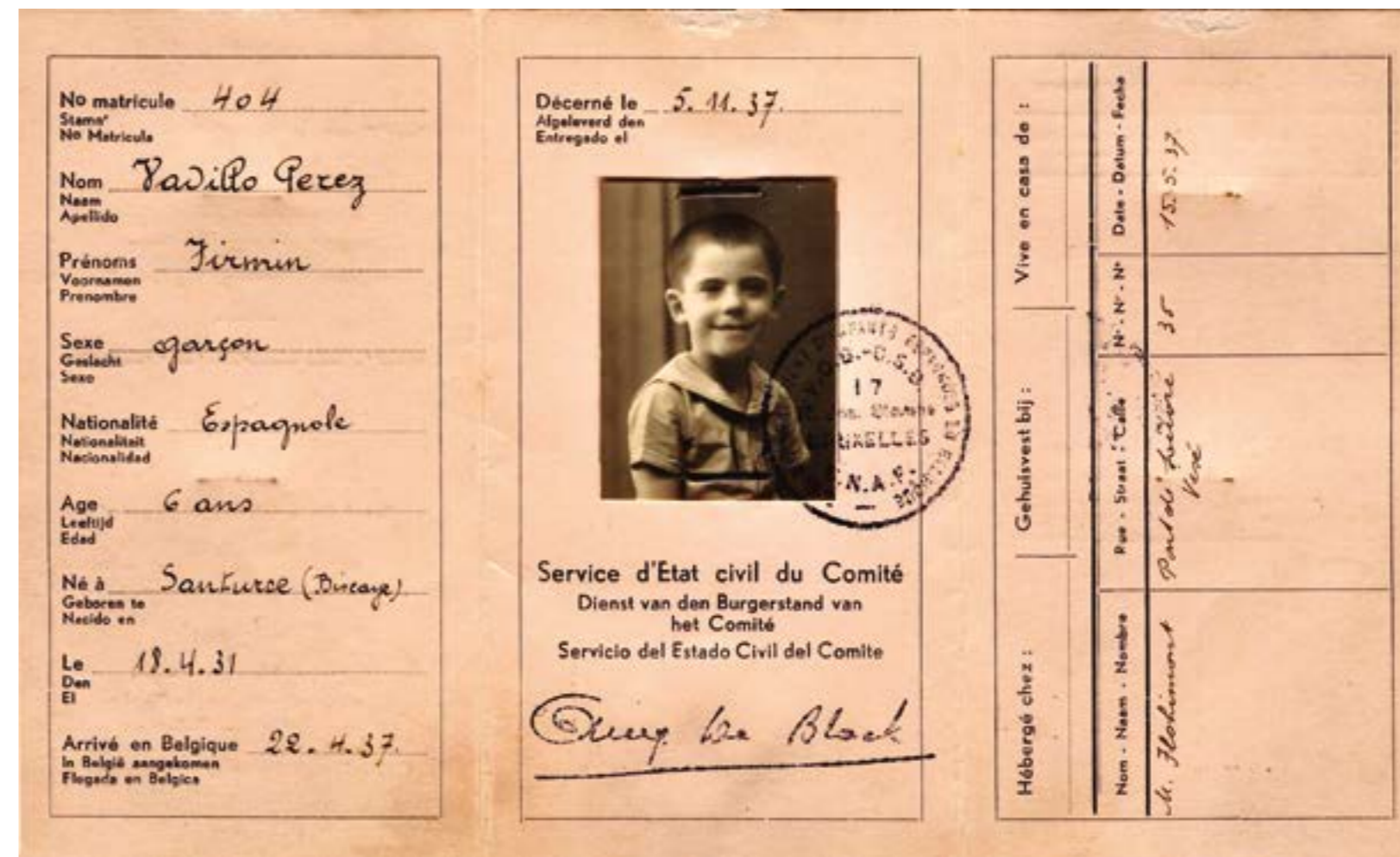
Si en Gran Bretaña, a finales de 1940, el 90 % de los niños vascos había sido repatriado, en Bélgica la situación era bien distinta: solo el 6 % de los niños acogidos por la Iglesia permanecía en Bélgica, pero quedaban aproximadamente el 15 % de los de la organización neutra y el 30 % de los de las organizaciones de izquierdas.

Las distintas actitudes de los comités belgas se explican según las actitudes adoptadas con respecto al régimen de Franco. La alienación de los niños con respecto a su país de origen se hizo más evidente en aquellos que permanecieron más tiempo. Los niños, sobre todo aquellos más pequeños, establecieron en general vínculos afectivos

—Cartón de identificación que llevaba Fermín Badillo en el barco. Documento de identidad provisional extendido por el Comité nacional de Alojamiento de los Niños españoles en Bélgica que recoge la fecha de llegada el 22 de abril de 1937.

fuertes con sus familias de adopción. La acogida de niños también tenía algo de instrumental: para las familias comprometidas con la solidaridad con la España republicana, era una muestra de su compromiso político; para las familias católicas, era un acto de caridad, no siempre desprovisto de intereses políticos o incluso egoístas.

Los intereses de las familias de adopción en Bélgica no siempre correspondían con los de las familias biológicas en España. A veces ocurría que ambas familias llegaban a un acuerdo por el que se posponía la repatriación a cambio de que la familia belga se comprometiera a hacerse cargo de los gastos de la misma. En ocasiones, la familia

belga, sobre todo en aquellos hogares sin hijos propios, intentaba incluso evitar la repatriación cortando el contacto entre los niños y sus familias en España. Se trató de excepciones, que no deben ensombrecer la responsabilidad de la mayoría de las familias de adopción.

LOS NIÑOS DE LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA EN BÉLGICA:

Lecciones de un seminario

_VÍCTOR FERNÁNDEZ SORIANO

Profesor de Historia de la Universidad Libre de Bruselas

El 23 de abril de 1937, un grupo de unos 200 niños vascos acompañados de tres institutrices llegaron a la ciudad belga de Mouscron, en la frontera con Francia, en un tren que los había traído desde París en compañía de la dirigente socialista Isabelle Blume (quien también sería conocida como la “Pasionaria belga”). Se trataba del primer contingente importante de niños refugiados de la Guerra Civil que entonces asolaba España. No era el primero: otros contingentes más pequeños ya habían llegado en los meses anteriores. Pero el avance de las tropas franquistas en el País Vasco, sumado a la conmoción internacional que provocaría el bombardeo de Guernica el 26 de abril de 1937, aceleraron el proceso de evacuación de niños (en principio de entre 5 y 12 años), auspiciada por el lehendakari José Antonio Aguirre. Se estima que durante los años de la “guerra de España” (como la guerra sería conocida en Bélgica) llegaron a Bélgica más de 5.000 niños evacuados, muchos de ellos, en efecto, de origen vasco, pero

también muchos otros provenientes de otras regiones como Asturias, Cantabria, Cataluña, Aragón o Madrid. Una cifra muy alta, considerablemente superior a la de los niños enviados a Reino Unido (4.000), la Unión Soviética (3.000, los célebres “niños de Rusia”) o México (455), y solo superada por la de los niños refugiados en Francia, la mayor parte en centros y familias de acogida próximos a la frontera.

Bélgica destacó por su solidaridad para con los niños víctimas de la guerra española en situación de emergencia (otro fenómeno, como tantos otros de la Guerra Civil, premonitorio de lo que ocurriría en Europa pocos años más tarde). En este proceso, además, el protagonismo correspondió a la sociedad civil y, por ende, a la ciudadanía belga. Pero ¿se puede hablar de un modelo de acogida propiamente belga? Para responder a esta pregunta, la embajada de España en Bélgica, en colaboración con el centro de investigación *Mondes modernes*

et contemporains de la ULB, ha invitado a los principales especialistas de la historia de los niños de la guerra acogidos en Bélgica, el 11 de marzo de 2021, con el fin de determinar las particularidades del caso belga y en qué medida se puede entender que estas son constitutivas de un modelo.

El caso belga fue singular en muchos sentidos. En términos relativos, Bélgica fue el primer país en cuanto al número de niños acogidos con respecto a su población. Además, el mérito se debió en gran medida a la sociedad civil. En Bélgica, el sistema de organización social conocido como “pilarización”, según el cual la vida cotidiana

—Reverso de la foto que bajo estas líneas muestra una fiesta en Gante de los niños españoles refugiados.

—Truco o trato, Olivia Hernáiz. Instalación textil. 180x240cm, 2020 Colaboración con "les Crafties" Colección del Mu.ZEE de Ostende, Bélgica.

y la socialización se desarrollan históricamente en base a estructuras vinculadas con una de las grandes familias políticas del país (incluyendo sindicatos, escuelas, mutuas, aseguradoras, cooperativas de producción y consumo, asociaciones de mujeres o de juventud), proporcionó un tejido propicio a la solidaridad y a la acogida de los niños evacuados de España. El gobierno belga intervino poco en los flujos de llegada y acogida, más allá de labores de coordinación y repatriación a través de un comité y una comisión denominados “neutros”; estos quedaron sobre todo en manos de estructuras vinculadas a los “pilares”, especialmente a aquellos socialistas (en colaboración con los comunistas, desprovistos de un pilar propio) y católico. La acogida de niños españoles se publicitaba a través de canales como el sindicato, las casas del pueblo o las asociaciones de mujeres, y se organizaba a través de comités creados para tal fin.

Otra particularidad del caso belga fue la de privilegiar la inserción de los niños en familias de acogida. A diferencia de los casos británico, danés o soviético, en donde se privilegió su envío a residencias, y más en sintonía con el caso francés, en Bélgica la mayor parte de los niños fueron enviados a vivir en familias. A pesar de que existieron residencias y centros de acogida, las redes de solidaridad hicieron que se generalizara la acogida en familias. En la mayor parte de los casos, estas familias eran de extracción humilde, militantes o miembros de un partido, un sindicato o una asociación, y podían acoger a los niños por un tiempo concreto (seis meses, un año...) o indeterminado. Algunas de ellas, incluso, aca-

baron por adoptar a los niños españoles, de tal manera que al menos 1.260 de ellos permanecieron en Bélgica tras la guerra (los demás fueron repatriados a la España franquista, en donde les esperaba una suerte dispar). La acogida en familias contribuyó a una rápida integración (si bien en ocasiones traumática) de los niños, que eran enviados a las escuelas locales (muchos de ellos asistían por primera vez a una escuela) y debían aprender el idioma del lugar (el neerlandés en el norte y el francés en el sur). Incluso los educadores que los acompañaban terminaron por aprender las bases del neerlandés o el francés.

Los especialistas convocados al seminario del 11 de marzo de 2021 demostraron un conocimiento profundo de esta historia. Han estudiado las fuentes escritas disponibles, en archivos históricos tanto de Bélgica como de España, e incluso han conocido y entrevistado a muchas de estas personas a las que aún llamaban “niños” cuando ya eran octogenarias, muchas de las cuales han fallecido en los últimos años: algunas de ellas, las últimas, víctimas no de una guerra, sino de una pandemia global. Son estos especialistas quienes tienen la autoridad científica necesaria para describir y narrar el éxodo de los niños de la guerra, y para determinar si su llegada y acogida en Bélgica tienen categoría de modelo. Si tal es el caso, como todo modelo, este también habrá de servir como paradigma que defina los contornos de fenómenos posteriores, así como a la promoción de una memoria histórica que sirva de reconocimiento a su ejemplaridad. ■

Josep Carner, mi abuelo: poesía, amor y vida

_FRANÇOISE CARNER

Escritora

Este magnífico libro en honor de los Cien Años de la Embajada de España en Bélgica busca recordar, entre muchas personas extraordinarias, a Josep Carner, al poeta catalán, escritor y traductor políglota, en su faceta diplomática en la cual destacó con su empeño y su fresca y profunda personalidad.

Este pequeño texto busca también la poesía, el amor y la vida, como parte de la trayectoria de su vida fecunda al lado de su segunda esposa, Emilie Noulet la exégeta belga de la poesía simbolista.

A mí me toca profundizar en la relación de Josep y de Emilie. Es este el recuerdo de la nieta mexicana de unos abuelos lejanos y míticos. Agradezco como tal esta oportunidad, sencillamente y sin protocolo, pero de todo corazón, en nombre de mis hermanos José y Miguel y en el mío propio.

No haré un estudio de los talentos literarios y docentes de estos dos eruditos de la literatura y de la poesía, dejando esta compleja tarea a los especialistas. Cada uno plasmó y analizó lo más profundo de la escritura. Solamente diré que me parece que la obra de cada uno de ellos en lo particular y en su trabajo conjunto, prueban un inmenso esfuerzo para presentar su visión, su inventiva y su análisis de la literatura y en especial de la poesía en una forma generosa a través de la belleza de la palabra y la cadencia de la escritura, así como la claridad y la perfección de las ideas en sus obras y en su trabajo docente. Esta transmisión toma cauces especiales debido a su unión y su colaboración como escritores, Maestros con M mayúscula y esposos dispuestos a trabajar juntos en una relación intelectual y afectiva de apoyo mutuo en todos los sentidos, del afán de una pareja excepcional que duró, fresca y generosa, toda la vida. Doy fe.

—A la izquierda, Emilie Noulet.
A la derecha Emilie Noulet y Josep Carner.

¿Cómo se conocieron en Bruselas? No lo sé, pero lo que sí sé es que quince días después, el poeta le pidió a la elegante y brillante crítica literaria que se casara con él.

Muchos años después, Emilie me contó que su madre estaba menos que feliz con esta noticia, y así lo hizo saber. Con gran inteligencia, Emilie llevó a Josep a conocerla. En el instante en que la vio, el poeta, con la finura y el encanto que lo caracterizaban, le pidió la mano de su hija y la futura suegra quedó prendada de él y accedió, feliz, a la boda.

Sé directamente de mi abuelo que él consideraba esta manera decidida de proceder como la única forma para lograr la felicidad conyugal. La había usado en su primer matrimonio con una bella joven, Carmen de Ossa, de la cual se enamoró sin haber cruzado con ella más que miradas y que siguió hasta Chile. Su atrevimiento fue exitoso y el matrimonio tuvo una hija, Anna María y un hijo, José, mi padre. Tristemente, Carmen murió prematuramente en el Líbano, en donde estaba destinado su esposo.

La convicción de lo atinado de declararse enamorado y dispuesto al casamiento llevó al “Avi”, como conocíamos al abuelo, a felicitar a mi padre cuando él también aplicó con mi mamá esta teoría que yo he llamado “técnica temprana de petición de mano”.

Al terminar la guerra en España y ante la amenaza clara de una gran guerra mundial por venir, el gran escritor y diplomático mexicano Alfonso Reyes instó a Josep Carner a que viajara a México y recibiera la nacionalidad mexicana-

—Josep Carner y Émilie Noulet en la biblioteca de su casa acompañados de sus alumnos de la ULB,

na. Zarpó y Emilie se quedó a esperar a mi padre, quien se había alistado como voluntario en el ejército republicano a los 17 años y que en la retirada contaba con 19. Pasó la frontera de milagro gracias a la benevolencia de un policía francés, a quien nuestra familia debe el hecho de existir en este planeta. De ahí, el muchacho alcanzó a Emilie, con quien se llevaba muy bien, y partieron a su nuevo destino.

El resto es historia. Los tres fueron recibidos con los brazos abiertos en México y fueron provistos de medios para desarrollar sus actividades, estudiar y trabajar con ideas nuevas en tierra mexicana. Así, Josep Carner fue catedrático en el Colegio de México, entonces llamada Casa de España en México, y en la Universidad Nacional Autónoma de México, la UNAM. Emilie fue profesora, pero no tengo datos fidedignos de la institución en la que trabajó. La pareja fundó la revista cultural “Orbe” una maravilla de publicación que redactaron en México y después en Bélgica.

Carner tuvo el corazón, la casa y la bolsa abiertos para sus compatriotas. Recuerdo con cariño la voz emocionada de varios intelectuales españoles en la FIL, la Feria Internacional del Libro de Guadalajara dedicada en 2004 a Cataluña, al recordar el generoso y cálido apoyo moral y económico que dispensaba Carner en esos tiempos aciagos.

Tuvo la pareja la oportunidad de convivir con grupos de alto nivel intelectual y artístico en que mexicanos, españoles, belgas, franceses y personajes de otras muchas nacionalidades contribuyeron con sus conocimientos e ideas al crisol de la búsqueda en un país que se estaba recreando.

El tiempo pasó, la guerra mundial terminó y, al recibir el ya famoso telegrama de la Université Libre de Bruxelles enviado a Emilie Noulet, “Votre Université a besoin de vous, revenez”, no tardaron en cumplir y partieron en 1945 hacia Bélgica y se incorporaron los dos a la ULB: Carner, como el excelente hispanista que era, fue el alma creadora de la cátedra de esa disciplina y Emilie regresó a su facultad. Mi padre se quedó en México donde fundó una familia unos años después.

Me cuentan que el *Avi* vino a México a conocerme cuando yo tenía cuatro años y mi recuerdo maravilloso sigue siendo el de su regalo: un collar de plata con turquesas que me hizo feliz ayer y hoy.

Más tarde, en 1958, mis padres, mi hermano José y yo (Miguel todavía no había nacido) fuimos a Bruselas y a Brujas, y nos encantaron. Y recorrimos con los abuelos la famosa *Expo Universelle* en donde nos maravillaron las fuentes de colores y, más aún, el Atomium.

En nuestros recuerdos fraternos están las *moules et frites*, los *steaks au poivre* y la *mousse au chocolat*, deliciosos platillos que siempre pedíamos con la familia en el Restaurant l'Excelsior, cercano a la casa. Un dato divertido es que, cada vez que mi padre pedía la cuenta, ¡Emilie se la arrebató con un sonoro y contundente “Les enfants se taisent!”. A mí me sorprendía esa expresión pues no podía imaginar a mi papá como un niño obediente y silencioso. Mientras, mi abuelo sonreía, cómplice de su esposa... siempre.

El *Avi* regresó a México unos años después mientras Emilie daba un curso en una famosa universidad en Estados Unidos. Él y yo salíamos a diario a caminar y me contaba mil historias de su larga y fructífera vida. Cuando terminó su curso, Emilie volvió a México por un tiempo y posteriormente regresaron a su patria belga. La salud del *Avi* se fue deteriorando y su esposa lo cuidó amorosamente hasta su muerte en 1970. Fue un choque físico y emocional durísimo para ella. Su tristeza inmensa duró mucho tiempo, pues no se acostumbraba a vivir sin su esposo, su compañero de vida y de pensamiento, de creación y de análisis, de perfeccionamiento del lenguaje poético. Pero, por fin, sin olvidar, se entregó al trabajo. Recuerdo uno de sus propósitos: terminar una conferencia sobre Saint-John Perse para leerla en el Collège de France.

Estuve con ella unas semanas para acompañarla a los Juegos Florales de la Lengua Catalana en Bruselas, una bella ceremonia en honor del amado. Prefería ir sola a la florería, todos los días, indefectiblemente, para poner unas flores frescas y radiantes ante el busto de su poeta y de paso, echar al correo su voluminosa correspondencia. Después, cuando vivíamos en París, Fernando de Mateo, mi esposo, y nuestros hijos de tres y dos años, Isabel y Federico, tomábamos a menudo la autopista a Bruselas para ir a ver, a acompañarla y a recordar el pasado.

Una bella historia que me relató Emilie fue la de la magnificencia del refinado poeta. Un buen día llegó muy

alegre el *Avi*, pues había ganado un concurso de poesía en México. Su esposa, como buena ama de casa que era, le pidió que le diera el dinero para el hogar. Él contestó que “un premio de poesía no era para comprar patatas” y sacó de su bolsillo un magnífico, largo y pesado collar de plata mexicana que, al momento, le prendió al cuello. Ese “Collar de la Poesía”, yo lo conocí, lo lucía ella con donaire en vida del poeta y después con nostalgia en las grandes ocasiones como los Juegos Florales de la Lengua Catalana de Bruselas, dedicados a Carner.

Para terminar, quisiera citar las palabras textuales de un gran experto sobre Carner, El Príncipe de los Poetas de su amada lengua catalana, que manejó con tal maestría y que ayudó a perfeccionar en forma temprana y magistral desde una juventud precoz: “Carner pertenece a todos”.

Yo participo de ese credo. Fue un hombre perfeccionista y trabajador, disciplinado y conocedor de la naturaleza humana como escritor y como diplomático. Siempre buscó el conocimiento, la concordia y la belleza (o la tristeza) de la vida, del amor, y de la naturaleza, en especial de los árboles, para plasmarlos en su obra y en su enseñanza. Estaba dotado de un sentido del humor que le permitía disolver cualquier nube. Fue realmente un hombre universal. Formaron Emilie y él una pareja ideal. Libres, aunque en plena armonía, se apoyaron mutuamente en el camino de la vida. Fue la suya la unión de dos europeos de corazón y vocación.

J. Carner y E. Noulet, o el amor a la literatura

_ROBIN LEFERE

Catedrático de Literatura Hispánica de Universidad Libre de Bruselas (ULB).

Josep Carner llegó a Bruselas en septiembre de 1936 como diplomático destinado en la Embajada de España en el Reino de Bélgica. Había ingresado en el servicio exterior en 1921 y ya había ocupado varios puestos en el extranjero, primero como vicecónsul y luego como cónsul, la última vez en Beirut. Tenía 52 años, había enviudado recientemente (Carmen de Ossa y Vicuña había fallecido en octubre de 1935) y la Guerra Civil acababa de empezar.

Esta primera estancia profesional duró solo diez meses —en junio de 1937 el embajador Ángel Ossorio lo llamó a París—, pero fue suficiente para que Josep Carner conociera a la que pronto se convertiría en su (segunda) esposa: Émilie Noulet. Ésta había nacido en Bruselas en 1892 (tenía 45 años), y desde 1930 era asistente en la Uni-

versidad Libre de Bruselas, en el departamento de filología románica, donde había sido la primera mujer en graduarse en 1924 (después de haber trabajado ya en la enseñanza primaria y secundaria). Su talento como crítica literaria ya era reconocido: en 1925 había publicado un trabajo dedicado al poeta parnasiano Léon Dierx en las Presses Universitaires de France, y en junio de 1926 la revista *Le Mercure de France* había incluido un primer estudio dedicado a Paul Valéry, seguido en 1927 por la obra *Paul Valéry*, publicada por *L'Oiseau bleu*. Émilie Noulet se convertiría más tarde en exegeta predilecta y amiga del autor.

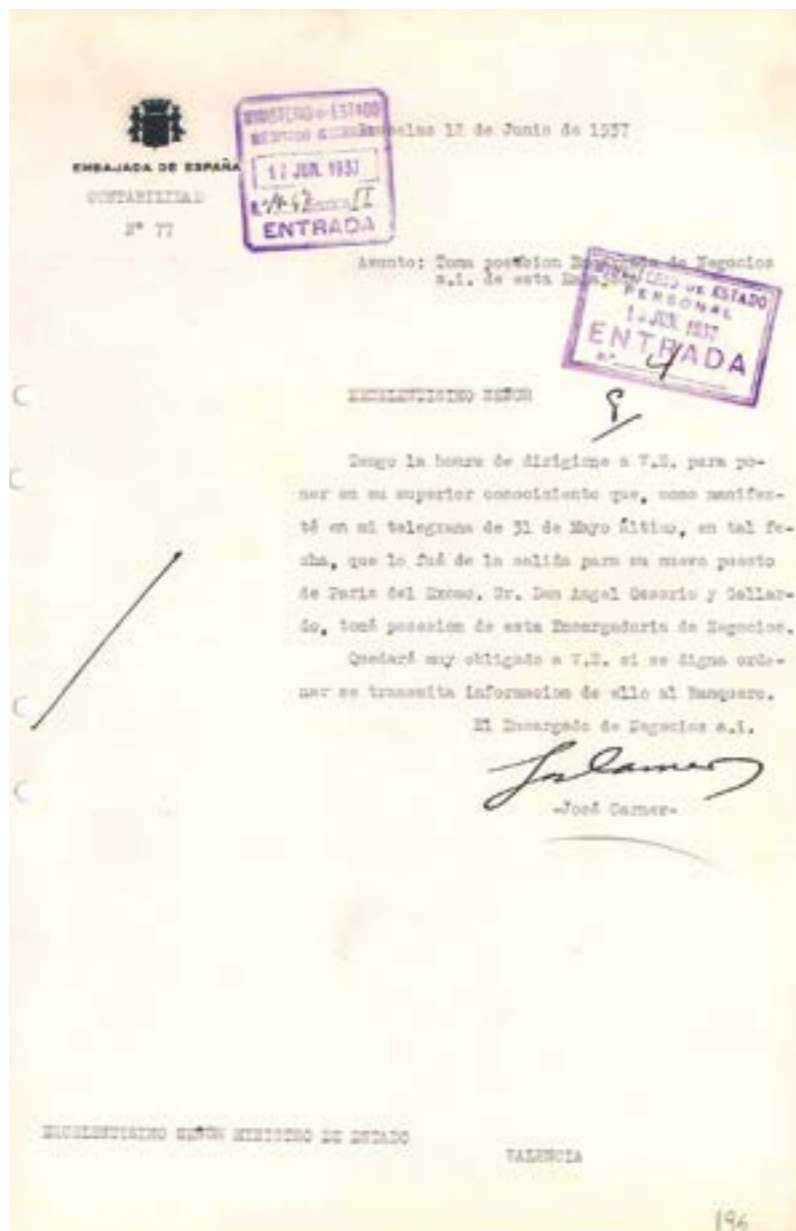
La pareja era brillante, pero los tiempos difíciles: habiendo declarado su lealtad a la República, Josep Carner fue separado de la carrera diplomática en 1940 y,

—3 de abril de 1970, el poeta Josep Carner y su mujer Émilie Noulet llegan a Barcelona, procedentes de Bruselas.

como tantos otros intelectuales españoles, se exilió en México, donde recibían una cálida acogida. Carner fue el primero en marcharse, pero se trataba de una decisión en pareja. Fue recibido por una gran comunidad catalana, y el “príncipe de los poetas” se convirtió en una voz muy escuchada, al tiempo que se integró admirablemente en la propia sociedad mexicana, donde sus múltiples talentos le aseguraron un puesto eminente: profesor extraordinario en la Universidad de México, luego miembro del recién creado Colegio de México, codiciado conferenciante y, además, continuó con su trayectoria en el mundo editorial, realizando nuevas traducciones (Vico, Milton, Bacon), prólogos, así como contribuciones a muchas revistas. Por su parte, Emilie Noulet terminó y defendió su tesis doctoral en Bélgica, *L'œuvre poétique de Stéphane Mallarmé*, que fue publicada inmediatamente por Droz en 1940 (y hoy en día continúa siendo un clásico de los estudios mallarmeños). Entonces se tomó una excedencia de la Universidad Libre de Bruselas para “cumplir una misión docente en México”¹, que finalmente duró cinco años.

De este modo, ejerció como profesora allí, pero también continuó con su labor académica, cuyos frutos se recogieron en el libro *Etudes littéraires: l'hermétisme dans la poésie française moderne. Influence d'Edgar Poe sur la poésie française. Exégèse de trois sonnets de Stépha-*

—Adhesión de Josep Carner a la República, al asumir la encargaduría de negocios a.i de la Embajada de España en Bélgica, en 1937.

ne Mallarmé, publicado en México en 1944 por Talleres gráficos de la editorial Cultura. Paralelamente, mantenía una dinámica de colaboración literaria con su marido: Émilie Noulet fundó y dirigió con Josep Carner la revista bilingüe *Orbe*, “revista latina de cultura general”, tan ambiciosa como efímera², y, si bien Noulet contribuiría poderosamente a traducir y a dar a conocer la obra de Carner, fue primero Josep Carner quien difundió en español la obra de su esposa, traduciendo *Paul Valéry* (México, Ediciones Rueca, 1945).

A finales de agosto de 1945, gracias a una época más tranquila de la historia, la pareja regresó a Bélgica, donde Emilie Noulet retomó su puesto de ayudante en la recién reabierto Universidad Libre de Bruselas³, para convertirse pronto en profesor(a)⁴ de literatura francesa especializada en poesía moderna, y establecerse internacionalmente como referencia obligada de las obras de Valéry y Mallarmé.

Por su parte, Josep Carner pudo incorporarse a la ULB el 1 de octubre de 1947, como lector, sucediendo a Fernand Verhesen (gran traductor de poetas hispanos, también

poeta y ensayista). Rápidamente se convirtió en profesor y sucedió a Lucien-Paul Thomas en el Instituto de Estudios Hispánicos⁵, del que llegó a ser director en 1951, hasta su jubilación, en septiembre de 1954. Impartió los cursos “Introducción a la lengua y la cultura españolas”, “Historia de la literatura española” y “Explicación de autores españoles”⁶. Al mismo tiempo, continuó su obra, trabajando en ella (revisando, expurgando, retocando), para conseguir la versión definitiva. Era la época de las antologías y de la preparación de obras completas. La primera antología, *Paliers*, se publicó en Bruselas en 1950 (La Maison du Poète), en versión bilingüe (catalán-francés); los textos en francés fueron traducidos por “E. Noulet et l’auteur” (la fórmula se volvería recurrente), y la edición incluía un prefacio de Roger Caillois⁷.

Émilie Noulet no era hispanista, pero traducía del catalán guiada por su marido y por el amor que le profesaba.

¹ La ULB conserva en sus archivos una carta de Jaime Torres Bodet, que data del 5 de enero de 1940, en la que el diplomático-escritor mexicano, entonces destinado en Bruselas, invita a la señora “Noulet de Carner” a impartir un curso de literatura francesa en el Instituto Nacional de Educación Secundaria.

² El catálogo de la Biblioteca Nacional de México menciona solo dos números, y como directores “E. Noulet y J. Carner”.

³ La ULB, que desde 1933 había adoptado una clara postura antifascista, tuvo muchos conflictos con las autoridades alemanas cuando comenzó la Ocupación, y cerró sus puertas el 31 de agosto de 1942. No volvió a abrirse hasta después de la Liberación, en 1944, en la simbólica fecha del 20 de noviembre (la fecha de su fundación, el 20 de noviembre de 1834, que se conmemora anualmente en «Saint-Verhaegen”).

⁴ Émilie Noulet no habría aceptado, al menos entonces, esta feminización: durante mucho tiempo, y sin duda velando por la igualdad (dejando de lado consideraciones de género irrelevantes), esta gran señora firmaba “E. Noulet”, tratando de evitar la posibilidad gramatical de identificarla como mujer.

⁵ Lucien-Paul Thomas fue un hispanista reconocido por sus trabajos sobre Góngora y Calderón. Había impartido un curso de Literatura Comparada en el Centro de Estudios Hispánicos, que presidía Ramón Menéndez Pidal, y creó el Instituto de Estudios Hispánicos en la ULB, con el apoyo financiero del gobierno de la República Española. Se inauguró oficialmente el 23 de febrero de 1932, en presencia del Embajador español Salvador Albert, con un discurso de L.-P. Thomas sobre la importancia de los estudios hispánicos, y una conferencia de Américo Castro sobre “Los caracteres esenciales de la civilización española”. El Instituto sobrevivió a duras penas a la desaparición de la República; no recibió más apoyo financiero de España y finalmente tuvo que cerrar en 1964. El lector interesado en la historia puede consultar “El hispanismo en la Universidad Libre de Bruselas: edad de plata, tiempos de guerra y resurgimiento” (en *Memorias para el futuro. I Congreso de Estudios hispánicos en el Benelux*, Robin Lefere Ed., Presses de l’Université de Bruxelles, 2005; edición “patrocinada por el Ministerio de Ciencia y Educación de España”).

⁶ Su conferencia inaugural, el 8 de enero de 1948, versó sobre “Una imagen del pueblo español en la obra de Calderón”.

⁷ No se trata de un prefacio original, sino de una reproducción del arte poético de Roger Caillois, que se caracteriza por su reivindicación ética. Los dos primeros artículos son: « Je n’ai pas abusé de la réputation attachée à mon art pour éblouir les humbles et les crédules » y « Je ne me suis pas servi de la cadence, de la rime, des mots inaccoutumés et de la musique des syllabes pour donner le change à l’esprit sur la valeur de mon discours ».

Más tarde, cotradujo *Nabí* (1959; publicada por José Corti, con prólogo de Jean Wahl)⁸, *Lien* (1961)⁹, *Coup de vent* (“Drame en trois actes”; 1963), *Charme de la Provence* (1966; *Encis de Provença*)¹⁰. Aunque estaba ocupada con sus tareas universitarias (no se jubiló hasta 1962) y con su propia obra crítica¹¹, Emilie Noulet también tradujo ocasionalmente del español: José Martí (1953), Mariano Brull (1954), Jaime Torres Bodet (1960) ... y la única obra de Josep Carner escrita en español: *L'ébouriffé* (1963; traducción de *Misterio de Quanaxhuata*, publicado veinte años antes en México)¹².

En abril de 1970, Josep Carner, acompañado por su esposa, realizó por fin su esperado y demorado viaje a Cataluña, donde permanecieron dos meses. El poeta, ya bastante mayor, fue recibido con honores, pero trató de evitar actos protocolarios. A su regreso a Bélgica, murió en su casa de Bruselas el 4 de junio. En la esquila publicada por la Universidad Libre de Bruselas se lee:

“Sin duda, Josep Carner no era un profesor a la manera tradicional: no había nada de dogmático, ni siquiera de didáctico, en la solemnidad pícaro y digna con la que transmitía a sus alumnos sus predilecciones estéticas y, bajo la apariencia de análisis, enunciaba con voz mesurada y como reflexión incidental, alguna fórmula definitiva: simples y preciados consejos, que jamás serán olvidados, lecciones irrefutables de una poesía que no era más que una de las caras de la sabiduría. Sabiduría hecha de humor, de amor, de alegría danzante, de nostalgia silenciosa e incoercible, de acuerdo profundo con la vida, de familiaridad con la muerte; todo ello envuelto en una bondad que se ha vuelto proverbial.”

Émilie Noulet le sobrevivió —dolorosamente, con dificultad¹³— hasta 1978, velando por la obra de su marido, sin descuidar la suya propia. Cabe destacar aquí *Un portrait de Paul Valéry* (Jacques Antoine, 1974), que comienza con la reproducción de un dibujo de Valéry con la dedicatoria “a Émilie Noulet, son hôte et ami reconnaissant”¹⁴, y el hermoso homenaje a Josep Carner en el número 86 del *Courrier du Centre International d'Etudes Poétiques*: Émilie Noulet evoca con sobriedad una tra-

8 Las fechas que menciono hacen referencia a ediciones francesas o bilingües. *La Réserve Précieuse* de la Biblioteca de Humanidades de la ULB alberga la mayoría de las primeras ediciones, algunas de las cuales incluyen dedicatorias manuscritas de Émilie Noulet y Josep Carner a diversos destinatarios.

9 «L'Audiothèque» también ha publicado una edición bilingüe catalán-francés.

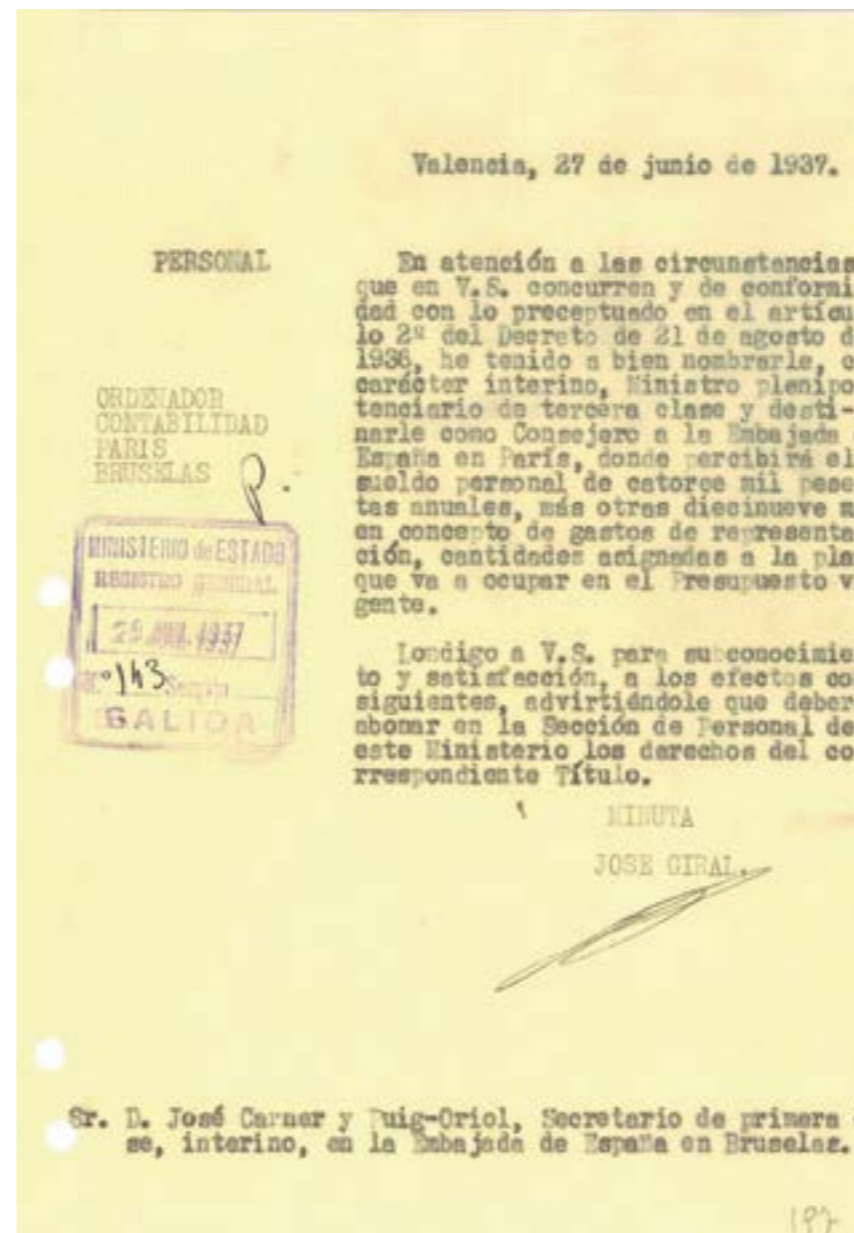
10 La edición incluye también una traducción al provenzal de Louis Bayle.

11 Su *Alphabet critique*, publicado en 4 volúmenes por las *Presses de l'Université de Bruxelles* (de 1964 a 1966), incluye la impresionante suma de sus artículos científicos publicados entre 1924 y 1964.

12 Para una información más completa, en francés, sobre las obras respectivas de Émilie Noulet y Josep Carner, se puede consultar: R. Trousson, «Noulet», *Biographie Nationale, Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, Bruxelles: Bruylant, 1984 (XLII, 2) y R. Lefere, «Carner», *Nouvelle biographie nationale, Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 2010 (tomo 10).

13 Roland Mortier, profesor de Filología Románica que conoció bien a Émilie Noulet, habló de la pareja en estos términos (durante un homenaje en la Real Academia de la Lengua y Literatura Francesas): “Hasta la muerte de Josep, formaron una pareja maravillosamente compenetrada, en su forma de pensar, en sus ideas, en la poesía y, sencillamente, en el afecto que se profesaban en todo momento. La ruptura de esta unión, que había sido tardía pero perfectamente lograda, marcó para Émilie el inicio de una lenta e inexorable marcha solitaria hacia la muerte. (“Hommage à Émilie Noulet”, Bruselas, Palacio de las Academias, 1978, p. 7).

14 Aquí podemos ver la «Torre Reyers»... que Valéry debió de observar desde la casa de Émilie Noulet (bulevar Reyers).

—Nombramiento de Carner como Secretario de primera clase en la Embajada de España en Bélgica, 1936.

yectoria vital y poética¹⁵, y dedica un hermoso estudio al largo poema *Nabí* (que ella misma había traducido). En su conclusión, la minuciosa exegeta se vuelve más subjetiva, y no teme comprometerse:

“Como todas las grandes obras que surgen del pensamiento elevado y de una larga vida, *Nabí* es el reflejo de su autor, una síntesis de todos los rasgos de su carácter: un profundo sentido religioso al mismo tiempo que un desprecio por la religión usada y formal. Un sentido del humor que viene, con el tiempo, a liberar la tensión dramática o emocional. La ironía, feroz en su juventud, según dicen sus contemporáneos, se suavizó con la edad, pero sigue viva. (...) Finalmente, *Nabí* demuestra que el arte de José Carner, lejos de ser un arte de cuestionamiento, como decimos hoy, es un arte de respuesta. De nada sirve haber sido una persona genial y generosa, haber adquirido el dominio de la expresión y de la transmisión, si se intenta callar las angustias y los miedos.”

No podemos sino alegrarnos de que esta ejemplar pareja hispano-belga vuelva a estar viva hoy en la Universidad (Libre de Bruselas) que fue la suya, gracias a un lectorado de español apropiadamente llamado “Carner-Noulet”.

15 Esta evocación se incluyó en el volumen (*Josep Carner 1884-1970: hommage*), publicado con motivo de Europalia 85.

La revolución pedagógica de Francesc Ferrer i Guàrdia

_VICENÇ MOLINA

Vicepresidente de la Fundación Ferrer Guardia

Quizá no es casualidad que el monumento erigido en honor de Ferrer i Guàrdia en Bruselas, en 1911, por suscripción popular, sea, precisamente, en Bruselas. Quizá no es casualidad que un hombre como Francesc Ferrer i Guàrdia, que se compromete, activamente, con la idea revolucionaria de la libertad en la educación, y en una educación que no puede ser si no es libre, universal y universalista, tenga, en Bélgica, su primer gran testimonio popular y civil. Quizás porque la misma Bélgica surge de la revolución de 1830, y de los sueños emancipadores que la siguen. Para que estos sueños se conviertan en verdades con concreción, tienen mucho que ver —quizás, tienen todo que ver— con el compromiso con una idea que hace de la educación el único medio definitivo que puede permitir que la humanidad se desligue de cualquier sometimiento a autoridades acríticamente aceptadas, a cualquier principio de autoridad que se pretenda situar por encima de la conciencia libre de las personas—.

Entre 1886 y 1901, Ferrer vive en Francia, exiliado tras el fracaso del intento de revuelta republicana inspirado por Ruiz Zorrilla. En París comienza su experiencia docente, en los Cursos Comerciales del Gran Oriente de Francia, y también como profesor de castellano —llegando a redactar un correcto manual de aprendizaje del castellano para extranjeros—.

Allí recibirá la influencia de los métodos intuitivos inspirados en J.H. Pestalozzi y F. Fröbel, a partir de Paul Robin, que le llevan a contactar con experiencias pedagógicas belgas y suizas. Tendrán su efecto los viajes que realizará por estos países, especialmente sus contactos con J.F. Elslander.

A partir de 1906, Ferrer es elegido presidente del Comité directivo de la Liga Internacional para la Educación Racional de la Infancia, institución promotora de las dinámicas educativas inspiradas en la Escuela Moderna. El resto de los miembros del Comité directivo son: C.A. Laisant (Francia), vicepresidente; J.F. Elslander (Bélgica), eminente peda-

—Monumento erigido en 1911 a Francesc Ferrer i Guàrdia en la Avenue Franklin Roosevelt de Bruselas. A su derecha, réplica de dicho monumento situado en Montjuïc, Barcelona.

gogo, secretario de redacción de la revista *L'École Renovée*; E. Haeckel (Alemania); W. Heaford (Gran Bretaña); G. Sergi (Italia); H. Roorda van Eysinga (Suiza), H. Meyer (secretaria). Son muy destacables sus órganos de expresión, con notoria influencia de alcance internacional: las revistas *L'École Renovée* —publicada en Bruselas y en Amsterdam— y *Scuola Laica* en Roma. Es remarcable que, entre otros, el belga J.F. Elslander, le propusiera como “ministro de Instrucción Pública” de un hipotético gobierno mundial ...

La influencia del Boletín de la Liga Internacional para la Educación Racional de la Infancia tiene un alcance especialmente significativo en aquellos países con más injerto de la tradición republicana radical y de la francmasonería liberal —Francia y Bélgica— y en algunos estados de Estados Unidos —hay antiguos alumnos de la Escuela Ferrer Guardia de New Jersey que han asistido a los actos conmemorativos del aniversario del 13 de octubre en Montjuïc en los últimos años, y, especialmente, en Uruguay (país con fuerte tradición educativa laica y republicana).

Como consecuencia de las oleadas de indignación política y popular causadas por el fusilamiento de Ferrer el 13 de octubre de 1909, falsamente acusado de participar en los sucesos de la Semana Trágica de Barcelona, hay que mencionar significativamente el monumento erigido en Bruselas, a partir de 1911. Monumento que —curiosamente...— los ocupantes alemanes de Bélgica en las dos guerras mundiales se encargan de sustraer de su ubicación ... ¡y que vuelve a ser repuesto con la liberación!

Hay, además, placas conmemorativas, nomenclatura de calles en muchas ciudades y pueblos, especialmente de Francia y Bélgica. Destaca, especialmente, la dedicatoria a Ferrer Guardia de un barrio entero en la ciudad de Lieja: *le quartier Ferrer Guardia*.

Y, quizás lo más importante, buena parte de su bagaje conceptual en la opción educativa emancipadora se incorpora científicamente en los cursos y en el espíritu de la Universidad Libre de Bruselas. ■

Fabiola, Reina de Bélgica: un testimonio de amistad

_CONDESA ISABELLE DE BORCHGRAVE DE ALTENA

Artista

MI amistad con S.M. la Reina Fabiola (Madrid, 1928 – Bruselas, 2014) se remonta a principios de los años 2000. A menudo, venía a visitarme a mi antiguo taller, y lo hacía con toda sencillez. Charlábamos durante horas, sentía curiosidad por todo y era muy cercana con todo el mundo. El hecho de que ninguna de las dos pudiera tener hijos hizo que nos uniéramos más todavía.

Nos invitó a mi marido y a mí a la boda de una de sus sobrinas en Toledo, un recuerdo absolutamente mágico y único. También fuimos juntas a Venecia, una ciudad que Fabiola no había visitado aún y en la que, con motivo de su ochenta cumpleaños, reunió a algunos de sus familiares. Nos enseñó a bailar sevillanas, y yo, que conozco bien la ciudad, la llevé a pequeños restaurantes en los que me siguen recordando su visita cada vez que vuelvo. Quiso visitar Torcello y el baptisterio donde me casé en 1975. Fueron momentos muy felices.

En 2004 me llamó para decirme que soñaba con tener un vestido de papel para la boda del Príncipe Felipe. Quería un vestido de color parma, su color favorito. Hice algunos bocetos y unos días más tarde recibí una llamada de Palacio pidiéndome que comprobara la resistencia y fiabilidad de mi material favorito. Incluso acabamos en un baño probando el papel en agua para ver si aguantaba en caso de lluvia (¡afortunadamente, porque llovió mucho en Madrid el día de la boda!).

Así que le diseñé un vestido, un abrigo y un chal, todos ellos de color parma con motivos florales, tono sobre tono.

Recuerdo que le aconsejé que llevara unos zapatos “viejos” y cómodos para la ocasión que, al igual que el bolso de mano, cubrí con papel. También le hice flores de papel para el sombrero y un abanico. Así que estaba vestida con papel de pies a cabeza.

—La Reina Fabiola de Bélgica en la boda de SSMM los Reyes Don Felipe IV y Doña Letizia, con el vestido de papel confeccionado por Isabelle De Borchgrave, 2004.

En cuanto regresó a Bruselas, la Reina vino a verme para contarme todos los detalles de la boda. Me dijo que nunca había estado tan solicitada, todos querían verla y tocar su vestido hecho de papel.

También me dijo que desde Palacio le habían hecho guardar un mini extintor en el bolso por si el vestido se incendiaba.

Su conjunto tuvo tanto éxito que incluso le regaló su chal a la reina Rania de Jordania, una muestra de la sincera y profunda generosidad y de la amabilidad que caracterizaban a Fabiola.

Considero una absoluta suerte haber sido amiga de la Reina Fabiola y atesoro los recuerdos que compartí con ella.

Españoles en Saint-Gilles: cinco olas de inmigración española en Bélgica

—ÁNGEL VIÑAS

Catedrático emérito de la Universidad Complutense de Madrid

El tema de estas líneas ha generado una multitud de obras que tratan diversos aspectos sectoriales de la inmigración española en Bélgica. No obstante, la observación ya hecha por el historiador hispano-belga Ismael Rodríguez Barrio aún está vigente: la historiografía de la inmigración española en Bélgica todavía carece de una obra de síntesis.

Sin embargo, al repasar algunas de estas obras sectoriales, he podido formular las siguientes cuatro conclusiones. Primera: cabe distinguir claramente cinco olas de inmigración. Segunda: la emigración española ha estado motivada tanto por causas económicas como políticas, en función de las distintas circunstancias históricas. Tercera: el peso relativo de esas razones cambia en cada ola. Cuarta: el período de inmigración prolongado ha produ-

—Congreso universal por la paz en el estadio de Heysel, Bruselas en 1936.

—Migración española hacia Bélgica.

cido dos, incluso tres, generaciones de hispano-belgas que hoy día viven en Bélgica.

Con ocasión de la conmemoración del centenario de la elevación a rango de Embajada de las legaciones diplomáticas de España en Bélgica, es un placer redactar una síntesis de estos estudios sectoriales.

La primera ola de inmigración española, que se realizó entre 1919 y 1936, cuantitativamente fue de poca importancia y se desarrolló en el contexto de intercambios comerciales y culturales. Los representantes más activos fueron agentes que se habían instalado en Bélgica para desarrollarlos. Si

bien cabe especular sobre los motivos de esta ola de inmigración, es seguro que los acontecimientos políticos y sociales en ambos países ejercieron su influencia. Fue el período en el que tuvo lugar la gran crisis económica de 1929 que hizo caer las bolsas de comercio. Durante la Segunda República española, los bienes importados desde Bélgica solo representaron un promedio de un 2,4% de las compras en el extranjero. Las exportaciones españolas se quedaron en un 4% de la venta exterior. Porcentajes mínimos.

En cambio, la segunda ola guarda relación con las convicciones políticas provenientes de la guerra civil española y sus consecuencias.

No subrayaré demasiado que la guerra tuvo una gran importancia para la sociedad española. Fue un período muy cruel en el que un régimen progresista en materia social, cultural, económica y política fue sustituido por una dictadura que apuntaba al pasado con tendencias militares, nacionalistas, católicas y fascistas. Interrumpió el desarrollo histórico de España y perturbó a la sociedad española durante muchos años.

Esta ola debe pues caracterizarse de manera mucho más compleja. Se observa, en primer lugar, que Bélgica vivió desde muy cerca la guerra civil española, ya que numerosos voluntarios belgas fueron a España para luchar al lado de los republicanos. La política interior de Bélgica se vio fuertemente influida. No cabe olvidar que en el cementerio de Saint-Gilles, al lado de la tumba de Joseph Jacquemotte, fundador del Partido Comunista de Bélgica (PCB) fallecido en 1936, hay un monumento en honor de los brigadistas internacionales belgas. Contra la voluntad de las autoridades, marcharon a España para luchar por la libertad del pueblo español. Muchos murieron en combate.

Bélgica también recibió un contingente de niños de ambos sexos, los llamados “niños de la guerra”, que dejaron su impronta entre sus familias anfitrionas. Se trata de una emigración particular que, a pesar de que cuantitativamente no fue demasiado significativo, sí ha suscitado fuertes sentimientos.

Tras la guerra civil, surgió un nuevo tipo de emigración que afectó a los derrotados. Bélgica concedió asilo político

a personajes como el coronel Federico Escofet, antes de la guerra comisario general de Orden Público en Cataluña; a Oscar Esplá, compositor, intelectual y periodista que trabajó para el diario *Le Soir* durante unos cuantos años; al poeta y diplomático catalán Josep Carner; y al socialista Wenceslao Carrillo, antiguo subsecretario de Gobernación y padre del secretario general del Partido Comunista de España (PCE), Santiago Carrillo. Wenceslao murió en Charleroi en 1963.

Ocupada por Alemania una segunda vez, Bélgica sufrió mucho en la guerra europea. Este período no fue muy favorable para los movimientos migratorios españoles. Por otro lado, la Dirección de Operaciones Especiales del Reino Unido mantuvo abiertas líneas clandestinas por las que los ciudadanos belgas pudieron ir a España para continuar luchando contra el Tercer Reich. La acogida de Léon Degrelle por el régimen franquista tras la caída del nazismo no cabe considerarla un caso de reciprocidad. Obtuvo la ciudadanía española bajo un nombre ficticio y vivió tranquilamente en España hasta su muerte en 1994. La cuestión influyó notablemente en el tono de las relaciones políticas bilaterales entre ambos países.

Después de la guerra europea, los primeros obreros españoles llegaron a Bélgica por dos razones: políticas y económicas. La primera categoría de inmigrantes no fue muy amplia, con un número estimado de doscientos. Tuvieron una razón muy clara para abandonar España: legalmente, España continuaba en estado de guerra, un hecho poco conocido en el extranjero. Los

__Grupo de niños republicanos exiliados.

rebeldes del año 1936 habían declarado el estado de guerra en las provincias en que se sublevaron contra el gobierno legítimo de la República. A finales de julio lo extendieron a la totalidad del país. Este estado perduró hasta 1948 cuando una parte del país se vio afectado por actividades guerrilleras. No es de extrañar que mineros

y muchos otros vieran la emigración como una forma de escapar a lo que se había convertido en una inmensa prisión. A esta motivación política, se añadió otra: la necesidad de huir de la pobreza extrema que hacía estragos en España. Este segundo motivo se desarrolló con el tiempo.

Así arrancó la tercera ola de inmigración española en los años cincuenta, que duró hasta finales de los setenta. Esta vez el componente económico fue determinante: Bélgica necesitaba mano de obra, sobre todo en las minas de carbón. Uno de los factores que llevaron a esta escasez fue la interrupción de la inmigración italiana, que había resurgido después de la Segunda Guerra Mundial.

Unos años más tarde, la tercera ola se inició por negociaciones entre el gobierno belga y el español en 1956, que resultaron en la firma de un acuerdo bilateral en noviembre de ese año. Desde el punto de vista de Bélgica, fue una copia del acuerdo que se firmó en 1946 con Italia y antecedió al que se firmaría con Grecia en 1958. Son los tres primeros ejemplos de lo que se denomina emigración asistida. Puede sorprender que el gobierno español aprobara esa forma de emigración. De hecho, los motivos fueron puramente económicos. La economía española no funcionó bien durante casi veinte años y solo a duras penas se consiguió alcanzar el nivel de vida de 1935. El régimen franquista, y muchos de los autores que han tratado de justificarlo, siempre han explicado esta triste realidad socioeconómica por cuatro razones: los desastres físicos que había causado la guerra civil; el supuesto robo de las reservas de oro del Banco de España por el gobierno republicano, por lo que España se quedó sin medios de pago internacionales; el estado de guerra en el exterior y el bloqueo de los vencedores de la Segunda Guerra Mundial contra el régimen de general Franco.

—Bar Picos de Europa, uno de los bares-consulado de Bruselas.

Desde la muerte del dictador en 1975, historiadores y economistas han examinado la situación de forma muy intensa y han añadido una quinta razón: la estrategia de Franco para desarrollar la economía por medio de una autarquía irrealista, que fue la traducción española de una estrategia nazi y fascista en una situación drásticamente diferente que duró más tiempo del necesario.

Se han investigado críticamente las razones aducidas por el régimen: la exageración del daño que causó la guerra

civil; el rechazo por el nuevo gobierno de los préstamos internacionales después de la guerra civil; la desviación de comercio en favor de la Alemania nazi, lo que redujo las posibilidades de exportar hacia otros países que pagaban con moneda dura o por medio de compensaciones favorables; la orientación de los gastos públicos hacia el ejército y los servicios de seguridad que sostenían la dictadura; el sistema de intervención militar y no militar en la economía en prácticamente todos los sectores y la corrupción sistémica que se generó en tal estado de cosas.

Entre 1939 y 1959, la economía española funcionó bajo la amenaza del hundimiento de la balanza de pagos y el déficit de divisas subsiguiente. El crecimiento económico se paralizó.

A causa de ello, la posibilidad de negociar con otros países una emigración apoyada, con la posibilidad que permitía a los obreros enviar una parte de sus ahorros a sus familias en España, se consideró una buena oportunidad para aliviar una situación financiera muy comprometida.

No es de extrañar que Bélgica fuese el primer país con el que se probó esta fórmula para adquirir moneda extranjera. El acuerdo de 1956 concilió las necesidades de ambos países y estableció la forma de abordarlas. La emigración española ascendió a casi 8.000 personas, que por lo general fueron dirigidas a Charleroi, La Campine, Lieja y Mons.

Sin embargo, en esta tercera ola de inmigración también hubo otros elementos que vincularon los aspectos

económicos y políticos, lo cual le otorga un interés extraordinario.

En julio de 1959, el general Franco aprobó un cambio de rumbo que alteró radicalmente su estrategia económica. Fue la única operación económica y política a gran escala durante sus cuarenta años de dictadura: abolir la autarquía y abrir la economía española al mundo exterior, tras un período de transición de seis años y con muchos altos y bajos.

Si se le preguntara a cualquier español con un conocimiento mínimo de la historia de su país, diría sin duda que los preparativos de ese cambio radical se debieron a los “tecnócratas” vinculados al Opus Dei, cuyos miembros en el gobierno empezaron desde 1957 a disputar la dirección a seguir a los remanentes de la parte fascista, representada por la Falange. Sin embargo, este diagnóstico es solo parcialmente cierto. Ya en los años previos surgieron voces dentro de la alta dirección del Estado pidiendo una apertura económica. Pero sin éxito: todavía a principios de 1957, Franco seguía sin estar convencido de que era necesario un cambio de rumbo. Con el apoyo de su fiel escudero, el ministro-subsecretario de la Presidencia del Gobierno, el almirante Luis Carrero Blanco, siempre abogó por una consolidación del control del Estado sobre las actividades económicas para mantener la dirección autárquica.

Afortunadamente, la evolución de la economía impidió estos planes. Entre 1957 y 1958 la posición de divisas

extranjeras se hizo tan vulnerable que sin cambio de rumbo España habría sufrido una quiebra en sus pagos internacionales. Al mismo tiempo, seis países europeos occidentales, entre ellos Bélgica, empezaron a formar un mercado común.

La subsiguiente expansión de la economía española en los años sesenta fue la consecuencia de tres factores: el fin de una política inflacionista de más de veinte años; la liberalización interna, que rompió el yugo de una asignación de recursos casi militar; y la apertura económica y comercial al exterior.

Esta apertura fue impulsada por otros tres factores: la liberalización de inversiones extranjeras; los ingresos del turismo; y, por último —pero no por ello menos importantes—, los ingresos de la emigración.

El papel de tales ingresos fue de vital importancia. Explica por qué el régimen español abrió sus puertas a la emigración. En aquel momento, hombres y mujeres españoles estaban desperdigados por toda Europa Occidental. Sin lugar a dudas, las transferencias de una parte de sus ahorros fueron imprescindibles para que el país pudiera salir de la precaria situación financiera exterior en que se encontraba.

Además, el cambio de rumbo causó una subida repentina del desempleo en España, del que una parte fue exportado al extranjero. Entre 1962 y 1964, se produjeron grandes huelgas en el norte de España tanto por mo-

tivos económicos como políticos, que resultaron en el exilio de muchos huelguistas.

Cabe concluir, pues, que el supuesto milagro económico de Franco en realidad se basó parcialmente en las espaldas, los esfuerzos, el sudor, los ahorros y los sacrificios de los obreros españoles que habían emigrado hacia Europa Occidental.

Fue la época de los “bares consulados” en las inmediaciones de los barrios bruselenses de Midi y Marolles. A diferencia de la inmigración subvencionada por el Estado, esta forma de emigración se dirigió a todo tipo de sectores, sobre todo el comercio y servicios. Esa fue la inmigración española que empezó a afianzarse en Bélgica, generando toda una red de asociaciones que la han vertebrado y cohesionado en buena medida. Fue la emigración que, con la ayuda del Ayuntamiento, dio nueva vida a la parroquia de Jesus Arbeider en Saint-Gilles. Ese fue era el “núcleo duro” de la migración española con la que se encontraron otros españoles que llegaron para trabajar en las instituciones de las entonces Comunidades Europeas. Los hijos de esa tercera ola migratoria ya nacieron y crecieron en Bélgica, conformando una segunda y sucesivas generaciones.

Esta tercera ola tuvo, por tanto, sus propias peculiaridades: para empezar, los migrantes aprendieron los idiomas locales, primero el francés, pero posteriormente también el neerlandés. Asimismo, los hijos y nietos no se criaron de manera “propia y típicamente española”.

—El santanderino Nicolás Alonso (1913-2001) y su esposa, la flamenca Ilse Alonso. El maestro Alonso fue el gran precursor de la guitarra española en Bélgica. Su legado sigue presente a través del Departamento de Guitarra del Real Conservatorio de Música de Bruselas, que fundó, y del Brussels International Guitar Festival and competition, que organiza anualmente el Conservatorio desde el año 2000.

En tercer lugar, fue más fácil para ellos encontrar trabajo en los sectores laborales más amplios. Y, por último, con frecuencia se casaron con personas de otras nacionalidades distintas de la española.

A mediados de los años setenta, esta tercera ola de inmigración española puede considerarse terminada.

La cuarta ola empezó con la adhesión de España a las Comunidades Europeas y duró hasta finales de siglo. Posee unos rasgos únicos que proceden de las activida-

des comunes de sus miembros: las instituciones europeas y sus entornos. Sus integrantes llegaron a Bélgica porque la mayoría de las instituciones están ubicadas en este país, aunque otra parte se instaló en Luxemburgo. Eran funcionarios españoles, pero también muchos particulares, universitarios que habían estudiado en el extranjero; en suma, inmigrantes de naturaleza muy distinta. En términos estrictos, se trató de la primera vez que surgió un nuevo tipo de emigración, y si las instituciones comunitarias se hubieran establecido en otro país, esta emigración no habría llegado a Bélgica.

—Del libro-disco “Rumba Hispano Belga, sonidos de la emigración española en Bélgica 1960-1989”

Posteriormente, además de los migrantes de primera generación y los de la segunda, tercera y cuarta, puede identificarse claramente la llegada de una quinta ola, que ocurrió después de la crisis económica y financiera a partir de 2008. Esa última ola también se diferencia de las precedentes. En ella prevalecen los jóvenes procedentes de toda España, mayoritariamente no acompañados. Llegaron a Bélgica en busca de mejores empleos y condiciones de vida. Los migrantes gozaron de un régimen de beneficios nunca vistos por las olas anteriores: el espacio de Schengen, movilidad laboral, y perte-

nencia a un sistema político supranacional común, la Unión Europea.

Según las últimas estimaciones de 2017, esta ola consiste sobre todo de empleados (67%), estudiantes (10%) y demandantes de empleo (10%), de los que la mitad ya conocía a alguien en Bélgica.

Según los diversos estudios realizados, los motivos fundamentales que empujaron a los integrantes de esta quinta ola a emigrar fueron, en primer lugar, la búsqueda

de posibilidades para asegurarse un buen futuro para sus hijos, pero también la decepción frente a la situación en España y el deseo de aprender otros idiomas.

Es evidente las olas migratorias no son estáticas, y que a menudo hay tanta gente que llega como gente que se va. Cada ola tiene sus propias características. Algunos de los factores que motivaron las primeras migraciones ya no existen, principalmente la cuestión política. El factor económico ha cambiado a lo largo del tiempo: la búsqueda de empleo en el sector primario y secundario ha prácticamente desaparecido, sustituido por el sector servicios. También el nivel de educación ha cambiado, siendo el de los migrantes más recientes mucho más alto que en el pasado. Por lo general, la emigración hacia otros países europeos se ha convertido en un fenómeno completamente normal.

La movilidad laboral ya no es la excepción, sino la norma, sobre todo entre grupos de edad y de educación similares. La Unión Europea ha supuesto una gran mezcla de nacionalidades, y este proceso está lejos de agotarse. Es bueno para los países de la Unión Europea, es bueno para España y es bueno para Bélgica.

POST SCRIPTUM:

No he querido dedicarme en este artículo a la migración española vinculada a las instituciones europeas, ya que se trata de un fenómeno de muy distinta naturaleza respecto de las olas anteriores. Me permito admitir, tras concluir este breve artículo, que yo mismo he pasado unos años felices en Bruselas. Estuve aquí cuando se celebró la

—Pabellón de España, de los arquitectos J.A. Corrales y R Vázquez Molezún. Exposición universal de Bruselas, 1958. Parte de esa estructura se trasladó a la Casa de Campo de Madrid.

Exposición Universal de 1958, con la curiosidad de un joven estudiante mientras residía en París. Me enamoré de este complejo país.

Todavía no sé si viviré los últimos momentos de mi vida aquí. En todo caso, creo que la amistad entre España y Bélgica, en peligro durante la dictadura, está cimentada desde la democratización española sobre un conocimiento más profundo entre nuestros respectivos pueblos. ■

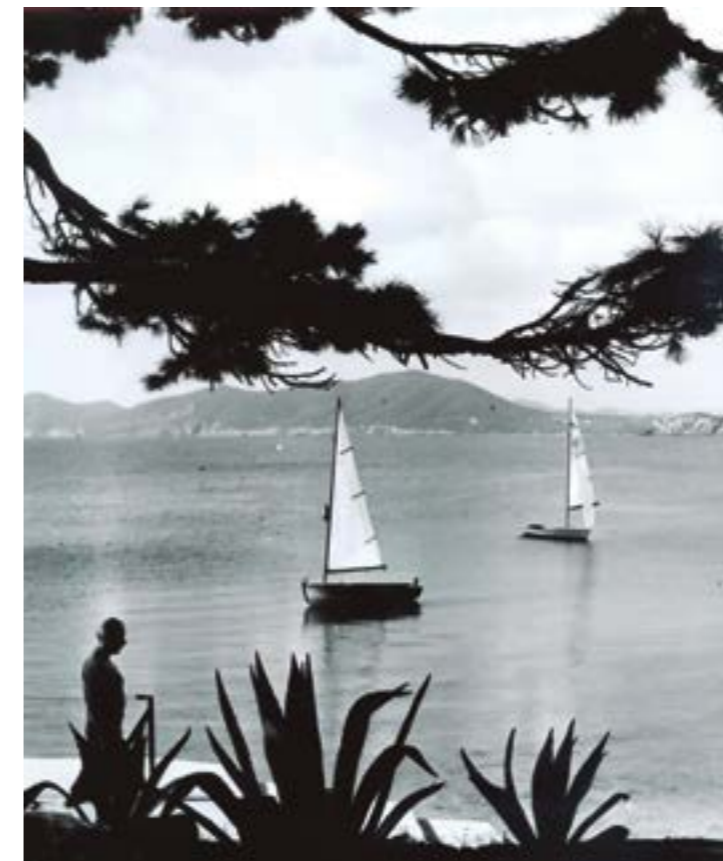
Cien años de turismo belga hacia España

_RAFAEL CHAMORRO MARÍN

Consejero de Turismo de la Embajada de España en Bélgica

La historia del turismo belga hacia España es la de un éxito colectivo. Y lo es porque durante todos los últimos años, exceptuando el triste 2020, casi una cuarta parte de los belgas han visitado nuestro país. Este camino se ha recorrido gracias al trabajo de muchos, belgas y españoles, que han conseguido crear lazos entre los dos países y conseguir que España haya sido, y seguirá siendo, uno de los lugares favoritos de vacaciones de los belgas.

Fueron los aristócratas ingleses los que en el siglo XIX comenzaron a viajar por Europa meramente por placer y con el objetivo de conocer otras culturas, en lo que se conocía como el Grand Tour. A mitad del mismo siglo, Thomas Cook comenzó a ofrecer excursiones a sus compatriotas británicos y llegó a vender más de 165.000 billetes para ver la gran exposición de Londres. En 1855 organizó sus dos primeros viajes internacionales, llevando dos grupos a través de Bélgica, Alemania y Francia, para terminar el viaje en París.

—Las cálidas costas españolas siempre han despertado un gran interés en los turistas europeos.

A finales del siglo XIX y principios del XX, comenzaron a abrirse grandes hoteles en toda Europa. En España lo hicieron, entre otros, el Hotel de Londres en San Sebastián, el Hotel España de Barcelona y el Hotel Alhambra Palace en Granada.

En 1905, el rey Alfonso XIII crea la Comisión Nacional del Turismo, que en 1911 se convierte en Comisaria Regia de

Turismo, al frente de la cual se coloca a Don Benigno de la Vega Inclán, personaje clave para el turismo español. Fue él, el que al darse cuenta de las carencias hoteleras de Madrid presenta al rey Alfonso XIII, al hotelero belga George Marquet en un encuentro en Deauville, Francia. Tras esa reunión, se decide la construcción del Hotel Palace de Madrid. El mismo George Marquet comprará más tarde el Hotel Ritz, haciéndose cargo de los dos hoteles más emblemáticos de la capital. La saga de la familia belga Marquet mantuvo la posesión del Ritz hasta los años setenta.

El lema de la primera campaña de turismo internacional fue *Sunny Spain*, y se lanzó en la exposición turística que se organizó en el Earl's Court de Londres en 1914.

La mencionada Comisaria Regia de Turismo no contaba con una estructura importante y estaba más centrada en la restauración del arte y en el turismo cultural, pero sin medios importantes para llevar su labor.

EL PRIMER BOOM TURÍSTICO

En 1921, cuando se abrió la Embajada de España en Bélgica, nuestro país recibía unos 200.000 turistas internacionales y el peso del turismo en la economía del país era aún anecdótico. Se estima que a finales de década llegó a un 1% del PIB. Los años veinte conocieron un avance importante del turismo en nuestro país, pasando de ser uno de los diez principales emisores de turismo a nivel mundial a serlo también como receptor. En 1933, España era ya el noveno país del mundo que más turistas recibía, según los datos de la Sociedad de Naciones, justo por delante

de Bélgica. El primero era ya entonces Francia. Ese año, 400.000 turistas visitaron nuestro país.

En 1928 se creó al Patronato Nacional de Turismo dotándolo de grandes medios y se fundó la cadena que más tarde llegaría a ser la red de Paradores de Turismo. Paralelamente, se encomendaron las primeras estadísticas oficiales del turismo. Todos estos esfuerzos empezaron a poner de moda España. Wagons Lits, fundada por el belga George Nagelmackers, y la ya mencionada Thomas Cook, tenían una importante presencia en nuestro país. En su catálogo de 1933 Thomas Cook decía “España se está convirtiendo rápidamente en uno de los países más atractivos del mundo”.

Se empezó a diversificar la oferta y ya en 1935 había rutas que hoy nos sorprenderían por su sofisticación para atraer a los turistas, como la “Ruta del Quijote”.

En 1930 se tiene ya constancia de la existencia de un Consejero de Turismo en la Embajada de España en Bélgica y, la prensa de la época, recoge la polémica sobre los folletos de Tenerife que se prometen y que no llegan a destino. El incipiente turismo belga hacia España viaja sobre todo a sitios culturales, atraídos por la cultura de nuestro país.

LA PUESTA EN MARCHA DE LA RED DE OFICINAS ESPAÑOLAS EN EL EXTERIOR

La Guerra Civil española y la Segunda Guerra Mundial paralizaron el turismo, y la década de los cuarenta supuso un frenazo a la actividad turística en toda Europa. A finales de los años cuarenta, se pone nuevamente en marcha la Dirección

—Un avión de la compañía aérea Sabena acaba de aterrizar en el aeropuerto de Tenerife.

General de Turismo, y es en 1950 cuando se inauguran cuatro oficinas en Estados Unidos y se comienza a instalar una red de oficinas de turismo españolas en Europa. Una de las primeras se abrió en marzo de 1950 en la Rue d’Arenberg de Bruselas, y fue en 1951 cuando se dotó de medios personales y económicos para iniciar la promoción de nuestro país. En 1950 tan solo 17.535 belgas visitaron nuestro país.

Un estudio de mercado realizado en los años cuarenta, señaló que la mejor manera de atraer turistas a España, especialmente norteamericanos, era hacer hincapié en lo diferente y en lo exótico, y para ello se creó la campaña *España es diferente*, de gran éxito y que caló en el imaginario de los países europeos y en Estados Unidos. Contribuyó a forjar una imagen no muy ajustada a la realidad, ya que creaba un país pasional y atávico, pero desde el punto de vista promocional contribuyó a que escritores y cineastas buscaran esa realidad en nuestro país, formando un estereotipo que, en parte, ha persistido hasta nuestros días.

En 1958, con ocasión de la Expo de Bruselas, abre el nuevo aeropuerto de Zaventem, y los viajes hacia la soleada España empiezan a ser cada vez más habituales.

En 1960 los aviones *Caravelle* de la compañía nacional aérea belga Sabena, volaban a Tenerife desde Bruselas, pero con un largo vuelo que hacía escalas en Madrid y Lisboa. El pasaje efectuaba el viaje engalanado y el propio trayecto en avión daba *glamour* al concepto de vacaciones. Los turistas eran recibidos con bailes locales y disfrutaban de una semana de vacaciones en la isla.

LOS AÑOS DE LOS PIONEROS: LOS SESENTA Y SETENTA

El turismo belga hacia España ha sido una historia de éxito gracias al empresariado español, que supo crear una oferta de calidad, y también al belga, de la mano de los pioneros que comenzaron llevando grupos de turistas por carretera, para hacerlo en aviones llenos de turistas deseosos de realizar su sueño español cada verano. Gerard Brackx fue uno de ellos. Comenzó en los años sesenta llevando en coche turistas belgas a Benidorm, cuando era aún un pueblo de pescadores, y gracias al éxito, fundó Jetair en 1971 con la Costa Blanca y Mallorca como sus primeros destinos. Jetair fue comprada muchos años más tarde por TUI, pero gran parte del negocio belga de la multinacional se asienta en las bases de la empresa que creó la familia Brackx.

En 1964, Michel Albert Huygen funda TenBel, un complejo hotelero pensado para el público belga en Tenerife que conoce una popularidad espectacular. Gran parte de los belgas adultos actuales tiene buenos recuerdos de TenBel y es sin duda un gran éxito en las décadas siguientes.

En el año 1966, los belgas obtienen tres semanas de vacaciones pagadas por año, un hecho que facilitará enormemente el partir de vacaciones al extranjero, y España comienza a posicionarse como el destino favorito de las vacaciones estivales de los belgas debido a nuestras playas, el buen tiempo, unos precios muy favorables en el cambio y la cultura acogedora de nuestro país.

__Vacaciones de verano en la Costa del Sol.

La Oficina Española de Turismo cerró sus puertas temporalmente en 1964 para ser remodelada. Cuando reabrió el 17 de febrero de 1967, la prensa de la época se hacía eco de “una animada fiesta de apertura que contó con cantaores españoles, que hicieron las delicias de los asistentes”. Una vez más, se imponía el folclore como forma de atracción turística. Lo cierto es que funcionaba y las cifras de turistas belgas hacia España seguían subiendo.

La industria turística española fue sin duda la auténtica protagonista del éxito. Los innovadores empresarios baleares, canarios y los de la Costa del Sol, inventaron el turismo de masas, con conceptos novedosos, hoteles impactantes y

__Paseo de Las Ramblas, Barcelona.

unos acuerdos con los turoperadores europeos que permiten que, los belgas, por ejemplo, puedan tener sus vacaciones soñadas en España a un precio que pueden asumir. Todos estos esfuerzos consiguieron que, por primera vez, en 1973 se superara el millón de turistas belgas en España.

Los años setenta conocen turbulencias políticas en toda Europa, de las que no escapa el turismo. La Oficina de Turismo de España sufrió un atentado con explosivos en el año 1978, afortunadamente sin daños personales. Nace la democracia en España y los siguientes 40 años son claves para reinventar el país y convertirlo en uno de los países claves de la Unión Europea.

LA PROFESIONALIZACIÓN DEL TURISMO: TODO BAJO EL SOL Y MUCHO MÁS

Los años ochenta conocieron la creación de Inprotur, que en 1991 cambiaría el nombre por Turespaña. La profesionalización de la promoción turística era un hecho y el cambio de orientación también. Se lanzó la campaña *Todo bajo el sol* que tuvo un gran éxito en los mercados europeos, en la que se comenzaba a matizar la imagen de España, y a que, a pesar del eslogan que hacía referencia al buen clima español, la oferta complementaria se recogía en los visuales.

Un hito a nivel mundial fue la introducción del logo de promoción turística española, el sol de Miró, en el año 1984. Es, desde entonces, el logo turístico más reconocido del mundo.

Los años noventa conocen la profesionalización definitiva del sector turístico. Los operadores de nicho belgas comienzan a trabajar con destinos españoles culturales, por ejemplo, Barcelona comienza a ser destino de Transeurope incluso a finales de los años ochenta. La ciudad conoce la consagración definitiva en 1992, cuando los Juegos

__Carteles publicitarios para promocionar las vacaciones en España.

—Pabellón de España en la Feria Internacional de Turismo, Madrid

Olímpicos que acoge consiguen ponerla en la lista de ciudades universales que toda persona con inquietud tiene que conocer. La Expo de Sevilla y la capitalidad cultural de Madrid, ponen definitivamente a España en la lista de países que hay que visitar.

Los noventa son también los años de oro de la touroperación. Los grandes touroperadores europeos llevan cientos de miles de pasajeros a España cada año. En Bélgica más del 50% de los turistas que visitan España, lo hacen a través de ellos, algunos con sabor local como el ya nombrado Jetair. En 1994 casi se alcanza la cifra de dos millones de turistas belgas hacia España, pero no sería hasta 2014 cuando se conseguiría, tras unos años en los que prácticamente el número se estabilizó o decrecía para volver a subir hasta alcanzar el umbral anterior. Fueron los años en los que el número de destinos internacionales aumentó extraordinariamente, y los belgas no solo soñaban con España, también con destinos exóticos como Tailandia u otros nuevos del Mediterráneo.

A mediados de la década de los noventa comienza su andadura comercial Internet, aunque no será hasta comienzos de los años 2000, cuando cambiará radicalmente la industria turística a través de la desintermediación.

CAMBIO DE PARADIGMA: INTERNET Y LAS COMPAÑÍAS DE BAJO COSTE

En los años 2000, asistimos a una evolución radical del marketing turístico y la forma de dirigirse a los turistas. Las campañas se personalizan y nace la segmentación

de los consumidores. Se busca un turista que disfrute más de los destinos y que no desee simplemente unas vacaciones al sol. Internet es clave para conseguirlo. Las campañas comienzan a ser también digitales. Las nuevas campañas de promoción de Turespaña como *Spain Marks* buscan resaltar el estilo de vida español y la personalidad de sus habitantes más que atributos tradicionales como el clima y la playa. Se instauran en 2006 los premios de la revista belga *Travel Magazine*. Desde aquel año hasta 2019, España ha sido premiada por el sector como la mejor oficina de turismo extranjera en Bélgica ininterrumpidamente, siendo la única que ha recibido el galardón.

Los años 2000 son los definitivos del despegue de las compañías aéreas de bajo coste, con un modelo basado en la desintermediación total, vendiendo ellas mismas a través de Internet, volando hacia aeropuertos secundarios y con unos precios imbatibles, y en el que el servicio tradicional a bordo casi ha desaparecido.

En los siguientes veinte años se convierten en los líderes del mercado y ya en 2019 más del 50% de los belgas vuelan a España en compañías de bajo coste.

La proliferación de vuelos y la masificación de los principales destinos turísticos europeos, provoca una crisis de identidad de la industria turística, y comienza la reinención del turismo que quiere ser parte de la solución y que nunca se ha percibido como el problema. Se impone la diversificación, se busca un turista que no

solo visite las Comunidades Autónomas costeras, que viaje todo el año, que tenga interés por la cultura y por la naturaleza, y sobre todo, que sea respetuoso con el entorno. El objetivo es convencer al turista belga de que en España realmente se puede encontrar todo bajo el sol: cultura, naturaleza, gastronomía, práctica deportiva. Año tras año, crece el porcentaje de turistas belgas que buscan en España algo más que sol y playa.

Se pone en marcha en el año 2017 la nueva campaña *España es parte de ti*, que apela directamente a las emociones. No se intenta ofrecer el país como destino turístico, sino llegar a cada segmento de la población por aquello que puede encontrar en España que satisfaga sus necesidades. Es el marketing emocional.

En Bélgica la campaña es muy bien acogida y los años siguientes marcan el máximo histórico del turismo belga hacia los destinos españoles.

En el año 2018 se celebra en octubre el Día de España en Amberes. En un soleado día más de 15.000 residentes en la ciudad quedan sorprendidos en la céntrica Groenplatz de toda la increíble oferta de un país al que creían conocer solo por sus playas.

A finales de 2019, 23 ciudades españolas estaban conectadas con Bélgica a través de sus cinco aeropuertos internacionales. Este grado de conectividad permitió que más de 2,5 millones de belgas disfrutaran de nuestro país aquel año.

LA PANDEMIA Y EL FUTURO DEL TURISMO

El año 2020 empieza con ilusión y crecimiento de las cifras, a pesar del reciente hundimiento de Thomas Cook. La industria, en breve asume el reto de hacerse cargo de esos turistas y de seguir llevándolos a sus destinos favoritos, pero algo inesperado ocurrió. La pandemia del coronavirus paraliza el turismo en todo el mundo. En el mes de abril y mayo del año pasado el número de turistas belgas a nuestro país fue cero, con los países con sus fronteras cerradas. Las sucesivas olas del coronavirus continuaron, pero, aun así, 2020 se cerró con la cifra de 700.000 belgas visitando España, una debacle sin precedente, pero que el espejismo del verano permitió que las cifras logaran ser en parte significativas.

La vacunación ha puesto de nuevo en marcha la esperanza, y los belgas quieren volver de nuevo viajar. Según la European Travel Commission, el 60% de los belgas quiere realizar un viaje de vacaciones en los próximos seis meses. Y España continúa siendo el destino favorito de los europeos y de los belgas en particular, siendo el destino más citado para disfrutar de las próximas vacaciones.

Desafortunadamente, el turismo no se va a reactivar tan rápido como nos gustaría. Las mejores estimaciones indican que a finales de 2021 se habrá recuperado un 50% del turismo belga hacia España y que no será hasta 2023 cuando volveremos a las cifras previas a la pandemia.

El futuro del sector será inevitablemente sostenible. Los principales mercados emisores de turistas, entre ellos el

—El futuro del turismo post-covid pasa por construir un modelo sostenible.

belga, están cada vez más concienciados con la idea de visitar lugares preservados, en los que la cultura es real, se respeta la naturaleza y los locales no ven a los turistas como una amenaza o una molestia.

Recordemos que el turismo es la principal industria del mundo, así lo ha sido hasta el año 2019, y sin duda lo volverá a ser muy pronto. Los pilares de este nuevo turismo renacido tras la pandemia tienen que ser la sostenibilidad, un turismo que respeta el entorno; la accesibilidad, un turismo donde todos pueden disfrutar y no se excluye a nadie; y finalmente la digitalización, un turismo que aprovecha las nuevas tecnologías para que la experiencia viajera sea lo mejor posible y para facilitar el proceso antes, durante y después del viaje. El turismo es innovador y sabrá adaptarse a los retos del presente. No hay manera mejor de conocer otra cultura que

poder disfrutarla. El turismo del siglo XXI no consiste en desplazarse durante un corto periodo de tiempo a otro sitio similar a dónde vives, consiste en una inmersión en el destino, disfrutando no solo cuando estés en él, sino también preparando el viaje y recordándolo después.

Generaciones de belgas han disfrutado de nuestro país y seguirán haciéndolo en los próximos años, como igualmente, cada vez más españoles descubren los encantos del *art nouveau* belga, las bellas ciudades de Flandes o los hermosos paisajes de Valonia.

Los próximos cien años del turismo serán los mejores, pero no olvidemos el camino que nos ha traído hasta aquí. No nos queda más que dar las gracias a quienes lo han hecho posible. ■

España siempre ha estado en mi corazón

—MARIANNE PONCELET

Escritora. Vicepresidenta ejecutiva de la International Yehudi Menuhin Foundation

Desde que tengo memoria, España siempre ha estado en mi corazón. Por ello, en cuanto pude aprender una lengua extranjera, elegí el español, lo que naturalmente me llevó a estudiar filología románica e hispánica en la Universidad Católica de Lovaina (UCL). Allí descubrí los tesoros de la literatura española, y luego, gracias a una beca de la UCL, viví dos años en Valencia para hacer mi tesis, centrada en la novela “Entre naranjos” de Vicente Blasco Ibáñez, tesis que más tarde presenté en español en Lovaina la Nueva ante el tribunal de filología hispánica, presidido entonces por el abate Vermeylen. En Valencia me acogió una familia de Paterna que me hizo descubrir la vida española en todo su esplendor, y con la que aún hoy mantengo entrañables lazos de amistad.

—Blanca del Rey, la Princesa Irene y Yehudi Menuhin en el Corral de la Morería, Madrid.

Ya entonces quería vivir y trabajar en España, pero una llamada inesperada decidió lo contrario: el *Institut Libre Marie-Haps*, una institución de enseñanza superior francófona en Bruselas, buscaba urgentemente un profesor de español. Solicité el puesto y me lo dieron. Allí estuve cinco años, creando con mis alumnos “El joven teatro español”, que fue un gran éxito, o invitando a representantes del mundo cultural hispano a dar conferencias a mis alumnos, como el poeta canario Justo Jorge Padrón. Pero siempre llevé conmigo la “saudade” o más bien la “morriña” de esta tierra de luz.

Más tarde, en 1992, cuando conocí a Yehudi Menuhin y creé con él su Fundación en Bruselas, lo acompañé a

—Representación de Cirque Romanes en París.

menudo a España y le enseñé muchos de los paisajes y platos locales, incluyendo la famosa sopa de ajo y el no menos famoso jamón de Jabugo.

Aproveché para presentar la Fundación en todos los actos públicos a los que asistió. Nos recorrimos la Península Ibérica. Yo conducía y hablaba con él sobre España. Recuerdo con mucho cariño la travesía Burgos-Cáceres para llegar a un festival donde iba a dar un concierto. O la sinuosísima carretera de montaña que llevaba a Andorra, donde le esperaba otro festival, y también las floridas carreteras de Mallorca que nos llevaron al Festival de Pollença.

También recuerdo con alegría su visita a Granada, donde convencí al director del pequeño Hostal de las Américas, situado dentro de la Alhambra, que hospedara al Maestro, aunque el hostel estaba lleno. El director finalmente aceptó, y entonces llevó a Yehudi Menuhin a la procesión de la Virgen del Rocío. Aún puedo verlo encabezando la procesión, como un guía, muy satisfecho, luciendo una sonrisa bonachona y conquistadora. Esa noche fuimos a escuchar a la cantante Remedios Amaya en un *carmen* del Albaicín.

En Bruselas, conocimos a Enrique Barón y a su esposa, la pintora Sofía Gandarias, que a menudo invitaban a nuestro Maestro a su casa, preparándole sabrosas paellas, hablando de la Asamblea por las Culturas que Yehudi Menuhin quería crear para acoger a las culturas no representadas. Luis Planas, entonces Embajador de España ante la Unión Europea, se unió a nosotros con

—La Reina Sofía y Marianne Poncelet.

su esposa, María Jesús, así como Javier Solana, entonces Secretario General de la OTAN, con quien el Maestro habló de la guerra y de la paz. Enrique nos ayudó mucho a desarrollar la Fundación en España y en Europa. Se convirtió en su presidente tras la muerte de Yehudi Menuhin. Con él fuimos a Sevilla, Barcelona y Madrid para firmar acuerdos de colaboración y a crear las bases de la Fundación Yehudi Menuhin España, bajo los auspicios de Su Majestad la Reina Sofía, que era muy amiga del

Maestro, al igual que su hermana la Princesa Irene de Grecia, con la que a menudo asistíamos a actuaciones de flamenco hasta altas horas de la noche en el Corral de la Morería.

En Bruselas, como parte de la Fundación, organizamos conciertos que resultaban ser viajes sobre el escenario a través de la música y la danza. Yo añadía un toque español, a menudo gitano. Así creamos el concierto *"From the sitar to the guitar"*, presentado por Ravi Shankar y Yehudi Menuhin en el *Cirque Royal*, que ilustraba el viaje de los gitanos desde el Punjab hasta Andalucía. Invitamos a la maravillosa bailarina Blanca del Rey, a quien habíamos tenido la oportunidad de conocer en Madrid y que más tarde guió a nuestro querido Maestro por las calles de Córdoba, con motivo de su nombramiento como Doctor Honoris Causa por la Universidad de Córdoba. Otros artistas españoles han actuado en nuestros conciertos en Bruselas, como Esperanza Fernández, Juan Peña y Belén Maya. Más recientemente, tuvimos el gran honor de recibir al maestro Jordi Savall para el concierto anual de nuestra Fundación, acompañado por músicos y cantantes de todo el Mediterráneo, ilustrando así la comunión de las almas a través de la música.

También en Bruselas, organicé el encuentro entre el Maestro y Antonio Gades, entre los bastidores del *Cirque Royal*. Recuerdo sus apasionados intercambios: Antonio imaginó la escena en la que estaría sentado en una mesa con Yehudi Menuhin. En esta mesa: sus botas de baile y un violín. Aparecen dos jóvenes, uno se pone

las botas de Antonio, el otro coge el violín de Yehudi, y juntos inician una coreografía bajo la mirada conmovedora de los Maestros. Transmisión de conocimientos... Sin embargo, esta escena nunca pudo tener lugar porque estos dos gigantes de la danza y de la música nos dejaron.

Yehudi Menuhin era un apasionado de la cultura gitana. Me pidió conocer a alguien de esta cultura fascinante. En Barcelona, en un Congreso Internacional Romaní, le presenté a Juan de Dios Ramírez Heredia, presidente de la Unión Romaní. Hablaron durante horas y horas, cada uno en su propia lengua, entendiéndose a través del corazón nómada que tenían. Nuestro Maestro era un eterno admirador de esta comunidad, rica en tradiciones. Y yo también lo soy.

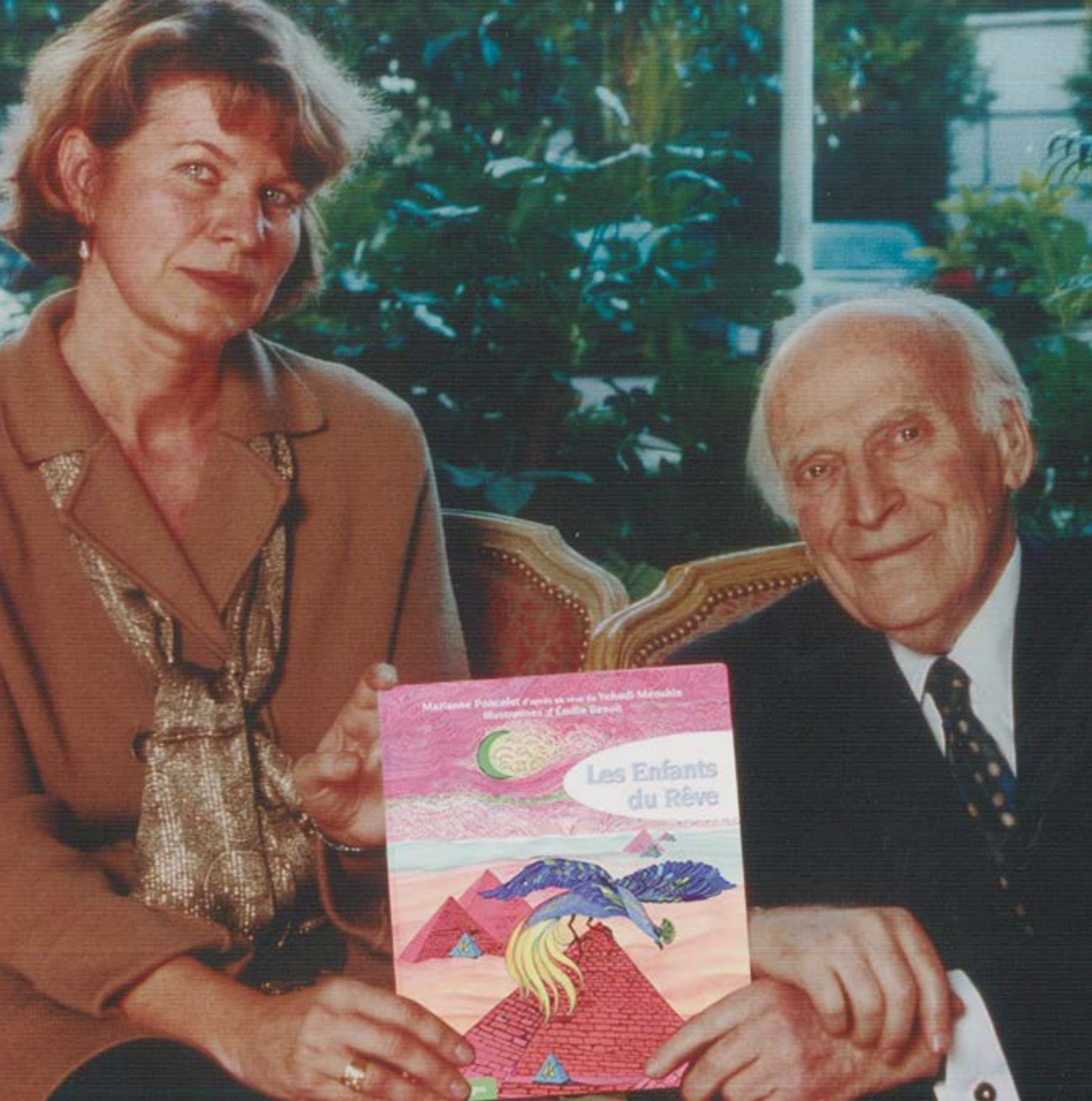
¡Cuántos encuentros tuvimos en España! Con Pascual Maragall, en Barcelona, donde Yehudi Menuhin habló como un "pregonero" visionario. En El Escorial, con Francisco Comesaña, en un congreso europeo de profesores de música de cuerda. En Altea, con el alcalde Miguel Ortiz, quien acogió muchas actividades de nuestra Fundación en su municipio. En Madrid, con el Ministro de Educación de entonces, Jerónimo Saavedra, quien lanzó nuestro programa MUS-E en España. En Sevilla, con Felipe González. En Valencia, con el representante de la Generalitat, que nos hizo una visita guiada a la Catedral. En Bilbao, Santander, Santiago de Compostela... donde muchos amigos esperaban al Maestro con una calidez muy española.

—Marianne Poncelet, Blanca del Rey y Yehudi Menuhin en Córdoba.

En París, otro español nos recibió con los brazos abiertos: Federico Mayor, entonces Director General de la UNESCO, que fue el primero en animarnos a crear la red de nuestras asociaciones MUS-E en Europa para promover la inclusión de niños de cualquier cultura a través de la práctica del arte en las escuelas.

Cuando, finalmente, el 12 de marzo 1999, nuestro querido Maestro nos dejó en Berlín, yo estaba todavía en

—Marianne Poncelet y Yehudi Menuhin
en la presentación del cuento
Les enfants du rêve, de Marianne
Poncelet, en París.

España, en Lanzarote. Es allí donde me enteré de su muerte, y estaba devastada como la tierra quemada de esa isla negra y volcánica.

Como escritora, siempre me ha atraído la luz de los paisajes imponentes que caracterizan a España, sea cual sea su región. Pero, sobre todo, lo que nunca ha dejado de seducirme es la inmensidad de la riqueza cultural, inscrita en la historia de España, y particularmente el cruce de las diversas culturas que forman su mosaico, especialmente bajo el “Al Ándalus”: judíos, musulmanes y cristianos, juntos construyeron la riqueza cultural de España en su diversidad. Así como los gitanos, que llegaron más tarde, un pueblo de camino y de sol, que lleva consigo conocimientos marcados por la música y el baile.

Guardo un recuerdo indeleble de ellos: uno de mis amigos era el director artístico del Festival Flamenco de Mont de Marsan. Me llevó a la boda de un bailarín gitano, Antonio el Pipa, en un cortijo andaluz de los campos de Jerez de la Frontera. La celebración duró varios días y varias noches. Yo era la única “paya” entre los miles de gitanos, de todas generaciones, celebrando con una alegría contagiosa. En el centro de ese cortijo, con manos que tiraban de mí por todos lados, y dejándome llevar por los ritmos entrecortados de las palmas, me sentí como uno de ellos.

Ese momento mágico me inspiró para escribir una novela titulada “*En toi tous les soleils*”, publicada por Editions L’Harmattan, de París, que relata la riqueza de la cultura gitana, de lo que pude adivinar de ella a través de mi amistad con muchos artistas que representan esta cultura milenaria.

Otras de mis obras han sido traducidas al español, sobre todo los cuentos para niños, incluyendo “El niño de los sueños”, traducido por Enrique Barón, con un magnífico prólogo de Yehudi Menuhin.

Estos días acabo de escribir una nueva novela, ambientada en la taifa de Denia, alrededor del año mil, con la eclosión del conocimiento como trasfondo, y la creación de las universidades, la riqueza del islam en Al Ándalus y la reconquista cristiana. Mis personajes me hacen descubrir rutas insospechadas, como la que me lleva a León. Y con una curiosidad mezclada con un inmenso placer, me sumerjo de nuevo en la historia de España, alimentando el secreto deseo de ir allí, por fin, a terminar mis días.

Mientras escribo estas líneas, me entero de que mi hija acaba de aprobar los exámenes de español y hará su Erasmus en Salamanca.

De tal palo, tal astilla. España estará también en su corazón.

De ida y vuelta... y vuelta

GRÉGOIRE POLET

Escritor

La nacionalidad y el pasaporte solo coinciden accidentalmente. Para sentirme realmente representado por mis carnés de identidad, necesitaría tener al menos siete.

Las leyes tienen buenas intenciones. Pero hay que reconocer que, ante la complejidad y la inextricable riqueza humana, al final son una sarta de mentiras.

Por el mismo precio, también nos meteremos con el tiempo. Ya que, ¿quién no se siente contemporáneo de Cervantes, o cercano a Cernuda?

En cuanto uno se adentra en la literatura, la lógica del espacio, del tiempo y de la política parecen de repente las cuerdas liliputienses que retienen a Gulliver.

Viví ocho años en Barcelona y, cuando tomaba un vuelo a Bruselas, sentía que regresaba a casa. Cuando viajaba de vuelta a Barcelona, también volvía a casa. El sitio web de *Vueling* ofrecía billetes de “solo ida” o “de ida y vuel-

ta”. Yo hubiera preferido billetes “de vuelta y vuelta”. O, al menos, “de ida e ida”.

El olor del aeropuerto del Prat, las palmeras frente a la antigua terminal, la pretensión bofilliana de la nueva... ese era mi espejo. La pasarela hasta el metro o la bocanada de tabaco desodorizado del taxi amarillo y negro, la ventanilla abierta, el hospital oncológico con forma de cubo de Lego que pasa, fugaz, a la velocidad de la autopista, la radio en catalán o en castellano, según el conductor, los mismos resultados deportivos y, de repente, los edificios administrativos de la Campana (donde, junto con mi hijo, que no levantaba un palmo del suelo, realicé los trámites para la matriculación de mi coche), anunciando la proximidad de la Plaza de España, y la antigua plaza de toros, transformada en centro comercial, la Gran Vía o, a veces, dependiendo del taxista, la calle Valencia e, inevitablemente, la floristería Navarro, abierta día y noche, faro del mundo, y luego el cruce con Bailén:

Déjeme en el chaflán.

Otra palabra casi intraducible.

- Aquí.

Mi pequeño cuerpo reintegrándose en su gran cuerpo. En casa. ¿Extranjero? Sí. ¿En casa? Sí. La felicidad.

Caramba, Can Gallart sigue abierto. Un pequeño bar comprado por los chinos. No han tocado la decoración.

Y sirven anchoas y *Damm* bajo las fotos en blanco y negro del pueblecito pirenaico y de los antepasados de los antiguos propietarios.

Una caña, unas anchoas y a casa.

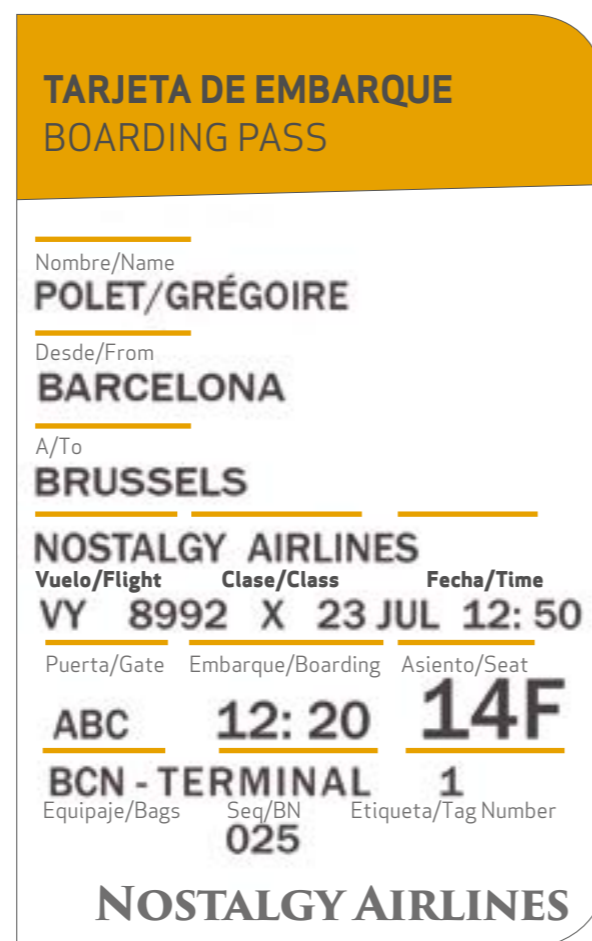
Tercero segunda.

La historia es lo que uno hace de ella.

Cuatro años antes, estaba en aquel pequeño apartamento de la calle Lagasca, en Madrid, donde estudiaba las obras de Juan Goytisolo y de José Ángel Valente. Y ese libro con la foto de Juan Goytisolo en la portada recibiendo el premio Europalia en Bruselas. Allí estaba Antonio, aquel amigo historiador, doctorando como yo, en la Biblioteca Nacional, hablándome de Erasmo y de Carlos I durante las pausas para fumar, en el Paseo de Recoletos. Y yo le contaba la historia de Mauricette, esa venerable camarera del bar *Bon Vieux Temps* de Bruselas, gantesa de nacimiento y de temperamento, que sólo mencionaba a ese Carlos V (bueno, Carlos I, puesto que es la misma persona) con gran resentimiento y una ira desbocada, cinco siglos después, hacia ese gantés que, al convertirse en rey de España, había renegado de sus orígenes flamencos...

Porque las idas y venidas de mi Bélgica a su España habían empezado más o menos así.

Y viendo cómo se consumían mis cigarrillos en el paseo de Recoletos, o pagando la copita de anís en el Café

—Bar *Bon Vieux Temps*
de Bruselas.

Gijón (donde el hecho de que se siguieran lustrando los zapatos de los fumadores de puros me avergonzaba y me maravillaba a partes iguales), o entrando en el Café Comercial (donde es probable que Camilo José Cela empezara su novela *La Colmena* y donde yo también empezaría mi primera novela coral), fui consciente de la reversibilidad de ambos países. Del carácter andaluz de las estatuas de la Virgen en las esquinas de Amberes, y de todo lo que España tenía de *flamenca*.

Había algo que parecía sorprendente: Antonio y varios españoles que conocí en la Biblioteca Nacional (donde sin duda me sentía como pez en el agua) habían ido de vacaciones a Bélgica. En realidad, no sólo ellos, sino también la cajera del Caprabo, quien, al enterarse de que ese rubio tan mono era de Bruselas, me contó su estancia en Brujas y Gante con un brillo especial en los ojos. No sabía que se podía hacer turismo en Bélgica, mi país siempre me había parecido un campo limitado a las excursiones escolares. Que los belgas fueran a la Costa del Sol, me resultaba evidente. Que la gente de la Costa del Sol fuera a Bélgica y volviera con brillo en los ojos... fue toda una revelación. Y estoy seguro de que fue en el preciso momento en que salí del *Caprabo* cuando cambió la visión que tenía de mi propio país. Entró en una fase adulta. A partir de ese día, y como transustanciándome en el cuerpo de la cajera (cuerpo que era legendario en el barrio), pude ver Bélgica con sus ojos. Me convertí en un extranjero. Ahora podía ver mi país desde fuera. Verlo como un objeto. Verlo como yo veía a España, y quizás algún día llegar a amarlo tanto.

—Café Gijón, Madrid.

Desde entonces, he conocido a muchos españoles con una visión clara y un sincero apego a la tierra originaria de Carlos V. Más españoles que de cualquier otra nacionalidad.

Mi primer hijo nació en el Hospital Gregorio Marañón y mi amigo, el poeta madrileño Jesús Ponce, decía que sus ojos eran del color del mar del norte.

VERDE GRISÁCEO

Don Juan de Austria, el hijo natural de Carlos V, que ganó su reconocimiento en la batalla de Lepanto, murió de fiebre en el jardín de mis abuelos, en Bouge, en la zona alta de Namur.

Cuando visité Yuste, me dije que yo también acabaría mis días en una casa con jardín en España.

—Namur, Bélgica.

Y cuando publiqué mi primera novela, me sorprendió que a la gente le llamara la atención que nueve de cada diez personajes fueran españoles.

Me gustaba provocar a mi amigo Antonio, en el paseo de Recoletos, recordándole que, antes de que España reinara sobre los Países Bajos, sobre esta *Belgica Regia* de la que me mostraba magníficas cartografías del siglo XVI, fueron esos *belgae*, estos flamencos, esos brabantones, esos holandeses, esos valones, los primeros en meter mano en las Españas. Y que Carlos de Gante, después de haber intentado insolentemente gobernar la Península desde Bruselas, había cedido finalmente a la obligación de acudir a aquel país lejano, revuelto y dividido. Y que, para empezar, había colocado a sus belgas en todas las posiciones clave: empezando por la Archidiócesis de Toledo, que fue a parar a un golden boy del

—Estatua de Juana la Loca, en Tordesillas.

pueblo de mi mujer, en Hainaut, y hasta el Ministerio de Finanzas, por supuesto, pasando por el virreinato de Nápoles (donde colocó al antepasado de mis vecinos, uno de Lannoy como ellos) y, ya que estamos, el trono de San Pedro, para el que eligió a Adriaan, su antiguo maestro en Lovaina.

Es lo que mi amigo Antonio, con buen tino, llamaba pasar el testigo: el poder de Bruselas emigró así a España, que dominaría Europa hasta el advenimiento, mucho más tarde, de la hegemonía del rey de Francia.

¡Cuánto amaba España! (Y la sigo amando). Allí pude admirar juntos a Rubens y a Velázquez, la grandiosa austeridad del Escorial y el no menos austero arte de Michel Coxie, la mística arquitectura católica de Granada y los primitivos flamencos donde se grabaron las oraciones de la reina Isabel, los retablos borgoñones de Burgos y el odio amurallado de Juana la Loca, en Tordesillas, cuyo cetro castellano pasó a manos de aquellos usurpadores del norte con su barbilla prognata.

Esta historia me hacía sentir como en casa, lamentando que Carlos II de Austria no hubiese podido engendrar, con una amberina de orondas carnes, por ejemplo, un hermoso y lozano heredero.

Me encantaban las historias de todos esos artistas que llegaron a España y nunca se fueron. Tenía pósters del Greco, mi ídolo de entonces, y saboreaba la ironía sentimental de Boccherini hasta la erosión. Me enfadó que el libro más famoso de Hemingway, *Fiesta*, hubiera sido traducido como *París es una fiesta*. ¡No, hombre, no! Estaba convencido de que los dos viajes decisivos en la trayectoria de Rodin habían sido a Bélgica, en su juventud, y a España, en su madurez. Busqué el rastro en las calles de Madrid de la sombra del viejo Tiepolo, de quien Goya lo heredó todo. Busqué en los museos cuadros de Regoyos,

—Saliendo por La Junquera, camino de Bélgica.

el amigo de Verhaeren. Me prometí a mí mismo que escribiría un artículo sobre ese pintor nacional español llamado Van Halen. Y (casi) derramé una lágrima, en la sala de espera del Registro Civil, cuando supe que mis hijos, nacidos en España, no tendrían la doble nacionalidad.

Cuando me marché de Barcelona, en 2016, bromeaba cantando *Dolça Catalunya*, de Verdaguer, en el coche. Pero esta vez acabé con las mejillas bañadas en lágrimas. (Lo que es poco recomendable cuando uno va conduciendo.) Los cinco, toda la familia, íbamos en el coche. Dejábamos una Cataluña consumida por la ambición, desgarrada por el *procés* independentista. Un camión de mudanzas saldría al día siguiente con nuestros muebles y mi biblioteca.

Cruzamos, frente a la costa de Gerona, esa nube de extraordinario olor que la fábrica de Nescafé hace flotar

sobre la autopista vecina. Y, llegando a La Junquera, nos reencontrábamos con la extensión carbonizada, ya reverdecida, de un incendio que habíamos visto de cerca cuatro años antes.

Luego el Canigó, la frontera, Le Boulou. El estrecho desfiladero. La tradicional parada en Saint-Ferréol.

Los castillos catalanes de Francia, la travesía del Gévaudan, que era la tierra del Conde de Barcelona en la Edad Media. Después Bourges, y París. Por fin la frontera, Niveles, Hal y Bruselas. Donde nos esperaba una casa. Y desde la cual, por encima de Francia, contemplábamos nuestro otro hogar, España, ondulante como un espejismo.

EL REENCUENTRO EUROPEO

Los hispanobelgas en la actualidad: más allá del mito

Con el Tratado de Maastricht de 1992 y el establecimiento de la ciudadanía europea, Bélgica y España refuerzan el vínculo europeo que, de hecho, ha caracterizado sus casi 500 años de historia compartida. España y Bélgica se reencuentran en la Unión Europea, en una Europa cada vez más integrada.

De este modo, las relaciones entre belgas y españoles comparten un marco común y los *hispanobelgas*, las personas con vínculos y vidas a caballo entre ambos países, se reencuentran en la gran Casa Europea.

A continuación, se ofrecen los testimonios de diversos *hispanobelgas* en la actualidad: en primer lugar, una selección de quienes han participado a lo largo de los últimos cinco años en el ciclo de entrevistas “Talentos de ida y vuelta España-Bélgica” de la Embajada a través de la web de la Consejería Cultural y Científica www.spainculture.be; y, seguidamente, los representados en el proyecto expositivo “Retratos cruzados”, de la fotógrafa Alicia Fernández Solla y la periodista Alejandra Mahiques Núñez, presentada en la Embajada de España en Bélgica, en marzo de 2019. ■

...Don Quijote y Sancho presiden la Place d'Espagne, en Bruselas.

LOS HISPANOBELGAS EN LA ACTUALIDAD:
MÁS ALLÁ DEL MITO

Talentos de ida y vuelta España - Bélgica

Estas son algunas de las respuestas de los hispanobelgas entrevistados para "Talentos de ida y vuelta", sobre sus vidas y experiencias entre Bélgica y España:

“

_ JERRY AERTS (Flandes)
Exdirector general del centro cultural y universitario de Singel, Amberes

Cuando dices España, muchas veces pienso en vacaciones y sol, pero al mismo tiempo en arte y cultura. Es un país ideal para adquirir energías, disfrutar de la rica cultura urbana, la naturaleza maravillosa y el mar. Me acuerdo también de un taller fantástico de guitarra de flamenco en Figueras, cuando tenía 14 años. He estado en la mayoría de las regiones, de Galicia hasta Andalucía; he visitado unas diez ciudades detalladamente. A algunas de estas, como Madrid y Barcelona, regreso a

“

_ JOSEP-MARIA BALANYÀ (Cataluña)
Músico y artista visual, Bruselas

Por razones familiares, tengo residencia en Barcelona y en Bruselas. Bélgica es más pequeña que España, pero, en lo que se refiere a música contemporánea y experimental, tiene una gran tradición. Este estilo presenta un lenguaje mucho más corriente, con lo cual tiene mucha más aceptación entre el público. En España, se está desarrollando la música experimental, contemporánea e improvisada, por lo que veo en Barcelona, Madrid incluso en Andalucía y Valencia. Fue muy grato ver que había mucha curiosidad y respeto por escuchar este tipo de música. Hay músicos jóvenes que vienen de conservatorios o de escuelas de jazz, que

menudo. Cada año me voy como mínimo dos veces a España.

tocan muy bien los instrumentos y que están abiertos a improvisar. Te quedas sorprendido de la capacidad que tienen para desarrollar estos lenguajes de música creativa.

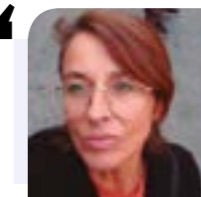
“

_ EVA CHAMIZO (Madrid)
Directora de Asuntos Europeos de Iberdrola, Bruselas

Cuando España se adhirió a la entonces Comunidad Económica Europea, yo era una adolescente totalmente convencida del proyecto europeo, y desde siempre tuve interés en participar en el mismo. Por eso, cuando, hace 20 años, me propusieron ocupar la plaza de Abogado del Estado que se creaba en la Representación Permanente de España ante la Unión Europea, no lo dudé. Desde entonces, ni la lluvia ni la falta de luz me han hecho dudar de que estaba donde más me apetecía trabajar y vivir, y cuando me propuse un cambio profesional, tuve clarísimo que quería quedarme en Bélgica, donde sigo en mis actuales funciones, intentando promover a nivel europeo las energías renovables y la lucha contra el cambio climático. De modo que mantengo una relación muy intensa tanto con España, a nivel personal y profesional, como con Bélgica, donde encuentro que la calidad de vida, el entorno y la amabilidad de la gente son extraordinarios.

“

_ JULIETTE DURET (Bruselas)
Jefa del Departamento de Cine de BOZAR, Bruselas

Bélgica es mi tierra natal. Es el lugar al que siempre vuelvo, aunque me guste viajar y salir de Bélgica. Es un anclaje, la calma, la certeza. Es una relación fuerte, pero no pasional. Me siento profundamente belga y me gusta la complejidad del país, que lo hace único y cosmopolita.

Mi relación con España es completamente diferente, muy fuerte, casi pasional. Me gusta España. En ella me siento como en casa. Me gusta el lazo que los españoles tienen con la tierra, ese orgullo. Me gusta la lengua española. Me gusta la Meseta. Me gusta Madrid. El País Vasco. Me encanta La Rioja. Leer en español. Es una lengua rica y sorprendente. España es mi otro país.

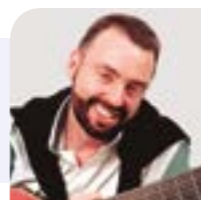
“

_ ADRIÁN MANCHEÑO (Asturias)
Jefe de cocina del restaurante Hispania de Bruselas

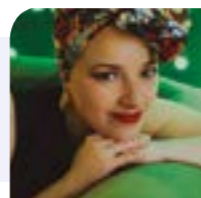
Siempre me ha gustado viajar y conocer sitios nuevos, por ello decidí embarcarme en esta aventura y mudarme a Bruselas. Llevo tres años viviendo en esta ciudad y estoy absolutamente enamorado de ella, de su multiculturalidad, de las posibilidades que te ofrece y del sentimiento de hogar que proporciona al que lleva aquí tan solo unos meses. No obstante, y pese a estar muy

a gusto en este país, mis vínculos con España son muy fuertes. No sólo dedico mi vida profesional a la cultura gastronómica española, sino que también tengo una vida personal muy española.

_HUGUES NAVEZ (Bruselas)
Fundador del Brussels International Guitar Festival & Competition, Bruselas

Mis padres me compraron mi primera guitarra cuando tenía 9 años, durante unas vacaciones en Mallorca. Ilse y el cántabro Nicolás Alfonso, mis profesores, fundadores del Departamento de Guitarra del Real Conservatorio de Música de Bruselas, y de los que ahora soy sucesor, me introdujeron en las magníficas obras para guitarra de compositores españoles.

_PEPA NIEBLA (Andalucía)
Cantante, Bruselas

Tras años de búsqueda y cambios trabajando donde podía mientras me formaba bien académicamente o de forma autodidacta, descubrí que Bélgica tiene una escena musical y cultural de riqueza excepcional que no sólo es de calidad, sino que además está al alcance de la inmensa mayoría de ciudadanos y ciudadanas de cualquier parte de Europa y del mundo. Las políticas sociales son verdaderamente fantásticas si nos ponemos a comparar con la de otros países vecinos y siempre agradeceré a Bélgica la posibilidad que me brindó de poder realizar estudios en el Conservatorio Real de Bruselas donde este año obtuve mi máster en Jazz.

_IGNACE MICHELIS (Flandes)
Músico, Brujas

A lo largo de los años, he forjado una fuerte amistad con muchos organistas de España. Tuve el privilegio de actuar en las principales ciudades de España. Así que siempre recordaré la belleza y la rica cultura de ese país. Como nació y crecí en Brujas, tengo obviamente un enorme amor por mi propia ciudad. Brujas tiene un gran pasado histórico. El hecho de poder quedarse y trabajar en una ciudad tan bonita es una ventaja importante. Por supuesto, mi segunda ciudad de trabajo, Gante, también merece un cumplido. En cuanto a España, hace poco me hospedé en la catedral de Sevilla. Pude disfrutar de la belleza de esta ciudad durante unos días. También me encantan Madrid y Barcelona, así como Palma de Mallorca, donde también he sido invitado varias veces como organista.

_ANTONIO PÉREZ (Andalucía)
Fundador de la asociación Peña Al-Andalus de Amberes

Tengo que agradecer a Bélgica y a la ciudad de Amberes la hospitalidad que he recibido y a los cientos de personas que he conocido durante estos años que hemos organizado tantos proyectos socioculturales con España y Bélgica; un honor para mí conocer, vivir y compartir de cerca la experiencia de cientos de artistas.

_RUTH PRIETO (Madrid)
Directora de la revista digital "El Compositor Habla" Bruselas

Soy española por los cuatro costados, pero Bélgica y en especial Bruselas es mi hogar, es una ciudad que te atrapa, su maravillosa arquitectura civil, sus gentes, su hospitalidad. Su pluralidad me gusta mucho, encuentras gentes de todas partes, y ese aspecto internacional y cosmopolita me gusta mucho. Bruselas es mi casa. Como lugares especiales, en Bélgica el precioso barrio de Ixelles, donde vivo, y, en España, Madrid, que es mi ciudad natal, la ciudad de mis padres y abuelos, en la que pasé mi infancia, donde nacieron mis hijos y tengo muy buenos recuerdos.

_LUIS SALAZAR (País Vasco)
Pintor, Lieja

Mi relación con España es muy sencilla, tiene lugar en el Prado, uno de los museos más grandes del mundo, y que me llevó toda una semana explorarlo. En cuanto a Lieja, es la ciudad que me acogió, me hizo ciudadano de honor y me abrió las puertas de sus más grandes museos. Un lugar especial en Lieja es el cementerio de veteranos que resistieron a la ocupación alemana. A menudo voy allí a reflexionar con el libro que contiene las últimas cartas que escribieron antes de que fueran fusilados. De España me quedo con San Sebastián, donde ahora se encuentran las esculturas de Chillida, me encantaba de niño a ir a ver y escuchar el mar, golpeando contra las rocas; ahí es donde hice mis primeros dibujos del mar.

_ADRIANA SÁNCHEZ (Cataluña)
Investigadora en Biomedicina, Bruselas

En verano de 2012 me trasladé a la capital belga para incorporarme como investigadora postdoctoral en el laboratorio del Prof. Cédric Blanpain, una eminencia en el campo de las células madre y el cáncer, en la Universidad Libre de Bruselas. Tenía ganas de conocer otras maneras de hacer ciencia y mi estancia en Bruselas está siendo muy enriquecedora. Me ha permitido ampliar

mis conocimientos científicos y utilizar nuevas estrategias y tecnologías para contestar preguntas que me he ido formulando.

Bélgica es el país donde vivo y trabajo desde hace más de 6 años, me encanta visitar la Grand Place, perderme por las callejuelas de les Marolles o pararme a tomar una cerveza en una de las terrazas de Place Saint Boniface, pero nací y crecí en la Garrotxa (Girona), una tierra muy especial por su paisaje, sus volcanes, su gastronomía y su tradición artística y cultural.

“

_BEA SARRÍAS (Cataluña)
Artista, Barcelona

No conocí Bélgica, Bruselas en particular, hasta que me seleccionaron para exponer en Bozar y me propusieron exponer en Martin's Atelier. Allí conocí a parte de la comunidad española que reside en la ciudad y al comité de arte de la OTAN. Así empezamos a trabajar en el proyecto Inside para la nueva sede de la OTAN en Bruselas. Un edificio del cual me enamoré al visitarlo por primera vez. Me enamoré de su luz, su estructura y su historia... Al visitarlo supe que podría "retratarlo". Bruselas, sus calles, sus barrios... Y en especial como la luz gris crea un baño de color tenue sobre toda la ciudad. Y la magia que se produce cuando se filtra un rayo de sol. Pura magia.

“

_CAROLINA TAFALLA (Madrid)
Artista, Amberes

El entorno de Amberes es muy creativo y se dan con frecuencia un gran número de iniciativas que intentan mostrar el lado más transgresor de la ciudad, siendo relativamente fácil que nuevas ideas despierten interés y sean finalmente aceptadas. Por otro lado, los flamencos son de naturaleza inquieta y existe una importante tradición de emprendimiento: en Amberes resulta fácil desarrollar cualquier tipo de actividad o emprender nuevos proyectos. En el sector cultural, ocurre lo mismo; esta mentalidad quizás algo individualista de la sociedad, facilita montar proyectos cuyo éxito depende del trabajo de uno mismo. Además, en Amberes el tipo de público que acude a eventos culturales es muy amplio, existe un interés general en la agenda cultural de la ciudad. Esta tendencia a apoyar nuevas iniciativas es algo que me ha permitido terminar dedicándome de manera autónoma a lo que realmente me interesa.

“

_MÓNICA VARA (Castilla y León)
Investigadora en la KULeuven y miembro de la Asociación de Científicos Españoles en Bélgica, Lovaina

Estoy muy interesada en la divulgación científica y desde que empecé en la universidad he colaborado con diferentes asociaciones y sus programas de divulgación, con particular énfasis en la brecha de género en ciencia. Llegué a Lovaina hace 7 años con la intención de hacer sólo un Erasmus y mi trabajo de fin de grado. Y tanto las oportunidades como la calidez de la gente lo convirtieron en mi actual país de residencia.

“

_ÁNGEL VERGARA (Asturias)
Artista, Bruselas

Llevo una obra polimorfa, codiciosa, esquiva. Implica acción pública, discurso, ritual, historia, crítica institucional, edición de archivos, creación de entornos, organización de relaciones... Mi relación con España es la de un migrante español que representó a Bélgica en la Bienal de arte contemporáneo de Venecia. Mi lugar especial en Bélgica es la esquina del diablo, el barrio bruselese de mi juventud. En España, la cuenca minera asturiana, donde he nacido y vivido mi infancia.

“

_ORIOI VILANOVA (Cataluña)
Artista, Bruselas

No tengo la sensación de venir "de fuera", mantengo una relación constante tanto profesional como afectiva. Visito habitualmente Barcelona, también Madrid. De algún modo, es como si estuviera a la vez en dos territorios, cosa habitual hoy en día. Es importante para mí estar de paso dónde me encuentre. Sin duda, destacaría el mercado de las pulgas de Jeu de Balle. Es un mercado en el barrio de les Marolles, funciona los 7 días de la semana y es toda una institución en la ciudad. Siempre encuentro muy buen material. A posteriori también me ha atrapado la sofisticada escena artística, la medida de la ciudad y el hecho de que no haya mosquitos.

LOS HISPANOBELGAS EN LA ACTUALIDAD:
MÁS ALLÁ DEL MITO

Retratos cruzados

—**Gwen Coppens y Bart Grandry (Flandes)**. Propietarios de un negocio de agroturismo ecológico en Cáceres. Fotografiados en el Monasterio de Yuste, Cáceres.

—**Oriol Gutiérrez (Cataluña)**. Investigador en la facultad de Química Aplicada de la Universidad de Amberes. Fotografiado en el Puente Farnesio, Río Escalda, Amberes.

—**Cathy van Riel (Flandes)**, portavoz internacional de la Liga Reumatológica Galega. Fotografiada cerca de la Torre de Hércules, La Coruña.

—**Maribel Rodríguez (Islas Canarias)**. Propietaria del restaurante La Malquerida, en Gante. Fotografiada en la sala de Pacificación del Ayuntamiento de Gante.

En marzo de 2019, la Embajada de España acogió la exposición Retratos Cruzados, de la fotógrafa Alicia Fernández Solla y la periodista Alejandra Mahiques Núñez, producida por Gaceta Holandesa y por el Instituto Cervantes de Utrecht, con el siguiente texto redactado por los Profesores Yolanda Rodríguez Pérez – Universiteit van Amsterdam y Raymond Fagel – Universiteit van Leiden, y adaptado para esta publicación:

“La guerra de los Ochenta Años (1568-1648) constituye un episodio histórico que vincula por excelencia a los habitantes de España, Holanda y Bélgica. Como se argumenta, con más detalle, en la primera parte de este libro, los caminos de españoles y flamencos no dejaron de cruzarse en estos territorios ni ellos dejaron de interactuar en contextos cotidianos. Múltiples soldados españoles fundaron familias en los Países Bajos

—Cartel de la exposición Dalí-Magritte, Museos Reales de Bruselas 2019-2020.

—Cartel del Festival Folklorissimo 2019, organizado por la Ciudad de Bruselas y en el que España fue país invitado de honor.

—Cartel de la exposición Juanjo Guarnido: les secrets d'atelier d'un maestro, Museo del Cómic de Bruselas, 2020-2021.

—Cartel de la exposición Spanish Still Life, BOZAR, 2018.

—El asturiano Rodrigo Cuevas participó durante la pandemia en el ciclo de video-clips #ThisIsNotAMusicBreak de la Embajada de España, con músicos electrónicos de Berlín, versionando la popular aria de zarzuela “Carceleras” (2019), como parte de la programación digital del Programa Ventana de la AECID.

y artesanos o mercaderes flamencos se asentaron en España, como claro ejemplo del intercambio que siguió perdurando. La exposición celebra estos intensos lazos históricos y el flujo migratorio entre estos territorios a través de un contemporáneo abanico de retratos cruzados de españoles residentes en los Países Bajos y Bélgica y de neerlandeses y belgas flamencos residentes en España. Estos protagonistas de hoy en día materializan una historia compartida y un presente y futuro común. Sus perfiles son heterogéneos, pero están completamente integrados dentro del tejido social de la cultura de acogida, y sus retratos se ven enmarcados en parajes con clara relevancia histórica para las largas guerras de Flandes. En las imágenes vemos lugares donde fluyó la sangre, pero también, monasterios, conventos y castillos en los que se gestaron planes y estrategias; aguas desde las que zarparon o retor-

naron naves; torres y campos donde dieron sus primeros pasos futuros militares gloriosos. Las guerras son de todos los tiempos, al igual que lo son los movimientos migratorios y los cruces entre culturas. Porque, ¿qué es un país? ¿a quién pertenece un territorio? ¿a los que nacen en él? ¿a los que viven en él? ¿a los que luchan por él? ■

España y Bélgica: un patrimonio compartido

—Exposición
Universo Miró
(2019) en
el zaguán de la
Residencia.

La Residencia Oficial Embajador Marqués de Villalobar

La Embajada de España en Bruselas posee en su inventario de bienes culturales doscientas sesenta y una obras. Los primeros registros de bienes adscritos a esta representación están datados en 1928 y los más recientes en 2020. La mayoría están ubicados en la Residencia Embajador Marqués de Villalobar, residencia oficial de la Embajada de España en el Reino de Bélgica; únicamente veintinueve se encuentran en la Cancillería.

En el inventario destacan los depósitos de obras que pertenecen a instituciones como el Museo Nacional del Prado, el Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía y Patrimonio Nacional, que contribuyen a reforzar la imagen de España como potencia cultural.

El conjunto de depósitos procedentes del Museo Nacional del Prado es el más numeroso. Está compuesto por dieciocho pinturas, la mayoría expuestas en la representación de Bruselas desde 1928, de artistas como Giovanni Domenico Cerrini, Mateo Gallardo, Carlo Maratti, Viviano Codazzi, Doménico Gargiulo, Benito Espinós, Julio del

Val Colomé, José Peyret Alcañiz, José Parada Santín o Pablo Manzano Arellano.

Del Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía hay dos paisajes al óleo: uno es de Luis Eduardo de la Rocha y el otro de María Luisa Pérez Herrero, ambos en buen estado de conservación.

El tapiz *La Caza de un ciervo* es un importante depósito procedente de Patrimonio Nacional. Se trata de un tapiz realizado a mediados del siglo XVIII por los Hermanos Vandergoten en la Real Fábrica de Tapices, siguiendo un diseño de Ramón Bayeu (1744-1793).

En la colección de obra gráfica, compuesta por cincuenta y dos estampas, datadas desde el siglo XVIII hasta la actualidad, destacan las firmas de reconocidos artistas españoles contemporáneos como, entre otros, Gerardo Rueda, Rafael Canogar, Cristina Iglesias o Guillermo Pérez Villalta. En general se encuentran en buen estado de conservación.

—Un repostero con el escudo de Felipe II, preside el vestíbulo de la embajada.

El MAUC es titular de cinco óleos sobre lienzo; al igual que el resto de las obras, el estado de conservación es supervisado constantemente y, en caso de que fuera necesario, se realizan las intervenciones oportunas por técnicos especializados. Tal es el caso de la reciente restauración realizada en la pintura del siglo XVIII, *Paisaje y puente con figuras*.

Entre los textiles expuestos en la Embajada, destacan dos reposteros: uno de ellos, restaurado hace unos años, que representa el Escudo de Felipe II, está bordado con hilos de algodón, seda y metálicos sobre terciopelo. El otro es una imagen del Escudo constitucional, realizado en la Real Fábrica de Tapices con bordado de aplicación sobre fieltro.

Mención aparte merece la colección de once alfombras, de excelente calidad. Destacan seis de la Real Fábrica de Tapices, realizadas casi todas en 1928. Hay además otras

manufacturas, como las de la Fundación Generalísimo, realizadas entre 1950 y 1970. Su uso constante produce desgastes y descosidos en las fibras que componen los tejidos y hace que sea necesario realizar intervenciones periódicas que aseguren su correcto mantenimiento.

Respecto al mobiliario hay una importante colección de muebles de estilo y manufactura centroeuropea del XVIII, XIX y principios del siglo XX. Como en el caso de las alfombras, por su uso habitual requieren de intervenciones frecuentes.

El repertorio de artes decorativas que se exponen en esta representación es muy amplio e incluye objetos como relojes, esculturas o luminaria; algunos de estos bienes, como las porcelanas, precisan ser restaurados periódicamente para garantizar su estabilidad.

La Embajada de España en Bélgica es una de las representaciones más significativas del Reino de España, cuenta con un importante conjunto de bienes del patrimonio histórico y artístico español, que le otorga una identidad singular. Su ubicación en espacios de uso habitual hace imprescindible la adopción de medidas de conservación, con criterios precisos y actualizados, que permitan conciliar la actividad propia de la Embajada con la estabilidad en la conservación de los bienes culturales, supervisando permanentemente que tanto sus ubicaciones como las condiciones ambientales sean adecuadas, en una labor continua de conservación a través de la monitorización y de distintas intervenciones de restauración, como se muestra en estas imágenes. ■

Arte, patrimonio y diplomacia de España en el exterior: una visión contemporánea

_LUIS MANUEL CUESTA CIVÍS

Subsecretario de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación

El arquitecto Renzo Piano sostiene que la arquitectura no solo tiene que atender las necesidades, sino también los deseos de sus destinatarios. Así, los valores cívicos, para él la verdadera belleza de los edificios que fecundan las ciudades, pueden “lograr que una pequeña luz se ilumine dentro de cada visitante”. La diplomacia no deja de ser también un instrumento de relación civilizada entre los pueblos, por eso, a nadie se le escapa que la arquitectura de la representación de un país en las ciudades de otros estados tiene unas claves y unos lenguajes que resulta interesante explorar para determinar qué se desea expresar con ella.

Existe cierta tradición que vincula el valor patrimonial de los inmuebles de las Misiones Diplomáticas con la

reputación, imagen y prestigio del país. Sin embargo, a diferencia de otras épocas, la percepción de un país en el extranjero y entre sus propios nacionales, no viene dado por el carácter más o menos palaciego de sus edificios públicos sino por otros factores: ser un país moderno, innovador y de talento; el bienestar económico y social de la población; la capacidad y cualificación de sus empresas y profesionales; el respeto de las libertades públicas e individuales; el buen funcionamiento democrático de los poderes públicos; o la eficiencia y modernidad de su administración en la prestación de servicios. Estamos convencidos de que la imagen de España no depende tanto del lugar que ocupen las cancelerías de sus Embajadas, como de la actividad que desde ellas se proyecte.

Gabri Molist Sánchez traza con sus viñetas la historia de la Embajada hasta situarnos frente al mural Efecto mariposa - “Somos naturaleza. Un muro contra el cambio climático: Efecto mariposa. Una experiencia en activismo y diplomacia cultural por el clima” (AECID, 2020).

—*Le rêve de l'homme sapin*. Joaquín Vila - Lot Amorós & José Ll. Finalista del concurso de arte público “Somos naturaleza: Un muro contra el cambio climático”, exposición virtual del Instituto Cervantes de Bruselas.

Marqués de Villalobar, dedicada a quien fuera su primer titular, en el centenario del establecimiento de las relaciones diplomáticas plenas entre nuestros dos países. Obras de arte cuya importancia subrayan las presentaciones de los responsables de cada una de las instituciones.

Bruselas es una ciudad que ejemplifica muy bien nuestros deseos de usar la arquitectura de las misiones diplomáticas para transmitir determinados valores. En primer lugar la cordialidad, y la voluntad de mantener relaciones de buena vecindad, comportándonos como invitados discretos en los barrios donde nos asentamos, ya sea el quartier Leopold, donde se encuentra esta Residencia de la Embajada de España ante el Reino de Bélgica, o en otros puntos donde se encuentran diseminados los distintos emplazamientos, colaborando al mantenimiento del carácter de la ciudad.

En segundo lugar como leales socios de las organizaciones supranacionales en las que nos encuadramos, como es el caso de nuestra Representación Permanente ante la Organización del Tratado del Atlántico Norte, diluida en el edificio común junto con el resto de países.

Y por último, trayendo la mejor arquitectura española contemporánea cuando había que celebrar nuestra incorporación a la Unión Europea, un hito sobresaliente de nuestra historia. Si para la Embajada de España en Bruselas ocupamos una tradicional maison de maître, para la Cancillería de la Representación Permanente ante la Unión Europea España confió al arquitecto Francisco Javier Sáenz de Oíza, maestro de maestros y figura clave de la arquitectura española de la segunda mitad del siglo XX, la adaptación de un edificio de oficinas según proyecto empezado por el arquitecto J. van

—*Spanish Rhapsody for Nature*. Kroma asbl - Laura Cascone & City Façade. Finalista del concurso de arte público “Somos naturaleza: Un muro contra el cambio climático”, exposición virtual del Instituto Cervantes de Bruselas.

den Bossche, al que dotó de una fachada de mármol de color pálido traído de Loja (Granada) con una portada, de un orden neojónico inventado sobre columnas de mármol de Carrara y capiteles de fundición de bronce, que rememora referentes hispánicos de la utilización de piezas superpuestas de las diversas culturas que se han sucedido en nuestro país, con guiños al barroco madrileño.

Mostramos así que España es un país moderno que sabe combinar el máximo respeto al patrimonio cultural con la creatividad y la cualificación técnica de nuestros profesionales y empresas. No en vano ese rasgo, el bien cultural como patrimonio colectivo, se encuentra en la médula de la concepción de nuestra legislación patrimonial, cuando declara que el Patrimonio Histórico Español es el principal testigo de la contribución de

los españoles a la civilización universal y de su capacidad creativa contemporánea.

Ahora, para proyectarnos hacia el futuro, es el momento hacer patente nuestro compromiso con los Objetivos de Desarrollo Sostenible en cuestiones clave como son la accesibilidad, la eficiencia energética de las construcciones, el uso de energías renovables, o la aplicación de principios de la economía circular, que tengan en cuenta el ciclo de vida de los componentes. Tarea en la que nos encontramos comprometidos y de la que es buena muestra la escultura-pintura Effet papillon, de las jóvenes artistas Esther Pizarro y Olimpia Velasco, resultado de la reciente iniciativa de la Embajada de España en Bruselas de promover el concurso «*Nous sommes la nature. Un mur contre le changement climatique*».

La embajada de España: un patrimonio compartido

_PASCAL SMET

Secretario de Estado de la Región de Bruselas, responsable de urbanismo, patrimonio, relaciones europeas e internacionales, comercio internacional, lucha contra los incendios, y asistencia médica de emergencia.

Mi compromiso con el patrimonio cultural, su conservación y su puesta en valor también se extiende a los lazos que unen a España con Bélgica, especialmente en estos momentos, que conmemoramos el centenario de la Embajada de España en Bruselas. Estas dos dimensiones se enriquecen mutuamente y seguirán haciéndolo. Me honra ser testigo de las colaboraciones iniciadas entre nuestros dos países, con proyectos tangibles destinados a compartir un patrimonio común en beneficio de todos nosotros.

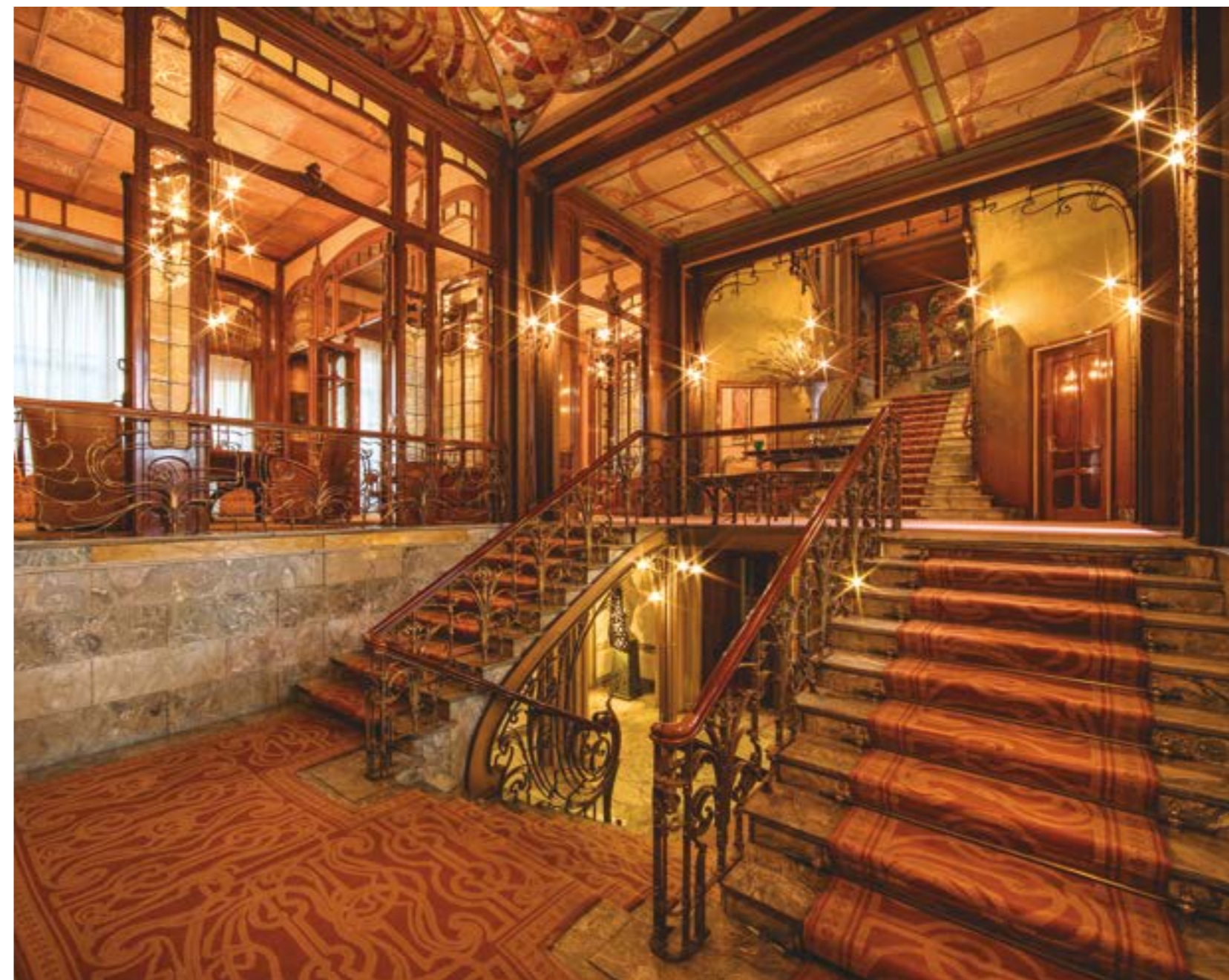
Como Secretario de Estado de la Región de Bruselas-Capital, encargado del Patrimonio y de las Relaciones Europeas e Internacionales, me he propuesto desde el principio de mi mandato abrir al público más bienes patrimoniales. Con demasiada frecuencia, las joyas arquitectónicas permanecen cerradas e inaccesibles, a

pesar de que son fuentes de admiración y de encuentro, y de que las tenemos cerca en nuestro día a día, siendo intrínsecamente beneficiosas en estos tiempos de restricciones sanitarias.

La apertura en enero de 2021 del Hotel Solvay, una obra maestra del Art Nouveau diseñada por el arquitecto Victor Horta e incluida en la lista del Patrimonio Mundial de la UNESCO, es un ejemplo concreto de la política aplicada en Bruselas.

El interés de los habitantes de Bruselas es inmenso, como también lo es de los numerosos visitantes extranjeros. Tenemos la responsabilidad de hacer todo lo posible para conservar y mejorar nuestro patrimonio, especialmente cuando es reconocido internacionalmente. Este bien común debe ser compartido por y para todos.

_Interior del Hotel Solvay.

En este sentido, quiero agradecer a la Embajada de España que haya sido pionera en emprender numerosas iniciativas, entre ellas la apertura de su Residencia oficial, monumento protegido, con motivo de las Jornadas de patrimonio de Bruselas, y el lanzamiento de una visita virtual.

El desarrollo de nuevas experiencias está relacionado con el deseo de abrir de forma innovadora inmuebles que a menudo están cerrados, porque suelen ser privados, o desgraciadamente se han perdido. La reciente reconstrucción de la Maison du Peuple, apoyada por el Museo de Horta, es un gran ejemplo de ello. Una película permite ahora redescubrir la atmósfera, la arquitectura, las formas y los colores del edificio, que siguen fascinando a todos. Estas diferentes iniciativas aportan una nueva mirada al patrimonio y serán un punto fuerte adicional para integrarlas en el inventario del patrimonio arquitectónico de la Región de Bruselas-Capital.

Cambiar la forma de ver las cosas también significa llegar a otros públicos, a los más jóvenes o a las personas con movilidad reducida. Pensar y actuar de forma inclusiva es también uno de los componentes importantes del patrimonio cuando buscamos que sea un lugar compartido.

En francés, la palabra “patrimoine” nos invita hoy a pensar necesariamente en el “matrimoine”. Las aproximaciones al pasado demasiado tímidas deben ser revitalizadas y apoyadas incondicionalmente. Como es el caso

—La Maison du Peuple

de la historia colonial. Debemos reflexionar con todos los agentes del ámbito académico y asociativo antes de tomar decisiones y actuar. El patrimonio se construye con las diferentes comunidades y para las comunidades. No es un fin en sí mismo.

Compartir un patrimonio significa también compartir colecciones. La colaboración entre nuestros dos países se basa en las ricas colecciones que alberga la embajada, y las importantes colecciones que intercambian Es-

—Museo Horta, Bruselas.

paña y Bélgica, ya que ambos territorios han mantenido un diálogo continuo durante varios siglos. La circulación de este patrimonio, su difusión, especialmente el de sus fondos patrimoniales, la puesta en común de los bienes entre las instituciones y los museos, está en el centro de nuestras políticas.

Compartir un patrimonio, pero también mostrarlo, es igualmente un acto esencial en el desarrollo de la práctica diplomática. La diplomacia, como encuentro me-

diador entre pueblos o culturas “extranjeras”, también debe ser capaz de exteriorizar y revelar la riqueza de la propia cultura para impresionar al otro. Así se genera admiración, respeto e interés. De hecho, la diplomacia no es, como dice la sabiduría popular, un sistema de comunicación autónomo, sino que está integrada en las prácticas sociales de ámbito general y en las manifestaciones culturales, siendo las embajadas los principales objetos materiales que las encarnan. Por ello, no es casualidad que las embajadas sean consideradas a menudo como joyas del patrimonio nacional, y este es sin duda el caso de la Embajada de España en Bruselas. Compartir un patrimonio significa compartir una dimensión intangible, una dimensión profundamente humana, cuyo ejemplo más ilustrativo se encuentra de pie o sentado alrededor de una mesa, compartiendo una comida. Esta infinita riqueza se nutre en Bruselas de las múltiples culturas presentes, de las que las comunidades españolas son parte integrante.

En 2020 y 2021, hemos inscrito el Espéculos (*Spéculoos*) y la endivia (*chicon*) en el inventario del patrimonio cultural inmaterial de Bruselas. También me encantaría poder incluir en la lista del patrimonio prácticas que son más recientes en Bruselas, pero que se han establecido durante muchas generaciones y se han difundido a través de los viajes y de la migración. Bruselas, ciudad de minorías, se compromete a sentar las bases para que cada uno comparta su cultura, se nutra de la de los demás, y viva y se maraville de este patrimonio compartido y común. ■

LA DIPLOMACIA CULTURAL
DEL MUSEO NACIONAL DEL PRADO:

El caso de la Embajada de España en Bélgica

_MIGUEL FALOMIR FAUS

Director del Museo Nacional del Prado

Desde su fundación hace ya 202 años, el Museo del Prado ha tenido una doble naturaleza. Por un lado, tiene una fundamental dimensión nacional, como principal institución cultural española; por el otro, trasciende nuestras fronteras hasta convertirse en uno de los principales referentes de nuestro país en el extranjero. Así ha sido desde que los primeros viajeros románticos se adentraron en sus salas hace doscientos años, y así sigue siendo en la actualidad. Nada se antoja pues tan natural como su colaboración con el Ministerio de Asuntos Exteriores, una relación que se remonta a finales del siglo XIX y principios del XX, cuando el Estado Español decidió comprar edificios para ser sede de nuestras representaciones diplomáticas en el exterior, momento en el que comenzaron a enviarse obras en depósito a las embajadas recién adquiridas.

Por lo que se refiere a la Embajada de España en Bruselas, inaugurada en 1921 y de la que se celebra este año el centenario de su creación, el primer depósito fue realizado por Real Orden de 28 de enero de 1928 tras la petición remitida por el entonces Embajador para ornamentar las dependencias del edificio de la legación, a la Dirección General de Bellas Artes, quien aprobó el envío de 12 pinturas del Museo del Prado procedentes tanto de la Colección Real como del Museo de la Trinidad, con el fin tanto de alhajar sus espacios como de dar a conocer el patrimonio español en el exterior a través de una selección de obras de diferentes escuelas de los siglos XVI al XVIII.

En ese mismo año, y por Real Orden de 14 de abril, la Dirección General de Bellas Artes autorizó un nuevo depósito de piezas del siglo XIX procedentes del Museo de Arte Moderno, extinguido en 1971 y cuyas colecciones, legados y donaciones quedaron finalmente adscritos al Museo Nacional del Prado tras su desaparición.

Hasta 1970 no se realizaron nuevos depósitos en la Embajada, pero a raíz del levantamiento definitivo de una pintura para su traslado al Museo, se enviaron a Bruselas otras tres para su sustitución, dos de ellas copias modernas de los filósofos *Esopo* y *Menipo* de Diego

_Sala de arte flamenco en el Museo del Prado.

El archiduque Leopoldo Guillermo en su galería de pinturas en Bruselas 1647 - 1651. David Teniers. Museo del Prado, una muestra más de la estrecha relación entre ambos países.

Velázquez, y un retrato de *Isabel Clara Eugenia*, hija de Felipe II, copiando un original de Anton van Dyck, imagen que reforzaba las relaciones históricas y diplomáticas de ambos países a través de quien fue gobernadora de los Países Bajos.

Entre este importante depósito de 18 obras que el Museo Nacional del Prado tiene actualmente en Bruselas, conviene destacar las dos pinturas de Viviano Codazzi (autor de la arquitectura) y Domenico Gargiulo (creador de las figuras), las cuales forman parte de la serie de la Historia de Roma encargada para la decoración del palacio del Buen Retiro.

La colaboración entre las citadas instituciones ha sido constante durante estos casi cien años a través del envío de obras en depósito, la ejecución de proyectos de restauración para la correcta conservación, conocimiento y estudio de las piezas, así como la participación en las actividades culturales y de difusión organizadas por el Ministerio de Asuntos Exteriores y la Embajada de España en Bruselas, como la publicación de este libro conmemorativo y el innovador proyecto de la visita virtual a la Residencia oficial de la Embajada, con el que se culminarán las celebraciones de su centenario, permitiendo al público conocer de primera mano el rico patrimonio cultural que alberga y custodia la Embajada de España en Bruselas.

VISITA GUIADA DE LA RESIDENCIA EMBAJADOR
MARQUÉS DE VILLALOBAR

Residencia oficial de la Embajada de España en el reino de Bélgica¹

_LAURENT STEVENS

Historiador del arte

LA HISTORIA DEL BARRIO LEOPOLDO Y DEL PALACETE

La Embajada de España en Bélgica se compone de dos edificios principales, propiedad del Estado español: dos palacetes particulares o *maisons de maître* catalogados y situados en pleno corazón del barrio europeo de Bruselas: la Cancillería, en la Rue de la Science 19, y la Residencia, en la Rue Montoyer 26.

Ambos representan un conjunto arquitectónico y patrimonial típico de las construcciones originales del antiguo Quartier Léopold, primer gran proyecto de ensanche ur-

bano más allá de los límites de la ciudad medieval, desarrollado a partir de 1837. La remodelación del barrio para acoger las instituciones europeas, a partir de la segunda mitad del siglo XX, ha acelerado la profunda transformación urbanística del barrio original y tan sólo se conserva un número reducido de estos edificios singulares.

En 1837 se estableció la Sociedad Civil para el Ensanche y el Embellecimiento de la capital de Bélgica, primer gran proyecto de ensanche de la ciudad, más allá de los bulevares circundantes, situado entre las puertas de Namur y de Lovaina, creando un barrio moderno destinado a atraer

_Litografía de 1854, realizada por Jules Géruzet, que muestra una vista aérea del Quartier Léopold de Bruselas.

a la élite del joven Estado belga, constituido en 1830: el *Quartier Léopold*, llamado así en honor del primer rey de los belgas, Leopoldo I.

Esa "Sociedad Civil" surgió de la *Société Générale*, la principal institución financiera del joven Estado belga, cuyo gobernador, el conde Ferdinand de Meeûs

(1798-1861), será el principal impulsor del ambicioso proyecto urbanístico.

El palacete se integra en el modelo de estructura de manzana ideado por el arquitecto Tilman-François Suys (1783-1861). Suys proyecta un trazado ortogonal, como prolongación del barrio del Parque, epicentro del poder político

¹ Basado en un estudio sobre la historia, contexto urbanístico y patrimonio cultural y artístico del palacete, realizado, en francés, por Laurent Stevens, historiador del arte, por encargo de la Embajada de España en Bélgica, entre noviembre de 2020 y enero de 2021. Ha sido resumido y adaptado para esta publicación. El estudio ha servido también de base para la elaboración de las cartelas digitales de la visita virtual en 3D de la Residencia oficial, a la que puede accederse desde la página web oficial de la Embajada.

y económico, estableciendo amplios ejes principales (las calles de este a oeste) y ejes secundarios más estrechos (las calles de norte a sur). En el centro, crea dos grandes plazas destinadas a albergar grandes edificios públicos: las actuales plazas de Frère-Orban y de Meeûs. El arquitecto diseña distintos tipos de residencias: palacetes, casas burguesas y otras más modestas. Todas ellas comparten una misma estética neoclásica uniforme y depurada, que muchos juzgaron como demasiado monótona o demasiado afrancesada. Los revestimientos de la fachada estaban reglamentados: blanco perla para la fachada y verde bronce para las puertas.

Se desconoce el origen preciso del inmueble que alberga la Residencia oficial, en el actual número 26 de la calle Montoyer, pero probablemente fue construido entre 1837 y 1840. El primer propietario conocido fue el barón Goswin de Stassart (1780-1864), político y escritor, que durante un tiempo asumió la Presidencia del Senado. Tras sucesivos propietarios, se vendió en 1909 al banquero y distinguido miembro de la alta burguesía israelita, Robert de Bauer (1843-1916), quien encargó al arquitecto bruselense Édouard Pelseneer (1870-1947) diversas reformas de calado en su interior, y que le han dado la apariencia que conserva en la actualidad.

En 1919, Rodrigo de Saavedra y Vinent, segundo marqués de Villalobar (1864-1926), y entonces Ministro plenipotenciario de España ante el Reino de Bélgica, compró el edificio en nombre del Estado español. Hasta entonces, la Embajada se encontraba en la Rue Archimède nº11, donde aún se encuentra una placa en honor del Embajador. Se firmó el acta

de compra el 7 de noviembre de 1919, ante el notario bruselense Albert Poelaert. Según el documento, el palacete fue adquirido por 400.000 francos². A finales de enero de 1920, la prensa belga anuncia la instalación de la legación española en «el palacete de Bauer en unas semanas». Un año más tarde, el 21 de enero de 1921, la legación diplomática fue elevada al rango de Embajada, convirtiéndose, de este modo, el marqués de Villalobar en el primer Embajador de España en el reino de Bélgica.

Tras la compra del número 26 de la rue Montoyer, el Embajador alquiló el inmueble gemelo contiguo del número 24, formando los dos palacetes un conjunto y una fachada imponente que reunía cancillería y residencia. La nueva Embajada se beneficiará de las oficinas que ocupó previamente la legación austro-húngara y, gracias a algunas reformas, pudieron unirse los interiores de ambos edificios, redistribuyendo espacios y usos.

La distribución y la decoración de la nueva Embajada, reuniendo ambos edificios, durante el periodo en que fue ocupada por Villalobar (1919-1926), están ampliamente documentadas, gracias a la colección de postales de la época, editadas por Nels, con el título “Real Embajada de España en Bruselas”, varias de las cuales pueden contemplarse en

² El banquero Josse Allard (1868-1931), miembro, como el propio Villalobar, de la *Commission for Relief in Belgium* creada durante la I Guerra Mundial para la distribución de alimentos y otra ayuda humanitaria a la población belga, avanzó los fondos necesarios para la compra (DE CRAYENCOUR, p.11). Los medios de la época hablan de 550 000 francos (cfr biblio: enero 1920). Según copia de un correo de Allard (Ministerio de Estado, 1927), el total ascendió a 770.000 francos. (400 000 por la compra del inmueble, 250 000 por las obras de arte y 100 000 en concepto de gastos de escrituración y obras de habilitación). En abril de 1922 se publica la compra en la prensa española (*La Época*, 22 abril 1922, p.3).

estas páginas, así como por abundantes referencias en los medios³ y en diversa documentación de la época.

En términos generales, las descripciones son elogiosas. Se habla de «un palacete suntuoso y de grandes dimensiones», de “una de las residencias más bellas de Bruselas”.

³ Una de las descripciones más completas: *La Época*, 9 de mayo de 1923, pp.1-2. Véanse también: *La Dernière heure*, 5 de mayo de 1923; *L'Étoile belge*, 6 de junio de 1920, p.2 y *La Época*, 26 de junio de 1920, p.1.

Los testimonios de los visitantes se refieren a su interior como “un verdadero museo”, por la abundancia y diversidad de obras de arte que alberga. Las postales nos muestran una gran abundancia decorativa, con un marcado carácter español, incluyendo bustos de Sèvres, porcelanas chinas, grabados antiguos, platería, estatuillas de bronce y otras curiosidades.

Tras la muerte de Villalobar, en 1926, su viuda compró el palacete del número 24, donde siguió residiendo a título privado. El palacete del número 26 se convirtió desde entonces en la Residencia oficial de la Embajada de España, mientras que el Estado español, gracias a una donación del industrial catalán D. Manuel Pereña, adquirió el palacete de la vecina *Rue de la Science*, 19, para albergar la Casa de España en Bruselas y posteriormente la Cancillería, hasta día de hoy.

Con motivo del homenaje a la figura del Embajador, y en el marco de las conmemoraciones del Centenario de la Embajada de España en Bélgica 1921-2021, la residencia oficial ha pasado a denominarse “Residencia Embajador Marqués de Villalobar”.

LA FACHADA

La fachada da testimonio de la arquitectura sobria, estructurada y elegante del barrio tal y como se diseñó a finales de 1830, lo que llevó a su catalogación patrimonial definitiva por parte del Gobierno de la Región de Bruselas, en 1996. Entre los distintos inmuebles que albergaba originalmente el barrio, este tipo de palacete se distinguía por su entrada de carruajes y su gran balcón:

se observan las ménsulas ornamentales y la balaustrada decorada con victorias.

La fachada fue modificada tras la muerte del marqués de Villalobar, en 1926. El tejado inclinado del ático se sustituyó por un tejado plano que permitía ampliar la capacidad y elevar así la fachada. Una serie de ventanas ocultaron las aljofaradas y se realizó la cornisa. Estos cambios alteraron ligeramente la armonía de la fachada, haciéndola más recargada. La sustitución de las rejas de las ventanas del sótano por ladrillos de vidrio también varió el aspecto de la fachada.

Con motivo de los Cien Años de Embajada de España en Bélgica, se depurará la fachada para instalar una placa conmemorativa a la derecha de la entrada principal, en homenaje a D. Rodrigo de Saavedra y Vinent, y con la nueva denominación de la Residencia oficial, en su honor: Residencia Embajador Marqués de Villalobar.

El edificio de la derecha, el número 28, conserva sus medidas originales, pero el de la izquierda, el 24, originalmente idéntico a la Residencia, fue modificado varias veces antes de ser sustituido en 1978 por el edificio moderno actual. La historia del número 24 es tristemente típica del urbanismo bruselense de la segunda mitad del siglo XX, especialmente en el caso del Quartier Léopold, que dejará de ser el barrio de la aristocracia y de la burguesía para convertirse en un barrio de oficinas y sedes institucionales, especialmente a raíz de la progresiva expansión de las instituciones europeas: de ahí que actualmente sea conocido como “el barrio europeo”.

LA ENTRADA DE CARRUAJES

La decoración de la entrada de carruajes se realizó en temple sobre lienzo a principios de los años ochenta, por iniciativa del Embajador Nuño Aguirre de Cárcer (1923-2017, y destinado en Bruselas entre 1976 y 1982). Se aprecia el espíritu barroco típico del artista bruselense Thierry Bosquet, entonces famoso por sus decoraciones y trajes realizados para el teatro de la *Monnaie*.

El Embajador le encargó pintar dos palacios de Madrid en un solo color y con un fuerte simbolismo. A la izquierda, el Alcázar, sede del poder real, tal y como era antes del incendio que lo destruyó en 1734. A la derecha, el Palacio de Santa Cruz, sede del Ministerio de Asuntos Exteriores, y la calle Atocha.

EL PATIO

El patio fue acondicionado durante las obras que se llevaron a cabo en 1909 a petición del banquero Robert de Bauer. Esta remodelación fue realizada por el arquitecto bruselense Édouard Pelseneer (1870-1947), más conocido hoy en día por sus casas de estilo *Art Nouveau* y su colaboración con el pintor simbolista Fernand Khnopff en la construcción de su casa-estudio. Pelseneer construyó un edificio funcional de estilo *Beaux-Arts*, cuya parte izquierda se utilizó como garaje, el centro como caballerizas y la parte derecha como guadarnés, mientras que la planta del ático se destinó al alojamiento del personal. La fachada trasera de la Residencia también lleva su seña de identidad, con una ampliación realizada posteriormente, en 1992, para la despensa y los servicios sanitarios, y

—Sobre estas líneas, el garaje.
A la izquierda, acceso al zaguán.

la apertura de un gran ventanal en la planta baja que se abre a una pasarela hacia un pequeño patio destinado a iluminar las cocinas situadas en el sótano.

EL VESTÍBULO

Pelseneer diseñó el vestíbulo en 1909 en un estilo *Beaux-Arts*, influencia del siglo XVIII, un estilo tan apreciado por la alta sociedad bruselense de la época y en el que el arquitecto se convertiría en especialista. Le aportó más presencia y fluidez eliminando las dos columnas que enmarcaban la entrada, despejando el espacio. La escalera que estaba en el centro de la sala se trasladó hacia las paredes. Esta escalera está adornada con una hermosa barandilla de estilo Luis XVI con un delicado motivo de hojas de roble, mientras que las paredes evocan en trampantojo un paramento elegante. A excepción de algunos elementos decorativos, el vestíbulo conserva el aspecto que tenía en el primer cuarto del siglo XX.

El vestíbulo alberga una de las obras maestras de la Embajada: un busto creado en 1910 por uno de los escultores españoles más importantes de su época, Julio Antonio⁴ (1889-1919). El *Minero de Almadén* forma parte de la serie de *Bustos de la Raza*, una imagen del alma hispana a través de retratos de personas anónimas, en este caso un minero que conoció en Almadén, La Mancha. Julio Antonio lo representa sin ornamentación, en un modelado sobrio y una pose hierática que transmiten una serenidad clásica. La obra denota la admiración del artista por los bustos del Renacimiento italiano y por Rodin, pero probablemente también por el arte de Constantin Meunier, cuya obra era entonces reconocida en España.

Encima, encontramos un repostero, realizado por la Real Fábrica de Tapices, decorado con el escudo que adoptó España en 1981. Está basado en el escudo de los Reyes Católicos, que unieron los reinos de la península en el siglo XV. Incluye las armas de Castilla, León, Aragón, Navarra y Granada, y, en el centro, las armas de los Borbones, que reinan en España desde 1700. A ambos lados están las columnas de Hércules, extraídas del escudo de Carlos V. Una de las placas conmemora la compra del palacete durante el reinado de Alfonso XIII para albergar la Embajada de España. En 1921, la legación fue elevada al rango de Embajada en honor a los esfuerzos humanitarios del

⁴ Julio Antonio era amigo del primo del Marqués de Villalobar, el escritor Antonio de Hoyos y Vinent (1884-1940), para quien realizaba ilustraciones. El escritor César González Ruano (1903-1965) citará a varios personajes del mundo social y artístico madrileño que conoció gracias a de Hoyos, entre ellos a Julio Antonio y «al extraño marqués de Villalobar, que era otro monstruo de los buenos» (GONZÁLEZ RUANO (César), *Memorias: mi medio siglo se confiesa a medias*, Valencina de la Concepción, Renacimiento, 2017, p.86).

marqués de Villalobar durante la Primera Guerra Mundial y se colocó esta placa. La placa situada sobre la puerta del despacho se colocó durante la visita a Bélgica del Rey Juan Carlos I y la Reina Sofía en 1977.

Antes de dirigirnos a la escalinata para descubrir la planta superior, echemos un vistazo a los salones de la planta baja.

EL DESPACHO

Esta estancia, originalmente una sala para fumadores, era la sala de espera de la Cancillería en la época del marqués de Villalobar. De la época del Caballero de Bauer, el revestimiento de estilo Luis XV reutiliza algunos elementos esculpidos del siglo XVIII. El mobiliario data esencialmente del primer tercio del siglo XX, aunque retoma algunos estilos del siglo XVIII.

—Antigua sala para fumadores, lo que hoy es el despacho del embajador, era la sala de espera de la Cancillería.

Varias sillas amueblan la sala. El conjunto data de la segunda mitad del siglo XIX, y está probablemente inspirado en el sillón de la época de la Regencia (c.1740), situado detrás del escritorio. En la repisa de la chimenea observamos un hermoso reloj de estilo Carlos X, con fina marquetería, que data de mediados del siglo XIX.

La pared de la entrada al despacho está decorada con tres litografías de François Stroobants (1819-1916), de la colección *Monumentos de arquitectura y escultura en Bél-*

gica (1852). Representan tres monumentos de la “época española”: el Ayuntamiento de Amberes, el Ayuntamiento de Oudenaarde y el palacio de Margarita de Austria en Oudenaarde, regente y posteriormente gobernadora de los Países Bajos en nombre de su sobrino Carlos V.

Sobre el aparador, descubrimos un gran cuadro religioso, una Anunciación, depositado por el Museo Nacional del Prado en 1928. Se trata de una copia antigua o de taller de una obra de Bartolomé Carducho (1560-1608), conserva-

—Anónimo Español finales S.XVI-Primer tercio S.XVII (copia de Bartolomé Carducho). *La Anunciación*, óleo sobre lienzo.

da en la sacristía del Monasterio del Escorial. Es un buen ejemplo del arte monumental y legible, con cuidados detalles y colores venecianos, que este artista florentino —cuyo nombre de nacimiento era Bartolomeo Carducci— desarrolló en El Escorial, donde llegó en 1585 como ayudante de Federico Zuccari, convocado por Felipe II.

Una de las pocas obras contemporáneas que se exhiben en la Residencia es un grabado del *Príncipe Bal-*

—Cristina Santander, (1942), *El Príncipe Baltasar Carlos*, grabado, 1998.

tsar Carlos, pues la mayoría de las obras de autores contemporáneos se encuentran en la Cancillería de la Embajada, en Rue de la Science 19. Para realizar este gran aguafuerte, la artista argentina Cristina Santander se inspiró en el retrato *El príncipe Baltasar Carlos a caballo* de Velázquez, del Palacio Real de Madrid.

Más abajo, apreciamos un busto anónimo de un niño de finales del siglo XIX, realizado por la *Compagnie*

des bronzes. Esta famosa fundición bruselense realizó prestigiosos encargos de arte público, como la estatua de Egmont y Hornes de Fraikin (1861, Bruselas, plaza del Petit Sablon), pero también numerosos objetos producidos en serie: jarrones, lámparas, relojes, como veremos en la siguiente sala, o esculturas decorativas, como este busto o la *Suzon* de un joven Auguste Rodin (1875).

Como todas las que lucen en las salas de la Residencia, la alfombra del despacho fue elaborada por la Real Fábrica de Tapices de Santa Bárbara, Madrid, a partir de diseños de finales del siglo XVIII. Esta fábrica fue fundada en 1721 por el rey Felipe V de España, primer Borbón reinante en España, gracias a la llegada de tejedores flamencos: la familia Vandergoten. Sus herederos, los Stuyck, dirigieron la fábrica hasta 2002. Esta alfombra fue realizada por Gabino Stuyck (1849-1917) y data de 1916. La alfombra de la habitación contigua es ligeramente posterior y lleva la firma de Livinio Stuyck (1875-1942).

EL SALÓN DEL PIANO

Esta sala albergó en su día el despacho del Embajador marqués de Villalobar. En aquel momento, estaba repleta de cuadros, grabados, fotografías y regalos reales. Al igual que en la sala anterior, la decoración de estilo Luis XV data de la época del Caballero Bauer. Las dos pinturas de la escuela flamenca del siglo XVIII ilustran juegos infantiles: por un lado, un niño jugando a la gallinita ciega, y por otro, un niño jugando con un aro y una peonza. La repetición del paisaje indica que provienen de un taller especializado en pintura decorativa.

En esta estancia se encuentran dos relojes de finales del siglo XIX. El primero, en bronce dorado y pátina al estilo Luis XVI, representa a un joven Cupido que corona con laurel a una pareja de palomas. Aunque fue fabricado en Bruselas por la *Compagnie des bronzes*, su mecanismo, *Martinot*, y su escultor, *Julien Monier*, son parisinos. El segundo, coronado por una *Renommée*, y realizado en estilo Luis XV con marquetería Boulle, es ejemplo de la industrialización de este tipo de producción. Otro reloj casi idéntico se encuentra en el salón contiguo.

La vista de los jardines de Aranjuez, pintada con pequeños trazos de colores frescos y contrastados, es obra de María Luisa Pérez Herrero (1898-1934). Fue una de las primeras mujeres en asistir a la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, en Madrid. Antes de su tempra-

—El que fuera el despacho del Embajador, actualmente es el salón del piano.

—El salón del piano.

na muerte a los 36 años, ya tuvo cierto éxito en sus exposiciones madrileñas. Con este cuadro, consiguió una medalla en la Exposición Nacional de Bellas Artes de 1922, que fue comprado por el Estado español. Gracias a una beca, visitó Bélgica en 1923, lo que, según la prensa española, le permitió mejorar su arte al enfrentarse a un cielo «gris plomizo».

Otras obras que se halla en esta sala son la *Vista anónima de la Basílica de San Pedro en Roma*, pintada en 1619, que presenta la peculiaridad de haber sido realizada antes de las mejoras que Bernini haría unos años más tarde, incluido el espectacular dosel de bronce bajo la

cúpula. Sin embargo, es posible que esta perspectiva sea ficticia. Es probable que algunos elementos representados solo fueran proyectos en ese momento y puede que nunca se hayan realizado. Es el caso del cierre del ábside, que evoca la tumba de San Pedro tal como aparecía en la entrada del ábside de la basílica constantiniana. También reutiliza las columnas salomónicas, que, según algunas fuentes, procederían del templo de Jerusalén y que Bernini también reutilizó en su decoración.

Y un luminoso paisaje del lago Albano, pintado en 1910 por José Nogué y Massó (1880 - 1973) cuando realizaba su residencia en la Real Academia de España en Roma.

EL SALÓN AZUL

Originalmente, esta sala era un comedor, aunque, al menos durante un tiempo, fue un dormitorio, probablemente el del marqués de Villalobar, a quien le era muy laborioso subir escaleras debido a la severa discapacidad física que padecía. El ventanal data de la obra de Pelseneer (1909).

Durante los últimos años del siglo XIX, desde esta sala se accedía a un jardín de invierno. Contiene algunos muebles del siglo XVIII, como los espejos de madera tallada y dorada, dos de los cuales conservan su cristal original de mercurio biselado, y una pequeña mesa auxiliar de la época del Directorio (1795-1799), estampada con el sello Vinatier, en la que reposa un jarrón de Delft transfor-

—El Salón Azul, en su día fue dormitorio de forma temporal.

—Anónimo Flamenco S. XVII. Paisaje con animales y figuras, óleo sobre lienzo.

mado en lámpara. La otra mesa auxiliar, una mesa de riñón —así llamada por su forma— retoma un estilo del siglo XVIII, pero data del siglo XX.

El salón está presidido por un gran paisaje flamenco del primer cuarto del siglo XVII. Éste continúa la tradición, nacida en Flandes a principios del siglo XVI, de un paisaje global, reflejo de la creación divina, en el que conviven montañas, bosques, mar y campo. La composición está aún marcada por los grabados de paisajes de Peter Bruegel el Viejo (c.1525-1569): un punto de vista elevado, una figura en un camino que atrae la mirada del espectador, árboles que se retuercen, un pájaro que cruza un gran cielo vacío... ¡Un pájaro que, a pesar de su majestuosidad, no es más que un pato!

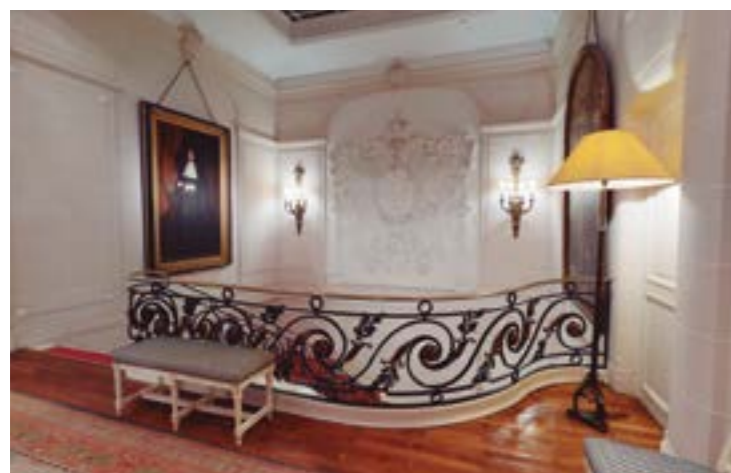
—El Salón Azul.

Una de las piezas más relevantes es un biombo con decoración barroca, realizado en la primera mitad del siglo XVIII en cuero dorado, conocido como “cuero de Córdoba”: un soporte de cuero recubierto con diferentes capas de cola y láminas de plata, y un barniz vegetal que le da su aspecto dorado. Esta técnica decorativa, desarrollada en la Córdoba islámica, alcanzó su apogeo en España en el siglo XVI. Gracias a las exportaciones, se copió en toda Europa, especialmente en los antiguos Países Bajos, donde Malinas, de donde probablemente procede nuestro biombo, lo convirtió en una especialidad.

LA ESCALINATA HACIA LA PLANTA SUPERIOR

Dos grandes cuadros antiguos decoran el hueco de la escalera. El primero es uno de los pocos cuadros conocidos de un pintor activo en Madrid, Mateo Gallardo. Es representativo de su estilo, que combina la suavidad con la sobriedad de la estética nacida en El Escorial a finales del siglo XVI (ver despacho). El tema está tomado del Antiguo Testamento: Tobías encontró la cura para la ceguera de su padre gracias al arcángel Rafael. Éste le invitó, a orillas del Tigris, a pescar un pez cuyas vísceras le servirían de remedio (a la izquierda en el fondo). Gallardo los representa en su camino, equipados con el pescado, y acompañados por un perro como en el relato bíblico. Se puede observar un arrepentimiento en la mano izquierda de Tobías.

El segundo es un sobrio retrato de la infanta Isabel, hija de Felipe II, vestida con el hábito de monja clarisa que tomó, según la costumbre de los Habsburgo, a la muerte de su marido, el archiduque Alberto, en 1621. Se trata de

__Pasado y presente de la escalinata que da acceso a la planta superior.

una copia de época de un cuadro de Anthony Van Dyck (Turín, Galería Sabauda).

Poco después de la instalación de la legación española, en 1919, el escultor belga Godefroid Devreese propuso al marqués de Villalobar decorar el muro situado so-

__Anónimo Flamenco S.XVII (copia de Van Dyck, Anton van). *La infanta Isabel Clara Eugenia*, óleo sobre lienzo.

bre la escalera. Le sugirió una reproducción del enorme escudo de Carlos V que adorna la Puerta de Bisagra de Toledo, monumento que debió ver durante su viaje a Madrid en 1912. Formado en la Academia de Bruselas, Devreese fue un escultor conocido por sus monumentos, como la Batalla de las Espuelas de Oro en Courtrai

__Gallardo, Mateo (h.1600-1667). *Tobías y el Ángel*, óleo sobre lienzo.

o el jarrón de la avenida Louis Bertrand en Schaerbeek, pero también fue un grabador de medallas de fama internacional. Durante la Primera Guerra Mundial, realizó varias medallas para organizaciones humanitarias en las que participaba el marqués de Villalobar, lo que probablemente propició un encuentro entre ambos.

El relieve de yeso está enmarcado por un par de apliques de bronce dorado con sus lazos, típicos del estilo Luis XVI. Al igual que la barandilla, datan de las construcciones llevadas a cabo por los Bauer y fueron realizados por la famosa casa de decoración parisina Vian. La empresa, fundada por el orfebre Henri Vian (1858-1904) y situada en el Hôtel Salé, actual Museo Picasso, fue dirigida por su viuda, Jeanne Brousse (1866-1914). Son los abuelos del escritor Boris Vian (1920 - 1959). Recibía también la luz original a través de la claraboya de vidrio esmerilado con decoración de volutas, que luego se abría a un tragaluz.

VESTÍBULO DE LA PLANTA SUPERIOR

El vestíbulo ha cambiado relativamente poco desde la época del marqués de Villalobar. Sin embargo, entre las dos puertas principales, ya no se encuentra el busto del

__El busto del marqués, que presidía el vestíbulo de la planta superior, actualmente se exhibe en los jardines de la Escuela Diplomática.

—Parada y Santín, José (1857-1923).
La última prenda, 1884, óleo sobre

marqués esculpido por Guillaume Devreese, que desde hace años se encuentra en los jardines de la Escuela Diplomática en Madrid. Se trata de un segundo ejemplar del busto erigido en honor del marqués en el Palacio de la Nación —el Senado belga— en reconocimiento a su labor diplomática y humanitaria durante la Primera Guerra Mundial. Su lugar lo ocupan ahora una cornucopia que data del siglo XVIII y una mesa neo Louis XV decorada con un falso juego de estilo Sèvres. En el extremo derecho, observaremos sobre una mesa baja un pequeño grupo en biscuit (porcelana sin esmaltar), realizado por las Manufacturas de Sèvres según un modelo de Etienne Maurice Falconet (1716-1791). El motivo galante, inspirado en el pintor François Boucher, ilustra la educación de las jóvenes por el dios Amor.

Los cuadros fueron depositados en 1928 por el entonces Museo de Arte Moderno y ahora pertenecen al Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía y Museo Nacional del Prado. A la derecha, la escena de carácter social, un músico a punto de depositar su violín en una casa de empeños, es un ejemplo de las pequeñas pinturas que hicieron triunfar a la escuela española en el mercado del arte en la segunda mitad del siglo XIX. Su autor, José Parada y Santín (1857-1923), presentará algunas obras en la Exposición Universal de Bruselas de 1910 y en el Salón de Lieja de 1912. A la izquierda, el cuadro de Luis Eduardo De La Rocha, *Cap de la Hague*, 1921, óleo sobre lienzo.

En la pared, un paisaje con ruinas antiguas, de la escuela italiana y del siglo XVII.

—Anónimo Italiano S. XVII. *Perspectiva con tres figuras*, óleo sobre lienzo.

Este grupo en biscuit se encuentra en el hueco de la escalera que conduce a las habitaciones privadas. La parte superior de esta escalera data de los orígenes del edificio.

A la derecha, una puerta conduce a un pequeño comedor, que originalmente era un dormitorio y que fue transformado en biblioteca en tiempos del Marqués de Villalobar.

EL SALÓN DEL TAPIZ

A partir de 1922, el Marqués de Villalobar alquiló el palacete contiguo, que tenía la misma arquitectura. Hizo derribar la pared contigua para convertir el salón en una gran sala adecuada para las numerosas recepciones que celebraba la Embajada. Esta pared está ahora ocupada por la obra central de la Residencia, un tapiz de la Real Fábrica de Tapices de Santa Bárbara, depósito de Patrimonio Nacional. En 1774, el pintor Ramón Bayeu (1744-1793), uno de los cuñados de Goya, también aragonés, recibe el encargo de realizar un tapiz para el comedor del palacio de los Borbones en el Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial. La elección de la escena, una cacería de ciervos en un paisaje madrileño, se ajustaba a la ocupación otoñal del palacio. Cada personaje parece ilustrar, con gran naturalidad, un momento de esta cacería, desde la carga del rifle hasta el disparo y el

—El antes Salón Amarillo, actualmente se llama Salón del Tapiz.

descanso. A la izquierda, un sabueso es sujetado por un cazador, mientras que, a la derecha, el ciervo se desploma, herido de muerte. La alfombra procede de la misma Fábrica Real, pero data de 1949 y se inspira en la estética de la manufactura parisina de la Savonnerie.

Bajo el tapiz, la mesa clásica ilustra un estilo Luis XVI marcado por el gusto Art Decó de los años veinte. Sobre ella, una copa de cristal de la época de la Restauración, realizada por la fábrica de cristal Vonèche, en la provincia de Namur. Fundada en 1778, esta fábrica de cristal conocerá un verdadero auge gracias al apoyo de Napoleón I, que quería competir con las producciones inglesas. Será el origen de las cristalerías de Baccarat y Val-Saint-Lambert.

A la derecha del tapiz, un paisaje bucólico de la escuela flamenca, compuesto por la combinación de dos paisajes grabados en 1762 según el paisajista toscano afincado en Venecia, Francesco Zuccarelli.

Se trata de una Magdalena penitente pintada a mediados del siglo XVII por un pintor perusino afincado en Roma e influenciado por el clasicismo boloñés, Giovanni Domenico Cerrini (1609-1681). Recibió este encargo para el Palacio del Buen Retiro de Madrid. Este palacio, del que sólo se conservan algunos elementos, estaba situado detrás del actual Museo del Prado. Fue construido para el rey Felipe IV en 1630 y estaba destinado al descanso y al placer, pero también tenía una función religiosa, ya que estaba unido a la iglesia de los Jeróni-

mos y a sus apartamentos, construidos para los retiros espirituales de Felipe II, lo que explica el nombre del palacio. El cuadro de Cerrini forma parte de un grupo de santos ermitaños de media figura encargados también a Andrea Sacchi y José de Ribera. Entre estas obras

europeas, dos mesas de centro de madera lacada japonesa nos recuerdan que la decoración de la época del marqués de Villalobar ya incluía varios elementos decorativos asiáticos. También destaca la cómoda holandesa de nogal y maquetería de madera de frutal del siglo XVIII.

EL SALÓN DE VELÁZQUEZ

Este salón, que originalmente era un dormitorio, conserva una chimenea de estilo Carlos X, uno de los pocos elementos decorativos que probablemente se remontan a los orígenes del edificio. En la época del marqués de Villalobar, esta sala de recepción estaba presidida por un retrato de cuerpo entero de la emperatriz Eugenia, obra del célebre retratista Winterhalter, que le dio entonces el nombre de "salón de la emperatriz". Este cuadro, actualmente expuesto en el castillo de Beloeil, fue regalado al marqués por la última emperatriz de Francia en 1916. El marqués y la española Eugenia Montijo, condesa de Teba por derecho propio y posteriormente emperatriz de Francia por su matrimonio con Napoleón II, mantuvieron una gran amistad. La emperatriz fue consejera y protectora del marqués, interesándose por su educación y apoyándole en la recuperación de sus severas deformaciones físicas,

Salón Amarillo

que le obligaban a llevar un arnés metálico con un sistema de prótesis articuladas. Tras la muerte de don Rodrigo, la familia regaló el cuadro a la Casa de Ligne.

La decoración incluye una alfombra de la Real Fábrica de 1929 y una mesa de centro también de los años 20.

Esta sala está dedicada principalmente a la pintura, con tres cuadros del Museo Nacional del Prado. Además de un *Milagro de Cristo* del siglo XVII, hay dos cuadros de flores. El primero, sobre una cómoda de época Luis XVI sin cruces, se atribuye al famoso pintor italiano Carlo Maratta (1625-1713). Pintó a la joven y al niño de forma vivaz, pero tuvo que recurrir a otro pintor, quizá un flamenco de Roma, para el ramo de flores que sale de un jarrón antiguo, que está pintado con delicadeza y precisión, con colores frescos.

—Sala de la Emperatriz

—La emperatriz Eugenia, esposa de Napoleón III, por F.X. Winterhalter

Enfrente, un ramo mucho más modesto del valenciano Benito Espinós (1748-1818). En la misma pared, el otro bodegón, de procedencia desconocida, es de Privat Livemont (1861-1936). Aunque fue un artista belga de renombre en el Art Nouveau por sus carteles y decoraciones, Privat Livemont fue también autor de retratos femeninos y bodegones realizados con una preocupación por la representación de la materia —destacan la

—Maratti, Carlo (1625-1713) (y colaborador). *La diosa flora*, 1660-1690, óleo sobre lienzo.

piel de los melocotones o los reflejos del vidrio— y una cuidada composición. Estos dos bodegones enmarcan un gran paisaje pintado hacia 1630-50, cuyo suelo limoso parece indicar que se trata del bosque de Soignes, entonces un dominio perteneciente a los Habsburgo. Por su significado simbólico, sus paisajes fueron muy populares entre los aficionados y pintores de Brabante, numerosos bruselenses, pero también amberinos.

—Velázquez, Diego (copia). Esopo, óleo sobre lienzo.

—Velázquez, Diego (copia). Menipo, óleo sobre lienzo.

A ambos lados del cuadro hay una pareja de fauno y cervatillo en loza, realizada a finales del siglo XIX por la fábrica de Capodimonte (Nápoles), según Clodion (1738-1814).

Dos copias del siglo XVIII de los filósofos Menipo y Esopo de Diego Velázquez enmarcan la puerta que da acceso al comedor principal.

—Dos excelentes cuadros de Godazzi cuelgan de las paredes del comedor principal.

EL COMEDOR PRINCIPAL

Este comedor presenta un estilo propio, con paredes enteladas y muebles de estilo inglés del siglo XX. La sala tiene otra chimenea, probablemente original, y un segundo biombo de “cuero cordobés”, que podría haber sido fabricado en Malinas en la primera mitad del siglo XVIII.

El comedor presenta los dos grandes cuadros procedentes del Palacio del Buen Retiro. El palacio albergó más de ochocientos cuadros durante el reinado de Felipe IV, entre ellos la Magdalena de Cerrini en el salón del tapiz y algunas de las obras más famosas de Velázquez, como *La rendición de Breda* y el *Retrato del príncipe Baltasar Carlos a caballo*. Estos dos grandes lienzos formaban parte de un conjunto que ilustraba los entretenimientos de la antigua Roma. Fueron encargados en Nápoles a mediados del siglo XVII a dos artistas: la arquitectura a Viviano Codazzi y las figu-

—Postal antigua del comedor.

_Codazzi, Viviano (h.1604-1670); Gargiulo, Domenico (1609/10-1675?). Circo Máximo de Roma, h. 1638, óleo sobre lienzo.

_Codazzi, Viviano (h.1604-1670); Gargiulo, Domenico (1609/10-1675?). Perspectiva de un gimnasio, h. 1638, óleo sobre lienzo.

ras a Domenico Gargiulo. En la vista del Circo Máximo de Roma, Codazzi combina el alzado y el plano para mostrar la carrera de cuadrigas descrita con detalle por Gargiulo: la caída, los músicos, los empleados del circo, los espectadores... y, en contra de las costumbres de la época, da una vista oblicua, lo que aumenta el dinamismo de la escena.

Codazzi nos muestra su conocimiento del arte clásico pintando una vista lateral de un arco de triunfo, probablemente el de Constantino en Roma, y un gran pórtico decorado con medallones de retratos de emperadores. Este edificio es un gimnasio, bajo cuyas arcadas Gargiulo nos muestra diversas formas de combate —espada, lucha, arco—, mientras el emperador se sienta en el centro. Las galerías superiores están ocupadas por filósofos o eruditos; destacan los dos globos armilares.

BIBLIOGRAFÍA

Residencia oficial de la Embajada de España en el reino de Bélgica

LIBROS Y ARTÍCULOS

- BENITO GARCIA (Pilar), *Informe sobre la titularidad de los bienes muebles conservados en el Pazo de Meirás*, Madrid, Patrimonio Nacional, dirección de las colecciones reales, 27 novembre 2020.
- CLUYTENS-DONS (Denise), *Godefroid Devreese*, in : VAN LENNEP (Jacques) (dir.), *La Sculpture au 19e siècle*, Bruxelles, Générale de Banque, 1990, pp.364-366.
- DE CRAYENCOUR (Éric), *Les Allard et leur propriété ucloise durant la seconde guerre mondiale*, in : *Ucclensia*, janvier 2018, n°268, pp.4-25.
- DE LA SERNA (Alfonso), *Embajadas de España y su historia*, Madrid, Espasa-Calpe, 1989. (Sur l'ambassade de Bruxelles: pp.140-148).
- DELMARCEL (Guy), *Flemish tapestry weavers abroad. Emigration and the founding of manufactories in Europe*, Louvain, Liberty Press, 2002.
- DEMEY (Thierry), *Bruxelles capitale de l'Europe*, Bruxelles, Badaeux, 2007.
- DÍAZ PADRÓN (Matías) (dir.), *Van Dyck en España*, Barcelona, Prensa Ibérica, 2012.
- DOUXCHAMPS - LEFÈVRE (Cécile), *Inventaire des archives du fonds Stassart - de Maillen*, Bruxelles, Archives générales du Royaume, 1965.
- ENGELEN (Cor), MARX (Mieke), *La Sculpture en Belgique à partir de 1830*, Louvain, Cor Engelen - Mieke Marx, 2006.
- HOEBEKE (Louis), *La Construction de la «Maison de l'Industrie textile»*, in: *Le Moniteur du textile*, (février 1952 ?), pp.21-23.
- KRONACKER (Paul), *Souvenirs de guerre et de paix*, Paris, Fayard, 1973.
- KURTZ (Harold), *The Empress Eugénie, 1826-1920*, Boston / Cambridge, Houghton Mifflin Company / The Riverside Press, 1964.
- LEBLICQ (Yvon), *L'Évolution de la physionomie de Bruxelles au XIXe siècle*, in : *Bruxelles, construire et reconstruire : architecture et aménagement urbain, 1780-1914*, Bruxelles, Crédit Communal, 1979, pp.11-92.
- LEROY (Frédéric), *Quand l'aristocratie et la grande bourgeoisie habitaient le quartier Léopold*, in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, t. 88, 2010, pp. 519-540.
- LOZANO (Álvaro), *El Marqués de Villalobar, labor diplomática, 1910 - 1918*, Madrid, El Viso, 2009.
- PIRENNE (Jacques Henri), *Raphaël de Bauer*, in: *Biographie nationale de Belgique*, Bruxelles, 1979, T. XXXIX, col.80-94.
- MANCINI (Francesco Federico), *Gian Domenico Cerrini: il Cavalier Perugino tra classico e barocco*, Milan, Silvana, 2005.
- POELS (André), VANDAMME (Luc), VAN DRIESSCHE (Jacqueline), *Godefroid Devreese 1861-1941*, Limburgse Commissie voor Numismatiek, 2018.

- QUETELET (Adolphe), *Notice sur G. J. A. baron de Stassart*, Bruxelles: M. Hayez, imprimeur de l'Académie Royale, 1854.
- SPACE SYNTAX (bureau d'étude), *Étude : La Morphologie spatiale des quartiers européens, Partie A : Diagnostic de la structure spéciale existante*, Bruxelles, 2007.
- THIELEMANS (Marie-Rose), *Goswin, baron de Stassart: 1780-1854 : politique et Francmaçonnerie*, Bruxelles, Académie royale de Belgique, 2008.
- ÚBEDA DE LOS COBOS (Andrés), *Painting for the Planet King: Philip IV and the Buen Retiro Palace*, Madrid, Museo nacional del Prado, 2005.
- VAN BOSSTRAETEN (Truus), *Ocupados pero protegidos, Bélgica y el marqués de Villalobar durante la primera guerra mundial*, Madrid, El Viso, 2019 (première édition: *Bezete mar beschermd: België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Louvain, Acco, 2008).
- VAN DESSEL (J.), BRAL (G.J.), GEMOETS (M.), *Revalorisation du patrimoine dans le quartier Léopold*, Bruxelles, B.O.A. (Brussels Office for Architecture), mars 1993.
- VAN LENNEP (Jacques) (dir.), *La Sculpture au 19e siècle*, Bruxelles, Générale de Banque, 1990.
- VAN LOO (Anne)(dir.), *Dictionnaire de l'architecture en Belgique, de 1830 à nos jours*, Anvers, Fonds Mercator, 2003.
- VAN DE WALLE (Thierry), *Historique d'un hôtel du Quartier Léopold : le 24 rue Montoyer*, in: *Le Moniteur du textile*, février 1952, pp.15-18.
- VILLAREJO HERVÁS (Vanessa), *"Adorno" y profesionalización artística femenina...*, Mémoire de Masters (Estudio de géneros), dir.: Marta del Moral Vargas, Madrid, Universidad Complutense, 2018-2019.
- WHITHLOCK (Brand), *Belgium, a Personal Narrative*, New York, D. Appleton and Company, 1919.
- *Codefroid Devreese*, Bruxelles, Hôtel communal de Schaerbeek, 1993.
- *L'Art au Sénat, découverte d'un patrimoine*, Bruxelles, Racine / Sénat, 2006.

INTERNET Y BASES DE DATOS

- Bruciel. <http://bruciel.brussels/>
- DB-e: *Diccionario Biográfico electrónico de la Real Academia de la Historia*. <http://dbe.rah.es/>
- *Des diplomates soulagent la famine en Belgique occupée*, in: site internet du Sénat belge. https://www.senate.be/groote_oorlog/Bustes/bustes_fr.html
- *Embajada: funciones e historia*, in: *Embajada de España en Bélgica*, in: *Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación* (www.exteriores.gob.es). <http://www.exteriores.gob.es/Embajadas/BRUSELAS/es/Embajada/Paginas/La-Embajada.aspx>
- IRPA (Institut royal du patrimoine artistique): Balat (Belgian Art Links and Tools). <http://balat.kikirpa.be/intro.php>
- *Musée national du Prado*: catalogue, encyclopédie du Prado (*Encyclopedia del Prado*). <https://www.museodelprado.es/>

ARCHIVOS Y ACTAS NOTARIALES

- ACVB : *Almanach du commerce de la ville de Bruxelles*.
- AVB (*Archives de la ville de Bruxelles*), Fonds permis de bâtir : dossiers concernant les n°24 et 26 de la rue Montoyer.
- Région de Bruxelles-Capitale: *Arrêté du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale ouvrant la procédure de classement comme ensemble de la totalité des immeubles sis rue Montoyer, 26-28 à Bruxelles*, 23 décembre 1993.
- Urban Brussels: Dossier *Bruxelles, Rue Montoyer 26-28*, Bruxelles, Urban Brussels, BXL20913.
- MAUC (Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación): Inventario.
- Prado janvier 1928: Documents relatifs à la *Real Orden* du 28 janvier 1928, Madrid, Museo Nacional del Prado.
- Prado avril 1928: Documents relatifs à la *Real Orden* du 14 avril 1928, Madrid, Museo Nacional del Prado.
- *Patrimonio Nacional* 28 février 1944: Acte de rénovation du prêt d'une tapisserie destinée à décorer l'ambassade d'Espagne à Bruxelles (et annulation du 20 juillet 1949), Madrid, 28 février 1944.
- *Patrimonio Nacional* 19 juillet 1944: Document relatif à la remise provisoire au *Patrimonio Nacional* par Juan Lafora (conservateur au Ministère des affaires étrangères) des tapisseries retirées des ambassades espagnoles de Paris et Bruxelles, Madrid, 19 juillet 1944.
- *Patrimonio Nacional* 20 juillet 1949: Acte dépôt de la tapisserie "Señores cazando un ciervo" pour décorer l'ambassade d'Espagne à Bruxelles, Madrid, 20 juillet 1949.
- Varias actas notariales de opresiones inmobiliarias y registros de la propiedad, provenientes de los archivos de la Embajada de España en Bélgica y de los Ministerios de Asuntos Exteriores de España y de Bélgica.

ARTÍCULOS DE PRENSA

- *Manifestation nationale de gratitude aux ministres protecteurs*, in: *La Libre Belgique*, Bruxelles, 19 décembre 1918, n°204, pp.1-2.
- *La Journée*, in: *La Libre Belgique*, 24 janvier 1920, p.1.
- *Déménagement de Légation*, in: *Journal de Bruxelles*, Bruxelles, 25 janvier 1920, p.2.
- À la légation d'Espagne, un hommage au marquis de Villalobar, in: *L'Étoile belge*, Bruxelles, 6 juin 1920, p.2.
- *Bruselas: el busto que la nación belga ofrece a nuestro Ministro*, in: *Época*, Madrid, 26 juin 1920, n°25013, p.1
- *La "Gaceta"*, in: *La Época*, Madrid, 22 avril 1922, n°25674, p.3
- V., À l'ambassade d'Espagne, in: *Le roi et la reine d'Espagne ont subi, avec le sourire, le feu nourri des éloges*, in: *La Dernière heure*, 5 mai 1923.
- ESCOBAR (J. I.), *Del Viaje regio a Bruselas: Dos fiestas brillantes*, in: *La Época*, Madrid, 9 mai 1923, n°26009, pp.1-2.

SPANJE EN BELGIË:
EEN EUROPESE GESCHIEDENIS
Honderd jaar Spaanse
Ambassade in België

199

L'ESPAGNE ET LA BELGIQUE :
UNE HISTOIRE EUROPÉENNE
Cent ans de l'Ambassade
d'Espagne en Belgique

COÖRDINATOREN

SERGI FARRÉ SALVÁ

Culturele en Wetenschappelijke Raadgever van de Ambassade van Spanje in België. Eerder bekleedde hij de functie van diplomatiek adviseur en woordvoerder van het Secretariaat van de Unie voor het Middellandse Zeegebied in Barcelona; de functie van afdelingshoofd Universitaire en Wetenschappelijke samenwerking van het Spaanse Agentschap voor Internationale Ontwikkelingssamenwerking (AECID) in Madrid en van raadgever of tweede hoofd in Ljubljana (Slovenië), La Paz (Bolivia), Khartoem (Soedan), alsook de functie van raadgever voor Kosovo-aangelegenheden in Belgrado (Servië). Hij heeft verschillende werken gepubliceerd over conflictbeheersing en culturele diplomatie, waaronder *Gestión de conflictos: Mediation Workshop. Un enfoque socioafectivo* (Ariel, Barcelona, 2006) en *Wij zijn natuur. Een muur tegen de klimaatverandering: Vlindereffect. Een ervaring in activisme en culturele diplomatie voor het klimaat* (AECID, Madrid, 2020). Hij heeft drie nationale onderscheidingen ontvangen, die van Officier van de Orde van Burgerlijke Verdienste en van de Orde van Isabella de Katholieke (Spanje, respectievelijk 2008 en 2012), en de Medaille voor Culturele Verdienste “Adela Zamudio” (Bolivia, 2010).

LUIS FRANCISCO MARTÍNEZ MONTES

Diplomaat en schrijver. Hij is aangesteld geweest bij de Spaanse Ambassade in Kazachstan; bij de Permanente Vertegenwoordiging van Spanje bij de OVSE in Wenen; bij de Permanente Vertegenwoordiging van Spanje bij de Verenigde Naties in New York en bij de Permanente Vertegenwoordiging van Spanje bij de Europese Unie in Brussel. Hij was uitvoerend adviseur voor parlementaire aangelegenheden in het kabinet van de Minister van Buitenlandse Zaken, Europese Unie en Samenwerking en adviseur in het kabinet van de Staatssecretaris voor Buitenlandse en Ibero-Amerikaanse Zaken. Hij is de auteur van de boeken *España. Una historia global*; *Los Estados Unidos y el ascenso de China*; *España, Eurasia y el nuevo teatro del mundo*; *A game at Chess: the Grand Strategy of the Spanish Empire*; *Historias del mundo. La gran aventura de la diplomacia española*; *Diplomáticos, arqueólogos y aventureros*; *El peregrino de Occidente y co-autor de Apuntes sobre el Ártico*; *Geopolítica y comunicación. La batalla por el relato y La disputa del pasado. España, México y la leyenda negra*. Hij is Officier, Commandeur en Genummerde commandeur in de Orde van Isabella de Katholieke en Officier en Commandeur in de Orde van Burgerlijke Verdienste.

DANKWOORD

De coördinatoren willen vooral alle auteurs, deskundigen, onderzoekers en instellingen bedanken die dit werk mogelijk hebben gemaakt, en in het bijzonder: de drie instellingen die werken deponeren bij de Ambassade van Spanje in België: het Prado Museum, het Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía en het Patrimonio Nacional (Nationaal Erfgoed); het Technisch Secretariaat-Generaal en het Subdirectoraat-Generaal voor Erfgoedzaken van het MAUC (Ministerie van Buitenlandse Zaken, Europese Unie en Samenwerking); alsook de medewerkers van de Kanselarij en de Officiële Residentie van de Ambassade. Speciale vermelding verdient Mevrouw Beatriz Larrotcha Palma, Ambassadeur van Spanje in het Koninkrijk België, voor haar visie, verstandhouding en vastberadenheid, zonder welke dit redactioneel project niet zou hebben bestaan.

CREDITS

PRODUCCIÓN: Ana de Francia Caballero; Esther Rupérez Pérez; Yurena Sánchez Castro; Céline Gauthy.

VERTALING (MAUC) Oficina de Interpretación de Lenguas: Flor Aladro Santoveña; Éléonore Béquignon; Sophie Courgeon.

VERTALING: Doriän De Meersman; Nicolas Goossens; Nona Michiels; Matthias Onbekent; Jeremy Tesch; Dries Verlinden.

COORDINATEURS

SERGI FARRÉ SALVÁ

Conseiller culturel et scientifique de l'ambassade d'Espagne en Belgique. Il a précédemment occupé les postes de conseiller diplomatique et de porte-parole du Secrétariat de l'Union pour la Méditerranée, à Barcelone, de chef du département de la coopération universitaire et scientifique de l'Agence espagnole de coopération internationale pour le développement (AECID), à Madrid, et de conseiller ou de second à Ljubljana (Slovénie), La Paz (Bolivie), Khartoum (Soudan), ainsi que de conseiller pour les affaires du Kosovo à Belgrade (Serbie). Il a publié plusieurs ouvrages sur la gestion des conflits et la diplomatie culturelle, dont *Gestión de conflictos : Atelier de médiation. Un enfoque socioafectivo* (Ariel, Barcelone, 2006) et *Somos Naturaleza. Un mur contre le changement climatique : l'effet papillon. Una experiencia en activismo y diplomacia cultural por el clima* (AECID, Madrid, 2020). Il a reçu trois décorations nationales, celles d'Officier des Ordres du Mérite Civil et d'Isabelle la Catholique (Espagne, 2008 et 2012, respectivement), et la Médaille du Mérite Culturel “Adela Zamudio” (Bolivie, 2010).

LUIS FRANCISCO MARTÍNEZ MONTES

Diplomate et écrivain. Il a été affecté à l'ambassade d'Espagne au Kazakhstan, à la représentation permanente de l'Espagne auprès de l'OSCE, à Vienne, à la représentation permanente de l'Espagne auprès des Nations unies, à New York, et à la représentation permanente de l'Espagne auprès de l'Union européenne, à Bruxelles. Il a été conseiller exécutif pour les affaires parlementaires au cabinet du ministre des affaires étrangères, de l'Union européenne et de la coopération et conseiller au cabinet du secrétaire d'État aux affaires étrangères et ibéro-américaines. Il est l'auteur des livres *España. Una historia global*; *Los Estados Unidos y el ascenso de China*; *España, Eurasia y el nuevo teatro del mundo*; *A game at Chess : the Grand Strategy of the Spanish Empire*; *Historias del mundo. La gran aventura de la diplomacia española*; *Diplomáticos, arqueólogos y aventureros*; *El peregrino de Occidente* et co-auteur de *Apuntes sobre el Ártico*; *Geopolítica y comunicación. La batalla por el relato* et *La disputa del pasado*. L'Espagne, le Mexique et la légende noire. Il est officier, commandeur et commandeur de l'ordre d'Isabelle la Catholique et officier et commandeur de l'ordre du Mérite civil.

REMERCIEMENTS

Les coordinateurs tiennent à remercier tous les auteurs, experts, chercheurs et institutions qui ont rendu ce travail possible, en particulier : les trois institutions qui ont déposé des œuvres à l'ambassade d'Espagne en Belgique : Museo Nacional del Prado, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía et Patrimonio Nacional ; le Secrétariat général technique et la Sous-direction générale des affaires patrimoniales du MAUC ; ainsi que les employés du ministère des Affaires étrangères et de la Résidence officielle de l'ambassade. Une mention spéciale doit être faite à Mme Beatriz Larrotcha Palma, Ambassadrice d'Espagne auprès du Royaume de Belgique, pour sa vision, sa complicité et sa détermination, sans lesquelles ce projet éditorial n'existerait pas.

CRÉDITS

PRODUCTION : Ana de Francia Caballero; Esther Rupérez Pérez; Yurena Sánchez Castro; Céline Gauthy.

TRADUCTION (MAUC) Oficina de Interpretación de Lenguas : Flor Aladro Santoveña; Éléonore Béquignon; Sophie Courgeon.

TRADUCTION : Doriän De Meersman; Nicolas Goossens; Nona Michiels; Matthias Onbekent; Jeremy Tesch; Dries Verlinden.

Presentatie / p. 204 ..... BEATRIZ LARROCHA PALMA
Presentation / p. 204

Inleiding. Honderd jaar vriendschap, solidariteit en samenwerking tussen Spanje en België / p. 209 ..... SERGI FARRÉ SALVÁ
Introduction. Cent ans d'amitié, de solidarité et de coopération entre l'Espagne et la Belgique / p. 209

SPANJE EN BELGIË: GEDEELDE GESCHIEDENISSEN L'ESPAGNE ET LA BELGIQUE : DES HISTOIRES COMMUNES

Beschouwingen over een atlas van Abraham Ortelius / p. 217 ..... LUIS FRANCISCO MARTÍNEZ MONTES
Réflexions sur un atlas d'Abraham Ortelius / p. 218

Het vergeten verleden van Spanje en België / p. 225 ..... WERNER THOMAS
Le passé oublié de l'Espagne et de la Belgique / p. 226

HONDERD JAAR SPAANSE AMBASSADE IN HET KONINKRIJK BELGIË GEKRUISTE GESCHIEDENISSEN (1921-2021) CENT ANS D'AMBASSADE D'ESPAGNOL DANS LE ROYAUME DE BELGIQUE HISTOIRES CROISÉES (1921-2021)

De Beschermmer van de Belgen: dhr. Rodrigo de Saavedra y Vinent IIe markies van Villalobar / p. 237 ..... JOSÉ SAAVEDRA LIGNE
Le défenseur des Belges : D. Rodrigo de Saavedra y Vinent II marquis de Villalobar / p. 238

Bezet maar beschermd: de markies van Villalobar tijdens de Grote Oorlog / p. 247 ..... TRUUS VAN BOSSTRAETEN
Occupé mais protégé : le marquis de Villalobar pendant la Grande Guerre / p. 248

Zo vader, zo zoon: dhr. Carlos Saavedra Ozores, IIIe markies van Villalobar / p. 252 ..... SANTIAGO SAAVEDRA LIGNE
Tel père, tel fils : D. Carlos Saavedra Ozores, III Marquis de Villalobar / p. 253

Het Belgische huis de Ligne en Spanje / p. 254 ..... MICHEL DE LIGNE
La Maison belge de Ligne et l'Espagne / p. 254

De kinderen van de Spaanse Burgeroorlog in België: twee getuigenissen / p. 258 ..... DOLORES ÁLVAREZ, CELIA VADOS
Les enfants de la guerre civile espagnole en Belgique : deux témoignages / p. 258

De kinderen van de Spaanse Burgeroorlog in België: Geschiedenis van een opvangmodel / p. 261 ..... FRANK CAESTECKER
Les enfants de la guerre civile espagnole en Belgique : l'histoire d'un modèle d'accueil / p. 261

De kinderen van de oorlog en het Belgische opvangmodel: lessen uit een seminarie / p. 265 ..... VÍCTOR FERNÁNDEZ SORIANO
Les enfants de la guerre et le modèle belge d'accueil : les enseignements d'un séminaire / p. 265

Josep Carner, mijn grootvader: poëzie, liefde en leven / p. 268 ..... FRANÇOISE CARNER
Josep Carner, mon grand-père : poésie, amour et vie / p. 268

Josep Carner en Emilie Noulet, of de liefde voor literatuur / p. 273 ..... ROBIN LEFERE
Josep Carner et Emilie Noulet, ou l'amour de la littérature / p. 272

De pedagogische revolutie van Francesc Ferrer i Guàrdia / p. 278 ..... VICENÇ MOLINA
La révolution pédagogique de Francesc Ferrer i Guàrdia / p. 278

Fabiola, koningin van België: een getuigenis over vriendschap / p. 280 ..... ISABELLE DE BORCHGRAVE
Fabiola, reine de Belgique : un témoignage d'amitié / p. 280

Spanjaarden in Sint-Gillis: vijf golven van Spaanse immigratie in België / p. 282 ..... ÁNGEL VIÑAS
Les Espagnols à Saint Gilles : cinq vagues d'immigration espagnole en Belgique / p. 282

Honderd jaar Belgisch toerisme naar Spanje / p. 290 ..... RAFAEL CHAMORRO MARÍN
Cent ans de tourisme belge en Espagne / p. 291

Spanje heeft altijd in mijn hart gezeten / p. 299 ..... MARIANNE PONCELET
L'Espagne a toujours été dans mon coeur / p. 299

Retour-Retour / p. 304 ..... GRÉGOIRE POLET
Aller et retour... et retour encore / p. 304

La rencontre européenne : Les Hispano-Belges aujourd'hui : au-delà du mythe / p. 308
La rencontre européenne : Les Hispano-Belges aujourd'hui : au-delà du mythe / p. 309

Talenten heen en terug Spanje - België / p. 309
Talents aller-retour Espagne-Belgique / p. 309

Gespiegelde portretten / p. 316
Portraits croisés / p. 316

EEN GEDEELD ERFGOED UN PATRIMOINE COMMUN

De Officiële Residentie "Ambassadeur Markies Van Villalobar" / p. 317
La Résidence Officielle « Ambassadeur Marquis de Villalobar » / p. 318

Kunst, erfgoed en diplomatie van Spanje in het buitenland: een hedendaagse visie / p. 320 ..... LUIS CUESTA CIVÍS
Art, patrimoine et diplomatie espagnole à l'étranger : une vision contemporaine / p. 320

De Ambassade van Spanje: een gedeeld erfgoed / p. 323 ..... PASCAL SMET
L'Ambassade d'Espagne : un patrimoine commun / p. 324

De culturele diplomatie van het Prado Museum / p. 326 ..... MIGUEL FALOMIR FAUS
La diplomatie culturelle du Museo Nacional del Prado / p. 327

Rondleiding door de Residentie Ambassadeur Markies van Villalobar, Officiële Residentie van de Ambassade van Spanje in het Koninkrijk België / p. 328 ..... LAURENT STEVENS
Visite guidée de la résidence d'ambassadeur Marqués de Villalobar, Résidence Officielle de l'Ambassade d'Espagne en Belgique / p. 329

Presentatie

_BEATRIZ LARROTCHA PALMA

Ambassadeur van Spanje in het Koninkrijk België

Het boek dat ik u met genoeg presenteer is, evenals het verhaal dat het vertelt, de vrucht van een gemeenschappelijke onderneming die nogmaals Spanjaarden en Belgen heeft verenigd. Het doel ervan is de honderdste verjaardag te vieren van de verheffing, in 1921, van onze respectievelijke Legaties in Brussel en Madrid tot de rang van Ambassades. Het is ook ter herdenking van het bezoek van Hunne Majesteiten de koning en de koningin van België aan Spanje, van 1 tot 4 februari 1921, dat gevolgd werd door het bezoek van Hunne Majesteiten koning Alfons XIII en koningin Victoria Eugénie aan België in mei 1923.

De hierboven beschreven evenementen zijn een ideale gelegenheid om een bilaterale relatie tussen Spanje en België, die diep verweven is met de wisselvalligheden van de Europese geschiedenis, onder de aandacht te brengen en te benadrukken. De eerste aanzet daartoe

werd gegeven in de late middeleeuwen, door de veelvuldige contacten tussen de meest extroverte steden van de koninkrijken van het schiereiland – Medina del Campo, Burgos, Valencia en Barcelona – en hun Vlaamse tegenhangers – Brugge, Gent, Mechelen en Antwerpen –, waarbij de eerste zich richtten op de Middellandse Zee en de Atlantische Oceaan en de tweede meer op het binnenland van Europa en de Noordzee en de Oostzee. Wol, olie, doek, brokaat, wandtapijt, allerlei soorten goud- en glaswerk, precisie-instrumenten, altaarstukken en doeken waren enkele van de voornaamste, technische of somptueuze producten die circuleerden in dit beginnende commerciële, intellectuele en artistieke netwerk dat zoveel deed om de zuidelijke en noordelijke gebieden van het continent te verenigen.

Van deze eerste banden, aan het begin van de moderne tijd, zijn wij overgegaan naar een nieuwe historische cyclus die werd gekenmerkt door het feit dat wij gedurende bijna twee eeuwen deel uitmaakten van een politieke constructie van supranationale aard en met een wereldwijde reikwijdte: de Spaanse monarchie. Het was een periode die niet vrij was van turbulentie, welbekend en soms uitvergroot of verdraaid

door verschillende historiografische tradities. Maar het werd ook en vooral gekenmerkt door een uiterst interessante uitwisseling op alle gebieden tussen de Spanjaarden en de inwoners van de Spaanse Nederlanden en door de hartelijkheid die er heerste tussen de mensen uit beide gemeenschappen. De verwantschappen en overeenkomsten die in de 16e eeuw tot stand kwamen tussen figuren als de bijbelgeleerde en oriëntalist Arias Montano en de humanistische kring die zich in Antwerpen verzamelde rond de drukker Christophe Plantin; tussen de botanicus Carolus Clusius en de Sevillaanse proto-medicus en naturalisten; tussen de cartograaf Abraham Ortelius en de Spaanse kosmografen en ontdekkers, of tussen de filoloog en geleerde Justus Lipsius en de kring van geleerden en historici aan het hof van Filips II, hebben allen bijgedragen tot de vorming van een pan-Europese intellectuele gemeenschap in tijden van diepe politieke en religieuze verdeeldheid.

Vervolgens was het hof van de aartshertogen Albert van Oostenrijk en Isabella Clara Eugenia in Brussel in het begin van de 17e eeuw, tijdens de periode die bekend staat als de Pax Hispanica, een bijzonder briljante periode voor het mecenaat en voor de overdracht van wer-

ken en kunstenaars tussen Spanje en de gebieden die het toekomstige België zouden vormen. In dezelfde eeuw moet ook het artistieke en diplomatieke bemiddelingswerk worden vermeld dat Peter Paul Rubens ten voordele van Spanje heeft verricht, alsook de diensten die aan onze buitenlandse politiek werden verleend door hoge ambtenaren en leden van de nobelste Belgische afstamming, zoals het voorname Huis van Ligne, dat Spanje ambassadeurs en militairen van de hoogste rang bezorgde.

Afgezien van deze voorbeelden boden de uitgebreide overzeese bezittingen van de Spaanse monarchie haar onderdanen van uit de Spaanse Nederlanden ruime mogelijkheden om zich open te stellen voor werelden die tot dan toe onbekend of buiten hun bereik waren geweest. Van Lima of Panama tot Manilla, via de kosmopolitische stad Mexico, waren er vele kooplieden, ambachtslieden, kunstenaars, drukkers, musici, missionarissen en bestuurders, Vlamingen en Franstaligen, die van de uitgestrekte horizons die hun integratie in een politieke gemeenschap van bijna universele omvang bood, gebruik konden maken om welvarend te worden en hun levensprojec-

Présentation

_BEATRIZ LARROTCHA PALMA

Ambassadrice d'Espagne auprès du Royaume de Belgique

Avant de commencer, je souhaiterais exprimer ma profonde gratitude à toutes les personnes grâce auxquelles cet ouvrage a pu voir le jour : chercheurs, auteurs, éditeurs, illustrateurs, serveurs de l'État, institutions...

Malgré le volume de cette publication et le nombre et la diversité des personnes y ayant contribué, ce fut un véritable défi de synthétiser les cent dernières années de relations entre nos deux pays qui, sous différentes formes au cours de l'histoire, ont entretenu des liens étroits pendant près de cinq siècles. Il était donc inévitable de consacrer une première partie aux quatre siècles qui ont précédé la création de l'Ambassade d'Espagne en Belgique, dont nous célébrons cette année le centenaire.

Dans la deuxième partie de l'ouvrage, des auteurs belges et espagnols offrent leurs réflexions sur les principaux jalons de notre

histoire commune et évoquent diverses personnalités qui ont été et continuent d'être une référence dans nos relations bilatérales. Les Belges et les Espagnols ont toujours fait preuve les uns envers les autres d'un intérêt mutuel, voire d'une curiosité réciproque, qui ont toujours été au cœur de leur relation.

Les liens académiques séculaires entre les deux pays en sont un exemple. D'après les archives, la première université des Pays-Bas, l'Université de Louvain, accueillait déjà en 1444, peu de temps après sa fondation, un étudiant espagnol originaire de Léon, Alfonso de Loes.

À partir de l'union de la Couronne d'Espagne et du Duché de Bourgogne, suite à l'accession au trône du Gantois Charles Quint, le nombre d'Espagnols se rendant sur ces terres pour compléter leur formation va considérablement augmenter et, très rapidement, des érudits espagnols vont enseigner à Louvain. C'est le cas du grand humaniste Jean-Louis Vivès, qui y vivra et y enseignera entre 1513 et 1523.

L'envie réciproque de mieux se connaître n'a fait que croître depuis lors. Il y a aujourd'hui en Belgique un réseau solide et dy-

namique d'hispanistes, comme en témoignent depuis 2013 les prix « Duques de Soria pour l'Hispanisme » qui sont décernés aux meilleurs mémoires de master en linguistique et littérature hispaniques. Le dynamisme de cette communauté s'appuie sur la passion et l'enthousiasme des enseignants, des chercheurs et des étudiants qui font un travail fantastique au sein des sept universités belges où sont proposés des cursus en langue et littérature espagnoles.

De même, et depuis leur première édition en 1954, les « Jornadas Hispánicas » de l'Union des hispanistes reflètent la vitalité des associations et des réseaux d'hispanistes qui, telles l'Union des associations ibériques et ibéro-américaines du Benelux, la Fondation Carlos de Amberes et son Association d'amis belges, sont devenus des forums de référence pour l'histoire de l'hispanisme dans cette partie du monde. L'Ambassade d'Espagne a soutenu et soutiendra toujours l'hispanisme belge, en bâtissant avec les universités et les associations d'hispanistes une maison commune, ouverte à toutes les personnes qui étudient, qui aiment et qui s'efforcent de mieux comprendre l'extrême richesse du monde hispanique.

Le livre que vous tenez entre vos mains est une illustration supplémentaire de cette communauté d'intérêts, qui est particulièrement évidente dans le domaine de la culture et du patrimoine. L'Espagne est l'un des trois pays au monde qui accueille le plus de touristes et qui possède le plus grand nombre de sites inscrits au patrimoine mondial de l'UNESCO. À sa richesse patrimoniale s'ajoute une culture plurielle, métissée et fortement innovante, qui forge son image internationale. La troisième partie de cet ouvrage est précisément consacrée à la célébration du patrimoine commun à nos deux nations et propose une visite guidée de la résidence « *Embajador Marqués de Villalobar* », qui est la résidence officielle de l'Ambassade d'Espagne auprès du Royaume de Belgique. À partir de septembre 2021, dans le cadre d'un projet ambitieux du ministère espagnol des Affaires étrangères, de l'Union européenne et de la Coopération, il sera aussi possible d'effectuer une visite virtuelle en 3D de la résidence sur le site web de l'Ambassade, où seront disponibles en espagnol, en néerlandais et en français des informations détaillées sur les œuvres et le patrimoine de l'État espagnol en Belgique.

ten aanzienlijk uit te breiden. Sommigen lieten terloops de stempel van hun land van herkomst achter op Spaans Amerika of lieten de inheemse tradities in zich opnemen. Het is bekend dat er mestiezen en inheemse auteurs waren van de exquise schildersschool van het vikekoninkrijk, vooral in het Andes-gebied, die zich voor hun creaties lieten inspireren door Vlaamse gravures en olieverfschilderijen, of dat missionarissen zoals Pieter van der Moere, bekend als Peter van Gent (*Pedro de Gante*), tot de eerste Europeanen behoorden die belangstelling toonden voor de Nahuatl-taal en de Azteekse cultuur.

Zoals het bekend is, werden de Spaanse Nederlanden na de Spaanse Successieoorlog in 1714 door de Vrede van Utrecht en de bijbehorende verdragen overgedragen aan het Heilige Roomse Rijk, waarna de Spaans-Belgische betrekkingen voor de rest van de 18e eeuw ernstig werden beknot. De onafhankelijkheid van België in 1830 en de dynamiek van zijn economische ontwikkeling gedurende het grootste deel van de 19e eeuw boden echter een nieuwe gelegenheid om de betrekkingen te hervatten en te versterken. Ditmaal ging de richting van een bloeiend België, in de voorhoede van de industriële revolu-

tie, naar het meer achtergebleven Spanje, dat ook te kampen had met voortdurende politieke instabiliteit die het herstel na de rampen van de Onafhankelijkheidsoorlog en de tijdelijke terugkeer van het absolutisme belemmerde. Zo begon het Belgische overtollige kapitaal, samen met het Franse en Britse kapitaal, te investeren in de uitbouw van het Spaanse spoorwegennet, vooral in de smalspoorwegen, de stadstrams en de mijnen, en droeg zo bij tot onze vroege industrialisatie. Deze economische en materiële dimensie werd tussen de 19e en 20e eeuw al snel aangevuld met een andere, artistieke dimensie, die verband hield met de invloed die de Art Nouveau-stijl, samen met andere modernistische stromingen, gecultiveerd door de beste Belgische architecten en decorateurs, zou hebben op sommige van onze schepers. Victor Horta en Gaudí, om twee voorbeelden te noemen, waren kunstenaars met een zeer verschillende expressiviteit, maar zij waren ondergedompeld in dezelfde pan-Europese stilistische, spirituele en intellectuele stromingen van die tijd.

In het eerste deel van dit boek wordt een kort overzicht gegeven van enkele eeuwen van onze gemeenschappelijke geschiedenis, van

de veertiende eeuw tot het begin van de twintigste. Het tweede en derde deel zullen gewijd zijn aan de meest recente periode van de betrekkingen tussen Spanje en België, vanaf de omzetting van onze respectievelijke Legaties in Ambassades in 1921 tot heden. In deze reis zullen we de geschiedenis van de Spaanse Ambassade in Brussel als uitgangspunt nemen en, als eerste referentiepunt, de biografie van onze eerste ambassadeur.

De herdenkingen van dit jaar bieden ons de gelegenheid om de deuren van de Kanselarij en de Residentie van de Spaanse Ambassade, gelegen in het hart van Brussel, tussen de Europese wijk en het monumentale historische centrum, open te stellen voor het grote publiek en het waardevolle artistieke en culturele erfgoed onder de aandacht te brengen. Als we door de zalen en galerijen wandelen, zullen we denken aan de figuur van de eerste ambassadeur die er woonde, de heer Rodrigo de Saavedra y Vinent, tweede Markies van Villalobar, terecht erkend als weldoener van het Belgische volk tijdens de Eerste Wereldoorlog, en als garantie voor de behandeling volgens de internationale conventies van talrijke geallieerde gevan-

genen, van wie hij velen het leven heeft weten te redden. Dit mooie gebaar, dat deel uitmaakt van het enorme humanitaire werk dat het neutrale Spanje tijdens deze vuurzee heeft verricht, zal op de volgende bladzijden uitvoerig aan de orde komen. Er zal eveneens hulde gebracht worden aan de voorbeeldige opvang die België de zogenaamde kinderen van de oorlog tijdens onze burgeroorlog heeft gegeven. Zonder te vergeten dat België later een gastland werd voor vele republikeinse ballingen tijdens het regime van Franco. Onder hen was er de dichter en diplomaat Josep Carner, een prins van de Catalaanse literatuur en dus deel van onze beste literaire traditie.

Deze eerste integratie van Spanjaarden in het Belgische leven tijdens de naoorlogse periode, gedwongen door politieke omstandigheden, werd in de jaren 1960 gevolgd door een nieuwe cyclus van emigratie, ditmaal om economische redenen, waarbij Spaanse arbeidskrachten bijdroegen tot de Belgische economische groei en de ontwikkeling van de belangrijkste concurrerende industrieën. Beide demografische stromen liggen aan de basis van de sterke intrede, reeds in de tweede of derde generatie, van Spaanse sociale en cul-

Cet acquis culturel considérable s'appuie également sur la place de notre langue dans le monde.

L'espagnol est en effet la deuxième langue la plus parlée au monde, avec plus de 495 millions de locuteurs, et la deuxième langue de communication internationale.

Il bénéficie en outre du dynamisme, de la créativité et de l'énorme richesse culturelle et linguistique des dix-sept communautés autonomes qui composent l'Espagne. Ainsi, au sein d'une population de plus de 47 millions d'habitants, certains parlent d'autres langues, telles que l'aranais, l'arabe, la fala ou le bable, sans oublier bien entendu les langues co-officielles qui, à l'instar de l'espagnol, jouissent d'une protection particulière dans notre Constitution : le basque, le catalan/valencien et le galicien, que les Belges peuvent apprendre à l'Instituto Cervantes, au Casal Català, à l'Euskal Etxea ou au sein d'associations régionales présentes en Belgique. Bruxelles est en effet la seule capitale étrangère où toutes les communautés autonomes sont représentées à travers des bureaux ou des délégations.

Les plus de 2,5 millions de Belges qui nous rendent visite chaque année les savent bien : l'Espagne est un pays accueillant, qui marie tradition et modernité et qui partage avec la Belgique, outre une histoire commune, un profond sentiment européen et une approche multilatérale active en faveur de l'état de droit, des droits humains et des valeurs sociales et culturelles progressistes qui sont les leurs. La société civile belge et la communauté espagnole en Belgique partagent ces mêmes valeurs. Depuis des décennies, cette communauté, estimée à plus de cent mille personnes, s'articule essentiellement autour de différents mouvements associatifs à caractère social et culturel. Dans presque toutes les grandes villes de Belgique, de Liège à Anvers, il y a une association attachée à l'héritage espagnol.

L'Espagne a toujours soutenu étroitement la communauté espagnole et son tissu associatif, en particulier par le biais des services consulaires, éducatifs, culturels, de l'emploi et des affaires sociales de l'Ambassade et dans le cadre de cérémonies officielles célébrées en leur honneur au fil des ans. La remise de

la « Médaille d'honneur pour l'émigration » au Centre culturel et récréatif espagnol en mai 2019, soit cinquante après sa création, est l'un des événements les plus récents organisés à l'Ambassade, à l'occasion duquel le gouvernement espagnol a rendu hommage au travail des émigrés espagnols en Belgique. Ce centre est un exemple d'intégration et de cohésion sociale, une référence qui peut servir d'inspiration à l'Europe pour relever les défis migratoires actuels.

En décembre 2020, le gouvernement espagnol a remis cette même médaille à la Maison communale de Saint-Gilles, lieu emblématique de l'émigration espagnole, en reconnaissance de l'accueil chaleureux que cette commune bruxelloise a réservé à des milliers d'émigrés espagnols, surtout dans les années cinquante et soixante du siècle dernier. Beaucoup continuent de vivre à Saint-Gilles et sont des membres actifs de la communauté, et même, pour certains, des membres de l'Association hispanobelge, une institution particulièrement attentive à nos concitoyens les plus âgés et les plus vulnérables.

J'ai pour ma part l'honneur d'exercer, en tant qu'Ambassadrice d'Espagne, la présidence d'honneur de la « Société espagnole de bienfaisance en Belgique », une autre référence en matière d'aide aux Espagnols les plus démunis en Belgique. Cette société est une institution caritative créée au début du 20e siècle, dont la mission est de pourvoir, dans la mesure de ses possibilités, aux besoins matériels et psychologiques des Espagnols qui se trouvent sur le territoire belge. Ces besoins ont évolué au fil du temps, avec l'apparition de nouveaux profils de bénéficiaires, notamment des jeunes étudiants ou des victimes de violences de genre. Nous portons également dans ce livre une attention particulière au modèle d'accueil des plus de 5 000 enfants de la Guerre d'Espagne en Belgique et rendons hommage aux enfants et aux familles qui les ont accueillis.

Je ne saurais conclure sans reconnaître et célébrer l'importance des relations économiques et commerciales entre la Belgique et l'Espagne, qui sont des partenaires commerciaux de premier plan. Alors que les investissements entre les deux pays

turele centra, in al hun verscheidenheid, over de gehele lengte en breedte van België.

Omgekeerd liggen de openstelling voor het toerisme, de economische opgang van Spanje, vooral na de toetreding tot de toenmalige Europese Gemeenschappen in 1986, en de aantrekkingskracht van onze taal, cultuur en landschappen aan de basis van het groeiend aantal bezoekers uit België sinds de jaren zeventig en tachtig, tot zelfs 2,5 miljoen in 2019, wat bijna 25% van de Belgische bevolking is. Een groot aantal van hen, bijna 35.000 volgens de laatste volkstelling, heeft besloten zich permanent in ons land te vestigen. De nauwe verwevenheid van onze samenlevingen, het voortdurend pendelen dat wordt bevorderd door de uitstekende verbindingen tussen onze grote steden en, in niet geringe mate, de uitwisselingsmogelijkheden die ons gemeenschappelijk lidmaatschap van de Europese Unie biedt, verklaren vandaag de dag het ontstaan van een karakteristiek type mens, de Hispano-Belg. Een groep die vandaag vooral wordt vertegenwoordigd door professionals, producenten/oprichters, ambtenaren en ondernemers die zich gemakkelijk tussen onze twee landen verplaatsen en met hun talen-

ten en inspanningen bijdragen tot wederzijdse kennis en verrijking. Dankzij hen en diegenen die hen zijn voorgegaan en na hen zullen komen, zijn onze twee landen reeds bezig een soort supranationale gemeenschap te creëren, een spiegelbeeld waarvan Spanje en België, fervente voorstanders van meer integratie binnen de Europese Unie, vastbesloten zijn werkelijkheid te maken. Het is aan deze droom, die de droom is van zoveel van onze Spaanse en Belgische landgenoten, dat deze herdenking en dit boek zijn opgedragen.

—*Officieel bezoek van Hunne Majesteiten de Koning en de Koningin van Spanje aan het Koninkrijk België, 11 en 12 november 2014.* [P. 7]

—*Standbeeld van Jean-Louis Vivès in Brugge* [P. 8]

—*Het Instituto Cervantes in Brussel, gelegen in het stadscentrum aan de Louizalaan, is een referentie op het gebied van de promotie van Spaans en co-officiële talen, evenals Ibero-Amerikaanse culturele actie in België.* [P. 9]

—*Bezoek van het vliegdekschip Juan Carlos I tijdens zijn tussenstop in Zeebrugge (24/06/2019).* [P. 10]

—*Manneken Pis gekleed als Catalaanse herder (pastoret català) ter gelegenheid van het Folklorissimo Festival 2019 van Brussel, waarop Spanje eregastland was.* [P. 11] ■

affichent une tendance à la hausse, l'Espagne et la Belgique participent ensemble à des projets européens à haute valeur ajoutée dans les domaines de la science, de la technologie et de l'innovation. C'est ainsi un honneur pour moi de reconnaître l'excellent travail accompli pendant des décennies par les entreprises belges et espagnoles et par les Chambres de commerce de nos deux nations. En définitive, ce livre a avant tout pour ambition de rendre hommage aux millions de personnes hispano-belges, aux citoyens, aux entreprises et aux institutions qui partagent leurs vies et leurs activités entre les deux pays et qui, petit à petit, ont tissé au quotidien la relation entre la Belgique et l'Espagne telle que nous la connaissons aujourd'hui et telle que nous continuerons de la connaître dans les années à venir. D'autres centenaires et d'autres publications suivront.

Je vous souhaite d'apprécier la lecture de cet ouvrage que nous avons préparé avec soin et dévouement, et j'espère que vous partagerez avec nous l'émotion et l'enthousiasme avec lesquels nous vous le présentons.

—*Visite officielle de Leurs Majestés le Roi et la Reine d'Espagne au Royaume de Belgique, 11 et 12 novembre 2014.* [P. 7]

—*Statue de Jean-Louis Vivès à Bruges.* [P. 8]

—*L'Instituto Cervantes de Bruxelles, situé en plein centre-ville, avenue Louise, est une référence en termes de promotion de l'espagnol et des langues co-officielles, ainsi que de l'action culturelle ibéro-américaine en Belgique.* [P. 9]

—*Visite du porte-avions Juan Carlos I lors de son escale à Zeebrugge (24/06/2019).* [P. 10]

—*L'Ambassadrice d'Espagne et les représentants espagnols du Parlement européen, du Gouvernement de la Communauté autonome de Cantabrie et de la mairie de Sant Pere de Ribes (Catalogne) devant le Manneken Pis de Bruxelles en tenue de berger catalan (pastoret català).* [P. 11] ■

INLEIDING

Honderd jaar vriendschap, solidariteit en samenwerking tussen Spanje en België

_SERGI FARRÉ SALVÀ

Culturele en Wetenschappelijke Raadgever Ambassade van Spanje in het Koninkrijk België

Dit gezamenlijk werk komt tot stand met als doel honderd jaar Spaanse Ambassade in België 1921-2021 te herdenken, als een dialoog tussen experts, diplomaten, verantwoordelijke politici, artiesten en burgers van verschillende domeinen en uit beide landen – die wij “de Hispano-Belgen” noemen –, en waarbij de rode draad van vriendschap, solidariteit en samenwerking tussen Spanje en België wordt gevolgd en de mijlpalen, gebeurtenissen en historische figuren die als brug tussen de twee naties hebben gediend, gedurende bijna vijf eeuwen, maar vooral vanaf de Eerste Wereldoorlog tot vandaag, in de schijnwerpers worden gezet.

TWEE HISTORISCHE MIJLPALLEN IN DE BILATERALE BETREKKINGEN

In 2021 herdenken we de honderdste verjaardag van twee mijlpalen in de bilaterale betrekkingen tussen beide landen: (1) de verheffing tot Ambassade van zowel de Spaanse diplomatieke legatie in Brussel, met de daaruit voortvloeiende benoeming van de Markies van Villalobar tot eerste Ambassadeur van Spanje in het Koninkrijk België (op 21 januari 1921), als van de Belgische diplomatieke legatie in Madrid (op 24 januari 1921); en (2) de reis van Hunne Majesteiten de koning en de koningin van België naar Spanje, van 1 tot 4 februari 1921.

Op 22 januari 1921 publiceerde het Madrileense Staatsblad (*La Gaceta de Madrid*) enkele Koninklijke Besluiten van 21 januari van dat jaar, waarbij Z.M. koning Alfons XIII, op voorstel van de Minister van Staat en in overleg met de Ministerraad, respectievelijk de verheffing van de Legatie te Brussel tot Ambassade en de bevordering van de Markies van Villalobar tot Buitengewoon en Gevolmachtigd Ambassadeur bij Z.M. de koning der Belgen, goedkeurde.

In de toelichting bij deze koninklijke besluiten wordt verwezen naar “de hartelijke betrekkingen die ons land reeds lang met België

qui ont jeté des ponts entre nos deux nations pendant près de cinq siècles, et en particulier au cours des cent dernières années.

DEUX ÉVÉNEMENTS À MARQUER D'UNE PIERRE BLANCHE

L'année 2021 marque le centenaire de deux étapes importantes dans les relations bilatérales qui unissent l'Espagne et la Belgique : d'une part, les élévations au rang d'ambassades de la légation diplomatique espagnole à Bruxelles, avec à sa tête le marquis de Villalobar, premier ambassadeur d'Espagne auprès du Royaume de Belgique (21 janvier 1921), et de la légation diplomatique belge à Madrid (24 janvier 1921); d'autre part, la visite en Espagne de LL. MM. le roi et la reine des Belges, entre le 1er et le 4 février 1921. Le 22 janvier 1921, la *Gaceta de Madrid* publiait ainsi deux décrets royaux, adoptés la veille, en vertu desquels, sur proposition du ministre d'État et en accord avec le Conseil des ministres, S.M. le roi Alphonse XIII proclamait, dans l'un, l'élévation au rang d'ambassade de la légation à Bruxelles et, dans l'autre, la promotion du marquis de Villalobar au rang d'ambassadeur extraordinaire et plénipotentiaire auprès de S.M. le roi des Belges.

INTRODUCTION

Cent ans d'amitié, de solidarité et de coopération entre l'Espagne et la Belgique

_SERGI FARRÉ SALVÀ

Conseiller culturel et scientifique Ambassade d'Espagne auprès du Royaume de Belgique

À l'occasion du Centenaire de l'ambassade d'Espagne en Belgique (1921 – 2021), nous avons souhaité réaliser un ouvrage collectif qui réponde à l'ambition d'établir un dialogue entre des experts, des diplomates, des responsables politiques, des artistes et des citoyens de nos deux pays, des personnes qui évoluent dans des sphères différentes mais qui sont toutes ce que nous appelons des « Hispano-Belges ».

Ces pages suivent donc un fil conducteur, celui de l'amitié, de la solidarité et de la coopération qui lie l'Espagne et la Belgique, en mettant en avant les événements historiques et les personnalités

verbindt..., waardoor België een hoog bewijs krijgt van de achting en hartelijke eerbied die Spanje voor dit land koestert...”, en naar “de nabijheid van de reis van de Belgische Vorsten naar dit Hof als de meest geschikte gelegenheid om de sterke vriendschapsbanden die tussen beide landen bestaan, te versterken”.

Het bezoek van de vorsten van België, koning Albert I en koningin Elisabeth, aan Spanje vond plaats tussen 1 en 4 februari 1921 en werd breed besproken in de Belgische en Spaanse media, waarbij de aandacht werd gevestigd op de hartelijke ontvangst door het volk en de hartelijkheid en harmonie tussen beide koningshuizen. Koning Alfons XIII en koningin Victoria Eugénie bezochten België op hun beurt vier dagen lang in 1923. De pers beschrijft de ontvangst als enthousiast en vol dankbaarheid.

De periode tussen de jaren van de Eerste Wereldoorlog (1914–1918) en de eerste naoorlogse jaren is ongetwijfeld een van de fasen van grote betrokkenheid en toenadering in de geschiedenis van de bilaterale betrekkingen tussen Spanje en België sinds de oprichting van het huidige Koninkrijk België in 1830.

Onder de buitengewone omstandigheden die hebben geleid tot de toenadering tussen de regeringen en de publieke opinie van beide staten, is het vermeldenswaard, enerzijds, de belangrijke rol die Spanje als neutrale staat heeft gespeeld bij de bescherming van de integriteit, belangen en instellingen van het Belgische volk tijdens de Duitse bezetting gedurende de gehele Eerste Wereldoorlog, die in het Belgisch bewustzijn vaststaat als een van de donkerste episodes in hun geschiedenis; en, anderzijds, de beslissende rol die dhr. Rodrigo de Saavedra y Vinent, Markies van Villalobar (Madrid, 1864–Brussel, 1926), heeft gespeeld, die, aan het hoofd van de Spaanse diplomatieke legatie in die periode, met zijn inzet, toewijding en moed, de solidariteit en het diplomatiek en humanitair engagement van Spanje ten opzichte van België wist te belichamen.

In feite viel deze periode van toenadering tussen de twee naties precies samen met de aanwezigheid van de Markies van Villalobar als vertegenwoordiger van Spanje in België: vanaf zijn benoeming in 1913 tot buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister van de Spaanse Legatie in Brussel tot aan zijn dood als Ambassadeur op 9 juli 1926.

Zoals nogmaals werd benadrukt tijdens het eerbetoon aan de Markies van Villalobar dat op 16 mei 2018 in de officiële residentie van de Ambassade van Spanje in het Koninkrijk België werd georganiseerd, in het kader van de officiële herdenkingen van het eeuwfeest van de Eerste Wereldoorlog in België, of, meer recentelijk, tijdens de tentoonstelling “*Cartas al Rey. La Mediación Humanitaria de Alfonso XIII en la Gran Guerra* (Brieven aan de Koning. De Humanitaire Bemiddeling van Alfons XIII in de Grote Oorlog), die *Patrimonio Nacional* van Spanje afgelopen 2019 organiseerde in het Koninklijk Paleis in Madrid, schrijft de geschiedschrijving aan Villalobar toe dat hij duizenden levens heeft beschermd of gered door zijn diplomatieke en humanitaire acties.

Zoals in de volgende bladzijden in detail wordt uitgelegd door deskundigen en zijn eigen afstammelingen, maakten zijn harde inspanningen en onvermoeibare bemiddelingen – ondanks zijn zware lichamelijke beperkingen en de gevolgen daarvan voor zijn kwetsbare gezondheid – tussen de bezettingsautoriteiten en de geallieerde strijdkrachten het mogelijk dat de stroom van huma-

nitaire hulp van de internationale gemeenschap om de hongeri-ge Belgische bevolking te bereiken ononderbroken kon doorgaan, voornamelijk via het Belgische “*Comité National de Secours et d’Alimentation*” en de Amerikaanse “*Commission for Relief in Belgium*”, waarvan hij beschermheer en mecenas was, samen met zijn Amerikaanse en Nederlandse ambtgenoten.

Het belang van zijn directe tussenkomst om het bombardement en het waarschijnlijke bloedbad van Brussel en Antwerpen te voorkomen, of zijn persoonlijke tussenkomst in honderden gevallen van geleden grieven van Belgische burgers tijdens de bezetting, waaronder illustere persoonlijkheden of autoriteiten, zoals de burgemeesters van Brussel, Alphonse Max, en van Namen, Fernand Golenvaux, of anonieme burgers, zoals de gewonde Franse soldaat die hij onderdak verschafte in de Spaanse Legatie, met gevaar voor zijn status bij de bezettingstroepen, werd uitvoerig gedocumenteerd. Niet voor niets werd hij in de publieke opinie van die tijd “de beschermer van de Belgen” genoemd.

Na de Eerste Wereldoorlog kreeg de Ambassadeur Markies van Villalobar talrijke huldeblijken, waaronder de benoeming tot ere-

Dans les deux cas, l’exposé des motifs faisait référence à la « cordialité des relations qui unissent de longue date notre Patrie à la Belgique [...] apportant de la sorte une preuve solide à la Belgique de l’estime et de la déférence cordiale que l’Espagne éprouve envers ce pays... », ainsi qu’à la « proximité de la visite des souverains belges à notre Cour [qui constituera] la meilleure des occasions pour renforcer les liens d’amitié forts qui existent entre nos deux pays ».

La visite en Espagne du roi et de la reine des Belges, Albert Ier et Elisabeth, se déroula entre le 1er et le 4 février 1921. Elle fut largement relayée par les médias belges et espagnols, qui firent valoir l’accueil chaleureux du peuple espagnol et soulignèrent la cordialité et la bonne entente entre les deux Maisons royales. En mai 1923, le roi Alphonse XIII et la reine Victoire-Eugénie rendirent la pareille aux monarques belges en effectuant à leur tour une visite de quatre jours en Belgique, au cours de laquelle, selon les chroniques de l’époque, ils furent accueillis avec enthousiasme et gratitude.

La période comprise entre la Première Guerre mondiale (1914 – 1918) et les premières années de l’après-guerre constitue sans au-

cun doute, en termes de rapprochement et de complicité, l’une des époques les plus fastes dans l’histoire des relations bilatérales entre l’Espagne et la Belgique depuis la création, en 1830, du Royaume de Belgique.

Parmi les circonstances extraordinaires qui favorisèrent le rapprochement entre les gouvernements et les opinions publiques des deux États, deux éléments méritent d’être soulignés : le premier est le fait que l’Espagne, en sa qualité d’État neutre pendant la Première Guerre mondiale, eut à cœur de protéger l’intégrité et les intérêts des institutions et du peuple belges sous l’occupation allemande, une période dont les Belges se souviennent comme de l’un des épisodes les plus noirs de leur histoire ; le deuxième est le rôle décisif de Don Rodrigo de Saavedra y Vinent, marquis de Villalobar (Madrid, 1864 – Bruxelles, 1926), alors à la tête de la légation diplomatique espagnole, qui sut incarner, par son travail, son dévouement et son courage, la solidarité et l’engagement de l’Espagne envers la Belgique, tant du point de vue diplomatique qu’humanitaire.

Il convient ici de rappeler que le rapprochement entre nos deux nations coïncide précisément avec les années où le marquis de Villalobar assura la direction de la représentation diplomatique espagnole en Belgique, depuis sa désignation en 1913 au poste d’envoyé extraordinaire et ministre plénipotentiaire de la légation de l’Espagne à Bruxelles, jusqu’à son décès, le 9 juillet 1926, date à laquelle il bénéficiait désormais du statut d’ambassadeur.

Le rôle que les historiens attribuent à Villalobar a été mis à l’honneur, et ce n’était pas la première fois, à l’occasion de l’hommage qui lui a été rendu le 16 mai 2018 à la résidence officielle de l’ambassade d’Espagne auprès du Royaume de Belgique, dans le cadre des célébrations officielles du centenaire de la Première Guerre mondiale en Belgique, ou encore, plus récemment, lors de l’exposition « Lettres au Roi. La médiation humanitaire d’Alphonse XIII dans la Grande Guerre », organisée par le Patrimoine national espagnol en 2019, au Palais royal de Madrid. Ils s’accordent en effet à reconnaître que, grâce aux actions diplomatiques et humanitaires du marquis de Villalobar, des milliers de personnes ont pu être sauvées et protégées.

Dans les pages suivantes, des experts et les propres descendants du marquis expliquent en détail comment ses efforts inlassables et son travail acharné de médiation entre les autorités d’occupation et les forces alliées permirent d’assurer l’acheminement de l’aide humanitaire fournie par la communauté internationale à une population belge affamée, par le biais, notamment, du Comité national de secours et d’alimentation belge et de la *Commission for Relief in Belgium* américaine, qui bénéficièrent de la protection de Villalobar et de ses homologues américain et hollandais, tous trois étant également membres des comités de direction de ces organisations.

L’intervention directe du marquis de Villalobar pour empêcher les bombardements de Bruxelles et d’Anvers et le probable massacre de leurs populations a été amplement documentée, de même que sa médiation personnelle en faveur de centaines de citoyens belges pendant l’occupation, qu’il s’agisse d’autorités ou de personnalités, tels Alphonse Max et Fernand Golenvaux, respectivement bourgmestres de Bruxelles et de Namur, ou de citoyens

burger of soortgelijke onderscheidingen door de meeste Belgische steden. In de Belgische Senaat staat een borstbeeld van hem en er zijn verschillende openbare plaatsen in België naar hem genoemd of aan hem gewijd. Hij was het ook die voor de Spaanse Staat het gebouw aankocht waarin sinds 1921 de officiële residentie van de Spaanse Ambassade is ondergebracht, waarvan het erfgoed in het derde deel van dit werk besproken zal worden.

EEN EEUW AAN VRIENDSCHAP, SOLIDARITEIT EN SAMENWERKING TUSSEN SPANJE EN BELGIË

In de periode 1936-1939 hebben de Spaanse Burgeroorlog en de nasleep daarvan een internationale solidariteitsbeweging op gang gebracht, waaraan de Belgische samenleving niet vreemd was. Het boek en de documentaire, met een bijbehorend educatief project, “Las mamás belgas”, van Sven Tuytens, getuigen van deze solidariteit aan de hand van het verhaal van jonge Antwerpse verpleegsters die in mei 1937 naar Spanje vertrokken om in een ziekenhuis te werken, in het kader van de mobilisatie van jonge mensen als internationale brigadiers.

Vanaf 1937, en in opeenvolgende fasen tot 1939, kwamen meer dan 5000 Spaanse kinderen in België aan, “de kinderen van de oorlog”, die hun families en sociale organisaties in Spanje probeerden te redden van de oorlog. De ontvangst in België was mees-terlijk georganiseerd en diende als voorbeeld van solidariteit en toonbeeld van succes.

België was ook een gastland voor vele Spanjaarden die tijdens de oorlog en het regime van Franco verbannen waren. Onder de vooraanstaande intellectuele figuren van de Republikeinse ballingschap, en van bijzondere betekenis voor deze Ambassade vanwege zijn status als Spaans diplomaat gedurende achttien jaar, was Josep Carner i Puig-Oriol “de prins van de Catalaanse dichters”, in 1936-1937 gedetacheerd als secretaris van de Ambassade in Brussel. En sinds zijn terugkeer in België in 1945, als balling, verrichtte hij veel van zijn werk als professor aan het Europacollege in Brugge en aan de Université Libre de Bruxelles (ULB), en was hij een van de belangrijkste promotoren van Casal Català in Brussel, die in 1930 werd opgericht.

anonymes, comme ce soldat français blessé qu’il accueillit au siège de la légation espagnole, mettant en péril son statut devant les forces d’occupation. Ce n’est pas en vain que l’opinion publique de l’époque l’avait surnommé « le défenseur des Belges ».

À la fin de la Première Guerre mondiale, de nombreux hommages seront rendus à l’ambassadeur marquis de Villalobar, qui sera nommé citoyen d’honneur de la plupart des villes belges. Son buste est exposé au Sénat belge et divers lieux publics en Belgique portent son nom ou lui sont dédiés. Par ailleurs, c’est lui qui fit l’acquisition, pour l’État espagnol, de l’immeuble qui abrite depuis 1921 la résidence officielle de l’ambassade d’Espagne, dont le patri-moine fait l’objet de la troisième partie de cet ouvrage.

UN SIÈCLE D’AMITIÉ, DE SOLIDARITÉ ET DE COOPÉRATION ENTRE L’ESPAGNE ET LA BELGIQUE

Entre 1936 et 1939, pendant la Guerre d’Espagne et les mois qui ont suivi, un mouvement de solidarité international a vu le jour, auquel la société belge n’a pas été étrangère. Dans son livre et son docu-

mentaire *Las Mamás belgas* (« Les mamans belges »), Sven Tuytens témoigne de cette solidarité en retraçant l’histoire d’un groupe de jeunes infirmières anversoises qui, comme de nombreux jeunes à l’époque, rejoignirent les Brigades internationales et partirent en mai 1937 en Espagne pour travailler dans un hôpital.

À partir de 1937, et par vagues successives jusqu’en 1939, plus de 5 000 enfants espagnols sont arrivés en Belgique, envoyés par leurs familles et par des organisations sociales loin de la guerre civile. L’accueil de ces « *niñas y niños de la guerra* », organisé de manière magistrale par la société civile belge, demeure un exemple de solidarité et un modèle de réussite.

La Belgique sera également un pays d’accueil pour de nombreux Espagnols poussés sur le chemin de l’exil par la guerre et le régime franquiste. Parmi les grandes figures intellectuelles de l’exil républicain, il en est une qui revêt une signification particulière pour l’ambassade d’Espagne. Il s’agit de Josep Carner i Puig-Oriol, membre du corps diplomatique espagnol pendant dix-huit ans, également surnommé « *el príncep dels poetes* », le prince des

1990 werd een identieke replica ingehuldigd in het Montjuïc Park te Barcelona. Aan de universiteit is een hogeschool verbonden die sinds 1995 naar hem is genoemd: de Haute École Francisco Ferrer de la Ville de Bruxelles.

Halverwege de eeuw die we herdenken, tijdens de jaren vijftig en zestig, kwamen duizenden Spanjaarden als emigranten naar België op zoek naar levens- en arbeidskansen. In die jaren begon de Belgische mijnsector Spanjaarden in dienst te nemen, evenals de industriële sector en later de dienstensector. In steden als Luik, Charleroi, Vilvoorde, Hasselt en Sint-Gillis begon men Spaans te spreken. In die tijd bloeiden sociale en culturele centra zoals het Antonio Machado, Miguel Hernández of García Lorca, en verenigingen zoals het ‘*Hogar Español*’ van Vilvoorde (1963) en de Spaans-Belgische Vereniging voor Wederzijdse Hulp (1964), die zich sindsdien blijft inzetten om de integratie van Spaanse migranten in België te vergemakkelijken. Restaurants en andere ruimten gewijd aan de Spaanse gastronomie en cultuur bloeiden ook op, en ontwikkelden bijvoorbeeld het fenomeen van de

poètes. Après avoir occupé le poste de secrétaire d’ambassade à Bruxelles en 1936 et 1937, il reviendra s’exiler en Belgique en 1945, date à partir de laquelle il écrira une bonne partie de son œuvre tout en enseignant au Collège d’Europe à Bruges et à l’Université libre de Bruxelles (ULB). Il sera l’un des principaux promoteurs du « Casal Català » de Bruxelles, créé en 1930.

La dernière version qu’il a réalisée de son poème *Bèlgica* est devenue une œuvre de référence dans la production poétique de l’exil républicain espagnol, et lui-même personifie la figure de l’intellectuel espagnol intégré dans les milieux académiques et universitaires belges. Dans cet ouvrage, nous nous intéressons au duo qu’il formait avec son épouse et collaboratrice en littérature, la Belge Émilie Noulet, enseignante et critique littéraire, à qui l’unissaient une grande complicité et une profonde affection qui ont donné lieu à plusieurs œuvres et projets communs.

Plus tôt dans l’histoire, il y a lieu de mentionner Francesc Ferrer i Guàrdia, une autre grande figure intellectuelle qui tend un pont entre nos deux pays, comme il ressort des pages que le vice-pré-

sident de la Fondation qui porte son nom et dont le siège est à Barcelone, consacre à ce précurseur de la pédagogie moderne et libre penseur de renom. Le 5 novembre 2021 marque le 110e anniversaire de la pose d’un monument érigé en son honneur dans la capitale belge grâce à une souscription populaire. Ce monument, qui se trouve aujourd’hui avenue Franklin Roosevelt, devant le bâtiment principal de l’Université libre de Bruxelles, dispose d’une réplique identique dans le parc de Montjuïc, à Barcelone, inaugurée en 1990. De même, une école supérieure universitaire rattachée à l’ULB porte son nom depuis 1995 : la Haute École Francisco Ferrer de la Ville de Bruxelles.

Passé le mitan du siècle, pendant les années cinquante et soixante, des milliers d’immigrés espagnols arrivent en Belgique en quête de travail et de meilleures conditions de vie. Le secteur minier belge s’est mis à recruter des Espagnols, de même que l’industrie. Plus tard, le secteur des services leur emboîtera le pas. À Liège, à Charleroi, à Vilvorde, à Hasselt ou à Saint-Gilles, on commence à entendre parler espagnol. C’est à cette époque que fleu-

“Spaans-Belgische rumba”, met rumba- en flamencomuzikanten die carrière maakten en een genre stichtten in hun gastland.

In de jaren tachtig begonnen veel van deze emigranten naar Spanje terug te keren. Degenen die besloten in België te blijven, kozen er echter voor om zich volledig te integreren in het land, maar zonder afstand te doen van hun Spaanse wortels. Sociaal-culturele fenomenen zoals de “*Rocío de Vilvoorde*” kregen brede maatschappelijke en institutionele erkenning. België is nu nog steeds een van de aantrekkelijkste landen voor Spanjaarden als we denken aan nieuwe mogelijkheden om in het buitenland te wonen en te werken. Er zijn meer dan 80.000 Spanjaarden ingeschreven in het consulaire register van het consulaat-generaal van Spanje in Brussel. Naar schatting wonen er echter meer dan 100.000 Spanjaarden of burgers van Spaanse origine in het land.

Terwijl er in de jaren 1950 en 1960 duizenden Spaanse emigranten naar België kwamen, namen de Belgen de omgekeerde weg om hun vakantie in Spanje door te brengen, wat een tijdperk inluidde van voortdurende groei en diversifiëring van het Belgische toeris-

me in Spanje, en dit tot op de dag van vandaag. De Spaanse Dienst Toerisme in België viert dit jaar de 70e verjaardag van zijn aanwezigheid in België, die in 1950 werd opgericht. Dit fenomeen is van groot belang in de bilaterale betrekkingen en heeft bijgedragen tot het weven van een affectieve band van België met Spanje. In 2019 bezochten maar liefst 2,5 miljoen Belgen Spanje: wat bijna 25% van de Belgische bevolking vertegenwoordigt. Bovendien zijn Belgen de derde nationaliteit met het hoogste aantal vastgoedeigendommen in Spanje. Het is moeilijk om een Belgische familie te vinden waarvan de leden niet naar Spanje zijn gereisd of niet op een of andere manier banden hebben met ons land.

De toetreding van Spanje tot de toenmalige Europese Gemeenschappen in 1986 is eveneens een belangrijke mijlpaal in de bilaterale betrekkingen, waardoor een nieuwe band werd gescha- pen die nog zal worden versterkt naarmate het integratieproces vordert. Hierdoor worden de betrekkingen geconsolideerd tussen twee lidstaten van de Europese Unie die sedert het Verdrag van Maastricht van 1992 hetzelfde Europese burgerschap delen dat ge-

baseerd is op dezelfde waarden van vriendschap, solidariteit en samenwerking.

De Europese instellingen hebben voor een nieuw profiel van Spaanse inwoners in België gezorgd: honderden ambtenaren en andere Spaanse burgers die werken in domeinen en sectoren die verband houden met de EU, en die een hooggekwalificeerde groep vormen die nog steeds zeer sterk verbonden is met de Spaanse realiteit.

Ondernemers en innovatoren, alsook de economische- en handelsbetrekkingen tussen de twee landen hebben ook steeds meer belang toegewezen gekregen. België plaatste zich in 2019 op de negende plaats van landen waarnaar geëxporteerd wordt, achter Frankrijk, Duitsland, Italië, Portugal, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten, Nederland en Marokko. De nieuwe stromen van bezoeken en uitwisselingen van personen, bedrijven en instellingen zijn vandaag de dag een weerspiegeling van deze belangenge-meenschap die kenmerkend is voor twee moderne samenlevingen, en dit in alle sectoren van de economie, met name in die met

een grotere toegevoegde waarde op het gebied van wetenschap, technologie en innovatie.

Ook op cultureel, wetenschappelijk en onderwijsgebied zijn de betrekkingen zeer nauw en vruchtbaar geweest. Het Instituto Cervantes in Brussel viert zijn 30-jarig bestaan in België, en de Afdeling Onderwijs van de Ambassade bevordert al tientallen jaren de onderwijsbetrekkingen tussen de twee landen. Van bijzonder belang zijn de *Aulas de Lengua y Cultura Españolas* (ALCE, Spaanse Taal- en Cultuurklassen) die over heel België verspreid zijn en waar duizenden kinderen van Spaanse afkomst contact hebben kunnen houden met de Spaanse taal en cultuur. Op deze manier onderhouden zij de aanwezigheid van en de belangstelling voor onze taal en cultuur in de Belgische scholen die hen ontvangen. In België studeren jaarlijks gemiddeld meer dan vijftig-duizend Belgische leerlingen Spaans, op alle niveaus.

Op wetenschappelijk vlak heeft de Vereniging van Spaanse Wetenschappers in België (CEBE) de afgelopen jaren belangrijk werk verricht om de banden tussen beide landen op dit gebied nauwer te verbinden, vooral bij de nieuwe generaties wetenschappers.

rissent des centres socioculturels répondant aux noms d'Antonio Machado, de Miguel Hernández ou de García Lorca, ou encore des associations telles que le Hogar español de Vilvorde (1963) ou l'association d'entraide *Hispano-Belga* (1964), qui continue depuis lors de consacrer ses efforts à l'intégration des immigrés espagnols en Belgique. Restaurants et espaces dédiés à la gastronomie et à la culture espagnoles se multiplient également, favorisant l'apparition de phénomènes tels que la « rumba hispano-belge », avec des musiciens de rumba et de flamenco qui se construisent une carrière dans leur pays d'accueil et y font école.

Dans les années 80, nombre de ces immigrés commencent à revenir en Espagne. D'autres restent cependant en Belgique, faisant le choix de s'y intégrer sans renoncer à leurs racines espagnoles. Divers événements socioculturels, à l'instar du « Rocío de Vilvorde » acquièrent alors une large reconnaissance sociale et institutionnelle.

Aujourd'hui, la Belgique continue de compter parmi les pays les plus attractifs pour les Espagnols à la recherche de nouveaux horizons professionnels et personnels. Plus de 80 000 Espagnols

sont inscrits au Registre consulaire du Consulat général d'Espagne à Bruxelles, mais l'on calcule qu'il y aurait plus de 100 000 Espagnols résidant en Belgique.

Si, comme nous l'avons vu, dans les années cinquante et soixante, des milliers d'immigrés espagnols arrivaient en Belgique, les Belges faisaient quant à eux le chemin inverse pour passer leurs vacances en Espagne, inaugurant une ère de développement et de diversification du tourisme belge en Espagne qui s'est poursuivie sans interruption jusqu'à nos jours. L'Office de tourisme espagnol en Belgique, créé en 1950, fête cette année ses soixante-dix ans. Le tourisme occupe une place prépondérante dans les relations bilatérales et a contribué à tisser une relation affective entre nos deux pays. En 2019, plus de 2,5 millions de Belges se sont rendus en Espagne, soit près d'un quart de la population du pays. Par ailleurs, les Belges se classent au troisième rang des étrangers possédant le plus grand nombre de biens immobiliers en Espagne. Autrement dit, il est difficile de trouver un Belge qui n'ait jamais voyagé en Espagne ou qui n'entretienne pas un lien quelconque avec notre pays.

L'adhésion en 1986 de l'Espagne à ce qui s'appelait encore « les Communautés européennes » marquera également un tournant dans les relations bilatérales, en créant un lien supplémentaire qui se renforcera au rythme des avancées du processus d'intégration. Elle favorisera un nouveau resserrement des relations entre deux États membres de l'Union européenne qui, depuis le Traité de Maastricht de 1992, partagent une même citoyenneté européenne, fondée précisément sur les valeurs d'amitié, de solidarité et de coopération qui les unissent.

Les institutions européennes ont donné naissance à un nouveau profiel de résidents espagnols en Belgique : je veux parler de ces centaines de ressortissants espagnols, fonctionnaires ou non, qui travaillent pour l'UE ou dans des secteurs connexes, des professionnels hautement qualifiés qui restent très en phase avec la réalité espagnole.

En outre, les entrepreneurs et les porteurs de projets novateurs jouent désormais un rôle plus actif, et les relations économiques et commerciales entre nos deux pays sont passées à la vitesse su-

périeure. En 2019, la Belgique se classait au neuvième rang des destinations de nos exportations, derrière la France, l'Allemagne, l'Italie, le Portugal, le Royaume-Uni, les États-Unis, les Pays-Bas et le Maroc. Les nouveaux flux de visites et d'échanges de personnes, d'entreprises et d'institutions sont aujourd'hui le reflet de cette communauté d'intérêts qui caractérise deux sociétés modernes, dans tous les secteurs de l'économie, notamment dans ceux qui présentent une plus forte valeur ajoutée en termes scientifiques, technologiques et d'innovation.

Nous entretenons également une relation très étroite et fructueuse dans les domaines de la culture, de la science et de l'éducation. Tandis que l'Instituto Cervantes de Bruxelles fête ses trente ans de présence en Belgique, les services de l'ambassade en charge de l'éducation œuvrent depuis des décennies au renforcement des relations bilatérales en matière éducative. Une mention particulière doit ici être faite aux ALCE (*Agrupaciones de Lengua y Cultura Españolas*). Répartis sur l'ensemble du territoire belge, ces « Groupes de langue et de culture espagnoles » permettent à des

Deze geest van vriendschap en solidariteit komt ook tot uiting op het internationale toneel, waar België en Spanje een gemeenschappelijke visie en standpunten delen over onderwerpen die op de wereldagenda staan, zoals de mensenrechten, initiatieven tegen de doodstraf, een doeltreffend genderbeleid, de strijd tegen armoede of de noodsituatie van de klimaatverandering. In dit verband kan verwezen worden naar de terreuraanslagen van 22 maart 2016, die in Brussel door aanhangers van de Islamitische Staat zijn gepleegd in de metro en op de luchthaven van de Belgische hoofdstad. Er kwamen 35 mensen om het leven en 340 raakten gewond. Het was de eerste aanslag van deze omvang in België, die een grote impact had op de Belgische samenleving en de politieke klasse. De solidariteit van de Spaanse regering en bevolking was groot en Spanje stelde onmiddellijk al zijn kennis en ervaring in de strijd tegen het terrorisme ter beschikking van België.

De COVID-19-pandemie vormde een nieuwe gemeenschappelijke uitdaging, waarbij beide landen, binnen de EU en op wereldschaal, blijk hebben moeten geven van dezelfde waarden van

vriendschap, solidariteit en samenwerking om de gevolgen te verzachten en doeltreffende behandelingen te vinden. Beide landen hebben uitgeblonken in verschillende onderzoeksprojecten om het virus te behandelen, zoals werd benadrukt in het door de Spaanse Ambassade in België georganiseerde webinar “Reacties op COVID-19: voorbeelden van oplossingen in België, Luxemburg en Spanje”, in april 2021. Het Amerikaanse biotechbedrijf Moderna is een partnerschap aangegaan met het Spaanse farmaceutische bedrijf Rovi in Madrid om zijn vaccin vanaf januari 2021 op grote schaal te produceren en te distribueren, terwijl de Pfizer-fabriek in Puurs (België) de eerste grote fase van de grootschalige productie en distributie van dit vaccin in heel Europa vanaf december 2020 op zich heeft genomen.

Dit werk is dus een dialoog tussen “Hispano-Belgen” van allerlei soorten, over ons verleden en ons heden, maar vooral over de toekomstperspectieven van diegenen onder ons die houden van en leven tussen de twee landen, waarvan de relatie een grote Europese geschiedenis van bijna vijf eeuwen vertegenwoordigt.

- De Belgische vorsten, vergezeld door de koning en koningin van Spanje, op de binnenplaats van de Infanterieacademie van Toledo. Februari 1921. [P. 12]*
- De koning en koningin van België en van Spanje aanwezig bij de oefeningen van de studenten van de infanterieacademie van Toledo. Februari 1921. [P. 13]*
- Belgisch en Spaans koningspaar op weg van het Noordstation naar het Koninklijk Paleis van Brussel. Mei 1923. [P. 14]*
- De Spaanse vorst legt een krans aan de voet van het monument van de Onbekende Soldaat in Brussel. Mei 1923. [P. 15]*
- Pau Casals en Koningin Elisabeth van België. Het Instituto Cervantes organiseerde in januari 2010 de tentoonstelling “Pau Casals en de ballinschap. 1939-1973”, die de nauwe banden van de Meester met België benadrukte. [P. 17]*
- Ambassadeur Cecilia Yuste spreekt met leerlingen van de ALCE groep in Brussel (2017). [P. 18]*
- Zaalopstelling van de tentoonstelling “Seeing double”, van Rita Martorell, in de culturele ruimte “Spain Arts & Science LAB in Belgium” van de Ambassade van Spanje, ingehuldigd in december 2017. Brussel, 2019. [P. 19]*
- Stedelijke muurschildering “Rostros - Mukha. Faces at a crossroad”, M.A. Belinchón “Belín” (Spanje) en W. Valenzuela (Filippijnen). Geproduceerd door de Ambassade van Spanje en Bozar voor de Azië-Europa Top. Brussel, oktober 2018. Momenteel tentoongesteld in de ASEM Foundation, Singapore. [P. 21] ■*

SPANJE EN BELGIË: GEDEELDE GESCHIEDENISSEN

—*De ontvoering van Europa, Pieter Paul Rubens, circa 1628. Prado Museum, Madrid. [P. 24-25]*

Beschouwingen over een atlas van Abraham Ortelius

—**LUIS FRANCISCO MARTÍNEZ MONTES**
Diplomaat en schrijver

Er zijn altijd excuses om naar Antwerpen terug te keren: de pittoreske gildehuizen die het historische centrum sieren, de levendige zondagsmarkt, de kwaliteit van het gastronomische aanbod en natuurlijk de uitstekende kunstgalerijen, zoals die gewijd aan het werk van Rubens of de Borgiaanse, verrassend en gelukkig willekeurige, collectie Mayer van den Bergh. Maar wat mij telkens weer naar de stad aan de oevers van de Schelde brengt, is niet zozeer het feit dat ik een van die bekende verleidingen vaak bezoek, waarvoor

milliers d'enfants d'origine espagnole de garder le contact avec la langue et la culture espagnoles, tout en développant l'intérêt pour tout ce qui a trait à l'Espagne dans les établissements scolaires belges qui les accueillent. Chaque année, plus de cinquante mille élèves belges en moyenne suivent des cours d'espagnol, tous niveaux confondus.

Dans le domaine scientifique, la CEBE (association de scientifiques espagnols en Belgique) a réalisé ces dernières années un travail important pour renforcer les liens entre nos deux pays, en intervenant notamment auprès des nouvelles générations de scientifiques.

L'esprit d'amitié et de solidarité qui unit l'Espagne et la Belgique trouve également son expression sur la scène internationale, où nous témoignons d'une vision et de positions communes sur des questions qui sont au cœur de l'agenda mondial : les droits humains, l'abolition de la peine de mort, la mise en œuvre de politiques de genre efficaces, la lutte contre la pauvreté ou encore l'urgence climatique. Nous nous devons ici d'évoquer les attentats

terroristes perpétrés le 22 mars 2016 par des partisans de l'organisation État islamique dans le métro et l'aéroport de Bruxelles, qui ont fait 35 morts et 340 blessés. C'était la première fois que la Belgique subissait une attaque d'une telle ampleur, et la société et la classe politique belges en ont été profondément ébranlées. La solidarité du Gouvernement et du peuple espagnol a été totale, et l'Espagne a immédiatement mis à la disposition de la Belgique toute son expertise en matière de lutte contre le terrorisme.

La pandémie de COVID-19 a supposé un nouveau défi commun. Au sein de l'UE et à l'échelle mondiale, nos deux pays ont dû mettre en avant ces valeurs d'amitié, de solidarité et de coopération qui sont les leurs afin d'atténuer les effets de la crise sanitaire et de trouver des traitements efficaces. Nos deux pays ont accompli un travail remarquable en conduisant différents projets de recherche pour le traitement du virus, comme l'illustre le webinaire organisé par l'ambassade d'Espagne en Belgique en avril 2021, intitulé « Réponses à la COVID-19 : exemples de solutions en Belgique, au Luxembourg et en Espagne ». La société de biotechnologie amé-

ricaine Moderna s'est associée à l'entreprise pharmaceutique espagnole Rovi pour la production et la distribution de son vaccin à grande échelle, tandis que l'usine Pfizer de Puurs, en Belgique, a organisé dès décembre 2020 la première phase de production et de distribution à grande échelle du vaccin dans toute l'Europe.

Dans ce livre, vous découvrirez un dialogue entre « Hispano-Belges » de tous horizons, sur notre passé, notre présent, mais aussi et surtout, sur les perspectives d'avenir qui s'offrent à ceux d'entre nous qui se sentent chez eux à la fois en Belgique et en Espagne grâce à la relation étroite entre nos pays et à une même appartenance solidaire à la « grande maison européenne », cette maison commune où, comme l'illustrent ces pages, nous ne cessons de nous retrouver depuis près de cinq siècles.

- LL.MM. le roi et la reine des Belges accompagnés de LL.MM. le roi et la reine d'Espagne dans la cour de l'Académie d'infanterie de Tolède. Février 1921. [P. 12]*
- Les souverains belges et espagnols assistent aux exercices des élèves de l'Académie d'infanterie de Tolède. Février 1921. [P. 13]*

- Les souverains belges et espagnols se rendent au Palais royal de Bruxelles depuis la gare du Nord. Mai 1923. [P. 14]*
- Le roi d'Espagne dépose une gerbe au pied du Monument au soldat inconnu à Bruxelles. Mai 1923. [P. 15]*
- Pau Casals et la reine Élisabeth de Belgique. L'exposition « Pau Casals et l'exil. 1939 - 1973 », organisée en janvier 2010 par l'Instituto Cervantes, a mis en valeur les liens étroits qui unissaient le Maestro à la Belgique. [P. 17]*
- L'ambadrice Cecilia Yuste échange avec des élèves du programme ALCE à Bruxelles (2017). [P. 18]*
- Salle de l'exposition « Seeing double », de Rita Martorell, au sein de l'espace culturel « Spain Arts & Science LAB in Belgium » inauguré à l'ambassade d'Espagne en décembre 2017. Bruxelles, 2019. [P. 19]*
- Peinture murale urbaine « Rostros - Mukha. Faces at a crossroads », M.A. Belinchón « Belín » (Espagne) et W. Valenzuela (Philippines). Produite par l'ambassade d'Espagne et le Bozar pour le sommet ASEM tenu à Bruxelles en octobre 2018. Actuellement exposée à la Fondation Asie-Europe de Singapour. [P. 21] ■*

ik, dat geef ik toe, ook wel ben bezweken, maar vooral een meer verborgen reden, reëel en figuurlijk.

Op een steenworp afstand van de populairste toeristische trekpleisters, na een klein labyrint van smalle straatjes te hebben doorkruist, vinden liefhebbers van gravures, cartografie en vooral van de geschiedenis van het boek op een afgelegen plein de ingang van het Museum Plantin-Moretus. Dit is het voormalige herenhuis en de drukkerij van Christophe Plantin, een Franse ondernemer die zich in het midden van de 16e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden vestigde. De originele platen en letters waarmee enkele van de emblematische werken van het vroege Europese humanisme werden gedrukt, worden binnenin nog steeds bewaard. In de zalen worden uitzonderlijke exemplaren tentoongesteld: de Biblia Regia, zo genoemd ter ere van Filips II; enkele van de eerste moderne handboeken en encyclopedieën op het gebied van anatomie, geneeskunde en natuurwetenschappen; de prachtige begrafenis praal van Karel V, weergegeven op een filmrol van twaalf meter; en de eerste atlas van de wereld, uitgewerkt door Abraham Ortelius, waarvan de eerste uitgave van 1570 dateert.

Ik geef toe dat ik mij urenlang heb verdiept in de Atlas van Ortelius, en dat zelfs de conciërges mij soms moesten waarschuwen dat het bijna sluitingstijd was. Naast de onbetwistbare wetenschappelijke waarde, de aantrekkelijke chromatische harmonie en de nieuwsgierigheid die wordt opgewekt door de afbeeldingen van zeemonsters en zeemeerminnen die het siert, zijn het de veelvuldige intellectuele en geopolitieke weerkaatsingen die mij altijd hebben gefascineerd en die mij er nu toe brengen enkele korte beschouwingen te schetsen over de betrekkingen tussen Spanje en België in de ruimere Europese context.

Abraham Ortelius werd in 1527 in Antwerpen geboren en was een leerling van de grote Mercator, uit wiens lange schaduw hij tevoorschijn kwam om een eigen carrière te beginnen als verlichter en samensteller van kaarten die door andere eminente cartografen waren vervaardigd. Het is waar dat hij ook enkele originele werken heeft gemaakt, resultaat van zijn reizen in de Noordelijke Nederlanden en aan de grenzen van het Heilige Roomse Rijk, maar het ontstaan van zijn faam was te danken aan de publicatie van het *Theatrum Orbis Terrarum*, wat de eigenlijke titel is van de Atlas, een collectieve onderneming

de tous et auxquelles, je l'avoue, j'ai aussi succombé : c'est une raison plus secrète et inaccessible, au propre comme au figuré.

Après avoir arpenté un petit labyrinthe de ruelles étroites, l'amateur de gravure, de cartographie et, surtout, d'histoire du livre, découvre, sur une place tranquille, en retrait des lieux les plus visités par les touristes, l'entrée du musée Plantin-Moretus. Installé dans ce qui fut la demeure et l'imprimerie de Christophe Plantin, un entrepreneur français établi dans les Pays-Bas méridionaux au milieu du XVIe siècle, il conserve en son intérieur les plaques et les caractères originaux qui ont permis d'imprimer certains des ouvrages emblématiques de l'humanisme européen naissant. Dans ses salles sont exposés des exemplaires absolument exceptionnels : la *Biblia Regia*, ainsi appelée en l'honneur de Philippe II ; certains des premiers manuels et encyclopédies modernes d'anatomie, de médecine et de sciences naturelles ; le magnifique et cinématographique convoi funèbre en l'honneur de Charles Quint, gravé et imprimé sur un rouleau de 12 mètres de long ; ou encore le premier atlas jamais publié, élaboré par Abraham Ortelius et dont la première édition date de 1570.

die tot stand kwam door de inbreng van auteurs met verschillende specialisaties en van verschillende geografische origine. Gelukkig voor Ortelius werd het *Theatrum* in de belangrijkste Europese steden verspreid door de beste drukker van die tijd, onze oude bekende Christophe Plantin. En het was juist door diens tussenkomst dat Ortelius bevriend raakte met de derde hoofdpersoon van ons verhaal: de polymaat uit Extremadura, Benito Arias Montano, de hofadviseur en bibliothecaris van Filips II en een van de meest gerenommeerde geleerden van zijn tijd.

Als bewonderaar van de Vlaamse kunst stelde Montano alles in het werk om hem bekend te maken aan het Hof en in Spaanse verlichte kringen, te beginnen met de vorst zelf en de voorzitter van de Raad van Indië, Juan de Ovando, beiden fervente verzamelaars van kaarten en precisie-instrumenten waarmee zij wilden bijdragen tot de meest diepgaande kennis en een beter bestuur van de overzeese gebieden van de Monarchie. Niet voor niets beschikte Spanje reeds vanaf het begin van de 16e eeuw over een uitstekende school van cartografen die verbonden waren aan het *Casa de Contratación* in Sevilla en la-

J'avoue être resté pendant des heures à observer l'atlas d'Ortelius, à tel point que les concierges ont parfois dû me rappeler à l'ordre et me prévenir que le musée allait fermer. Au-delà de son indéniable valeur scientifique, de son harmonie chromatique attrayante et de la curiosité que suscitent les images de monstres marins et de sirènes qui le décorent, ce sont les multiples résonances intellectuelles et géopolitiques de cet ouvrage qui m'ont toujours fasciné et qui m'incitent aujourd'hui à ébaucher quelques brèves réflexions concernant l'Espagne et la Belgique, et leurs relations dans le cadre plus large de l'Europe.

Abraham Ortelius est né à Anvers en 1527. Disciple du grand Mercator, il est ensuite sorti de l'ombre de son maître pour entamer sa propre carrière d'enlumineur et de compilateur de cartes réalisées par d'autres cartographes éminents. S'il est vrai qu'il a également réalisé quelques œuvres originales, fruit de ses voyages dans les Pays-Bas septentrionaux et aux frontières du Saint Empire romain germanique, c'est la publication du *Theatrum Orbis Terrarum* — tel est le véritable titre de l'atlas qui est à l'origine de sa réputation. Ortelius a eu la chance que cette œuvre collective, à laquelle ont contribué des

ter aan de Academie voor Wiskunde die in El Escorial was opgericht rond de architect Juan de Herrera. De symbiose tussen de Vlaamse technische vooruitgang en de informatie over de nieuwe overzeese werelden die de Spaanse zeevaarders en kosmografen uit de eerste hand hadden verworven, was een van de gelukkigste combinaties die het wetenschappelijk keerpunt van de 16e eeuw mogelijk maakten, een voorloper van de revolutie die zich in de volgende eeuw op alle kennisgebieden voltrok.

Zoals we hebben gezien, heeft de bewonderenswaardige Arias Montano een beslissende bijdrage geleverd aan de hierboven beschreven synthese. Hij was in 1568 door de Voorzichtige Koning (*Rey Prudente*) naar Antwerpen gezonden om de voorbereiding te coördineren van de zogenaamde Biblia Regia, die was opgevat als de opvolger van de Complutensische Polyglot Bijbel en al snel werd geprezen als het grootste filologische monument van die tijd. Niet toevallig werd de Bijbel gedrukt in de ateliers van Plantin, die, na op de rand van bankroet te hebben gestaan, een groot deel van zijn fortuin dankte aan zijn benoeming tot koninklijk drukker, een functie die in zijn geval het

auteurs aux spécialités et aux provenances géographiques variées, ait été distribuée dans les principales villes européennes par le meilleur imprimeur de l'époque : Christophe Plantin, dont nous avons déjà fait la connaissance. Et c'est justement par l'intermédiaire de Plantin qu'Ortelius s'est lié d'amitié avec le troisième protagoniste de notre histoire : Benito Arias Montano, un polymathe originaire d'Estrémadure, conseiller à la Cour, bibliothécaire de Philippe II et l'un des savants les plus renommés de son temps.

Arias Montano, grand admirateur de l'œuvre du cartographe flamand, a tout fait pour l'introduire à la Cour et dans les cercles éclairés espagnols. Il le fait connaître au monarque lui-même et au président du Conseil des Indes, Juan de Ovando, tous deux de grands collectionneurs de cartes et d'instruments de mesure avec lesquels ils aspiraient à élargir les savoirs et à mieux gouverner les territoires d'outre-mer du Royaume. D'ailleurs, l'Espagne disposait déjà d'une excellente école de cartographes associés dès le début du XVIe siècle à la *Casa de Contratación* de Séville et, plus tard, à l'Académie de mathématiques créée à l'Escorial autour de l'architecte Juan de Herrera. La symbiose entre les

L'ESPAGNE ET LA BELGIQUE : UNE HISTOIRE PARTAGÉE

—L'Enlèvement d'Europe, Pierre Paul Rubens, vers 1628, Musée du Prado, Madrid. [P. 24-25]

Réflexions à propos d'un Atlas d'Abraham Ortelius

—LUIS FRANCISCO MARTÍNEZ MONTES
Diplomate et écrivain

Toutes les excuses sont bonnes pour revenir à Anvers : les pittoresques maisons de guildes qui jalonnent le centre historique, le marché dominical animé, la qualité de l'offre gastronomique et, bien sûr, l'excellence des musées, comme celui consacré à l'œuvre de Rubens ou la collection Mayer van den Bergh, étonnamment arbitraire et par là-même heureusement baroque. Mais ce qui me pousse à revenir encore et toujours dans cette ville, située sur les rives de l'Escaut, ce n'est pas tant le plaisir de me laisser aller à ces tentations, bien connues

monopolie met zich meebracht op de productie en verkoop van religieuze werken die over het uitgestrekte grondgebied van de Spaanse monarchie werden verspreid. Het is de moeite waard dit feit te vermelden omdat enige geschiedschrijving, doordrenkt van ideologische en religieuze vooroordelen, de Spaanse hegemonie in de gebieden die vandaag België vormen, identificeren met een periode van ongediscrimineerde onderdrukking van de inwoners en met een intellectueel obscurantisme dat alleen verlicht wordt door de brandstapels van de inquisitie. De werkelijkheid is veel complexer, zonder natuurlijk het bestaan te ontkennen van dramatische episodes in de context van de burger- en confessionele oorlogen die de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden decennia lang hebben geteisterd.

Vaak wordt vergeten dat veel van de belangrijkste intellectuele en artistieke figuren die zich niet openlijk aan de zijde van de protestantse factie schaarden, ook al stonden sommigen privé sympathiek tegenover de Reformatie of pleitten zij voor meer religieuze verdraagzaamheid, Spaanse bescherming en zelfs beschermheerschap genoten. Het volstaat om, naast Plantin zelf, Justus Lipsius in herinnering

te brengen, een humanist in de lijn van Seneca die vandaag zijn naam geeft aan het gebouw van de Raad van de Europese Unie in Brussel, die de officiële adviseur en historiograaf van Filips II was; ook de anatoom Andreas Vesalius, lijfarts van Karel V en zijn zoon; en niet te vergeten Abraham Ortelius zelf, benoemd tot koninklijk cartograaf dankzij de aanbeveling van Arias Montano. Een ander paradigmatisch geval was Pieter Bruegel de Oude, een schilder die postuum werd ingelijfd door de aanhangers van de Zwarte Legende, die in zijn olieverfschilderijen felle kritiek willen zien op het beleid van Filips II in Vlaanderen, ondanks het feit dat er geen enkel bewijs is om een dergelijke beoordeling te ondersteunen. Integendeel, zijn schilderijen werden aangekocht en bewonderd door mensen die geen anti-Spaanse gevoelens koesterden, zoals kardinaal Antoine Perrenot de Granvelle en aartshertogin Isabella Clara Eugenia, regentes van de Nederlanden in opdracht van haar vader, koning Filips II. Bruegel profiteerde tijdens zijn leven ook van het mecenaat van vooraanstaande leden van de Vlaamse elite die erop vooruit gingen ten dienste van de Spaanse belangen en tijdens de woelige periode van opstand trouw bleven aan de monarchie, zoals

de familie van de belastingontvanger Nicolaes Jonghelinck, die enkele van de belangrijkste schilderijen van de kunstenaar bezat, waaronder de zogenaamde *Twaalf maanden* en de *Toren van Babel*.

De kracht van de clichés die tijdens de godsdienstoorlogen door de propagandisten van de verschillende partijen werden bedacht, en de belangstellende reactivering daarvan in latere perioden, hebben in hoge mate het bestaan, en het voortbestaan, van myriaden betrekkingen op alle gebieden tussen Spanje en de Vlaamse en Bourgondische gebieden die door keizer Karel V waren geërfd, grotendeels weten te verhullen. In feite kenden de verbindingen tussen de koninkrijken op het schiereiland en de Zuidelijke Nederlanden al een lange commerciële en artistieke traditie. De grote Duitse hispanist Carl Justi wijdde een van zijn laatste essays, gepubliceerd in 1913 in *La España Moderna*, aan de diepgaande invloed van de Vlaamse schilderkunst in het Spanje van de late Middeleeuwen. Daarin herinnert hij ons eraan dat rond 1428-29, tijdens het bewind van Johan II van Castilië, een Bourgondische ambassade onder leiding van de Sieur de Roubaix het Iberisch schiereiland bezocht, onder wie Jan van Eyck. Het raadselachtige

schilderij *De levensbron*, dat aan de werkplaats van de Vlaamse meester wordt toegeschreven en zich nu in het Prado bevindt, is een erfenis van die reis waarin we een perfect huwelijk kunnen zien tussen de verfijnde landschaps-, architectuur- en figuratietechniek die van Eyck en de zijnen tot stand brachten en de theologische bekommernissen van Castilië in die tijd. Anderzijds weten we dat Alfons V van Aragón enkele van zijn lievelingskunstenaars naar Vlaanderen stuurde, zoals Lluís Dalmau, om er wandtapijten te kopen en zich vertrouwd te maken met de schilderkunstige tendensen die er in het kader van de Noordelijke Renaissance werden ontwikkeld, en die door Erwin Panofsky zo goed werden bestudeerd.

De vroege uitwisseling van penselen ging gepaard met die van kooplieden. In 1330 openden de kooplieden en geldwisselaars van de Kroon van Aragón een bloeiend Consulaat in Brugge, het andere grote Vlaamse economische centrum, om hun belangen te behartigen, en de Castilianen, de grote leveranciers van wol, ijzer en olie aan de Europese markten, volgden al snel. Hun invloed werd zo groot dat de Bourgondische hertog Filips de Goede hen in 1414 het voorrecht van eigen magis-

avancées techniques flamandes et les informations sur les nouveaux mondes d'outre-mer acquises de première main par les navigateurs et les cosmographes espagnols s'est avérée être une belle réussite. Ce savant mélange est en effet à l'origine du tournant scientifique du XVIe siècle, lui-même précurseur de la révolution qui s'est opérée au siècle suivant dans tous les domaines de la connaissance.

Comme nous l'avons vu, Arias Montano, un humaniste remarquable, a contribué de manière décisive à la synthèse de ces savoirs. Il avait en effet été envoyé à Anvers en 1568 par Philippe II, le « roi prudent », pour coordonner la préparation de la *Biblia Regia*, destinée à succéder à la Bible polyglotte d'Alcalá, dite *Complutense*, et qui allait par la suite être saluée comme l'ouvrage philologique le plus important de son époque.

La Bible n'a pas été imprimée dans les ateliers de Plantin par hasard : celui-ci, qui avait été sur le point de faire faillite, devait une grande partie de sa fortune à sa nomination en tant qu'imprimeur royal, une fonction qui, en l'occurrence, impliquait le monopole sur la production et la vente d'ouvrages religieux distribués sur les vastes

territoires de la monarchie hispanique. Il me semble important de le souligner car certains travaux historiographiques, truffés de préjugés idéologiques et religieux, identifient l'hégémonie espagnole sur les territoires qui constituent aujourd'hui la Belgique à une période marquée par la répression aveugle et l'obscurantisme intellectuel, où la seule lumière qui brillait était celle des bûchers de l'Inquisition. La réalité est autrement plus complexe, même s'il n'est évidemment pas question ici de nier les épisodes dramatiques survenus dans le contexte des guerres civiles et religieuses qui ont ravagé les Pays-Bas septentrionaux et méridionaux pendant des décennies.

On oublie souvent que de nombreuses personnalités intellectuelles et artistiques de premier plan qui ne se sont pas ouvertement rangées du côté de la faction protestante, même si certaines sympathisaient en privé avec les postulats de la Réforme ou étaient favorables à une plus grande tolérance religieuse, ont bénéficié de la protection et même du mécénat hispaniques. Ce fut le cas de Plantin mais aussi de Juste Lipse (Justus Lipsius), humaniste adepte du sénéquisme qui donne aujourd'hui son nom au bâtiment du Conseil

de l'Union européenne à Bruxelles et qui fut conseiller et historiographe officiel de Philippe II. C'est également le cas de l'anatomiste André Vésale, médecin personnel de Charles Quint et de son fils. Sans oublier Abraham Ortelius lui-même, nommé cartographe royal grâce à la recommandation d'Arias Montano. Le cas de Pieter Bruegel l'Ancien est également représentatif : un peintre enrôlé à titre posthume par les promoteurs de la Légende noire, qui voient dans son œuvre une critique féroce de la politique de Philippe II en Flandre, alors qu'il n'existe aucune preuve pour étayer cette thèse. Au contraire, ses tableaux ont été possédés et admirés par des personnalités qui sont au-dessus de tout soupçon d'anti-hispanisme, comme le cardinal Antonio Perrenot de Granvela ou l'archiduchesse Isabelle-Claire-Eugénie, désignée par son père, le roi Philippe II, pour gouverner les Pays-Bas. Bruegel a également bénéficié de son vivant du mécénat de membres éminents de l'élite flamande qui ont prospéré en servant les intérêts espagnols et qui sont restés fidèles à la monarchie pendant la longue période tumultueuse de révoltes, comme la famille du collecteur d'impôts Nicolaes Jonghelinck, qui

possédait certains des tableaux les plus importants de l'artiste, notamment la *Tour de Babel* et les œuvres du « Cycle des Saisons ».

La force des clichés inventés pendant les conflits religieux par les propagandistes des différents camps, et leur réactivation intéressée à des époques ultérieures, a réussi, dans une large mesure, à masquer l'existence et la persistance d'une myriade de relations de tous ordres entre l'Espagne et les territoires flamands et bourguignons hérités par l'empereur Charles Quint. D'ailleurs, les liens entre les royaumes péninsulaires et les Pays-Bas méridionaux étaient déjà forts d'une longue tradition commerciale et artistique. Le grand hispaniste allemand Carl Justi a consacré l'un de ses derniers essais, publié en 1913 dans *La España Moderna*, à la profonde influence de la peinture flamande dans l'Espagne de la fin du Moyen Âge. Il y rappelle que vers 1428-29, sous le règne de Jean II de Castille, une délégation bourguignonne menée par le Sieur de Roubaix et dont faisait partie Jan van Eyck a visité la péninsule ibérique. *La Fontaine de la Grâce*, un énigmatique tableau attribué à l'atelier du maître flamand et aujourd'hui conservé au Prado, est un héritage de ce voyage. On peut y observer un mariage parfait entre la

traten verleende. Tijdens de eerste helft van de 15e eeuw hadden bijna alle Castiliaanse handelsdynastieën, met name die van Burgos en Medina del Campo, filialen opgericht in het Venetië van het Noorden, dat een van de belangrijkste knooppunten was geworden voor de aanvoer naar Noord-Europa van producten uit het Middellandse-Zeegebied en uit de gebieden aan de overkant van de Atlantische Oceaan die sinds kort toegankelijk zijn voor het Westen als gevolg van de formidabele opening van Iberische naties. Sommige van deze in Brugge gewortelde families verwierven een dusdanige bekendheid dat zij zich zonder enige twijfel voor het nageslacht lieten portretteren, alsof het koningen of edelen waren. Zie bijvoorbeeld de prachtige panelen waarop de families Pardo en López Gallo in al hun pracht zijn afgebeeld en die nu te zien zijn in het Groeningemuseum in de Belgische stad.

Met de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden tot de bezittingen van Karel V, werd er een andere dimensie van buitengewone omvang toegevoegd aan de hierboven vermelde artistieke en commerciële betrekkingen. Eerst hun integratie in het Heilige Roomse Rijk en vervolgens, na de dubbele troonsafstand van Karel V in 1555 en 1556, in de Spaanse

Monarchie, zorgde ervoor dat de Vlaamse en Franstalige provincies van het huidige België deel uit maakten van de eerste echt globale moderne geopolitieke constructie. De gevolgen van dit feit voor het geleidelijke ontstaan van een Belgische identiteit, alsook voor de betrekkingen tussen België en Spanje tot op heden, zijn goed bestudeerd in de bijdrage van professor Werner Thomas aan dit boek en ik zal er hier niet verder op ingaan. Echter wil ik hier graag de aandacht vestigen op andere, wellicht meer verwaarloosde of verkeerd begrepen aspecten van hetzelfde verschijnsel in de geopolitieke en intellectuele sfeer.

In het bewustzijn van veel Spanjaarden, en in de dominante geschiedschrijving van Noord-Atlantische oorsprong, wordt de betrokkenheid van Spanje bij de Nederlanden in de vroegmoderne periode geassocieerd met het verlies van levens en rijkdom zonder duidelijke winst; denk maar aan het beroemde gezegde onder de soldaten van de Tercios: “in Spanje heb ik mijn natuur, in Italië mijn geluk en in Vlaanderen mijn graf”. In sommige opvattingen “van de generatie van 98” was het Europese beleid van de Habsburgers zelfs de oorzaak van een tragische afwijking, of waanbeeld, van wat de “normale” loop van de

Spaanse historische ontwikkeling had moeten zijn – het is te zeggen, van zijn strikte Amerikaanse, mediterrane en Afrikaanse roeping – naar verluidt opgeofferd in het streven naar ijdele dynastieke ambities en geofferd op het altaar van religieus rigorisme. In andere essays ben ik zo vrij geweest het niet eens te zijn met deze nog steeds overheersende visie, waarbij ik mij baseer op een louter geopolitieke berekening die in de huidige analyses meestal over het hoofd wordt gezien. In vereenvoudigde vorm: indien Spanje niet politiek en militair aanwezig was geweest op het Centraal-Europese toneel en de opkomende Engelse, Nederlandse en Franse macht niet naar hen had afgeleid, zou elk van deze drie rivalen, afzonderlijk of gezamenlijk, vrij spel hebben gehad om hun krachten en ambities reeds in het laatste derde deel van de 16e eeuw te concentreren op de zenuwcentra van het Spaanse rijk in Amerika en Azië. Dit zou de transoceanische communicatienetwerken verstoren die voor Spanje van groot belang waren¹. Als we vandaag de

¹ Martínez Montes, Luis Francisco, *A Game at Chess. The Grand Strategy of the Spanish Empire and Other Essays about the Early Hispanic World*. Madrid: Global Square Editorial, 2020.

dag bedenken dat de mondiale uitstraling van Spanje in hoge mate te danken is aan het bestaan van een Spaanssprekende gemeenschap van meer dan 500 miljoen mensen, dan volstaat het te bedenken dat zij in haar oorsprong zou zijn ingeperkt als zij zou zijn blootgesteld aan de ongebreidelde aanvallen van de Noord-Atlantische mogendheden. In plaats daarvan, en afgezien van sporadische invallen in de periferie of de toevallige verovering van een galjoen in de Atlantische Oceaan of de Stille Oceaan, slaagden noch de Engelsen, noch de Nederlanders, noch de Fransen erin de Amerikaanse onderkoningrijken of de Filippijnen in te nemen, verward als zij waren in hun eigen gevechten en altijd bedreigd in hun achterhoede door de Spaanse macht waarvan het grondgebied zich uitstrekte van Italië tot Vlaanderen. Om het bekende argument van Paul Kennedy in zijn klassieker *The Rise and Fall of the Great Powers* om te keren: de veerkracht van de Spaanse monarchie als wereldmacht gedurende meerdere eeuwen was ook, en misschien wel vooral, te danken aan haar vaak onderschatte vermogen om op meerdere fronten aanwezig te zijn, ook op het Europese front. De verdediging van Vlaanderen

technique raffinée du paysage, de l'architecture et de la figuration réalisée par Van Eyck et son atelier, et les préoccupations théologiques de la Castille de l'époque. À l'inverse, nous savons qu'Alphonse V d'Aragon a envoyé certains de ses artistes favoris en Flandre, comme Lluís Dalmau, pour acquérir des tapisseries et se familiariser avec les courants picturaux qui s'y développaient dans le contexte de la Renaissance nordique, si bien étudiée par Erwin Panofsky.

Parallèlement aux échanges précoces de pinceaux, les échanges de marchandises ont pris leur essor. En 1330, les marchands et les changeurs de la Couronne d'Aragon ont ouvert un consulat florissant à Bruges, l'autre grand centre économique flamand, pour représenter leurs intérêts. Les Castillans, grands fournisseurs de laine, de fer et d'huile pour les marchés européens, ont rapidement fait de même. Leur influence devint si notable que le duc bourguignon Philippe le Bon leur accorda le privilège d'avoir leurs propres magistrats en 1414. Pendant la première moitié du XVe siècle, presque toutes les dynasties mercantiles castillanes, en particulier celles de Burgos et de Medina del Campo, avaient établi des succursales dans la Venise du Nord, qui

était devenue l'une des principales plaques tournantes pour l'acheminement vers le nord de l'Europe des produits en provenance de la Méditerranée et des territoires d'outre-Atlantique récemment accessibles en Occident suite à la formidable ouverture des nations ibériques. Certaines de ces familles établies de longue date à Bruges ont atteint une telle notoriété qu'elles n'ont pas hésité à se faire portraiturer pour la postérité, à la manière des rois ou des nobles. Voyez, par exemple, les magnifiques tableaux représentant les familles Pardo et López Gallo dans toute leur splendeur, actuellement exposés au musée Groeninge de Bruges.

Avec l'incorporation des Pays-Bas méridionaux aux possessions de Charles Quint, une autre dimension d'une ampleur extraordinaire s'ajoute aux relations artistiques et commerciales intenses évoquée plus haut. Leur intégration au Saint-Empire romain germanique, dans un premier temps, puis au royaume d'Espagne, après la double abdication de Charles Quint en 1555 et 1556, ont permis aux provinces flamandes et francophones de l'actuelle Belgique de faire partie de la première construction géopolitique mo-

derne d'envergure véritablement mondiale. Les répercussions de ce fait historique sur l'émergence progressive d'une identité belge, ainsi que sur les relations entre la Belgique et l'Espagne jusqu'à nos jours, sont parfaitement étudiées par le professeur Werner Thomas dans cet ouvrage et je ne m'y attarderai donc pas. Cependant, je souhaiterais mettre en lumière d'autres aspects, sans doute plus négligés, ou mal interprétés, du même phénomène dans les sphères géopolitique et intellectuelle.

Dans l'esprit de nombreux Espagnols, et dans l'historiographie dominante d'origine nord-atlantique, l'implication de l'Espagne dans les Pays-Bas au début de l'époque moderne est associée à la perte de vies et de richesses sans profit apparent. En témoigne le célèbre dicton des soldats des Tercios : « L'Espagne, ma nature, l'Italie, ma bonne aventure, les Flandres, ma sépulture ». Dans certaines interprétations espagnoles issues de la « génération de 1898 », la politique européenne des Habsbourg aurait même été à l'origine d'une déviation tragique, voire délirante, de ce qui aurait dû être le cours « normal » du développement historique espagnol — c'est-à-dire de

sa stricte vocation américaine, méditerranéenne et africaine –, prétendument bradé au profit de vaines ambitions dynastiques et sacrifié sur l'autel du rigorisme religieux. Dans d'autres essais, je me suis permis de m'inscrire en faux contre cette vision encore dominante, en me fondant sur un simple calcul géopolitique généralement négligé dans les analyses ordinaires. Pour simplifier : si l'Espagne n'avait pas été présente politiquement et militairement sur les théâtres d'Europe centrale et si elle n'avait pas de la sorte maintenu l'attention de ses rivaux émergents (les Anglais, les Hollandais et les Français) vis-à-vis de ces régions, ceux-ci auraient eu le champ libre pour orienter leurs forces et leurs ambitions vers les centres névralgiques de l'empire espagnol en Amérique et en Asie dès le dernier tiers du XVIe siècle, ensemble ou séparément. Cela aurait eu pour conséquence de mettre à mal les réseaux de communication transocéaniques qui étaient absolument vitaux pour l'Espagne¹. Si l'on

¹ Martínez Montes, Luis Francisco, *A Game at Chess. The Grand Strategy of the Spanish Empire and Other Essays about the Early Hispanic World*. Madrid, Global Square Editorial, 2020.

en de voortdurende campagnes in andere continentale gebieden zijn daarom, ondanks hun kosten, alleen begrijpelijk in het licht van hun innige verstrengeling met de strategische belangen van een wereldrijk van een verbazingwekkende duurzaamheid en meetbaar succes in vergelijking met soortgelijke Europese ervaringen sinds de vroege Nieuwe Tijd. Verre van een misrekening of een zinloze obsessie, vanuit het oogpunt van de Realpolitik was de volharding van Spanje in het handhaven van zijn posities in het hart van het continent een van de hoekstenen waarop een lange cyclus van protagonisme in Europese en werelddangelegenheden was gebouwd, van het einde van de 15e eeuw tot het begin van de 19e eeuw.

Naast de geopolitieke dimensie is er ook een intellectuele dimensie, die mij terugbrengt naar de atlas van Abraham Ortelius. Een van zijn bekendste kaarten, die aan het begin van deze regels werd genoemd, toont Europa in het zevende decennium van de 16e eeuw. De gematigd oplettende waarnemer zal twee zaken kunnen opmerken die onmiddellijk in het oog springen. Enerzijds is het dankzij het bekwame gebruik van kleuren en de doordachte gra-

datie van hun tinten gemakkelijk te herkennen welke vandaag de dag nog steeds de belangrijkste Europese politieke subjecten vormen, ook al hadden zij in die tijd nog niet de status van natie-staten bereikt en hun grenzen niet precies samenvielen met de huidige. Anderzijds, en dit is slechts schijnbaar in tegenspraak met het vorige element, wordt West-Europa duidelijk opgevat als een eenheid, niet enkel geografisch maar ook van betekenis, in het zuiden duidelijk begrensd door de Middellandse Zee en de nabijheid van Afrika, terwijl het immense gebied in het oosten, dat Asiae Pars wordt genoemd, zijn oostelijke grenzen bepaalt, en zich in het westen volledig opent op de Atlantische Oceaan, waar een schip het hoogtepunt van de “eeuw van ontdekkingen” symboliseert. Vanuit mijn standpunt, is de harmonie, en niet de ondergeschiktheid, tussen de delen en het geheel dat Europa, de erkenning van zijn bijzonderheid en de plaatsing ervan op een wereldkaart die representatief is voor de bekende wereld, enkele van de belangrijkste intellectuele bijdragen van de Atlas, een visuele transcriptie van de geboorte van een Europees bewustzijn dat openstaat voor de wereld, althans

onder de beste Spaans-Belgische intellectuele elites van de vroege moderniteit. De drie personages die in deze bladzijden aan bod kwamen – Plantin, Ortelius en Arias Montano – zijn voorbeelden van die Europese republiek van de geest die altijd latent aanwezig is, en soms volledig werkzaam, en die altijd de conflicten overleeft en overwint die worden uitgelokt door de religieuze of ideologische tegenstellingen van elk tijdperk.

—*Europa in Theatrum Orbis Terrarum van Abraham Ortelius, editie van 1571. Ortelius werd aangesteld als cartograaf van koning Filips II in 1575 dankzij de interventie van de humanist Benito Arias Montano. [P. 27]*
 —*Polyglot Bijbel, uitgegeven door Benito Arias Montano en gedrukt in Antwerpen door Christophe Plantin in 1571. [P. 28]*
 —*Binnentuin van het Museum Plantin-Moretus, in Antwerpen. [P. 29]*
 —*Juan López Gallo en zijn kinderen, door Pieter Pourbus, 1568. Groeningemuseum Brugge. [P. 30]*
 —*De val der opstandige engelen, Pieter Bruegel de Oude, 1562. [P. 33]*
 —*De wereld gekend in 1570, zoals die voorgesteld werd in de Atlas van Abraham Ortelius. [P. 34-35] ■*

Het vergeten verleden van Spanje en België

WERNER THOMAS

Hoogleraar Iberische en Ibero-Amerikaanse geschiedenis, Katholieke Universiteit van Leuven (KU Leuven)

In de loop van donderdag 11 augustus 1695 maakte een enorm Frans leger aanstalten om zich te installeren op de hoogten van Anderlecht. Het was naar daar afgezakt met slechts één doel: de vernietiging van Brussel, hoofdstad van de Spaanse Nederlanden. Zonnekoning Lodewijk XIV had van zijn legerleiders immers wraak geëist voor het nakende verlies van Namen. Dat hij daarbij bevel gaf tot wat zelfs in die tijd beschouwd werd als een oorlogsmisdaad – het beschieten van weerloze, onschuldige burgers en het vernietigen van hun bezittingen – deerde hem niet. Twee dagen later begon het bombardement. Drie etmalen lang werd de stad met brandende kogels in puin geschoten, met de toren van het stadhuis als mikpunt. Omdat de Fransen een – onuitvoerbaar – ultimatum hadden gesteld, waren de meeste inwoners naar de hoogte van de

considère aujourd’hui que le rayonnement mondial de l’Espagne est dû, dans une large mesure, à l’existence d’une communauté hispanophone de plus de 500 millions de personnes, il suffit de penser que celle-ci aurait été attaquée dans ses fondements même si elle avait été exposée aux assauts effrénés des puissances de l’Atlantique Nord. Au lieu de cela, et à l’exception d’incursions sporadiques dans sa périphérie ou de la capture fortuite d’un galion dans l’Atlantique ou le Pacifique, ni les Anglais, ni les Hollandais, ni les Français ne sont parvenus à s’emparer des vice-royautés américaines ou des Philippines, plongés qu’ils étaient dans leurs propres batailles et toujours menacés à l’arrière-garde par la puissance espagnole dont le territoire s’étendait de l’Italie aux Flandres. En renversant l’argument bien connu de Paul Kennedy dans le classique *Naissance et déclin des grandes puissances*, la résilience multiséculaire de la monarchie espagnole en tant que puissance mondiale est aussi et, sans doute, essentiellement due à sa capacité, souvent sous-estimée, d’avoir été présente sur plusieurs fronts, y compris le front européen. La défense des Flandres et les campagnes continues sur d’autres théâtres

continentaux, malgré leurs coûts, ne peuvent se comprendre que si l’on tient compte de leur imbrication intime avec les intérêts stratégiques d’un empire mondial d’une étonnante durabilité et d’un succès qui peut être mesuré à l’aune des expériences européennes comparables menées depuis le début de l’époque moderne. Loin d’être une erreur de calcul ou le fruit d’une obstination insensée, du point de vue de la *realpolitik*, la présence de l’Espagne au cœur du continent a été fondamentale et lui a permis de jouer un rôle de choix au sein des affaires européennes et mondiales, une place qu’elle a occupée, ne l’oublions pas, de la fin du XVIe siècle au début du XIXe siècle.

À la dimension géopolitique s’ajoute la dimension intellectuelle, et c’est dans ce cadre que s’inscrit l’atlas d’Abraham Ortelius. L’une des cartes les plus connues de cet atlas, dont la photo illustre le début de ce texte, représente l’Europe dans la septième décennie du XVIIe siècle. Deux éléments caractéristiques retiendront très vite l’intérêt d’un observateur relativement attentif. D’une part, grâce à la savante utilisation des couleurs et la gradation réfléchie de leurs nuances, il est facile d’identifier ceux qui constituent, encore aujourd’hui, les princi-

paux sujets politiques européens, bien qu’ils n’aient pas encore atteint à l’époque la nature d’États-nations et que leurs frontières d’alors ne coïncident pas exactement avec les frontières actuelles. D’autre part, et cela n’est contradictoire avec l’élément précédent qu’en apparence, l’Europe occidentale est clairement conçue comme une unité géographique, mais aussi comme une unité de sens, nettement délimitée au sud par la Méditerranée et la proximité de l’Afrique tandis que l’immense région qui s’étend à l’est – désignée comme *Asiae Pars* – définit ses frontières orientales et qu’à l’ouest, elle s’ouvre pleinement sur l’océan Atlantique où un navire symbolise l’apogée de l’« âge des découvertes ». De mon point de vue, les principaux apports intellectuels de l’atlas sont donc les suivants : l’harmonie, et non la subordination, entre les différentes parties de ce tout que forme l’Europe ; la reconnaissance de la singularité de ce continent ; et l’insertion de la région dans un atlas représentant tous les territoires connus alors. Il s’agit d’une transcription visuelle de la naissance d’une conscience européenne ouverte au monde, du moins parmi les meilleures élites intellectuelles hispano-belges de la première modernité. Les trois

personnalités évoquées dans cet article – Plantin, Ortelius et Arias Montano – sont de parfaits exemples de cette république européenne de l’esprit, toujours latente et par moments pleinement effective, qui survit de par les siècles et surmonte les conflits provoqués par les dissensions religieuses ou idéologiques de chaque époque.

—« *L’Europe* », *Theatrum Orbis Terrarum, Abraham Ortelius, édition de 1571, Musée Plantin-Moretus, Anvers. Ortelius est nommé cartographe du roi Philippe II en 1575 grâce à l’entremise de l’humaniste Benito Arias Montano. [P. 27]*
 —*Bible polyglotte éditée par Benito Arias Montano et imprimée à Anvers par Christophe Plantin en 1571. [P. 28]*
 —*Intérieur de Musée Plantin-Moretus, Anvers. [P. 29]*
 —*Cour intérieure du Musée Plantin-Moretus, Anvers. [P. 29]*
 —*Juan López Gallo et ses fils, par Peter Pourbus, 1568, Musée Groeninge, Bruges. [P. 30]*
 —*La chute des anges rebelles, Pieter Bruegel l’Ancien, 1562. [P. 33]*
 —*Le monde connu en 1570, tel que représenté dans l’atlas d’Abraham Ortelius. [P. 34-35] ■*

Koudenberg gevlucht en bleef het aantal slachtoffers beperkt. Ze zagen wel hoe de benedenstad volledig in as werd gelegd. De totale vernieling van het stadscentrum lokte in heel Europa protest uit, en gaf zelfs aanleiding tot een sarcastisch schotschrift aan het adres van de koning: de *Lettre de Lucifer à la France*, waarin hij door de duivel gefeliciteerd werd voor deze barbaarse terreurdaad.

De Brusselaars namen op weergaloze manier wraak op de Franzen. Op enkele jaren tijd bouwden ze de Grote Markt opnieuw op en maakten er het architectonische pareltje van dat vandaag beschouwd wordt als een van de mooiste pleinen in Europa. Zelfs in het Frankrijk van Lodewijk XIV kende het zijn gelijke niet. In de hoek van de markt, aan het begin van de Boterstraat, waren het de bakkers die hun gildehuis uit zijn as deden verrijzen. Terugdenkend aan de sympathieke manier waarop de Zonnekoning tijdens talloze voorgaande oorlogen geprobeerd had de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk in te lijven, staken ze daarbij een duidelijke middenvinger op in de richting van Versailles: pal in het midden van de voorgevel plaatsten ze het borstbeeld van Karel II, koning van Spanje, ingezwo-

ren hertog van Brabant en dus legitiem vorst van de Zuidelijke Nederlanden. Ze omgaven zijn beeld met een laurierkrans, banieren, trofeeën, kanonslopen, krijgsgevangenen en een lofdicht, brachten op de eerste verdieping vier medaillons aan met de hoofden van Romeinse keizers die allemaal een band hadden met Spanje – Marcus Aurelius, Decius, Trajanus en Nerva – en bekroonden het gebouw met een beeld van de Faam die de loftrumpet over de koning afsteekt. Alsof dit alles nog niet genoeg was, noemden ze hun gildehuis ook naar hun vorst: *Den Coninck van Spaengien*.

VERGETEN LOYAUTEIT

De keuze van de Brusselse bakkers was, hoewel logisch, toch ook opmerkelijk: op het ogenblik van de werkzaamheden was het immers al jaren duidelijk dat Karel II kinderloos zou blijven en de heerschappij van de Spaanse Habsburgers over de Nederlanden binnen afzienbare tijd zou aflopen. Wanneer dat einde zou komen, wisten de bakkers in 1697, toen ze de bouw van hun gildehuis begonnen, natuurlijk nog niet, maar dat is niet het punt. Relevanter is dat, eerder dan ervoor te

opteren om een mogelijke toekomstige heerser – Lodewijk had bij de Vrede van Rijswijk grote toegevingen gedaan omdat hij ervan uitging dat de Spaanse erfenis na de dood van Karel toch in zijn schoot zou belanden – niet nodeloos voor het hoofd te stoten, ze er juist voor kozen om hun loyaliteit tegenover Frankrijks aartsvijand extra in de verf te zetten.

De actie van de Brusselse bakkers botst met het algemene beeld dat in de populaire literatuur nog steeds bestaat van de Spaanse periode uit Belgische geschiedenis. Die tijd wordt meestal in verband gebracht met de hatelijke Filips II, Willem van Oranje en de Opstand, het meedogenloze bestuur van de hertog van Alva, de plunderingen van Spaanse soldaten en, vanzelfsprekend, de brandstapels van de Spaanse Inquisitie, hoewel die zelfs nooit in de Nederlanden actief was. Dit beeld van een bruto en onderdrukkend Spanje tegenover een vrijheidslievend en tolerant Nederland ontstond al tijdens de Opstand, die overigens begon als een burgeroorlog en pas na enkele jaren uitmondde in een onafhankelijkheidsoorlog. Het was het resultaat van een negatieve publiciteitscampagne die de geschiedenis zou ingaan als de ‘Zwarte Legende’, de

mythe dat alle Spanjaarden ultrakatholieke dwingelanden, ketterhaters, wreedaards en volkenmoordenaars – in de Nederlanden zowel als in Amerika – waren, en dat de Spaanse koning enkel uit was op de wereldheerschappij en de triomf van het katholicisme. Via tienduizenden pamfletten en gravures in talloze talen verspreidden de veelal protestantse vijanden van Spanje deze mythe met behulp van de boekdrukkunst over heel Europa. In de eeuwen nadien werd ze opgerakeld telkens het Spanjes tegenstanders goed uitkwam.

Vandaag wordt al snel aangenomen dat er een rechte lijn te trekken valt tussen het ontstaan van dit negatieve Spanjebeeld in de zestiende eeuw en de hedendaagse visie op het Spaanse verleden. Niets is minder waar. Lang voor de Brusselse bakkers hun bouwplannen verwezenlijkten, hadden de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden zich opnieuw met het Spaanse regime verzoend. Daar zijn veel tekenen van terug te vinden. Wanneer in 1598 Filips II, in een poging om een einde te maken aan de Opstand, de Nederlanden niet aan zijn zoon, maar aan zijn dochter Isabella vererfde met de bedoeling een onafhankelijke staat te creëren en een hereniging met de opstandige

L'Espagne et la Belgique : un passé oublié

_WERNER THOMAS

Professeur titulaire d'histoire de l'Espagne et de l'Amérique hispanique KU Leuven

Le jeudi 11 août 1695, une armée gigantesque s'apprête à installer son campement sur les hauteurs d'Anderlecht. Les troupes françaises sont venues dans un seul but : détruire Bruxelles, la capitale des Pays-Bas espagnols. Louis XIV, le Roi-Soleil, a donné l'ordre à ses maréchaux de venger la perte imminente de Namur. Il n'a aucun scrupule à ordonner ce qui, déjà à l'époque, est considéré comme un crime de guerre, à savoir tirer sur des civils innocents et sans défense, et détruire leurs biens. Deux jours plus tard, le bombardement commence. Trois jours durant, avec la flèche de l'hôtel de ville en point de mire, les boulets rouges pleuvent sur la ville et la réduisent en cendres. Suite à l'ultimatum lancé par les Français, qui n'a pas abouti, la plupart des habitants se sont réfugiés sur la colline du Couden-

berg et le nombre des victimes est donc limité. Mais les Bruxellois voient comment la partie basse de leur ville est ensevelie sous les décombres. La destruction totale du centre de Bruxelles soulève des protestations dans toute l'Europe et donne même lieu à un pamphlet adressé à Louis XIV, la *Lettre de Lucifer à la France*, dans lequel le diable félicite le roi pour l'horreur barbare de son acte.

Les Bruxellois se vengeront des Français d'une manière unique. En quelques années, ils reconstruisent la Grand-Place et en font un joyau d'architecture. Cette place, aujourd'hui considérée comme l'une des plus belles d'Europe, n'a alors nulle pareille, même dans la France de Louis XIV. À l'angle du marché, à l'endroit où commence la rue au Beurre, les boulangers de Bruxelles font renaître de ses cendres la maison de leur corporation. Se remémorant la cordialité avec laquelle le Roi-Soleil a tenté d'annexer les Pays-Bas méridionaux à la France au cours d'innombrables guerres, ils adressent sans ambages un bras d'honneur à Versailles en plaçant au centre même de la façade le buste de Charles II d'Espagne, sacré duc de Brabant et, par conséquent, souverain légitime des Pays-Bas du Sud. La sculpture est

entourée d'une couronne de lauriers, d'étendards, de trophées, de boulets de canon, de prisonniers de guerre et d'un poème d'éloge. Le premier étage du bâtiment est orné de médaillons à l'effigie d'empereurs romains ayant un lien avec l'Espagne – Marc Aurèle, Dèce, Trajan et Nerva –, et au sommet de l'édifice se dresse une statue de la Renommée qui chante les louanges du monarque. Et pour couronner le tout, les boulangers donnent au siège de leur corporation le nom de leur souverain : *Den Coninck van Spaengien* (« Le Roy d'Espagne »).

UNE LOYAUTÉ OUBLIÉE

Quoique logique, le choix des boulangers bruxellois n'est pas moins remarquable : à l'époque des travaux, il est clair depuis longtemps que Charles II n'aura pas d'enfants et que le règne des Habsbourg espagnols sur les Pays-Bas touchera bientôt à sa fin. Lorsque les boulangers de 1697 commencent à construire la maison de leur corporation, ils ne savent pas encore à quel moment cette fin se produira, mais là n'est pas la question. Ce qui est intéressant, c'est que, au lieu de choisir d'éviter d'offenser un futur souverain éventuel –

Louis a fait d'importantes concessions lors de la Paix de Rijswijk, car il suppose que l'héritage espagnol tombera entre ses mains à la mort de Charles –, ils ont préféré afficher leur loyauté à l'égard de l'ennemi juré de la France.

L'action des boulangers de Bruxelles contredit la vision générale qui perdure dans la littérature populaire concernant la période espagnole de l'histoire belge. Celle-ci est généralement associée à l'abominable Philippe II, à Guillaume d'Orange et à la Révolte, à la cruauté du duc d'Albe, au sac perpétré par les soldats espagnols et, bien entendu, aux bûchers de l'Inquisition, même si celle-ci n'a jamais été active aux Pays-Bas. Cette image d'une Espagne brutale et tyrannique face à des Pays-Bas tolérants et épris de liberté est née précisément pendant la Révolte, qui, cela dit, a commencé comme une guerre civile et ne s'est transformée en guerre d'indépendance qu'au bout de quelques années. Elle est le fruit d'une campagne publicitaire négative, qui passera à l'histoire sous le nom de « Légende noire », le mythe selon lequel les Espagnols étaient tous des fanatiques ultra-catholiques, des persécuteurs d'hérétiques et d'épouvantables génocidaires – aussi bien

gewesten mogelijk te maken, was het de Staten-Generaal in Brussel, zowat de volksvertegenwoordiging van die tijd, die er bij de koning op aandrong om ten minste zijn leger ter plaatse te laten als garantie tegen de Hollandse vijandigheid en de Franse agressie. Toen twee jaar later Maurits van Nassau het land binnenviel en hoopte dat hij overal als bevrijder triomfantelijk zou worden ingehaald, werd hij vrijwel meteen met zijn neus op de nieuwe realiteit gedrukt: de inwoners van de zuidelijke provincies moesten hem niet, en hun steden sloten een voor een hun poorten voor zijn leger. Meteen na zijn inval maakten de Staten van Vlaanderen, de regionale volksvertegenwoordiging van het graafschap, enorme sommen geld vrij om Oostende te belegeren, dat nog steeds in handen van de Republiek was en van waaruit het Staatse garnizoen het land van zijn Vlaamse 'broeders' plunderde en brandschatte. Al in 1616 zwoeren de zuidelijke provincies trouw aan de Spaanse koning, die na de dood van de aartshertogen opnieuw hun vorst zou zijn, en toen het in 1621 zover was, brak er geen algemene opstand uit. Wanneer in 1632 een groep ontevreden edelen tegen de koning samenzwoer, vonden ze evenmin steun bij de bevolking. Later

op de eeuw, in de jaren 1680, organiseerden tal van steden herdenkingen en feesten om de overwinning op de opstandelingen honderd jaar eerder te vieren. In Antwerpen werd in 1685 de verovering – niet de val – van de stad herdacht met een speciale editie van de Ommegang, die voor de gelegenheid een hele resem praalwagens opvoerde die de loyaliteit van de stad aan de Spaanse Habsburgers uitbeeldden. Niet zonder reden rapporteerde Vauban op het einde van de eeuw aan zijn koning dat het heel moeilijk zou zijn om de Vlaamse steden bij Frankrijk in te lijven wegens hun loyaliteit aan hun rechtmatige vorst.

VERGETEN KOSMOPOLITISME

Al die tijd maakten de Zuidelijke Nederlanden deel uit van een wereldrijk dat ook aan hun inwoners enorme voordelen bood, en ook dat wordt veelal vergeten. In de historiografie van de Nederlanden is het beeld ontstaan van een vrijgevochten Republiek der Verenigde Provinciën, die door de oprichting van grote handelscompagnieën meester werd over de wereldzeeën en de aardbol tot in de verste uithoek verkende. Ondernemingszin en koopmansgeest lagen aan de

basis van haar succes. Het Zuiden, daarentegen, bleef na de inname van Antwerpen in 1585 onder de knoet van het katholieke en dus bekrompen en bijgelovige Spanje, en zakte weg in provincialisme.

Weinigen staan echter stil bij de reden waarom die handelscompagnieën in het Noorden werden opgericht: eens onafhankelijk, werd de Republiek de toegang tot het Spaanse imperium ontzegd en diende ze zelf alternatieven uit te bouwen om met overzeese gebieden handel te kunnen drijven. Het Zuiden had geen nood aan alternatieven, want het bleef gewoon deel uitmaken van de Spaanse monarchie en haar commerciële, culturele en intellectuele circuits. Antwerpen en in mindere mate Brugge bleven verbonden met de markten op het Iberische schiereiland, en via hun familieleden in Sevilla en Lissabon bleven Antwerpse kooplieden handeldrijven met Amerika. Meer zelfs, veelal maakten ook Hollandse en Zeeuwse handelaars van de aanwezigheid van die Vlaamse firma's op het Iberische schiereiland gebruik om dat onopgemerkt te doen. Zuid-Nederlandse schepen zeilden misschien niet rechtstreeks naar de overzeese gebieden, maar via Spanje ontstonden er handelsrelaties die tot in de achttiende eeuw aanhielden. Daarbij werden luxe-

producten uit de Zuidelijke Nederlanden ingeruild voor handelswaar uit Spanje en Amerika. Antwerpen bleef al die tijd een belangrijk verdelcentrum van Iberische suiker en specerijen in Noord-Europa, en de as Antwerpen-Sevilla – die al in de veertiende eeuw ontstond – bleef lange tijd een van de belangrijkste en drukst bevaren handelswegen van het continent. Het is dan ook veelbetekenend dat wanneer in de jaren 1630 Madrid toch het plan opvatte om met investeringen van kapitaalkrachtige 'Vlaamse' kooplieden in Lissabon een 'Vlaamse' variant van de West-Indische Compagnie op te richten, deze feestelijk bedankten voor de uitnodiging: ze vonden een dergelijk initiatief overbodig. Het is even veelbetekenend dat de eerste Zuid-Nederlandse handelscompagnie pas in 1722 werd opgericht, tijdens het Oostenrijkse regime, waarvan de onderdanen niet meer automatisch toegang hadden tot het Spaanse rijk. In die zin is het ontstaan van de Oostendse Compagnie geen symptoom van vooruitgang, maar van achterstelling.

Eens het integratieproces van de Bourgondische gebieden in de Spaanse monarchie op gang gebracht, maakten de Nederlanden al snel deel uit van een tweede belangrijke circuit dat onontbeerlijk

aux Pays-Bas qu'en Amérique – et que le seul objectif du monarque espagnol était de dominer le monde et d'y faire triompher le catholicisme. Les ennemis de l'Espagne, en majorité protestants, se sont aidés de l'imprimerie pour diffuser dans un grand nombre de langues des dizaines de milliers de pamphlets et de gravures qui ont répandu ce mythe dans toute l'Europe. Au cours des siècles suivants, les adversaires de l'Espagne ont récupéré la Légende noire à chaque fois qu'elle pouvait servir leurs intérêts.

Aujourd'hui, on assume trop vite qu'il est possible de tracer une ligne droite entre l'apparition de cette image négative de l'Espagne au XVIIe siècle et la vision contemporaine du passé espagnol. La réalité est tout autre. Bien avant que les boulangers de Bruxelles ne mettent en œuvre leurs projets de construction, les habitants du sud des Pays-Bas s'étaient réconciliés avec le régime espagnol. Nombre d'indices pointent dans cette direction. Lorsqu'en 1598 Philippe II, désireux de mettre fin à la rébellion, lègue les Pays-Bas non pas à son fils, mais à sa fille Isabelle-Claire-Eugénie, dans l'intention de créer un État indépendant et de permettre la réunification des régions rebelles, ce sont

les États généraux de Bruxelles, qui à l'époque assurent en quelque sorte la représentation du peuple, qui demandent au roi de laisser au moins son armée pour les défendre contre l'hostilité hollandaise et l'agression française. Deux ans plus tard, Maurice de Nassau envahit le pays. Il s'attend à être accueilli partout triomphalement, comme un libérateur. Or il est presque immédiatement confronté à une réalité bien différente : les habitants des provinces du Sud ne l'aiment pas et, l'une après l'autre, les villes ferment leurs portes à ses armées. Juste après l'invasion, les États de Flandre – l'assemblée régionale du comté – mobilisent d'énormes sommes d'argent pour assiéger Ostende, qui demeure aux mains de la République et depuis laquelle la garnison hollandaise pille et brûle les terres de ses « frères » flamands. Puis, en 1616, les provinces du Sud jurent fidélité au roi espagnol, qui redeviendra leur souverain après la mort de l'archiduc, et le moment venu, en 1621, aucune révolte générale n'éclate. De même, lorsqu'en 1632, un groupe de nobles mécontents conspirent contre le roi, ils ne recueillent pas l'appui populaire. Plus tard dans le siècle, au cours des années 1680, de nombreuses villes organisent des commémorations

et des festivités pour célébrer l'anniversaire de la victoire sur les rebelles cent ans auparavant. En 1685, les habitants d'Anvers commémorent la conquête – et non pas la chute – de leur ville avec une édition spéciale de l'Ommegang qui, pour l'occasion, fait défiler des chars rappelant la loyauté de la ville envers les Habsbourg espagnols. À la fin du siècle, Vauban informe son roi qu'il sera très difficile d'incorporer les villes flamandes à la France en raison de la loyauté dont celles-ci font preuve envers leur souverain légitime.

UN COSMOPOLITISME OUBLIÉ

Pendant tout ce temps, les Pays-Bas du Sud ont fait partie d'un empire mondial qui offrait aussi d'énormes avantages à ses habitants, ce qu'on a trop souvent tendance à oublier. L'historiographie des Pays-Bas a façonné l'image de Provinces-Unies libres d'esprit qui, en créant de grandes compagnies commerciales, ont dominé les mers du monde et exploré le globe jusqu'à ses derniers confins, la clé de leur succès reposant sur l'esprit d'entreprise et le goût du commerce. En revanche, les provinces du Sud, que la prise d'Anvers en 1585 avait maintenues

sous la coupe de l'Espagne catholique – superstitieuse et étroite d'esprit, donc – se seraient quant à elles enfoncées dans le provincialisme.

Cependant, peu retiennent la raison pour laquelle le Nord a vu se développer ses compagnies commerciales : une fois indépendante, la République n'a plus accès à l'empire espagnol ; c'est pourquoi elle doit trouver des solutions pour commercer avec les territoires d'outre-mer. Le Sud, lui, n'est pas confronté à cette nécessité, car il fait toujours partie de la monarchie espagnole et continue d'avoir accès à ses circuits commerciaux, culturels et intellectuels. Anvers et, dans une moindre mesure, Bruges ont conservé leurs connexions avec les marchés de la péninsule Ibérique et, par l'intermédiaire de leurs proches à Séville et à Lisbonne, les marchands d'Anvers poursuivent leurs échanges commerciaux avec l'Amérique. D'ailleurs, les marchands hollandais et zélandais profitent souvent de la présence de ces compagnies flamandes dans la Péninsule pour le faire eux aussi, mais en cachette. Les bateaux du sud des Pays-Bas ne se rendent peut-être pas directement dans les territoires d'outre-mer mais, à travers l'Espagne, des relations commerciales se mettent en place, qui se poursuivront jusqu'au XVIIIe

was voor de goede werking van het rijk: het informatienetwerk dat de verschillende rijksdelen met elkaar verbond. Filips de Schone, via zijn vrouw Johanna koning van Castilië, vestigde al in 1505 de eerste postverbinding tussen Spanje en de Nederlanden, en vanaf 1516, met het aantreden van de latere keizer Karel, groeide Brussel uit tot het centrum van het postnetwerk dat de familie Tassis in opdracht van de Habsburgers uitbouwde en beheerde. Koeriers zorgden voor snelle verbindingen tussen de belangrijkste Europese steden en brachten een niet aflatende stroom van nieuws uit alle delen van de voor Europeanen bekende wereld aan. Daarnaast was er Antwerpen, vanaf het begin van de zestiende eeuw houder van het monopolie op Portugese specerijen en Spaanse suiker en, als gevolg daarvan, de thuis van een uitgebreide kolonie Spaanse, Portugese en Italiaanse handelaars. Tussen 1530 en 1570 legden er in haar haven jaarlijks gemiddeld 2500 schepen uit heel Europa aan, en ook zij brachten nieuws mee uit alle hoeken van het rijk. Het is geen toeval dat Thomas More zijn fictief gesprek over het zogezegd nieuw-ontdekte Utopia met de denkbeeldige matroos Raphaël Hythlodæus zich in Antwerpen liet afspelen.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Nederlanden al snel optraden als doorgeefluik van nieuws uit en over de niet-Europese gebieden. De brieven van Columbus, de *Mundus Novus* van Vespucci, het relaas van de reis van Vasco da Gama, de rapporten van Cortés en zovele andere kronieken en reisverhalen over Amerika en Azië kwamen in het Spaans en Latijn, en veelal ook in Franse, Nederlandse, Duitse en zelfs Engelse vertalingen in de Nederlanden van de pers. De eerste Engelse tekst waar het woord 'America' in voorkwam werd door een Antwerpse drukker afgeleverd. In de tweede helft van de zestiende eeuw en de eerste decennia van de zeventiende eeuw werd niet minder dan een vierde van alle teksten over Amerika en een zevende van alle berichten over Japan in de Zuidelijke Nederlanden gedrukt, met als hoogtepunt misschien wel de eerste atlas die uitsluitend aan het continent was gewijd, door Cornelis Wytfliet in Leuven gepubliceerd, een werk dat bovendien niet alleen kaarten bevatte van Zuid- en Centraal-Amerika, maar ook van het nog relatief onbekende Noord-Amerika.

Meer in het algemeen ontwikkelden de Zuidelijke Nederlanden zich vanaf 1520 als belangrijk vertaalcentrum binnen dat wereldrijk.

Tussen 1500 en 1700 produceerden vertalers en drukkers er ongeveer tweeduizend nieuwe vertalingen in ongeveer veertig talencombinaties, waarvan twaalfhonderd na de val van Antwerpen in 1585. Ter vergelijking: in de noordelijke provincies kwamen er in de hele zestiende eeuw minder dan honderd vertalingen van de pers. En terwijl in de meeste Europese landen vertalingen werden gemaakt naar en vanuit de eigen taal, het Latijn en in sommige gevallen het Grieks, hanteerden vertalers in de Zuidelijke Nederlanden het Latijn, Grieks, Frans, Nederlands, Spaans, Italiaans, Engels, Duits, Portugees, Deens en Iers. Daarnaast zorgden de Zuid-Nederlandse drukpersen ook voor de verspreiding van originele teksten uit andere delen van het rijk. Na Salamanca was Antwerpen de stad waar de meeste internationale werken in het Spaans werden gedrukt, meer dan in eender welke andere Spaanse stad, en meer dan in elk ander Europees drukkerscentrum. Vanaf 1600 speelde Brussel eveneens een belangrijke rol. De kwaliteit die de Zuid-Nederlandse drukpersen afleverden overtuigde tal van auteurs, ook Spaans-Amerikanen, om hun werk daar te laten drukken. Naast eerste edities ging het daarbij ook om tweede uitga-

ven. Omdat de eerste elders was geproduceerd, lijkt deze productie minder belangrijk, maar juist dat was soms een teken van kwaliteit. Wanneer de lokaal gedrukte eerste uitgave succes kende, overwoog menig auteur een betere, tweede uitgave in de Nederlanden. Het beste voorbeeld in dit opzicht is misschien wel de Brusselse uitgave bij uitgever Velsius, in 1607, van Cervantes' meesterwerk *Don Quijote*. Nadat de roman in Spanje ongeveer tegelijkertijd op verschillende plaatsen was verschenen, was dit de eerste internationale uitgave, en exemplaren van deze druk zijn tot in Spaans-Amerikaanse bibliotheken teruggevonden. Belangrijker: de Brusselse druk bevatte veel minder drukfouten en andere onvolkomenheden, en diende daarom als basistekst voor vertalingen naar de meeste andere Europese talen. Het was overigens ook Velsius die in 1617 als eerste het idee had om de twee delen van het werk in één volume uit te geven.

Omwille van de kwaliteit en de betrouwbaarheid van de leveringen was het ook een Antwerpse drukkerij, die van Christophe Plantin, die door Filips II uitgekozen werd om de verschillende religieuze instrumenten – bijbels, catechismussen, missalen, brevieren – te leve-

siècle. Les produits de luxe des Pays-Bas méridionaux sont échangés contre des produits en provenance d'Espagne ou d'Amérique. Anvers demeure la plaque tournante du sucre et des épices ibériques pour le nord de l'Europe, et la route Anvers-Séville – qui existait déjà au XIVe siècle – restera pendant très longtemps l'une des plus importantes et des plus fréquentées du continent. Ainsi, il est révélateur que lorsque Madrid, dans les années 1630, envisagera d'établir une version « flamande » de la Compagnie des Indes occidentales à Lisbonne, en s'appuyant sur les investissements de riches commerçants « flamands », ceux-ci rejeteront allègrement l'invitation, cette initiative leur semblant inutile. Il est tout aussi significatif que la première compagnie commerciale des Pays-Bas du Sud n'ait pas vu le jour avant 1722, sous le régime autrichien : les sujets des Pays-Bas autrichiens n'avaient plus automatiquement accès à l'empire espagnol. À cet égard, la fondation de la Compagnie d'Ostende n'est pas un symptôme de progrès, mais de retard.

Le processus d'intégration des territoires bourguignons à la monarchie espagnole a permis aux Pays-Bas de faire rapidement partie

d'un autre circuit, tout aussi important et indispensable au bon fonctionnement de l'empire : le réseau d'information reliant les différentes parties de l'empire entre elles. Dès 1505, Philippe le Beau, roi de Castille par son épouse Jeanne, met en place la première liaison postale entre l'Espagne et les Pays-Bas. Puis, à partir de 1516, année de l'accession au pouvoir de Charles Quint, Bruxelles devient le centre d'un réseau postal développé et administré par la famille de Tassis au nom des Habsbourg. Les messagers assurent des liaisons rapides entre les principales villes européennes et font transiter un flux interminable de nouvelles en provenance de tous les recoins du monde connu. Il y a aussi Anvers qui, depuis le début du XVIe siècle, a le monopole des épices portugaises et du sucre espagnol et qui, de ce fait, accueille une vaste colonie de commerçants espagnols, portugais et italiens. Entre 1530 et 1570, 2 500 bateaux en moyenne viennent de toute l'Europe accoster dans le port d'Anvers chaque année, apportant leur lot de nouvelles de tous les recoins de l'empire. Ce n'est d'ailleurs pas un hasard si le dialogue fictif entre Thomas More et le marin imaginaire Raphaël Hythlodée sur la découverte récente de la prétendue Utopie se déroule à Anvers.

Par conséquent, il n'est pas étonnant que les Pays-Bas aient très vite servi de relais pour la diffusion des nouvelles provenant des régions non européennes ou s'y rapportant. Les lettres de Colomb, le *Mundus Novus* de Vespucci, le récit du voyage de Vasco de Gama, les rapports de Cortès et tant d'autres récits de voyage et de chroniques sur l'Amérique ou l'Asie sortent des imprimeries des Pays-Bas, en espagnol et en latin, de même que, bien souvent, leurs traductions en français, en néerlandais, en allemand, voire en anglais. Le premier texte en anglais où apparaît le mot « America » sera publié par un imprimeur d'Anvers. Dans la deuxième moitié du XVIe siècle et les premières décennies du XVIIe siècle, pas moins d'un quart de tous les textes sur l'Amérique et un septième de tous les rapports sur le Japon sont imprimés dans le sud des Pays-Bas. Le plus important de ces ouvrages est sans doute le premier atlas consacré exclusivement au continent américain, publié par Cornélius van Wytfliet à Louvain, qui contient non seulement des cartes de l'Amérique du Sud et de l'Amérique centrale, mais aussi de l'Amérique du Nord, alors encore relativement méconnue.

Plus généralement, le sud des Pays-Bas devient à partir de 1520 un important centre de traduction au sein de l'empire. Entre 1500 et 1700, les traducteurs et les imprimeurs produisent quelque deux mille nouvelles traductions dans quarante combinaisons linguistiques, dont mille deux cents après la chute d'Anvers en 1585. En comparaison, moins de cent traductions sont publiées dans les provinces du Nord tout au long du XVIe siècle. Et tandis que dans la plupart des pays européens les traducteurs traduisent du latin, et parfois du grec, vers leur propre langue ou inversement, les langues de travail des traducteurs des Pays-Bas méridionaux sont le latin, le grec, le français, le néerlandais, l'espagnol, l'italien, l'anglais, l'allemand, le portugais, le danois et l'irlandais. Sans oublier que les imprimeries distribuent aussi des textes originaux venus d'autres contrées de l'empire. Après Salamanque, Anvers est la ville où le plus grand nombre d'œuvres internationales ont été imprimées en espagnol, avant toute autre ville d'Espagne et avant tout autre centre d'imprimerie en Europe. À partir de 1600, Bruxelles joue également un rôle majeur. La qualité des imprimeries des Pays-Bas méridionaux encourage nombre d'auteurs, y compris les auteurs hispano-américains,

ren die nodig waren voor de evangelisatie van de overzeese gebieden. Tot het einde van de achttiende eeuw leverde de Officina Plantiniana tienduizenden exemplaren van deze werken. De Zuidelijke Nederlanden leverden op die manier een belangrijke bijdrage aan de uitbouw van het katholicisme in Amerika, en het was niet de enige. Tal van Zuid-Nederlandse geestelijken trokken zelf naar de overzeese gebieden. De eerste missionaris in het Aztekenrijk was een Vlaming, net als de eerste missionaris in het Incarijk: Pieter van Gent en Joos de Rijke. Nadien volgden heel wat Vlaamse en Waalse jezuiten en franciscanen hun voorbeeld. Het religieuze circuit waartoe ze behoorden zorgde ook voor een uitwisseling van religieuze modellen: de Maagden van Scherpenheuvel, Halle en Foy kregen veel weerklank in Zuid-Amerika, terwijl de heilige Rosa van Lima in Roermond, Venlo en Sittard vereerd werd.

Ten slotte, maar daarom niet minder belangrijk, maakten de Zuidelijke Nederlanden via het Spaanse rijk deel uit van een intellectueel circuit dat wetenschappelijke kennis uitwisselde. Carolus Clusius kreeg zaden van exotische planten toegestuurd van collega-botani-

ci in Sevilla en vertaalde Spaanse en Portugese botanische werken naar het Latijn. Dankzij zijn connectie met de kosmograaf van Filips II beschikte Abraham Ortelius over de meest up-to-date kaarten van Amerika. De Spaanse humanist Benito Arias Montano verdeelde in Spanje wetenschappelijke instrumenten die in Leuven waren geproduceerd. Nog in de late zeventiende eeuw diende de militaire academie te Brussel, de eerste in haar soort op het continent, als model voor verschillende academies in Spanje en Spaans-Amerika, en schreef de Mechelse jezuïet Juan Ramón de Coninck wiskundige traktaten in Lima. Het zijn maar een paar voorbeelden van de intense uitwisseling van kennis en kunde die tussen de Zuidelijke Nederlanden en de andere gebieden van het rijk werden uitgewisseld en die door de klassieke wetenschapsgeschiedenis, veelal geschreven vanuit Angelsaksisch perspectief, tot voor kort compleet werden genegeerd.

De Zuidelijke Nederlanden hebben het Spaanse rijk dus veel meer mee vorm gegeven dan de aanhangers van de Zwarte Legende kunnen vermoeden. Die schetsen een beeld van een land dat de Spaanse 'overheersing' gelaten ondergaat, maar in werkelijkheid waren

Zuid-Nederlanders aanwezig in alle delen van het rijk en hielpen ze actief mee met de uitbouw ervan, of het nu was als koopman in Sevilla, militair architect in Acapulco, missionaris in Paraguay, wetenschapper in Madrid, onderkoning in Lima of gouverneur in Manila. Of dat vanuit hedendaags standpunt positief of negatief is, laat ik in het midden en is ook geen vraag voor historici. Feit is dat de Nederlanden als onderdeel van dat rijk toegang kregen tot de wereld, en daar ook zelf voordeel uit haalden.

VERGETEN MANIPULATIE

In het licht van dit alles is het onbegrijpelijk dat de eminente Gentse historicus Henri Pirenne in zijn *Histoire de Belgique* ooit schreef: *“L’Espagne qui a régné si longtemps sur la Belgique, n’y a rien laissé d’elle, si ce n’est quelques noms de forteresses [...], quelques mots de la langue administrative [...], quelques appellations de familles dues à l’alliance d’un noble castillan avec une héritière ou d’un soldat avec une paysanne. A part cela, de même que son sang ne s’est pas mêlé à celui du peuple, elle n’a exercé aucune action ni sur l’art, ni sur la*

littérature [...]. Les deux nations ont vécu l’une à côté de l’autre sans se pénétrer, ni se comprendre” (deel 5, Brussel, 1921, p. 51-52). Wanneer liep het mis?

Alvast niet in de achttiende eeuw, toen het Oostenrijkse regime het Spaanse was opgevolgd. Geschiedschrijvers uit die periode schatten het Spaanse verleden positief in en kozen resoluut partij tegen Willem van Oranje, de opstandelingen en de Republiek. De Opstand beschouwden ze als een uitwas van de persoonlijke ambitie van sommige hoge edelen die eerst aan hun eigen voordeel en pas nadien aan 's lands belang dachten. Er waren zelfs auteurs die het betreurden dat de hertog van Alva niet strenger tegen de rebellen was opgetreden, en die de kiem van alle latere conflicten bij het 'softe' bewind van Requeséns en Farnese legden.

Tijdens de Franse bezetting vanaf 1795 nam de kritiek op de Spaanse periode wel toe, maar de grote ommezwaai kwam er met de vorming van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815. Vanaf dan nam het Zuiden meer een meer de noordelijke versie van de Opstand, en van het verleden in het algemeen, over, en toen ontstond de mythe

à y faire imprimer leurs œuvres. Aux premières éditions s'ajoutent les deuxièmes. Étant donné que la première édition a été réalisée ailleurs, cette production semble revêtir une moindre importance. Pourtant, il s'agit parfois d'un gage de qualité. Quand une première édition imprimée localement est un succès, de nombreux auteurs envisagent une deuxième édition de meilleure qualité et se tournent alors vers les Pays-Bas. Le meilleur exemple en est sans doute l'édition bruxelloise du chef-d'œuvre de Cervantès, *Don Quichotte*, publiée par Velpius en 1607. Le roman est d'abord paru presque en même temps à plusieurs endroits en Espagne, puis il y a eu cette édition, la première d'envergure internationale, dont on a retrouvé des exemplaires dans des lieux aussi lointains que des bibliothèques hispano-américaines. Plus important encore : l'édition de Bruxelles contenant beaucoup moins d'erratas et autres coquilles, elle a servi de base aux traductions dans la plupart des autres langues européennes. C'est aussi Velpius qui, en 1617, aura l'idée de publier les deux parties de l'œuvre dans un seul volume.

Toujours en raison de la qualité et de la fiabilité du travail des imprimeurs du sud des Pays-Bas, c'est une imprimerie d'Anvers,

celle de Christophe Plantin, que choisira Philippe II pour la production des différents livres religieux nécessaires à l'évangélisation des territoires d'outre-mer – Bibles, catéchismes, missels, bréviaires –. Jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, l'Officina Plantiniana fournira des dizaines de milliers d'exemplaires de ces ouvrages. Les Pays-Bas méridionaux contribueront ainsi considérablement au développement du catholicisme en Amérique, même si ce n'est pas là leur seule contribution. De nombreux religieux des Pays-Bas du Sud partiront dans les territoires d'outre-mer. Le premier missionnaire à se rendre dans l'empire aztèque est un Flamand, de même que le premier à entrer dans l'empire inca : il s'agit respectivement de Pierre de Gand et de Joos de Rijke, connus en espagnol sous les noms de *Pedro de Gante* et *Jodoco Rique*. Par la suite, de nombreux jésuites et franciscains flamands et wallons suivront leur exemple. Ce circuit religieux permettra un échange de figures sacrées : les Vierges de Montaigu, de Halle et de Foy rencontreront un large écho en Amérique du Sud, tandis que Sainte Rose de Lima sera vénérée dans les villes de Roermond, Venlo et Sittard.

Enfin, et ce n'est pas non plus négligeable, les Pays-Bas du Sud ont fait partie, par le truchement de l'empire espagnol, d'un circuit intellectuel favorisant l'échange des savoirs scientifiques. Ainsi, Charles de l'Écluse recevra des graines de plantes exotiques de ses collègues botanistes de Séville et traduira en latin des ouvrages botaniques espagnols et portugais. Les relations qu'Abraham Ortelius entretiendra avec le cosmographe de Philippe II lui permettront de disposer des dernières cartes de l'Amérique. L'humaniste espagnol Benito Arias Montano distribuera en Espagne des instruments scientifiques fabriqués à Louvain. À la fin du XVIIe siècle, l'académie militaire de Bruxelles, la première du genre sur le continent, servira de modèle à plusieurs académies en Espagne et en Amérique latine, et le jésuite Juan Ramón de Coninck écrira des traités de mathématiques à Lima. Ce ne sont là que quelques exemples de l'échange intense de savoirs et d'aptitudes qui s'est produit entre les Pays-Bas méridionaux et les autres régions de l'empire et qui, jusqu'à une date relativement récente, était complètement ignoré par l'histoire classique de la science, souvent écrite dans une perspective anglo-saxonne.

Les Pays-Bas du Sud ont donc contribué à la formation de l'empire espagnol dans une mesure bien plus grande que ne sauraient le soupçonner les partisans de la Légende noire. Ces derniers dépeignent un pays qui a subi avec résignation le « joug » espagnol, alors qu'en réalité les habitants des provinces du Sud ont été présents partout dans l'empire et ont activement participé à son expansion, qu'ils soient commerçants à Séville, architectes militaires à Acapulco, missionnaires au Paraguay, scientifiques à Madrid ou qu'ils exercent la charge de vice-roi à Lima ou de gouverneur à Manille. Je n'aborderai pas la question de savoir si c'est une bonne ou une mauvaise chose d'un point de vue actuel, et ce n'est d'ailleurs pas un débat qui incombe aux historiens. Le fait est que les Pays-Bas, en tant que partie de l'empire, ont eu accès au monde et ont pu tirer parti des avantages que cette appartenance leur offrait.

UNE MANIPULATION OUBLIÉE

Au regard de ces informations, il est incompréhensible que l'éminent historien Henri Pirenne ait écrit les lignes suivantes dans son *Histoire de Belgique* : « L'Espagne qui a régné si longtemps sur la Belgique, n'y a

van de buitenlandse overheersing. Volgens die mythe waren de Nederlanden sinds de middeleeuwen door achtereenvolgende buitenlandse tirannen bezet geweest. In een lange vrijheidsstrijd hadden de noordelijke gewesten zich van die vreemde regimes weten te ontdoen, maar de zuidelijke provincies bleven onderdrukt. Met de hereniging van de beide landsdelen in 1815 bereikten zij hun vrijheid en werden de Zeventien Provinciën hersteld. Vijftien jaar later werd ook Nederland door de historici van het onafhankelijke België in het rijtje van vreemde overheersers bijgeplaatst. Ironisch genoeg was de aanleiding van de Brusselse onlusten in Brussel de voorstelling van Aubert's *La muette de Portici*, een opera die het verhaal schetst van Masaniello's opstand tegen de Spaanse 'overheersing' in het Napels van 1647.

Rond het midden van de negentiende eeuw kreeg de Zwarte Legende een extra boost. Katholieken en liberalen, die voordien in regeringen van nationale eenheid samengewerkt hadden, stonden na het verdwijnen van de Hollandse dreiging in vele opzichten steeds meer lijnrecht tegenover elkaar. De liberalen verweten de katholieken daarbij onder meer intolerante en slaafse volgelingen van de katho-

lieke Kerk te zijn, en met welk beter voorbeeld konden ze de publieke opinie waarschuwen voor het katholieke gevaar dan met het Spaanse verleden? Voordeel daarbij was dat Spanje in die periode al lang geen Europese grootmacht meer was en ook nauwelijks nog rechtstreekse banden met België had, zodat er geen gevaar was voor reactie of represailles. Dus werden Filips II, de hertog van Alva, de Spaanse furie, de Inquisitie en haar brandstapels en zovele andere elementen die getuigden van katholieke onverdraagzaamheid en vrijheidsbeknotting opnieuw vanonder het stof gehaald. Ook het succes van de operawerking van Schiller's *Don Carlos* beroerde de gemoederen. Charles De Coster verplaatste Tijn Uilenspiegel van Straatsburg naar de Nederlanden en liet hem tegen de Spanjaarden strijden. De Coster liet ook Uilenspiegels vader op de brandstapel van de Spaanse Inquisitie sterven, terwijl zijn moeder door haar beulen tot de dood gefolterd werd.

In die context werd het Spaanse verleden geherinterpreteerd als een strijd van tolerante vrijheidsstrijders – de liberalen – tegen wrede onderdrukkers – de katholieken. De oprichting van het standbeeld van de graven Egmont en Hoorn – slachtoffers van de Spaanse tiran-

nie voor de enen, hypocriete lafaards volgens de anderen – in Brussel in 1864, de herdenking van de Pacificatie van Gent in Gent in 1876, de viering van de geboorte van Rubens in Antwerpen in 1877, allemaal waren het gelegenheden waarbij katholieken tegenover liberalen kwamen te staan, en elke partij gebruikte het verleden om haar visie op de tegenpartij kracht bij te zetten. De herdenking in Gent gaf in het Belgische parlement zelfs aanleiding tot een debat over de manier waarop de Opstand en de band met Spanje in de zestiende eeuw geïnterpreteerd moesten worden. Het Belgische leger, dat in principe neutraal moest zijn, had immers de paarden geleverd die de praalwagens van de Gentse herdenkingsstoet trokken, en het was de katholieken in het verkeerde keelgat geschoten dat er daar eentje bij was die de tirannieke Spaanse inquisitie uitbeeldde, smeulende brandstapels inclusief. Dus hadden ze de minister van Oorlog ter verantwoording geroepen, waarna urenlang geredetwist werd over het karakter van Willem van Oranje, de heldhaftigheid dan wel valsheid van Egmont en Hoorn, de wreedheid van de hertog van Alva en de vele andere symbolen van het Spaanse verleden.

De professionalisering van de Belgische geschiedschrijving vanaf de jaren 1880 bracht een correctie aan het bestaande beeld aan, zij het niet altijd met even groot succes, zoals het citaat van Pirenne aangeeft. De angel werd nu wel uit de discussie gehaald, maar Belgen bleven koele minnaars van het Spaanse verleden. Daar leek na de Eerste Wereldoorlog verandering in te komen. Tijdens de oorlog was de markies van Villalobar, Buitengewoon Gezant en Gevolmachtigd Minister van de Spaanse legatie in Brussel, de enige geweest van zijn confraters die het niet op een lopen had gezet, en gedurende de hele oorlogsperiode kwam hij bij de Duitse bezetter actief tussen voor het welzijn van de Belgische bevolking. Ook bij de financiering van de heropbouw speelde hij een rol, hoewel de Amerikaanse president Woodrow Wilson nadien de meeste pluimen op zijn hoed stak. Toch vergat België Spanjes inspanningen niet en werd Villalobar verschillende keren door de Belgische regering geëerd, onder andere met een grote tentoonstelling over de periode van de aartshertogen Albrecht en Isabella, een thematiek die toeliet om het heersende koningspaar Albert en Elisabeth op een positieve manier in verband te brengen met het Spaanse verleden.

rien laissé d'elle, si ce n'est quelques noms de forteresses [...], quelques mots de la langue administrative [...], quelques appellations de familles dues à l'alliance d'un noble castillan avec une héritière ou d'un soldat avec une paysanne. À part cela, de même que son sang ne s'est pas mêlé à celui du peuple, elle n'a exercé aucune action ni sur l'art, ni sur la littérature [...]. Les deux nations ont vécu l'une à côté de l'autre sans se pénétrer, ni se comprendre » (*Histoire de Belgique*, tome V, Bruxelles, 1921, pp.51-52). Quand le vent a-t-il tourné ?

Pas au XVIIIe siècle en tout cas, alors que le régime autrichien prenait la relève du régime espagnol. Les historiens de l'époque portent un regard positif sur le passé espagnol et prennent clairement parti contre Guillaume d'Orange, les rebelles et la République. Ils considèrent que la Révolte est née de l'ambition personnelle de certains membres de la haute noblesse qui pensaient d'abord à leur propre intérêt et seulement ensuite aux intérêts du pays. Certains auteurs déplorent même que le duc d'Albe n'ait pas pris de mesures plus fermes contre les rebelles et accusent le régime « mou » de Requesens et de Farnèse de tous les conflits ultérieurs.

Sous l'occupation française, à partir de 1795, les critiques envers la période espagnole augmentent. Mais c'est la formation du Royaume uni des Pays-Bas, en 1815, qui entraîne un changement radical. Dès lors, le Sud fait progressivement sienne la version de la Révolte, et du passé en général, présentée par le Nord, et c'est à cette époque que surgit le mythe de la domination étrangère. Selon ce mythe, les Pays-Bas auraient été occupés par une succession de tyrans étrangers depuis le Moyen Âge. Après avoir longuement lutté pour leur liberté, les provinces du Nord auraient réussi à se libérer de ces régimes étrangers, mais celles du Sud seraient restées opprimées. La réunification des deux parties du pays en 1815 leur aurait permis de reconquérir leur liberté et aurait restauré les Dix-Sept Provinces. Quinze ans plus tard, les historiens de la Belgique indépendante ajouteront les Pays-Bas à la liste des oppresseurs étrangers. Ironie de l'histoire, les troubles de Bruxelles éclateront durant la représentation de *La muette de Portici*, d'Aubert, un opéra qui évoque le soulèvement de Masaniello contre le « joug » espagnol à Naples en 1647.

Au milieu du XIXe siècle, la Légende noire bénéficie d'un nouveau souffle. Une fois la menace hollandaise disparue, les catholiques et

les libéraux, après avoir collaboré au sein de gouvernements d'unité nationale, affichent de plus en plus des positions diamétralement opposées dans nombre de domaines. Les libéraux accusent notamment les catholiques d'intolérance et d'être des disciples serviles de l'Église catholique. Or, quel meilleur exemple que le passé espagnol pour alerter l'opinion sur le péril catholique ? L'avantage est que l'Espagne n'est plus depuis bien longtemps une superpuissance européenne, et qu'elle n'a presque pas de liens directs avec la Belgique. Les risques de réaction ou de représailles sont donc inexistantes. Voilà donc Philippe II, le duc d'Albe, la fureur espagnole, l'Inquisition et ses bûchers, et tant d'autres éléments illustrant l'intolérance catholique et la privation de liberté, qui refont leur apparition. Le succès de l'adaptation du *Don Carlos* de Schiller à l'opéra réveille également certaines émotions. De son côté, Charles de Coster situe les aventures de Tijn Uilenspiegel non pas à Strasbourg, mais aux Pays-Bas, où celui-ci combat les Espagnols. Il fait aussi mourir le père d'Uilenspiegel sur le bûcher de l'Inquisition espagnole, tandis que sa mère est torturée à mort par ses bourreaux.

Dans un tel contexte, le passé espagnol est réinterprété comme un combat entre les défenseurs de la tolérance et de la liberté – les libéraux – et leurs cruels oppresseurs – les catholiques –. La statue érigée à Bruxelles en 1864 en l'honneur des comtes d'Egmont et de Hornes – des victimes de la tyrannie espagnole pour les uns, des fourbes et des lâches pour les autres –, la commémoration de la pacification de Gand, à Gand en 1876, la célébration de la naissance de Rubens à Anvers en 1877 : tous ces événements opposent les catholiques aux libéraux, les uns et les autres s'appuyant sur le passé pour renforcer leurs positions respectives. La commémoration de Gand donne même lieu à un débat au Parlement belge sur l'interprétation de la Révolte et sur les liens avec l'Espagne au XVIe siècle. Après tout, l'armée belge, qui en principe doit être neutre, a fourni les chevaux qui ont tiré les chars de la procession, et les catholiques n'apprécient guère que l'un des chars ait pris pour thème l'Inquisition espagnole, présentée comme tyrannique avec ses bûchers fumants. Ils ont donc demandé des comptes au ministre de la Guerre, suite à quoi tous ont débattu pendant des heures du caractère de Guillaume d'Orange, de l'héroïsme ou de la fourberie

Toch verdween de Zwarte Legende niet helemaal uit het vizier. Ze werd immers herontdekt door de Vlaamse beweging en gebruikt als symbool en voorafspiegeling van de Vlaamse ontvoeringsstrijd. Zo werd Uilenspiegel gerecupereerd als strijder voor de Vlaamse zaak. In hun verzet tegen het Belgische establishment vonden de Vlaams-nationalisten steun bij Basken en Catalanen en kwamen ze zo opnieuw uit bij de ‘tirannie’ van Madrid, ook al moest de in Vlaanderen rechtse tot zelfs extreemrechtse beweging daarvoor een alliantie aangaan met de linkse tot extreemlinkse nationalistes van ETA. Dat het Spaanse verleden in die milieus als symbool nog leeft, bewijst de grote interesse die ze toonden voor de opvoering door Opera Ballet Vlaanderen van Donizetti’s *Le Duc d’Albe* in het najaar van 2017, waarvan de uitvoering in Gent bijgewoond werd door Carles Puigdemont. Twee jaar voordien, in 2015, bij de opvoering ervan door hetzelfde gezelschap in het Spaanse Oviedo, stond het verhaal volgens de artistiek directeur nog symbool voor de oorlog in Joegoslavië. Nu was het verveld tot een bijkomend argument in de Catalaanse strijd. Als bloedbroeders tegen de tiran, met het verleden als vergoelijking.

VERGETEN LEGENDE

De Belgische jongeren van vandaag lijken de Zwarte Legende echter begraven te hebben. De Inquisitie, de Opstand, de Armada, de verovering van Amerika, maar ook Franco, de Burgeroorlog en Tejero liggen voor hen in een ver verleden. Het Spanje dat zij kennen is dat van Messi en FC Barcelona, het Real Madrid van Thibaut Courtois, de dj’s van Ibiza, Carlos Ruiz Zafón en, niet onbelangrijk, *La Casa de Papel*. Precies omdat ze verder van dat verleden staan, staan ze meer open voor een discussie erover, en zijn ze niet alleen steeds meer in staat om naast de negatieve aspecten, ook de positieve elementen uit het Spaanse verleden van hun land te zien, maar vooral om die positieve en negatieve dingen in hun tijds kader te plaatsen en vanuit de toenmalige situatie en opvattingen te duiden en te begrijpen, eerder dan ze op een anachronistische manier te manipuleren in functie van een bepaalde politieke overtuiging. En uiteindelijk is dat toch het doel van elk modern onderricht over het verleden: mensen zich bewust laten worden van de manier waarop ze nu worden gemanipuleerd, zodat ze zich tegen toekomstige manipulaties kunnen wapenen.

SPANJE EN BELGIË KRUISVERHALEN 1921-2021

—“Feuilleton”, een audiovisuele installatie van Ángel Vergara (Hispano-Belg, geboren in Mieres, Asturië, 1958 en woonachtig in België), gebaseerd op de zeven hoofdzonden en geselecteerd om België te vertegenwoordigen op de 54ste Kunstbiënnale van Venetië in 2011. [P. 50-51]

DE BESCHERMER VAN DE BELGEN:

Rodrigo de Saavedra y Vinent, IIe markies van villalobar

—JOSÉ SAAVEDRA LIGNE
IVe markies van Villalobar

Op 8 juli 1926 overleed de Spaanse Ambassadeur in België in een ziekenhuis in Brussel. Omdat hij voelde dat zijn krachten hem in de steek lieten, dicteerde hij een afscheidstelegram aan Zijne Majesteit koning Alfons XIII. De volgende dag, om twaalf uur, geeft hij zijn ziel over aan God. Zijne Majesteit koning Albert I van België, komt zich bij

d’Egmont et de Hornes, de la cruauté du duc d’Albe et de tant d’autres symboles du passé espagnol.

La professionnalisation de l’historiographie belge à partir des années 1880 corrige cette image, bien que, comme le montre la citation de Pirenne, le succès ne soit pas toujours au rendez-vous. Le débat perd de sa virulence, mais les Belges continuent de manifester de la froideur envers leur passé espagnol. Un changement semble se produire après la Première Guerre mondiale. Le marquis de Villalobar, ministre-conseiller de l’Espagne à Bruxelles, est le seul diplomate à ne pas avoir fui et pendant toute la durée du conflit il est intervenu activement auprès de l’envahisseur allemand en faveur de la population belge. Il participera ensuite au financement des travaux de reconstruction, même si plus tard la grande partie du mérite sera attribuée au président américain, Woodrow Wilson. Toutefois, la Belgique n’oubliera pas les efforts de l’Espagne et gouvernement belge rendra hommage à Villalobar à plusieurs reprises.

Il organisera par exemple une exposition sur l’époque des archiducs Albert et Isabelle, qui permettra par ailleurs d’associer positive-

ment le couple royal régnant, Albert et Élisabeth, au passé espagnol.

Pourtant, la Légende noire n’a pas complètement disparu. Le mouvement flamand se l’étant réappropriée, elle symbolise et annonce désormais la lutte des Flamands pour leur émancipation, une récupération qui fait de Tijnl Uilenspiegel un combattant de la cause flamande.

Dans le cadre de leur résistance contre l’establishment belge, les nationalistes flamands ont trouvé des sympathisants parmi les Basques et les Catalans et c’est ainsi qu’ils ont redécouvert la « tyrannie » de Madrid, même si cette entente a supposé l’alliance d’un mouvement flamand de droite, voire d’extrême droite, avec les nationalistes de gauche ou d’extrême gauche de l’ETA. Le passé espagnol reste donc un symbole vivant dans les milieux nationalistes, comme le prouve l’intérêt de ceux-ci pour l’opéra *Le Duc d’Albe* de Gaetano Donizetti. Cette œuvre a ainsi été reprise à Gand à l’automne 2017 et Carles Puigdemont a assisté à la première. Deux ans plus tôt, à l’occasion de la représentation de ce même opéra, par la même compagnie, à Oviedo, le directeur artistique avait fait référence à la guerre de Yougoslavie. Désormais, l’œuvre de Donizetti apparaît comme une expression sup-

—*Het bombardement van de Grote Markt. Anoniem (1695). De Grote Markt in vlammen in de nacht van 13 op 14 augustus 1695. Museum van de stad Brussel. [P. 36]*

—*Ruïnes van de Grote Markt na het bombardement. Gravure door Richard van Orley naar een tekening van Augustin Coppens. [P. 37]*

—*De Infante Isabella Clara Eugenia in het park van Mariemont. Jan Brueghel de Oude en Joos de Momper. Prado Museum. [P. 39]*

—*De ommegang op de Meir in Antwerpen. Gedrukt door Gaspar Bouttats, 1685. Uitgegeven door Jerome III Verdussen. [P. 40-41]*

—*Don Quichot. Gepubliceerd in Brussel door Roger Velpius, hofdrukker, 1607. [P. 42]*

—*Gravure van De Stomme van Portici, opera in vijf bedrijven van Daniel Aubert. [P. 45]*

—*Fontein van de graven van Egmont en Hornes, park van de Kleine Zavel, Brussel. [P. 47]*

—*De Grote Markt van Brussel werd in 1998 opgenomen op de Werelderfgoedlijst van UNESCO. [P. 48-49] ■*

plémentaire de la lutte catalane. Flamands et Catalans, frères de sang contre le tyran, avec le passé pour justification.

UNE LÉGENDE OUBLIÉE

Il semble qu’aujourd’hui la jeunesse belge a enterré la Légende noire. Pour eux, l’Inquisition, la Révolte, l’Armada, la conquête de l’Amérique, mais aussi Franco, la Guerre civile et Tejero demeurent enfouis au fond d’un passé lointain. L’Espagne qu’ils connaissent, c’est celle de Messi et du FC Barcelone, du Real Madrid de Thibaut Courtois, des DJ d’Ibiza, de Carlos Ruiz Zafón et, tout aussi important, de *La Casa de Papel*. C’est précisément parce qu’ils sont plus éloignés du passé espagnol de leur pays qu’ils sont plus ouverts à en débattre. Ils sont de plus en plus capables d’en voir les différents aspects, qu’ils soient négatifs ou positifs, et surtout, de les replacer dans leur cadre temporel, de les interpréter et de les appréhender en fonction du contexte et des opinions de l’époque, au lieu de les manipuler de manière anachronique pour servir une conviction politique déterminée. En fin de compte, n’est-ce pas là l’objectif de toute éducation moderne sur le passé ? Faire que les

gens soient conscients de la façon dont ils sont aujourd’hui manipulés pour pouvoir se prémunir contre les manipulations à venir.

—Le bombardement de la Grand-Place. *Anonyme (1695). La Grand-Place en flammes dans la nuit du 13 au 14 août 1695. Musée de la ville de Bruxelles. [P. 36]*

—Ruines de la Grand-Place après le bombardement. *Gravure de Richard van Orley d’après un dessin d’Augustin Coppens. [P. 37]*

—L’infante Isabelle-Claire-Eugénie dans le parc de Mariemont. *Jan Brueghel l’Ancien et Joos de Momper. Musée du Prado. [P. 39]*

—L’omnégang sur le Meir à Anvers. *Impression de Gaspar Bouttats, 1685. Publié par Jérôme III Verdussen. [P. 40-41]*

—Don Quichotte. *Édité à Bruxelles par Roger Velpius, imprimeur juré de la Cour, 1607. [P. 42]*

—*Gravure de La muette de Portici, opéra en cinq actes de Daniel Aubert. [P. 45]*

—*Fontaine des comtes d’Egmont et de Hornes, parc du Petit Sablon, Bruxelles. [P. 47]*

—*La Grand-Place de Bruxelles a été inscrite au Patrimoine de l’humanité de l’Unesco en 1998. [P. 48-49] ■*

hem voegen en de Eerste Minister van België brengt verslag uit van zijn dood aan het Nationaal Congres, nieuws dat de afgevaardigden al staande aanhoren.

De Belgische staat eerde hem met een staatsbegrafenis. Onder de meer dan honderd kransen springt die van de koning van Spanje eruit, met de inscriptie op een lint in de nationale kleuren *Aan mijn trouwe en loyale Ambassadeur*. Een infanteriebrigade van het Belgische leger, voorafgegaan door een cavalerie detachement, marcheert in de begrafenis met een fanfare. De straatlantaarns in Brussel waar de begrafenisstoet passeert zijn verlicht en bedekt met zwarte rouwlinten en de vlaggen hangen halfstok. Een compacte en stille menigte vult de trottoirs. Na een plechtige gezongen mis, gecelebreerd door de nuntius van Zijne Heiligheid, vertrekt de kist per trein naar Spanje. Tijdens de eerste plenaire zitting van de Brusselse Gemeenteraad heeft burgemeester Adolphe Max publiekelijk blij gegeven van zijn respect en genegenheid voor onze Ambassadeur en heeft hij eraan herinnerd hoeveel het Belgische volk hem verschuldigd was: *Brussel heeft hem een emotionele begrafe-*

nis gegeven. De naam van de markies van Villalobar zal voor altijd in ons hart gegrift blijven.

En zo is het ook geweest. Bijna een eeuw later, op 26 oktober 2011, organiseerde de Belgische Senaat, samen met de Spaanse Ambassade, een zitting om hulde te brengen aan zijn figuur, aan het einde werd een herdenkingsmedaille overhandigd aan zijn familie, naast vele andere onderscheidingen in de jaren na de oorlog.

Wat had deze Ambassadeur gedaan om zo'n eervol afscheid te verdienen en om een eeuw later nog herinnerd te worden?

Als hoofd van de missie in Lissabon in 1910 had hij de revolutie bijgewoond die de Portugese monarchie omverwierp en de republiek vestigde. Toen hij in 1913 in Brussel aankwam, was Rodrigo Saavedra, markies van Villalobar, een wat oudere man, een doorgewinterde diplomaat, die hoopte dat zijn nieuwe post meer ontspannen zou zijn dan zijn vorige. Maar in augustus 1914 trokken Duitse troepen Brussel binnen, en de meeste diplomatieke vertegenwoordigers volgden de Belgische regering, onder leiding van graaf Charles de Broqueville, in hun ballingschap naar Le Havre (Frankrijk). Sommige neutrale landen

besloten echter hun legatie in Brussel te houden, waaronder de Verenigde Staten, Spanje en Nederland, die in België legaties hadden met aan het hoofd een gevolmachtigd minister (in het geval van Nederland een raadgever). De Spaanse legatie, die tijdens de oorlog gevestigd was in de Archimedesstraat 13, werd in 1921 omgevormd tot Ambassade, in een nieuw gebouw in de Montoyerstraat 26, en Villalobar werd bevorderd tot Ambassadeur. Voor de duidelijkheid zullen wij Villalobar *ambassadeur* noemen, zelfs tijdens de oorlogsjaren, toen hij gevolmachtigd minister was.

Vanaf de eerste dagen van de Duitse invasie behartigde Spanje de diplomatieke belangen van Frankrijk en Rusland tegenover de bezettende regering. Deze lijst zal langer worden naarmate andere landen zich bij de oorlog aansluiten en wanneer in 1917 ook de Verenigde Staten in de oorlog toetreden, neemt Spanje de vertegenwoordiging van de Noord-Amerikaanse belangen op zich. Aan het einde van de vijandelijkheden, toen Duitsland zich terugtrok, vertrouwde het ook Spanje zijn belangen in België toe aan de teruggekeerde Belgische autoriteiten. Er zijn weinig precedentes in de geschiedenis bekend waarin de

diplomatieke vertegenwoordiger van één land de vertegenwoordiging van zoveel landen op zich neemt.

In de eerste plaats kon Villalobar de Duitsers overtuigen om Brussel, dat tot "open stad" was verklaard, niet te bombarderen en dat de bezetting zo normaal mogelijk zou verlopen. Weken later zal hij een soortgelijke activiteit ontplooiën met betrekking tot Antwerpen, ditmaal op verzoek van de Duitse autoriteiten, om de Belgische troepen ertoe te bewegen de stad te evacueren vóór het dreigende begin van een Duits bombardement dat de stad, met haar ontelbare kunstschatten, zou hebben verwoest.

Villalobar was niet alleen. Hij had de effectieve steun van een geweldig team in de Ambassade, waarvan drie mensen moeten worden benadrukt:

- **Joaquín Carrillo de Albornoz**, markies van Faura, was gedurende de hele oorlog zaakgelastigd van de Belgische regering in Le Havre;
- **Aan kolonel Pedro Sorela**, militair attaché, werd de zeer delicate opdracht toevertrouwd om, met gevaar voor eigen leven, het bombardement van Antwerpen te verhinderen;

L'ESPAGNE ET LA BELGIQUE : HISTOIRES CROISÉES 1921-2021

—«Feuilleton», installation audiovisuelle d'Ángel Vergara (espagnol-belge né à Mieres, Asturies, 1958 et résidant en Belgique), basée sur les sept péchés capitaux, et sélectionnée pour représenter la Belgique dans la 54e éd. de la Biennale d'art de Venise, en 2011. [P. 50-51]

LE DÉFENSEUR DES BELGES

Rodrigo de Saavedra y Vinent, IIe marquis de Villalobar

—JOSÉ SAAVEDRA LIGNE

IVe marquis de Villalobar

Le 8 juillet 1926, l'ambassadeur d'Espagne en Belgique se meurt dans un hôpital de Bruxelles. Sentant que ses forces l'abandonnent, il dicte un télégramme d'adieu pour S.M. le roi Alphonse XIII. Le lendemain, à midi, il rend son âme à Dieu. S.M. le roi Albert Ier de Bel-

gique vient se recueillir sur sa dépouille et le Premier ministre belge annonce son décès au Congrès de la Nation, une nouvelle que les députés reçoivent debout.

L'État belge lui rend hommage en organisant des funérailles nationales. Parmi plus de cent couronnes de fleurs se détache celle du roi d'Espagne, avec l'inscription sur un ruban aux couleurs nationales *À mon fidèle et loyal ambassadeur*. Une brigade d'infanterie de l'Armée belge, précédée d'un détachement de cavalerie, prend part au cortège qui défile au son d'une fanfare. Les lampadaires des rues de Bruxelles parcourues par le cortège funèbre sont allumés et recouverts de crêpe noir, et les drapeaux sont en berne. Une foule compacte et silencieuse se presse sur les trottoirs. Après une messe solennelle chantée, célébrée par le nonce de Sa Sainteté, le cercueil partira en train pour l'Espagne. Lors de la première séance plénière du Conseil communal de Bruxelles, le bourgmestre Adolphe Max témoignera publiquement de son respect et de son affection pour l'ambassadeur, rappelant combien le peuple belge lui était redevable :

Bruxelles lui a rendu hommage lors de funérailles émouvantes. Le nom du marquis de Villalobar restera à jamais gravé dans nos cœurs.

Et cela a bien été le cas. Presque un siècle plus tard, le 26 octobre 2011, le Sénat de Belgique, en collaboration avec l'ambassade d'Espagne, organise une séance d'hommage au marquis de Villalobar, à l'issue de laquelle sa famille se voit remettre une médaille commémorative, qui vient s'ajouter aux multiples témoignages reçus au cours des années qui ont suivi la guerre.

Qu'avait fait cet ambassadeur pour mériter d'aussi nobles adieux et que l'on continue à se souvenir de lui un siècle plus tard ?

En tant que chef de mission à Lisbonne en 1910, il a assisté à la révolution qui a renversé la monarchie portugaise et instauré la république. Lorsqu'il arrive à Bruxelles en 1913, Rodrigo Saavedra, marquis de Villalobar, est déjà un homme d'âge mûr, un diplomate aguerri, qui espère que son nouveau poste sera plus paisible que le précédent. Mais, en août 1914, les troupes allemandes entrent dans Bruxelles, et la plupart des représentants diplomatiques suivent le gouvernement belge, dirigé par le comte Charles de Broqueville, dans son exil au Havre (France). Toute-

fois, certains pays neutres décident de maintenir les leurs à Bruxelles, notamment les États-Unis, l'Espagne et les Pays-Bas, dont les légations sont dirigées par un ministre plénipotentiaire (un conseiller dans le cas des Pays-Bas). La légation espagnole, installée pendant toute la guerre au 13 rue Archimède, obtient le statut d'ambassade en 1921 et s'installe dans de nouveaux locaux au 26 rue Montoyer. Villalobar sera promu au rang d'ambassadeur. Par souci de clarté, lorsque nous parlerons de Villalobar, nous utiliserons le terme *ambassadeur*, même si pendant les années de guerre il était ministre plénipotentiaire.

Dès les premiers jours de l'invasion allemande, l'Espagne se charge des intérêts diplomatiques de la France et de la Russie auprès du gouvernement d'occupation. Cette liste s'allongera à mesure que d'autres pays entrent en guerre et, lorsque les États-Unis le font en 1917, l'Espagne assume la représentation des intérêts américains. Au terme des hostilités, lorsque l'Allemagne met fin à l'occupation, celle-ci confie également à l'Espagne le soin de défendre ses intérêts en Belgique auprès des autorités belges. Il y a peu de précédents dans l'histoire où le représentant diplomatique d'un seul pays ait assumé la représentation de tant d'autres.

- **Francisco Yebra**, consul-generaal van Spanje in Antwerpen, wiens wijsheid en moed in zijn moeilijke missie werden geprezen door zijn Ambassadeur.

De Ambassadeur had, na ingewikkelde onderhandelingen met de Duitse autoriteiten, vanaf het begin van de bezetting een *Ausweis*, of vrijgeleide, gekregen, die hem toestond zich vrij door het bezette gebied te bewegen en het zelfs te verlaten. Villalobar maakte vaak gebruik van dit voorrecht om zijn humanitaire actie uit te oefenen, door allerlei grote en kleine gunsten te verlenen aan degenen die hem daarom vroegen, of door koning Albert en koningin Elisabeth in De Panne te bezoeken, hen post te brengen en ook terug te keren met correspondentie en berichten, sommige gericht aan de families van de gesneuvelden en gewonden van het Belgische leger.

Tijdens de vier oorlogsjaren zal Villalobar het zeer moeilijk hebben om met zijn superieuren in Madrid te communiceren. De telegraaf werkte niet altijd en de Duitsers probeerden de diplomatieke zendingen te controleren, waardoor de Ambassadeur gedwongen werd de meeste van zijn beslissingen te nemen, soms zelfs de belangrijkste.

ste, zonder vooraf de instemming van Madrid te hebben kunnen verkrijgen, waardoor hij zich beperkte tot verslaggeving achteraf. We kunnen zijn werk in Brussel in twee hoofdlijnen samenvatten:

1. HUMANITAIR WERK

Koning Alfons XIII had in het koninklijk paleis een administratieve structuur in het leven geroepen, bekend als het *Europees Oorlogskabinet*, om alle verzoeken om hulp te behandelen die hem werden toegezonden door families in de oorlogvoerende landen die geen nieuws hadden van één of meer van hun leden, vermisten of gevangenen. Het Kabinet bestond uit een vijftigtal Spaanse ambtenaren die in het paleis werkten onder het persoonlijk toezicht van de koning. Voor elk verzoek schreven zij, naargelang het geval, een brief of telegram met de handtekening van de koning, gericht aan het Staatshoofd van een oorlogvoerend land, of een verzoek aan de Spaanse Ambassades in het betrokken land, met het bevel de nodige stappen te ondernemen bij hun autoriteiten. De Ambassade van Spanje in Brussel was continu met dit Kabinet bezig en de Ambassadeur werd overweldigd door de

voortdurende stroom van deze verzoeken. Tijdens de Eerste Wereldoorlog heeft het Kabinet in totaal 222.000 dossiers verwerkt, waarvan 112.000 betrekking hadden op Franse en Belgische militairen.

Velen in België deden rechtstreeks een beroep op de goede diensten van de Ambassadeur, hetgeen gewoonlijk ofwel een mededeling aan de koning vereiste, opdat deze bij het betrokken Staatshoofd zou kunnen bemiddelen, ofwel een onmiddellijk optreden bij de Duitse bezettingsautoriteiten, zelfs telefonisch indien de urgentie van de zaak dit vereiste. Wat ook de oorsprong van het verzoek moge zijn, Villalobar nam alle nodige maatregelen om ervoor te zorgen dat de administratie van de Ambassade dynamisch en efficiënt was, en hij hield de prestaties van zijn medewerkers nauwlettend in het oog. Hij bezocht dikwijls de betrokkenen om hun, met betrekking tot hun geliefde, ofwel een vrijlating, ofwel een strafvermindering, ofwel, maar al te vaak, een grond van niet-ontvankelijkheid aan te kondigen.

Deze humanitaire houding van de koning had in Villalobar dan ook een vastberaden medewerker gevonden, want deze gebruikte zijn goede contacten met de Duitsers om:

- bijstand te verlenen aan Spaanse ingezetenen (diegenen die vooral betrokken waren bij gruweldaden zoals de verwoesting van Leuven), Belgen en onderdanen van landen waarvan Spanje de belangen behartigde;
- talloze geallieerde gevangenen te helpen, hun gevangenschap te verlichten en soms zelfs hun executie te voorkomen;
- de deportatie van burgers te voorkomen, en om te bemiddelen voor bepaalde patriottische persoonlijkheden zoals Adolphe Max, burgemeester van Brussel, of kardinaal Mercier, aartsbisschop van Mechelen en primate van België; en
- de Duitsers zover te krijgen dat zij hun onaanvaardbaar harde optreden tegen de burgerbevolking afzwakten, waarbij de vrijlating of een humanisering van hun detentieomstandigheden bijna altijd werd verkregen.

Villalobar, een onbetwiste vriend en sympathisant van de Belgen, wist ook het respect van de Duitse autoriteiten af te dwingen. De Amerikaanse Ambassadeur Brand Whitlock vertelt dat, om de beste resultaten te bereiken, Villalobar diners gaf in de Spaanse Lega-

Dans un premier temps, Villalobar obtient des Allemands que Bruxelles, déclarée « ville ouverte », ne soit pas bombardée et que l'occupation de la ville se déroule le plus normalement possible. Quelques semaines plus tard, il interviendra également en faveur d'Anvers, cette fois à la demande des autorités allemandes, afin que les troupes belges évacuent la ville avant le début imminent d'un bombardement allemand qui l'aurait détruite, avec ses innombrables trésors artistiques.

Villalobar n'est pas seul. Il bénéficie du soutien efficace d'une magnifique équipe à l'ambassade, au sein de laquelle trois personnes se distinguent :

- **Joaquín Carrillo de Albornoz**, marquis de Faura, chargé d'affaires auprès du gouvernement belge au Havre pendant toute la durée de la guerre ;
- **Le colonel Pedro Sorela**, attaché militaire, qui se voit confier, au péril de sa vie, la très délicate mission d'empêcher le bombardement d'Anvers ;
- **Francisco Yebra**, consul général d'Espagne à Anvers, dont

l'adresse et le courage dans sa mission difficile ont été loués par son ambassadeur.

Après de complexes négociations avec les autorités allemandes, l'ambassadeur obtient dès le début de l'occupation un *Ausweis*, ou sauf-conduit, qui l'autorise à se déplacer librement dans tout le territoire occupé et même à le quitter. Villalobar a souvent utilisé ce privilège à des fins humanitaires, rendant toutes sortes de petits et grands services à ceux qui les lui demandent, ou rendant visite au roi Albert et à la reine Elisabeth à La Panne pour leur remettre du courrier et ramener des lettres et des messages, dont certains sont destinés aux familles des morts et des blessés de l'armée belge.

Pendant les quatre années de guerre, Villalobar aura beaucoup de mal à communiquer avec ses supérieurs à Madrid. Le télégraphe ne fonctionne pas toujours et les Allemands entendent contrôler les dépêches diplomatiques, ce qui oblige l'ambassadeur à prendre seul la plupart de ses décisions, parfois même les plus importantes, sans pouvoir obtenir l'accord préalable de Madrid, se limitant à informer après coup. Son travail à Bruxelles peut être résumé selon deux axes principaux :

1. TRAVAIL HUMANITAIRE

Le roi Alphonse XIII a créé au palais royal de Madrid une structure administrative, connue sous le nom de *Bureau Pro-Captivis*, pour traiter toutes les demandes d'aide qui lui sont adressées par des familles de pays belligérants qui se trouvent sans nouvelles d'un ou de plusieurs de leurs membres, disparus ou prisonniers. Ce bureau est composé d'une cinquantaine de fonctionnaires espagnols qui travaillent sous la supervision personnelle du roi. Pour chaque demande, ils rédigent, selon le cas, une lettre ou un télégramme à signer par le roi, adressés au chef d'État d'un des pays belligérants, ou une requête à l'intention des ambassades d'Espagne situées dans le pays concerné, ordonnant les démarches à effectuer auprès des autorités locales. L'ambassade d'Espagne à Bruxelles travaille en continu avec le Bureau et le flux de demandes génère un travail considérable pour l'ambassadeur. Pendant la Première Guerre mondiale, le Bureau traite au total 222 000 dossiers, dont 112 000 concernent des militaires français et belges.

En Belgique, de nombreuses personnes ont directement recours aux bons offices de l'ambassadeur, ce qui requiert souvent

soit une note adressée au roi, pour que celui-ci puisse intercéder auprès d'autres chefs d'État, soit une action immédiate auprès des autorités allemandes, parfois même par téléphone, si l'urgence du cas l'exige. Quelle que soit l'origine de la demande, Villalobar veille à ce que l'administration de l'ambassade soit dynamique et efficace et suit attentivement le travail de ses collaborateurs. Souvent, il se rend lui-même auprès des personnes concernées pour leur annoncer la libération d'un de leurs proches, une commutation de peine ou, ce qui est trop souvent le cas, une fin de non-recevoir.

L'action humanitaire du roi a donc trouvé en Villalobar un collaborateur déterminé, ce dernier utilisant ses bonnes relations avec les Allemands pour :

- aider les résidents espagnols (frappés durement par des atrocités telles que la destruction de Louvain), ainsi que les Belges et les ressortissants des pays dont l'Espagne représente les intérêts ;
- aider d'innombrables prisonniers alliés, en obtenant de meilleures conditions de captivité et parfois même en empêchant leur exécution ;

tie waarvoor hij de Duitse gouverneur en zijn naaste medewerkers uitnodigde, alsmede Whitlock zelf en andere representatieve personen. Zodra hij de juiste sfeer had gecreëerd, vond hij de tijd om de gouverneur een lijst met namen van Belgen of Fransen te geven voor wie hij gunsten vroeg, en hij verkreeg vaak snelle en positieve resultaten.

Een van de meest opmerkelijke voorbeelden van Villalobars tussenkomst bij de Duitse autoriteiten om een leven te redden was het geval Edith Cavell. Deze Britse verpleegster was door een Duitse militaire rechtbank ter dood veroordeeld omdat zij Belgische, Franse en Engelse soldaten, ontsnapte gevangenen of neergestorte piloten, in haar hospitaal had ondergebracht en hen had geholpen België te ontvluchten om naar hun gevechtsposten terug te keren. Tijdens haar proces heeft zij geen poging gedaan om zich te verdedigen. Zij gaf toe wat zij had gedaan en vroeg haar rechters: "Zou u niet precies hetzelfde hebben gedaan?" Vanaf dat moment was elke verdediging onmogelijk, maar Villalobar besteedde de nacht van 11 op 12 oktober 1915 aan het overtuigen van zijn Duitse contacten, in een klimaat van grote

nervositeit en onrust aan beide zijden, van de onherstelbare schade die haar executie zou toebrengen aan het imago van Duitsland in de wereld, waarbij hij er zelfs op aandrong de keizer zelf per telefoon te wekken om gratie te vragen. Edith Cavell werd bij dageraad doodgeschoten, en werd daardoor een heldin.

2. VOORZIENING: COMMISSION FOR RELIEF IN BELGIUM (CRB)

De acties die zowel Villalobar als Brand Whitlock een blijvende plaats in de harten van de Belgen hebben bezorgd, waren de acties die de hongerdood gedurende de oorlog van een bevolking van zeven miljoen in België en in het eveneens door de Duitsers bezette noordelijk deel van Frankrijk hebben voorkomen.

In vreedetijd produceerde België slechts een klein deel van het voedsel dat het verbruikte en importeerde het de rest van zijn behoeften. Maar tijdens de oorlog wilden de Duitse bezetters zowel hun troepen als het bezettende burgerbestuur voeden met de hulpbronnen van het land. Anderzijds hadden de Britten een handelsblokkade ingesteld die Duitsland en de door Duitsland bezette

gebieden belette handel te drijven met het buitenland. De honger begon zich al enkele dagen na de bezetting te laten voelen. Daarom was het dringend:

- de aankoop van voedsel op grote schaal te organiseren;
  - de Britten te overtuigen om de schepen met het voedsel door te laten;
  - om van de Duitsers de toezegging te krijgen dat hun onderzeeërs diezelfde humanitaire hulpschepen niet zouden torpederen;
  - ook van de Duitsers de toezegging te krijgen het aldus verkregen voedsel niet te gebruiken voor hun eigen troepen of de civiele bezettingsadministratie; en
  - toe te zien op de uitvoering van deze Duitse verbintenissen.
- Deze enorme onderneming was misschien wel een van de meest ambitieuze projecten in de geschiedenis, die ondanks haar humanitaire karakter niet zonder intriges was en de reusachtige inspanningen van een aantal buitengewone personen vergde:
- **Herbert Hoover**, een Amerikaans mijningenieur, een voortreffelijk organisator, toekomstig president van de Verenigde Staten, destijds

woonachtig in Londen, van waaruit hij de financiering verkreeg, vond het voedsel – grotendeels in de Verenigde Staten – organiseerde het transport naar België;

- **Émile Francqui**, een Belgische financier die de distributie in België en een deel van de financiering ervan organiseerde; en
  - andere belangrijke Belgische zakenlieden, zoals Ernest Solvay en de baronnen Janssen, Lambert en Allard.
- Zij werden bijgestaan door de zogenaamde "beschermende ministers", hoofdzakelijk Villalobar en Brand Whitlock, maar ook Maurice Van Vollenhoven uit Nederland, die van dag tot dag hard met de Duitsers onderhandelden om tot akkoorden te komen en erop toe te zien dat deze werden nageleefd. De gezamenlijke inspanningen van deze mannen, en vele anderen, hebben het mogelijk gemaakt dat de Belgische bevolking en die van het bezette deel van Noord-Frankrijk de hongersnood gedurende de vier oorlogsjaren konden overleven. De vele blijken van dankbaarheid aan de koning en de Spaanse regering, in de persoon van haar Ambassadeur, uit alle lagen van het land zijn overweldigend.

- éviter les déportations de civils, et intercéder en faveur de certaines personnalités patriotiques telles que Adolphe Max, bourgmestre de Bruxelles, ou le cardinal Mercier, archevêque de Malines et primat de Belgique ; et
- parvenir à ce que les Allemands adoucissent certaines mesures prises à l'encontre de la population civile, inacceptables par leur dureté, en obtenant presque toujours soit une libération, soit des conditions de détention plus humaines.

Ami et sympathisant incontestable des Belges, Villalobar a également su gagner le respect des autorités allemandes. L'ambassadeur américain Brand Whitlock raconte que, pour obtenir les meilleurs résultats, Villalobar donne des dîners à la légation espagnole, auxquels il convie le gouverneur allemand et ses plus proches collaborateurs, ainsi que Whitlock lui-même et d'autres membres de représentations. Dans la bonne ambiance ainsi créée, il trouve le moyen de glisser dans la main du gouverneur une liste de noms de Belges ou de Français pour lesquels il sollicite une faveur, et obtient souvent des résultats favorables rapidement.

L'un des exemples les plus remarquables parmi les interventions de Villalobar auprès des autorités allemandes pour sauver une vie est celui d'Edith Cavell.

Cette infirmière britannique avait été condamnée à mort par un tribunal militaire allemand pour avoir accueilli dans son hôpital des soldats belges, français et britanniques, des prisonniers évadés ou des pilotes abattus, et les avoir aidés à fuir la Belgique pour rejoindre leurs postes de combat.

Lors de son procès, elle n'a pas tenté de se défendre. Elle a reconnu ce qu'elle avait fait, demandant aux juges : « N'auriez-vous pas fait exactement la même chose ? ». À partir de ce moment, toute défense était impossible, ce qui n'a pas empêché Villalobar de passer la nuit du 11 au 12 octobre 1915 à essayer de convaincre ses contacts allemands, dans un climat de grande nervosité et d'agitation des deux côtés, du dommage irréparable que son exécution causerait à l'Allemagne dans le monde, allant jusqu'à insister pour que le Kaiser lui-même soit réveillé par téléphone afin de lui demander sa grâce. Edith Cavell sera fusillée à l'aube, devenant sur-le-champ une héroïne.

2. APPROVISIONNEMENT : COMMISSION FOR RELIEF IN BELGIUM (CRB)

Les actions qui auront valu à Villalobar et à Brand Whitlock de marquer à jamais le cœur des Belges, sont celles qui ont permis, tout au long de la guerre, d'éviter la famine d'une population de sept millions d'habitants vivant en Belgique et dans la partie nord de la France également occupée par les Allemands.

En temps de paix, la Belgique ne produisait qu'une petite partie des denrées alimentaires qu'elle consommait et importait ce qui lui manquait pour satisfaire tous ses besoins. Or, pendant la guerre, les occupants allemands prétendaient nourrir leurs troupes et l'administration civile d'occupation avec les ressources du pays. Par ailleurs, les Anglais avaient décrété un blocus commercial qui empêchait l'Allemagne et les territoires qu'elle occupait de réaliser des échanges commerciaux avec l'étranger. La faim a commencé à se faire sentir dès les premiers jours de l'occupation. Il fallait donc de toute urgence :

- organiser l'achat de vivres à grande échelle ;
- convaincre les Anglais de laisser passer les navires transportant ces vivres ;

- obtenir l'engagement des Allemands à ce que leurs sous-marins ne torpillent pas ces navires d'aide humanitaire ;
  - obtenir également des Allemands l'engagement à ne pas utiliser les denrées alimentaires ainsi obtenus pour nourrir leurs propres troupes ou l'administration civile d'occupation ; et
  - contrôler le respect de ces engagements par les Allemands.
- Cette tâche colossale a peut-être constitué l'un des projets les plus ambitieux de l'histoire. Bien que de nature humanitaire, elle n'était pas dépourvue de risques et a impliqué des efforts titanesques de la part de plusieurs personnes extraordinaires :
- **Herbert Hoover**, ingénieur des mines américain, organisateur hors pair, futur président des États-Unis, résidant à l'époque à Londres, qui obtient des financements, trouve les vivres – principalement aux États-Unis – et organise leur transport jusqu'en Belgique ;
  - **Émile Francqui**, financier belge, qui organise leur distribution en Belgique et une partie de leur financement ; et
  - d'autres grands hommes d'affaires belges, notamment Ernest Solvay et les barons Janssen, Lambert et Allard.

Afgezien van deze twee grote actielijnen speelde Villalobar ook een belangrijke rol bij de Duitse terugtrekking. De bolsjewistische revolutie van 1917 had Duitsland sterk geïnfecteerd, met bijvoorbeeld stakingen in de munitiefabrieken en zelfs een opstand in eenheden van de marine tot gevolg.

De afbraak van het Duitse sociale weefsel ondermijnde zowel hun wil om de strijd voort te zetten als hun materiële vermogen om dat te doen. In de laatste weken van de oorlog nemen revolutionaire bolsjewistische elementen uit Duitsland de controle over het burgerlijk bestuur in België over en verdrijven de Duitse bezettingsautoriteiten.

Prins Rupprecht, die het grootste deel van de oorlog het bevel voerde over de Duitse strijdkrachten aan het Vlaamse en het Noord-Franse front, verschijnt met een gevolg van officieren bij de Spaanse legatie om diplomatieke bescherming te vragen. Omdat hij vanwege de urgentie van de situatie niet met Madrid kon overleggen, besloot Villalobar hem op te nemen, hoewel hij hem waarschuwde dat dit voor een zo kort mogelijke tijd zou zijn. Nadat de

Ambassadeur de Belgische gemeentelijke autoriteiten op de hoogte had gebracht, slaagde hij erin met spoed de nodige stappen te ondernemen om de Prins en zijn entourage tot aan de Nederlandse grens te kunnen begeleiden, met een speciaal paspoort dat was afgegeven door het Duitse bolsjewistische "soldatencomité" dat de Belgische Senaat reeds bezet hield, en dat Villalobar persoonlijk ging aanvragen.

Geconfronteerd met het machtsvacuüm in België heeft Villalobar, zoals reeds is gezegd, de unieke taak alle oorlogvoerende staten, met inbegrip van Duitsland, te vertegenwoordigen tegenover de enige autoriteiten "ter plaatse", namelijk de gemeentelijke autoriteiten in Brussel. Geconfronteerd met de opmars van de Belgische troepen die aankomen met Koning Albert aan het hoofd, coördineert Villalobar rechtstreeks met hen de Duitse terugtocht, om nutteloos bloedvergieten te vermijden.

Hij zal, als vertegenwoordiger van Spanje, een prominente plaats innemen bij alle vieringen van de overwinning, en koning Albert zal hem bij talrijke gelegenheden speciaal huldigen.

ENKELE MEER PERSOONLIJKE KANTTEKENINGEN

Rodrigo had vanaf zijn geboorte ernstige lichamelijke gebreken die zijn bewegingen sterk belemmerden. Hij leek voorbestemd om een rustig en inactief leven te leiden. Dit zou het geval zijn geweest, ware het niet van zijn karakter en het feit dat hij hulp kreeg om zichzelf te genezen. Het is zo dat Rodrigo vanaf zijn jeugd belangrijke medische hulp kreeg dankzij de directe tussenkomst van keizerin Eugénie de Montijo (1826-1920), echtgenote van Napoleon III, met wie zijn familie in nauw contact stond. De keizerin stelde alles in het werk om de jonge Rodrigo te voorzien van de beste kunstbenen die destijds beschikbaar waren, zodat hij een leven kon leiden dat dicht bij het normale lag. Hij zou nooit zijn schuld aan haar vergeten. Zijn sterke persoonlijkheid en het grote gezag dat van zijn sterk karakter uitging, waren voor een groot deel te danken aan het feit dat hij voortdurend moest worstelen met zijn bewegingsmoeilijkheden. Beide waren een weerspiegeling van zijn ijzeren wil, gesmeed in het intense fysieke lijden dat hem op elk moment van zijn leven vergezelde. Onze vader vertelde ons altijd dat hij hem nog nooit had horen klagen over een kwaal. Het moest onge-

twijfeld moeilijk zijn om met hem samen te leven, zowel persoonlijk als beroepsmatig, vanwege zijn sterk karakter, zijn neiging om alles te centraliseren en zijn perfectionisme. Toch kon hij vriendelijk zijn. Hij had een zeer goede geest en een groot gevoel voor humor.

Rodrigo Saavedra was gul en uiterst menslievend, ontroerd door het lijden van anderen. Hij bezat een onwrikbaar plichtsbefef, een diep gevoel voor dienstbaarheid en een sterk geloof in God. Hij was onwankelbaar loyaal aan zijn vorst, koning Alfons XIII, en had een zeer hoge dunk van de plaats van Spanje in de wereld. Dat blijkt uit zijn woorden tot het Belgische Parlement tijdens hun buitengewone vergadering op dinsdag 17 december 1918:

Alle eer en glorie van wat is bereikt in dit magnifieke werk van menselijke solidariteit komt toe aan Zijne Majesteit de koning van Spanje en aan zijn volk.

ERKENNINGEN EN ONDERSCHIEDINGEN

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog werd hij ereburger van Brussel, Antwerpen, Gent, Luik en Brugge. Hij heeft een borstbeeld in

À ces noms s'ajoutent ceux des « ministres protecteurs », principalement Villalobar et Brand Whitlock, mais aussi Maurice Van Vollenhoven, des Pays-Bas, qui négocient durement avec les Allemands au jour le jour pour obtenir des accords et veiller à ce qu'ils soient respectés. Les efforts conjugués de ces hommes, et de bien d'autres, ont permis à la population belge et à celle de la partie occupée du nord de la France de survivre à la famine pendant les quatre années de guerre.

Les nombreuses expressions de gratitude envers le roi et le gouvernement espagnol, en la personne de son ambassadeur, émanant de toutes les sphères du pays, sont particulièrement émouvantes.

En plus de ces deux grands axes d'action, Villalobar va également jouer un rôle important dans la retraite allemande. Le germe de la révolution bolchevique de 1917 a été transmis à l'Allemagne, provoquant des grèves, notamment dans les usines de munitions, et même une rébellion dans certaines unités de sa marine de guerre. La décomposition du tissu social allemand a sapé à la fois sa volonté de poursuivre le combat et sa capacité matérielle de le faire. Au cours

des dernières semaines de la guerre, des éléments bolcheviques révolutionnaires venus d'Allemagne prennent le contrôle de l'administration civile en Belgique et destituent les autorités d'occupation allemandes.

Le prince Rupprecht de Bavière, qui a commandé les forces allemandes sur les fronts des Flandres et du nord de la France pendant la plus grande partie de la guerre, se présente, accompagné d'une poignée d'officiers, dans les locaux de la légation espagnole pour demander la protection diplomatique. Ne pouvant consulter Madrid en raison de l'urgence de la situation, Villalobar prend la décision de l'accueillir, tout en le prévenant que ce sera pour le moins de temps possible.

Après avoir informé les autorités municipales belges, l'ambassadeur réussit à faire les démarches nécessaires en urgence pour pouvoir accompagner le prince et ses officiers jusqu'à la frontière hollandaise, munis d'un passeport spécial délivré par le « comité des soldats » bolcheviques allemands qui occupe déjà le Sénat belge, et que Villalobar est allé demander personnellement.

Face à la vacance du pouvoir en Belgique, Villalobar se retrouve, comme nous l'avons déjà mentionné, dans le rôle particulier de devoir représenter tous les États belligérants, y compris l'Allemagne, auprès des seules autorités *in situ*, à savoir les autorités municipales de Bruxelles. Face à l'avancée des troupes belges arrivant avec à leur tête le roi Albert, Villalobar coordonne directement avec elles la retraite allemande, afin d'éviter toute effusion de sang inutile.

Il occupera une place de choix, en tant que représentant de l'Espagne, dans toutes les cérémonies de célébration de la victoire, et le roi Albert l'honorera de manière spécifique à de nombreuses reprises.

QUELQUES NOTES PLUS PERSONNELLES

Rodrigo souffrait d'un lourd handicap physique depuis sa naissance, qui entravait considérablement sa mobilité. Il semblait destiné à mener une vie tranquille, avec une activité réduite. Mais cela aurait été sans compter sur son caractère et, bien entendu, sur l'importante aide médicale qu'il a reçue dès sa jeunesse grâce à l'intervention di-

recte de l'impératrice Eugénie de Montijo (1826-1920), épouse de Napoléon III, avec laquelle sa famille entretenait des liens étroits.

L'impératrice a fait tout ce qui était en son pouvoir pour que le jeune Rodrigo obtienne les meilleures jambes artificielles disponibles à l'époque, ce qui lui a permis de mener une vie aussi normale que possible. Il lui en sera redevable toute sa vie.

Sa forte personnalité et la grande autorité qui émanait de lui, qui s'explique par un caractère bien trempé, lui permettaient de surmonter dans une large mesure ses difficultés de mouvement ; ces deux caractéristiques étaient le reflet d'une volonté de fer, forgée dans les grandes souffrances physiques qui l'ont accompagné tout au long de sa vie. Notre père nous a toujours dit qu'il ne l'avait jamais entendu se plaindre d'une quelconque souffrance. Il a sans doute été difficile de vivre avec lui, tant sur le plan personnel que professionnel, en raison de sa forte personnalité, de sa tendance à tout centraliser et de son perfectionnisme. Il savait néanmoins se montrer affable et possédait une grande finesse d'esprit et un bon sens de l'humour.

de Belgische Senaat en een in de Diplomatieke School in Madrid, een geschenk van de Belgische natie aan Spanje. Hij staat ook afgebeeld op een wandtapijt in de Belgische Senaat dat de zegevierende intocht van Koning Albert in Brussel in 1918 uitbeeldt. Er staat nog een ander borstbeeld in een mooie laan in Brussel naar hem genoemd: *Markies de Villalobarlaan*. De laan ligt naast de voormalige priorij Hertogin-nedal, waar hij in 1917 een uitbundig liefdadigheidsfeest organiseerde voor Belgische en Franse oorlogswezen. Er zijn ook gedenkplaten en grafstenen op verschillende gebouwen in Brussel, een glas-in-lood-raam in de O.-L.-Vrouw kerk te Jezus-Eik, en zelfs een orchidee naar hem genoemd. Een gedenkplaat ter nagedachtenis van zijn werk prijkt boven de inkomhal van de Kanselarij van de Ambassade van Spanje in Brussel.

Tot slot zou ik enkele regels willen citeren uit de prachtige tekst die ons bewaard is gebleven, bijzonder poëtisch en vleidend, en zo mooi met de hand geschreven. Het is een citaat uit de brief van de Universiteit van Luik op 12 januari 1921 waarin hem een eredoctoraat (doctoratus Honoris Causa) in de Letteren en Wijsbegeerte wordt verleend:

Wat een schatten aan initiatief, energie en vrijgevigheid hebben jullie kunnen verspillen om ons van totale hongersnood en ellende te redden! Een harteloze en gewetenloze vijand ontnam ons het ene na het andere laatste redmiddel; zou onze morele kracht niet ineensstorten door de uitputting van ons lichaam, en zouden allerlei ontberingen niet onze hoop en onze wil kunnen verpletteren? (...)

Hoe vaak (...) hebben uw daden en uw gezag het geweld dat de eigendommen of het leven van onze mensen bedreigde, niet kunnen voorkomen, afwenden of afzwakken! Hoeveel ongelukkige mensen die veroordeeld waren tot de gruwelen van de Duitse kerkers hebt u niet kunnen terugbrengen of behouden voor hun families en hun land! Hoeveel hoofden hebt u niet van het reeds opgeheven zwaard gehaald! Zo hebt u onophoudelijk en onwrikbaar de door barbarij bedreigde beschaving gediend en in de hoogste mate de rechten van het menselijk geweten gerechtvaardigd.

_Adolphe Max, burgemeester van Brussel. [P. 52]

_De markies van Villalobar in gesprek met koning Alberto I, kort na het einde van de oorlog. Dit zou de laatste foto zijn die van de markies is gemaakt voor zijn dood. [P. 53]

_Droit de Bourgeoisie uit de stad Gent. [P. 54]

_Dank van de Oost-Vlaamse Regering aan de Markies de Villalobar, 1921. [P. 54]

_Sauf-conduit qui permettait à Villalobar la libre circulation dans tous les territoires occupés. [Page 56]

_Recht van burgerschap verleend aan de markies de Villalobar, Antwerpen. [P. 57]

_Émile Francqui, voorzitter van het uitvoerend comité van het Comité National de Secours et d'Alimentation. [P. 59]

_Kardinaal Mercier, aartsbisschop van Mechelen en primaat van België. [P. 60]

_NS. Rodrigo de Saavedra y Vinent, tweede markies van Villalobar en eerste Spaanse ambassadeur in België, in zijn kantoor op de Kanselarij, momenteel de officiële residentie (circa 1921). [P. 61]

_De markies de Villalobar en kardinaal Mercier op het liefdadigheidsfeest georganiseerd door de ambassadeur in Val-Duchesse, in 1917, om fondsen te verkrijgen voor Belgische oorlogswezen. [P. 62]

_Marcha "Olé Caballero", Marche Espagnole / Par Angelo Valerio, 7 maart 1919 / Editor-copyist: E. Duret. Brux. [P. 63] ■

BEZET MAAR BESCHERMD

De Beschermmer van de Belgen: de markies van Villalobar tijdens de Grote Oorlog

_TRUUS VAN BOSSTRAETEN

Historica en professor.

Auteur van het boek *Bezeten maar beschermd: België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog*

Enkele weken voor de wapenstilstand, op 19 oktober 1918, schreef een medewerker van de Belgische legatie in Madrid aan de Markies van Villalobar: 'De gebeurtenissen die zich nu volgens Gods wil afspelen, brengen met rasse schreden de dag dichterbij waarop we al vier jaar wachten.

De dag waarop de Belgen, doordrongen van een diepe erkenning voor Uw nobele inspanningen in hun voordeel, onder luid gejuich zullen zien dat het standbeeld opgericht wordt van de markies van Villalobar, die nog bij leven de geschiedenis is ingegaan als

Rodrigo Saavedra était généreux et faisait preuve d'une profonde humanité et d'une grande sensibilité à l'égard de la souffrance des autres. Il avait un sens inébranlable du devoir, un sens profond du service et une forte foi en Dieu. Il était d'une loyauté sans faille envers son souverain, le roi Alphonse XIII, et avait une très haute idée de la place de l'Espagne dans le monde, comme en témoignent les propos tenus devant les Chambres belges lors de la réunion extraordinaire du mardi 17 décembre 1918 :

Tout l'honneur, toute la gloire de ce qui a été fait de grandiose dans cette remarquable œuvre de solidarité humaine, revient à Sa Majesté le roi d'Espagne et à son peuple.

TÉMOIGNAGES ET DISTINCTIONS

À la fin de la Première Guerre mondiale, il sera nommé citoyen d'honneur de Bruxelles, Anvers, Gand, Liège et Bruges. Il a un buste au Sénat de Belgique et un autre à l'École diplomatique de Madrid, don de la nation belge à l'Espagne. Il apparaît également dans une tapisserie du Sénat belge représentant l'entrée victorieuse du

roi Albert à Bruxelles en 1918. Un autre buste se trouve dans une belle avenue de Bruxelles, nommée en son honneur avenue Marquis de Villalobar, à côté de l'ancien prieuré de Val Duchesse, où il avait organisé, en 1917, une somptueuse fête de charité au profit des orphelins de guerre belges et français. On trouve également des plaques sur divers bâtiments de Bruxelles, un vitrail dans l'église de Jezus-Eik, et même une orchidée qui porte son nom. Une plaque commémorant son œuvre préside le hall d'entrée de la chancellerie de l'ambassade d'Espagne à Bruxelles.

Pour conclure, je voudrais citer quelques lignes du très beau texte que nous avons conservé, particulièrement poétique et flatteur, et joliment calligraphié, de la lettre envoyée le 12 janvier 1921 par l'Université de Liège pour lui annoncer qu'elle lui décerne le titre de docteur *honoris causa* en Philosophie et Lettres :

Quels trésors d'initiative, d'énergie et de générosité vous avez su dépenser pour nous sauver de la famine et de la misère totales ! Un ennemi sans cœur et sans scrupules nous enlevait l'une après

l'autre nos dernières ressources ; notre force morale n'allait-elle pas sombrer dans l'épuisement de nos corps, et les privations de toutes sortes n'auraient-elles pas enfin raison de nos espoirs et de nos vœux ? (...)

Que de fois... vos démarches et votre autorité ont su prévenir, écarter ou atténuer les violences qui menaçaient les biens ou la vie des nôtres ! Combien de malheureux voués à l'horreur des geôles allemandes vous avez rendus ou conservés à leur famille et au pays ! Combien de têtes vous avez soustraites au glaive déjà levé ! C'est ainsi que, sans relâche et sans faiblesse, vous avez servi la cause souveraine de la civilisation menacée par la barbarie et revendiqué hautement les droits de la conscience humaine.

_Adolphe Max, bourgmestre de Bruxelles. [P. 52]

_Le marquis de Villalobar en conversation avec le roi Albert 1er peu après la fin de la guerre (dernière photo du marquis avant sa mort). [P. 53]

_Témoignage de reconnaissance du Gouvernement de la Flandre Orientale au Marquis de Villalobar. [P. 54, G]

_Droit de bourgeoisie conféré au marquis de Villalobar par la ville de Gand en témoignage de sa reconnaissance. [P. 54, D]

_Sauf-conduit qui permettait à Villalobar la libre circulation dans tous les territoires occupés. [P. 56]

_Droit de cité conféré au marquis de Villalobar, Anvers. [P. 57]

_Émile Francqui, président du comité exécutif du Comité national de secours et d'alimentation. [P. 59]

_Le cardinal Mercier, archevêque de Malines et primat de Belgique. [P. 60]

_Rodrigo de Saavedra y Vinent, deuxième marquis de Villalobar et premier ambassadeur d'Espagne en Belgique, dans son bureau de la chancellerie, aujourd'hui résidence officielle (vers 1921). [P. 61]

_Le marquis de Villalobar et le cardinal Mercier lors de la fête de charité organisée par l'ambassadeur à Val Duchesse en 1917 afin de recueillir des fonds pour les orphelins de guerre belges. [P. 62]

_Marche « Olé Caballero », Marche espagnole / Par Angelo Valerio, 7 mars 1919/ Éditeur copiste : E. Duret, Bruxelles. [P. 63] ■

‘de Beschermers van de Belgen.’¹ In 1918 waren de vele humanitaire acties van de Spaanse legatie in Brussel, en vooral de cruciale rol die de markies van Villalobar als neutraal gevolmachtigd minister had gespeeld, goed gekend. Na de oorlog vielen Villalobar dan ook veel huldeblijken te beurt.

Hij werd ereburger van verschillende steden en ontving een ere-doctoraat aan de Luikse universiteit. De woorden uit de hierboven aangehaalde brief bleken profetisch: niet één, maar twee stand-beelden werden er voor hem opgericht. In de Belgische Senaat staat zijn buste in marmer en bij het begin van de Villalobarlaan in Hertoginnedal staat een bronzen monument.

Ondanks al die zichtbare commemoraties verdwenen de markies van Villalobar en de rol die de Spaanse legatie tijdens de Eerste Wereldoorlog in België speelde met de tijd in de vergetelheid. Daarin kwam de laatste vijftien jaar verandering door een toege-

¹ Archief Villalobar, *Peticiones y las gracias*, nr. 32 : Woelmont aan Villalobar, 19 oktober 1918.

nomen historische interesse waaraan ondergetekende auteur kon bijdragen.

Dit laat ons toe om opnieuw antwoorden te formuleren op de vragen: Wie was de markies van Villalobar, ‘Beschermers van de Belgen’, en wat heeft hij betekend tijdens de Eerste Wereldoorlog om onder die naam gekend te zijn?

De acties van Villalobar strekten zich uit in drie domeinen: de diplomatie, de humanitaire hulp en ravitaillering, en zeer uiteenlopende persoonlijke interventies en diensten.

Veeleer dan een gedetailleerd relaas, zullen in wat volgt een aantal karakteristieke elementen van deze enorme onderneming uitgelicht worden.²

² Villalobar en zijn rol in België tijdens de Eerste Wereldoorlog worden in detail behandeld in het boek *Bezet maar beschermd of Ocupados pero protegidos* ; T. van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Leuven, 2008) ; T. Van Bosstraeten, *Ocupados pero protegidos. Bélgica y el marqués de Villalobar durante la Primera Guerra Mundial* (Madrid, 2019).

beeld een wederzijds respect tussen Villalobar en Oskar von der Lancken, sinds 1915 de chef van de Politische Abteilung in België. Dat liet Villalobar toe om contacten en onderhandelingen te faciliteren met de bezettende autoriteiten. Dit belette hem echter niet om heel wat zaken te ondernemen die von der Lancken met verstomming zouden slaan, zoals de diplomatieke valies gebruiken om Belgische correspondentie door te geven van Kardinaal Mercier, baron Lambert en vele anderen.

Een andere anekdote illustreert het punt ook treffend. Bij het begin van de oorlog bracht een Vlaamse boer een gewonde Franse soldaat, Jules Macaire, naar de Spaanse legatie omdat Villalobar een deel van de verantwoordelijkheden van zijn Franse collega had overgenomen in België. De soldaat werd verzorgd en werkte zelfs een tijdje als portier op de legatie. Uiteindelijk kreeg hij een Spaans paspoort en kon hij onder de naam ‘Julio Sanchez’ terugkeren naar het front. Tegelijkertijd schreef von der Lancken stevast in zijn rapporten dat Villalobar zijn meest trouwe en gedistingeerde bondgenoot in Brussel was. Hij wist duidelijk niet dat hij geduren-

ALLEMANS VRIEND, BONDGENOOT VAN NIEMAND

Over Spanje tijdens de oorlog werd gezegd dat het land allemans vriend, maar bondgenoot van niemand was. Dat was zeker ook het geval bij Villalobar. Helemaal in lijn met de Spaanse koning Alfons XIII was het Villalobars eerste prioriteit om de meest strikte neutraliteit te bewaren. Op 6 augustus 1914 schreef hij reeds aan zijn regering: ‘Ik ben er van overtuigd dat mijn aanwezigheid hier noodzakelijk is.’³ En ‘hier’, dat was Brussel. Als vertegenwoordiger van een neutraal land leek het hem ondenkbaar om de hoofdstad samen met de Belgische regering en de koninklijke familie te verlaten. Het was precies die neutraliteit die de *condicio sine qua non* zou worden van de ravitaillering van het bezette België, die onder elke vorm – Nationaal Comité, Commission for Relief in Belgium (CRB) en vanaf 1917 het Spaans-Nederlands Comité – een enorme krachttoer was.

De neutraliteit was ook noodzakelijk bij elke humanitaire interventie, zowel persoonlijk als diplomatiek. Zo ontstond er bijvoor-

³ *La neutralidad*, p. 19-20.

OCCUPÉS MAIS PROTÉGÉS

Le Défenseur des Belges : le marquis de Villalobar pendant la Grande Guerre

_TRUUS VAN BOSSTRAETEN

Historienne et professeure.

Auteure du livre *Occupés mais protégés : la Belgique et le marquis de Villalobar pendant la Première Guerre mondiale*

Le 18 juillet 1926, l’ambassadeur d’Espagne en Belgique se meurt dans un hôpital de Bruxelles. Sentant que ses forces l’abandonnent, il dicte un télégramme d’adieu pour Sa Majesté le roi Alphonse XIII. Le lendemain, à midi, il rend son âme à Dieu. Sa Majesté le roi Albert Ier de Belgique vient se recueillir sur sa dépouille et le premier ministre belge annonce son décès aux députés du Congrès de la Nation, une nouvelle que les députés reçoivent debout.

Le 19 octobre 1918, quelques semaines avant l’Armistice, un des collaborateurs de la légation belge à Madrid écrit ces mots au marquis de

Villalobar : « Les évènements qui se précipitent selon le Doigt de Dieu, rapprochent à très grands pas le jour, espéré depuis plus de quatre ans, où les Belges, empreints d’une reconnaissance passionnée pour Vos nobles efforts en leur faveur, verront se dresser au milieu des acclamations, chez eux, la statue du Marquis de *Villalobar*, entré, de son vivant, dans l’*Histoire*, comme « *le Défenseur des Belges* ». »¹

En 1918, les innombrables actions humanitaires de la légation d’Espagne à Bruxelles et, en particulier, le nom de son ministre plénipotentiaire, le marquis de Villalobar, sont bien connus en Belgique. Plusieurs honneurs lui sont rendus après la guerre : il est nommé citoyen d’honneur de différentes villes et docteur honoris causa de l’université de Liège. Les mots de la lettre citée plus haut, s’avèrent d’ailleurs prophétiques. Ce ne sera pas une statue, mais bien deux, qui seront érigées en Belgique en l’honneur du marquis : un buste en marbre, qui orne actuellement le Sénat de Belgique, et un monument érigé à Val Duchesse, au début de l’avenue Villalobar.

¹ Archives Villalobar, Pétitions et remerciements, nr. 32 : Woelmont à Villalobar, 19 octobre 1918.

AMIE DE TOUS, ALLIÉE DE PERSONNE

On disait de l’Espagne pendant la guerre qu’elle était « amie de tous, alliée de personne ». Cette formule s’applique très certainement à Villalobar. À la convenance du roi Alphonse XIII, garder la plus stricte neutralité a été l’une des principales priorités du marquis pendant la guerre.

Le 6 août 1914, il écrivait déjà à son gouvernement : « je crois que ma présence ici est nécessaire »³. Ici, cela veut dire Bruxelles. En tant que représentant d’un pays neutre, l’idée de quitter Bruxelles avec le reste du gouvernement et la famille royale belge lui semblait impensable. Cette neutralité était la condition sine qua non pour mener à bien la grande entreprise de ravitaillement, connue sous divers noms, – d’abord le Comité national, puis la Commission for Relief in Belgium (CRB) et, dès 1917, le Comité hispano-néerlandais – et qui fut, sous toutes ses formes, un tour de force remarquable.

³ *La neutralidad*, p. 19-20.

Malgré toutes ces commémorations visibles, avec le temps, le nom de Villalobar et le rôle du marquis pendant la Grande Guerre tombent quelque peu dans l’oubli.

Grâce à l’intérêt historique renouvelé depuis une quinzaine d’années, auquel a contribué l’auteure de ces lignes, nous pouvons répondre à certaines questions : qui était donc cet illustre « Défenseur des Belges » et qu’a-t-il fait pendant la guerre pour acquérir une telle renommée ?

Les actions de Villalobar s’inscrivent dans trois domaines : la diplomatie, au sens plutôt politique, le ravitaillement, et différents types de services et interventions personnelles. Devant l’impossibilité de faire en quelques pages un récit détaillé de ce travail immense, nous nous limiterons à rappeler quelques éléments représentatifs.²

² Le rôle de Villalobar en Belgique pendant la guerre est traité en détail dans le livre *Bezet maar beschermd ou Ocupados pero protegidos* ; T. van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Leuven, 2008) ; T. Van Bosstraeten, *Ocupados pero protegidos. Bélgica y el marqués de Villalobar durante la Primera Guerra Mundial* (Madrid, 2019).

de enkele maanden bij deur van de Spaanse legatie begroet werd door een Frans soldaat!⁴

EER EN HUMOR

Etiquette en eergevoel waren erg belangrijk voor Villalobar. Tegelijk had hij een grote zin voor humor. Zo onderbrak Villalobar op een dag abrupt alle onderhandelingen over de bevoorrading. Hij was woedend dat hij en zijn Amerikaanse collega Brand Whitlock als neutrale ministers op hun *Passierschein*, het eerste paspoort dat ze verkregen om vrij te circuleren in België, werden bestempeld als ‘inspecteurs van de bevoorrading’. ‘Ik ben geen bloemhandelaar! Dit accepteer ik niet!’, zou hij gezegd hebben. Uiteindelijk werden de titels op het paspoort aangepast, maar Villalobar refereerde achteraf nog vaak aan de affaire. Zo zei hij op een dag bij het verlaten van het militaire hoofdkwartier tegen de portier: ‘Ik

⁴ Eind november 1918 schreef Macaire, of ‘Julio Sanchez’, aan Villalobar dat hij de oorlog had overleefd. Het is dankzij, Ange Olivaux, de persoonlijke secretaris van Villalobar dat we het zogenaamde ‘bijzondere lot van Macaire ’kennen; Archief Villalobar, *Guerre 1914-1918 Envoi de correspondance – Suppliques – Recours en Grace, Macaire aan Villalobar, 26 november 1918*.

vraag u vriendelijk mijn complimenten aan de baron over te maken, en vraag meteen ook hoeveel zakken bloem hij vandaag had gewenst!⁵

ALLES VOOR HET VADERLAND EN BELGIË

In een persoonlijke brief beschreef Villalobar zijn acties tijdens de oorlog als een ‘diplomatie van de toewijding’.⁶ Die beschrijving was veel meer dan rethoriek, hij wijdde zich met heel zijn hart aan de belangen van zijn vaderland én van België en de Belgen. In de massa archiefmateriaal die over Villalobars werk voorhanden is, zijn er slechts in enkele persoonlijke brieven sporen te vinden fysieke en psychologische impact die de oorlogsperiode op hem had. Geen enkele foto of document maakt rechtstreeks melding van de ernstige fysieke ongemakken die Villalobar, zwaar gehandicapt van bij de geboorte, elke dag te overwinnen had. Het is slechts in getuigenissen van anderen, zoals het dagboek van Brand Whitlock, dat de ernst van zijn gezondheidssituatie aan het

⁵ Whitlock, Belgium, I, 239-240.

⁶ AV, *Correspondencia varia especial*, nr. 35, Villalobar aan Quiñones de Leon, 23 januari 1918.

licht komt. Zelf benadrukte Villalobar vooral zijn toewijding, zonder ooit te expliciteren hoe zwaar dit hem fysiek viel. Aan zijn minister van buitenlandse zaken Eduardo Dato, schreef hij in 1918: ‘Ik ben geen germanofiel, geen aliodaofiel, maar wel een hispanofiel met heel mijn hart. Dienaar van mijn vaderland en koning.’⁷ Villalobar was erg trots op het feit dat hij als neutrale vertegenwoordiger in Brussel was gebleven en de Belgen had kunnen beschermen. ‘Ik herhaal het met heel mijn hart, ik was het die het hier blijven heeft uitgevonden’ schreef hij aan Alfonso Merry Del Val, zijn Spaanse collega in Londen.⁸ Het viel hem dan ook zwaar dat bij sommige gelegenheden, zoals bij zijn pogingen om actief voor de vrede te onderhandelen of bij het contact met de Amerikaanse vertegenwoordigers van het CRB, zijn gesprekspartners in zijn ogen niet altijd de reikwijdte van zijn toewijding begrepen.

⁷ AV, ibidem, Villalobar aan Dato, 9 september 1918.

⁸ “Lo repito de mi entera creación pues que fui quien inventó el quedarse aquí é induje á mi Colega de los Estados Unidos á hacer lo propio y siento la orgullosa satisfacción de haber puesto las primeras piedras de la obra del abastecimiento de Bélgica.”, Archief Villalobar, *Correspondencia oficial particular*, nr. 14, Villalobar à Alfonso Merry del Val, 14 décembre 1916.

DE BESCHERMER VAN DE BELGEN:

EEN VERANDEREND BEELD DOORHEEN DE OORLOG

De perceptie en het imago van Villalobar veranderde in de loop van de oorlog, zowel in de diplomatieke milieus als in de Belgische publieke opinie. Bij het begin van de oorlog keken zijn collega’s niet altijd verder dan zijn strenge karakter, zijn aristocratische houding en zijn gevoeligheid omtrent het respect dat hem en zijn vaderland al dan niet werd betuigd. In het dagboek van Mary Thorp, de gouvernante van de familie Wittouck, is het evoluerende beeld bijvoorbeeld goed te zien. Eerst krijgt ze via allerlei kanalen een eerder sceptische visie over de rol van Villalobar. Daarna klinken in haar dagboek vooral woorden van bewondering en respect door.⁹ Tijdens de eerste oorlogsjaren waren de Belgen minder op de hoogte van de acties die Villalobar ondernam, ondanks het feit dat zowel Whitlock als Villalobar van bij het begin officiële beschermheren

⁹ S. De Schaepdrijver en T. M. Proctor, *An English Governess in the Great War. The Secret Brussels Diary of Mary Thorp* (Oxford, 2017).

La neutralité était également indispensable à toute intervention humanitaire, personnelle et diplomatique. On sait par exemple que le marquis de Villalobar et Oskar von der Lancken, le chef de la *Politische Abteilung* en Belgique depuis 1915, se vouaient un respect mutuel, ce qui facilitait les contacts et les négociations de toute sorte avec les autorités d’occupation. Toutefois, cela n’empêchait pas Villalobar d’utiliser sa valise diplomatique pour transporter la correspondance belge du cardinal Mercier, du baron Lambert et de beaucoup d’autres, ce qui aurait sidéré von der Lancken. Une autre anecdote est tout à fait éclairante à ce sujet : celle qui concerne Jules Macaire, un soldat français blessé, amené au début de la guerre par un paysan flamand à la légation espagnole, Villalobar ayant accepté de s’occuper des intérêts de la France en Belgique. Le soldat y fut soigné et travailla même quelque temps comme portier du bâtiment de la légation. Il reçut finalement un passeport au nom de « Julio Sánchez » et put retourner au front. Dans le même temps, von der Lancken écrivait chaque année dans ses rapports que Villalobar était son plus

grand et distingué allié à Bruxelles... sans savoir, bien évidemment, que, durant des mois, chaque fois qu’il se rendait à la légation, un Français lui ouvrait la porte !⁴

HONNEUR ET HUMOUR

L’honneur et l’étiquette étaient très importants pour Villalobar. Parallèlement, l’humour était l’un de ses traits distinctifs. Un exemple : un jour, Villalobar bloqua abruptement les négociations concernant le ravitaillement car il était furieux que son collègue américain Brand Whitlock et lui-même, des ministres neutres, soient désignés sous la formule « inspecteurs du ravitaillement » sur leur passeport initial, le *Passierschein*. « Monsieur, je ne suis pas un marchand de farine ; je ne l’accepterai pas ! », aurait-il dit. Les titres furent recti-

⁴ Fin novembre 1918, Macaire, ou « ‘Julio Sanchez »’, écrivait à Villalobar qu’il avait survécu la guerre. C’est grâce à Ange Olivaux, l’assistant personnel de Villalobar qu’est arrivé jusqu’à nous on connaît ce qu’il appelait « le curieux sort de Macaire » ; Archives Villalobar, *Guerre 1914-1918 Envoi de correspondance – Suppliques – Recours en Grace, Macaire à Villalobar, 26 novembre 1918*.

fiés mais Villalobar continua de faire référence à l’affaire longtemps après. Un jour, en sortant du quartier militaire, il proclama au portier : « je vous prie de présenter mes compliments au Baron en lui demandant combien de sacs de farine il veut aujourd’hui ! »⁵

TOUT POUR LA PATRIE ET POUR LA BELGIQUE

Dans une lettre personnelle, Villalobar utilisa l’expression « diplomatie de dévouement » pour qualifier l’ensemble de ses actions⁶. Ce n’était certainement pas de la rhétorique car il était de tout cœur dévoué, non seulement aux intérêts de sa patrie, mais aussi à ceux de la Belgique et des Belges.

Malgré l’abondance de matériel archivistique, seules quelques lettres personnelles témoignent de la dureté physique et psychologique de la période de la guerre pour Villalobar.

⁵ Whitlock, Belgium, I, 239-240.

⁶ AV, *Correspondencia varia especial*, n° 35, Villalobar à Quiñones de León, 23 janvier 1918.

Aucune photo, aucun manuscrit, ne fait directement référence aux énormes difficultés physiques auxquelles il était confronté quotidiennement. En fait, ce n’est qu’en lisant d’autres témoignages, comme le journal de Brand Whitlock, qu’il est possible de se rendre compte de la gravité de son état de santé. En 1918, il écrivait à son ministre des Affaires étrangères, Eduardo Dato : « Je ne suis ni germanophile, ni alliadophile, mais hispanophile de tout cœur, serviteur de mon roi et de ma patrie ».⁷ Villalobar était très fier d’être resté à Bruxelles et de pouvoir protéger les Belges. « Je le répète, de tout cœur, c’est moi qui ai eu l’idée de rester ici » écrivait-t-il à son collègue à Londres, Alfonso Merry Del Val⁸. Il prenait très mal le fait qu’à certaines occasions, comme lors de ses efforts

⁷ AV, ibidem, Villalobar à Dato, 9 septembre 1918.

⁸ “Lo repito de mi entera creación pues que fui quien inventó el quedarse aquí é induje a mi Colega de los Estados Unidos a hacer lo propio y siento la orgullosa satisfacción de haber puesto las primeras piedras de la obra del abastecimiento de Bélgica.”, Archives Villalobar, *Correspondencia oficial particular*, n°14, Villalobar à Alfonso Merry del Val, 14 décembre 1916.

waren van het Nationaal Comité en ondanks het feit dat Villalobar sinds de zomer van 1914 op een actieve manier zovele mensen en hun bezittingen had beschermd. De perceptie van Villalobar als de grote beschermer van de Belgen nam fors toe vanaf 1917, toen de Verenigde Staten toetraden tot de oorlog en de taak van de bescherming en het negotiëren van de ravitaillering grotendeels op Villalobars schouders terecht kwam. Op het moment van de blijde intrede van het koningspaar en de regering in 1918 had de bewondering voor Villalobar en bij uitbreiding de hulp van Spanje zo'n proporties aangenomen dat hij er danig van onder de indruk was. Met zijn gebruikelijke gevoel voor humor rapporteerde Villalobar aan zijn regering dat de Spaanse vlag bij de Belgische bevolking zoveel emoties en enthousiasme had opgeroepen, dat de bumper van zijn wagen de blijde intrede niet had overleefd !

—Rodrigo de Saveedra, markies van Villalobar, op de cover van een tijdschrift, aan het begin van de Grote Oorlog. [P. 65]

—Scène van voedselbedeling. [P. 66-68] ■

Zo vader zo zoon: Carlos Saavedra Ozores, IIIe markies van Villalobar

_SANTIAGO SAAVEDRA LIGNE

Uitgever

Carlos de Saavedra Ozores, IIIe markies van Villalobar, de zoon van Rodrigo, maakte in juli 1936 zijn studies als burgerlijk mijnbouwkundig ingenieur af aan de Katholieke Universiteit van Leuven.

Toevallig was er in mei 1940 een tekort aan personeel in de Ambassade van Spanje in Brussel en werden er vier diplomatieke attachés aangesteld. Een daarvan was de markies. Zo trad hij in de voetsporen van zijn vader en kreeg hij opnieuw de kans om de Brusselse bevolking ten dienste te staan. Echter, op 17 mei 1940 rukten de Duitse troepen van het Derde Rijk op naar de stad, in strijd met de Belgische neutraliteit. Op dat moment gingen hij en een andere attaché, Pedro Sorela, op vraag van de burgemeester Joseph Van de Meulenbroeck en de Spaanse *chargé d'affaires*, de Duitse troepen tegemoet in een auto van

de Ambassade met een Spaans vlaggetje. Ze vergezelden Raymond Delhaye, de secretaris-generaal van Volksgezondheid en Voedselvoorziening van de Belgische overheid. Delhaye beschrijft de gebeurtenis in detail in een artikel in de krant *La Libre Belgique* van 28-29 december 1991. Aangezien de drie mannen een goede kennis van het Duits hadden, was hun missie om de Duitser te overhalen om de stad niet te bombarderen, omdat er geen strijdkrachten meer in de stad waren om haar te verdedigen en het dus een "open stad" was. Te midden van het kruisvuur van de verdedigende en aanvallende legers konden ze contact maken met de officier die de voorhoede van de Duitsers aanstuurde, majoor Weiss. Na gespannen onderhandelingen bereikten ze toch hun doel: de Duitsers bezetten Brussel zonder bombardementen.

In december 1941 trouwt Carlos met de prinses Isabelle de Ligne.

Toen de situatie na de Tweede Wereldoorlog weer normaal werd en Carlos reeds met zijn gezin in Spanje woonde, stond hij aan het hoofd van de Spaanse filialen van verscheidene Belgische bedrijven zoals Petrofina (vandaag TOTAL) en het mijnbouwbedrijf, Real Compañía Asturiana de Minas. De markies probeerde altijd te voldoen

aan de wensen en noden van de opeenvolgende Belgische Ambassadeurs in Spanje. Van 1981 tot 1987 was hij voorzitter van de Belgische en Luxemburgse Kamer van Koophandel in Spanje, die een grote impuls kreeg op het moment dat Spanje toetrad tot wat nu de Europese Unie is. In 1987 heeft de Kamer ter ere van hem de Marqués de Villalobar-prijs in het leven geroepen, waarvan hij tot zijn dood in 2004 voorzitter was. Tot op de dag van vandaag blijft de prijsuitreiking elk jaar een van de belangrijkste evenementen van de Kamer. De prijs wordt uitgereikt aan personen, instituten of bedrijven die in de loop van het jaar hebben bijgedragen aan het versterken en ontwikkelen van commerciële, economische, politieke, wetenschappelijke of culturele betrekkingen van Spanje met België en Luxemburg.

Carlos erfde van zijn vader een traditie van eer en dienstbaarheid die hij op zijn beurt heeft doorgegeven aan zijn kinderen en kleinkinderen. We hopen die hiërarchie van normen en waarden altijd trouw te blijven.

—Afbeelding van de bezetting van Brussel door de Duitse troepen. [P. 71] ■

en faveur de la paix et lors des prises de contact avec les *officials* de la Commission for Relief, ses interlocuteurs ne comprennent pas toute l'ampleur de son dévouement.

LE DÉFENSEUR DES BELGES : UNE IMAGE QUI A ÉVOLUÉ AU COURS DE LA GUERRE

Au fil de la guerre, la perception et l'image de Villalobar a changé, aussi bien dans les milieux diplomatiques qu'auprès de l'opinion publique belge. Au début, ses collègues ne voyaient que son caractère sévère, son comportement aristocrate et sa sensibilité, ainsi que le manque de respect pour sa personne et pour sa patrie. On peut constater par exemple dans le journal de Mary Thorp, la gouvernante de la famille Wittouck, qui passe de commentaires sceptiques à des mots empreints d'admiration et de respect sincère pour son travail.⁹

Durant les premières années de la guerre, malgré le fait que Villalobar et Brand Whitlock aient été dès le début les ministres protecteurs du Comité national et du CRB, et que Villalobar ait activement protégé nombre de personnes et de biens depuis l'été 1914, l'opinion publique n'était pas vraiment au courant des actions menées par l'Espagne et par Villalobar. Toutefois, avec l'entrée en guerre des États-Unis en 1917, son image de grand protecteur des Belges et la gratitude du peuple sont de plus en plus perceptibles. Au moment de la « Joyeuse entrée » de 1918, l'affection dont faisait l'objet Villalobar était telle qu'il s'en sentit profondément touché. Dans un rapport envoyé à son gouvernement, il ne manqua pas de mentionner, avec le sens de l'humour qui le caractérisait, que le drapeau espagnol générerait tant d'émotions et que l'enthousiasme du peuple belge était d'une telle force, que les pare-chocs de sa voiture n'avaient pas survécu à l'évènement !

—Rodrigo Saavedra, marquis de Villalobar, sur la couverture d'une revue, au début de la Grande Guerre. [P. 65]

—Distribution de vivres pendant la guerre. [P. 66-68] ■

Tel père, tel fils : Carlos Saavedra Ozores, IIIe marquis de Villalobar

_SANTIAGO SAAVEDRA LIGNE

Éditeur

Carlos Saavedra Ozores, IIIe marquis de Villalobar, fils de Rodrigo, a terminé ses études d'ingénieur civil des mines à l'Université catholique de Louvain en juillet 1936.

Il se trouve qu'en mai 1940, le manque de personnel à l'ambassade d'Espagne à Bruxelles sera comblé par la nomination de quatre attachés honoraires, dont Carlos. C'est ainsi que l'occasion se présente à lui de servir à nouveau la Ville de Bruxelles, suivant modestement les traces de son père. Le 17 mai, les troupes allemandes du Troisième Reich, violant une fois de plus la neutralité de la Belgique, avancent sur la ville. À la demande du bourgmestre, Joseph Van de Meulebroeck, et conformément aux instructions du chargé d'affaires espagnol, un autre des attachés honoraires, Pedro Sorela, et lui-même vont à la rencontre des envahisseurs dans la voiture de l'ambassade, qui arbore un

fanion espagnol. Ils accompagnent monsieur Raymond Delhaye, secrétaire général de la Santé publique et du Ravitaillement du gouvernement belge. Delhaye lui-même raconte cet épisode en détail dans un article de *La Libre Belgique* des 28-29 décembre 1991.

Tous les trois connaissent bien la langue allemande, et leur mission consiste à persuader les Allemands de ne pas bombarder Bruxelles, car il n'y a plus de forces armées dans la ville pour la défendre et qu'elle est donc une « ville ouverte ». Au milieu des tirs croisés entre les armées d'invasion et de défense, ils parviennent à établir un contact avec l'officier commandant l'avant-garde de l'armée d'attaque, le major Weiss, et, après des négociations tendues, le résultat souhaité a été atteint. Les Allemands occupent Bruxelles sans aucun bombardement.

En décembre 1941, Carlos épouse la princesse Isabelle de Ligne.

La coexistence ayant été normalisée après la Seconde Guerre mondiale, Carlos Saavedra s'établit avec sa famille en Espagne, où il préside les filiales espagnoles de plusieurs sociétés belges, telles que Petrofina (aujourd'hui TOTAL) et la Compagnie royale asturienne des

⁹ S. De Schaepdrijver et T. M. Proctor, *An English Governess in the Great War. The Secret Brussels Diary of Mary Thorp* (Oxford, 2017).

Het Belgische huis de Ligne en Spanje

_MICHEL DE LIGNE

XIVe Prins van Ligne

BETREKKINGEN VAN HET BELGISCHE HUIS DE LIGNE MET HET SPAANSE KONINKRIJK

Eerst en vooral wil ik mevrouw Beatriz Larrotcha Palma, Ambassadeur van Spanje in het Koninkrijk België, bedanken voor de uitnodiging om deel te nemen aan dit prestigieuze eerbetoon aan honderd jaar betrekkingen tussen Spanje en België, vanaf het moment dat hun respectievelijke legaties werden verheven tot de rang van ambassade.

Door terug te blikken op de betrekkingen van mijn familie met het Koninkrijk Spanje door de eeuwen heen heb ik kunnen vaststellen, op basis van het boek met handtekeningen van de Spaanse Legatie in Brussel tijdens de Eerste Wereldoorlog, dat zowel Louis (1854-1918), IXe prins van Ligne en voorzitter van het Belgische Rode Kruis, als zijn

broer Ernest (1857-1937), X^e prins van Ligne, mijn overgrootvader, de legatie regelmatig bezochten en zo door hun aanwezigheid de markies van Villalobar steunden in zijn diplomatieke activiteiten.

Door het lot is mijn familie verbonden aan die van de markies van Villalobar toen in 1941 Carlos Saavedra Ozores, IIIe markies van Villalobar, mijn tante Isabelle de Ligne huwde, de zus van mijn vader.

Het Huis de Ligne gaat dertig generaties terug, tot helemaal aan het begin van de 11e eeuw, en heeft al sinds 1311 haar zetel in het kasteel van Belœil. Sommige leden van de familie hebben deelgenomen aan de derde, vierde en vijfde kruistochten. Vanaf de 15e eeuw droegen de meeste familiehoofden het insigne van de Orde van het Gulden Vlies. De eerste was Jan III (1435-1491), baron van Ligne, die de onderscheiding in 1481 ontving, met de 90e geloofsbrief van de orde. Eveneens zijn de meeste familiehoofden van ons Huis sinds 1559 Grandes van Spanje eerste klasse.

De familie verdiende haar plaats in de geschiedenis zowel door wapenfeiten als door politieke en diplomatieke daden, door het dienen van de hertogen van Bourgondië, het Oostenrijkse Huis en, vanaf 1830,

toen het Koninkrijk België onafhankelijk werd, de opeenvolgende Belgische koningen.

In de 16e eeuw vallen de volgende figuren op:

- **Anton I** (1474-1532), baron van Ligne, bijgenaamd “De Grote Duivel” omwille van zijn wapenfeiten op het slagveld. Hij vergezelde Karel V in 1520 naar Aken, die daar tot keizer be kroond werd. Zijn verwanten Willem van Croÿ, de heer van Chièvres, en Karel van Lannoy waren de twee belangrijkste vertrouwelingen van Karel V toen die in Spanje aankwam in 1517.
- **Jacob** (1503-1552), baron van Ligne, zoon van Anton, was de kamerheer van Filips de Schone en van keizer Karel V. Hij was er in 1521 bij op de Rijksdag van Worms, waar Maarten Luther ook aanwezig was. Karel V benoemde hem tot eerste graaf de Ligne in 1544 en gaf hem persoonlijk de insignes van de Orde van het Gulden Vlies in 1546.
- **Filips** (1534-1583), IIe graaf van Ligne, kamerheer van koning Filips II, maakte zijn naam in de cavalerie van zijn bloedverwant, de graaf van Egmont, tijdens de Slag bij Saint-Quentin (1557) en de Slag bij Gravelines (1558), waar zijn gezicht verminkt werd voor de rest van

HONDERD JAAR SPAANSE AMBASSADE IN BELGIË 1921-2021

zijn leven. In 1559 kreeg hij tegelijkertijd de insignes van de Orde van het Gulden Vlies en de titel van Grande van Spanje. Zijn loyaliteit aan Filips II en zijn katholieke geloof leidden tot het verlies van zijn eigendommen in Holland. Hij bleef bevriend met de landvoogdessen van de Nederlanden, Maria van Hongarije en Margaretha van Parma.

In de 17e eeuw zijn er drie leden van de familie die vermeld dienen te worden:

- **Lamoraal de Ligne** (1563-1624), zoon van Filips en IIIe graaf. Vanaf 1599 had Filips II beslist om de Nederlanden een grotere autonomie te verlenen onder het regentschap van zijn dochter Elisabeth en haar echtgenoot, de aartshertog Albrecht van Oostenrijk (“de aartshertogen”). In 1601 benoemde keizer Rudolf II van Habsburg Lamoraal de Ligne tot eerste prins van Ligne en het Heilige Roomse Rijk, een titel die voor altijd overdraagbaar is. Na een briljante, maar kortstondige militaire carrière droeg Filips II aan Lamoraal enkele belangrijke en buitengewone missies op: twee in Spanje, een in Polen en twee, uiterst moeilijke en delicate, in Frankrijk.

mines, toujours attentif aux besoins des ambassadeurs belges qui se succèdent en Espagne. Il présidera la Chambre de commerce belge et luxembourgeoise en Espagne de 1981 à 1987, tout en lui donnant un grand élan au moment de l'entrée de l'Espagne dans ce qui est aujourd'hui l'Union européenne. En 1987, la Chambre crée en son honneur le Prix « Marqués de Villalobar » dont il préside le jury jusqu'à sa mort en 2004, et dont la célébration annuelle reste à ce jour l'un des événements majeurs de la vie de la Chambre. Ce prix est décerné à des personnalités, institutions ou entreprises ayant contribué de manière particulière au fil des années au renforcement et au développement des relations commerciales, économiques, politiques, scientifiques ou culturelles de l'Espagne avec la Belgique et le Luxembourg.

Carlos a hérité de son père une tradition d'honneur et de service qu'il a, à son tour, transmise à ses enfants et petits-enfants, ainsi qu'une hiérarchie de valeurs dont nous espérons être toujours dignes.

—*Les troupes allemandes devant le Palais royal de Bruxelles pendant l'occupation. [P. 71] ■*

La Maison belge de Ligne et l'Espagne

_MICHEL DE LIGNE

XIVe Prince de Ligne

RELATIONS DE LA MAISON BELGE DE LIGNE AVEC LE ROYAUME D'ESPAGNE

Je tiens tout d'abord à remercier Madame Beatriz Larrotcha Palma, Ambassadeur d'Espagne auprès du Royaume de Belgique, de m'avoir fait l'honneur de m'inviter à participer à ce prestigieux hommage aux cent ans de relations entre l'Espagne et la Belgique, depuis l'élévation de leurs respectives légations au rang d'ambassade.

En repensant aux relations de ma famille avec le Royaume d'Espagne à travers les siècles, j'ai pu vérifier, à partir du livre des signatures de la légation d'Espagne à Bruxelles pendant la Première Guerre mondiale, que tant Louis (1854-1918), IXe prince de Ligne et président de la Croix-Rouge belge, comme son frère Ernest (1857-1937), X^e prince de Ligne, mon arrière-grand-père, la fréquentaient

assidûment, soutenant par leur présence l'activité diplomatique du marquis de Villalobar.

Le hasard a voulu que ma famille soit liée à celle du marquis de Villalobar lorsqu'en 1941, Carlos Saavedra Ozores, IIIe marquis de Villalobar, a épousé ma tante Isabelle de Ligne, fille de mon grand-père, Eugène II, dont je parlerai plus tard.

Notre Maison remonte en ligne directe à trente générations, au tout début du XIe siècle, et le château de Beloeil en a été le siège de 1311 à nos jours. Certains de ses membres ont participé aux croisades (la troisième, la quatrième et la cinquième) et, depuis le XVe siècle, la plupart des chefs de la Maison ont porté l'insigne de la Toison d'Or, le premier étant Jean III (1435-1491), baron de Ligne, qui a obtenu la distinction en 1481, avec la 90e créance de l'ordre. De même, la plupart des chefs de notre Maison ont été, depuis 1559, Grands d'Espagne de première classe.

La famille a dû sa place dans l'histoire tant à des actions de guerre qu'à des actions politiques et diplomatiques, servant les ducs de Bourgogne, la Maison d'Autriche et, à partir de 1830, année de la

CENT ANS DE L'AMBASSADE D'ESPAGNE EN BELGIQUE 1921-2021

création du Royaume de Belgique, les successifs rois des Belges. Au XVIe siècle, les personnages suivants se distinguent :

- **Antoine Ier** (1474-1532), baron de Ligne, surnommé « Le Grand Diable » pour ses exploits sur les champs de bataille. Il accompagne Charles Quint à Aix-la-Chapelle en 1520 lors de son couronnement comme empereur, et ses proches Guillaume de Croÿ, sieur de Chièvres, et Charles de Lannoy sont les deux principaux confidents du futur Charles Quint lorsqu'il débarque en Espagne en 1517.
- **Jacques** (1503-1552), baron de Ligne, fils d'Antoine, fut chambellan de Philippe le Bel et de l'empereur Charles Quint. Il est présent en 1521 à la Diète de Worms, où Luther comparait. Charles Quint le fait d'abord comte de Ligne en 1544 et lui impose personnellement les insignes de la Toison d'Or en 1546.
- **Philippe** (1534-1583), IIe comte de Ligne, chambellan du roi Philippe II, se distingue dans la cavalerie de son parent le comte d'Egmont aux batailles de Saint-Quentin (1557) et de Gravelines (1558), où il est défiguré pour le reste de sa vie. En 1559, il reçoit à la fois la Toison d'Or et le titre de Grand d'Espagne. Sa loyauté envers le roi

- **Karel de Ligne** (1550–1616), graaf van Arenberg, ridder in de Orde van het Gulden Vlies. Hij behoorde tot de kleinere tak van het Huis de Ligne, en werd twee keer door Filips II als ambassadeur naar de koning van Frankrijk gestuurd. De aartshertog Albrecht, gouverneur-generaal van de Nederlanden, benoemde hem tot kamerheer, lid van zijn Raad van State, admiraal en luitenant-generaal ter zee. Hij onderhandelde als gevolmachtigde de vrede van Spanje met Engeland en Holland (1588) en begaf zich naar Londen als deel van het Spaanse gezantschap met de missie om een vredesverdrag te onderhandelen in Somerset House. Het verdrag werd in 1604 ondertekend. Hij nam ook deel aan “de veiling van de eeuw” van de kunstwerken van de afgezette Karel I van Engeland. Zijn portret maakt deel uit van het anonieme schilderij in het *National Portrait Gallery* van Londen dat die onderhandelingen herdenkt.
- **Claude Lamoral I (1618–1679)**. Het gunstige regime ten opzichte van de adel in de Nederlanden ten tijde van de aartshertogen verdween met hun dood, toen Filips IV de regering en de be-

langrijkste posten van die provincies opnieuw overdroeg aan de Spanjaarden. Een uitzondering werd echter gemaakt voor de IIIe prins van Ligne en van het Heilige Roomse Rijk, Claude Lamoral I, die schitterde als kapitein-generaal van de cavalerie in het leger van Vlaanderen tussen 1648 en 1669. Daarnaast was hij ook diplomaat (als vertegenwoordiger van Filips IV bij koning Karel II van Engeland, ter gelegenheid van de herinvoering van zijn dynastie op de troon. Zijn luxueuze ambassade van 1660 is vereeuwigd op een schilderij in de *National Gallery*. Bovendien was hij ook onderkoning van Sicilië (1670–1674), gouverneur-generaal van Milaan (1674–1678) en lid van de privé raad van Karel II (1678) en de Spaanse Raad van State in Madrid, waar hij in 1679 overleed. Hij was een van de belangrijke figuren van de familie de Ligne, die heel zijn leven in dienst stond van de Spaanse koning.

Vanaf de 18e eeuw, toen de Habsburgse dynastie in Spanje werd vervangen door de Bourbons, verminderde de dienst van de familie aan Spanje. Toch was Claude Lamoral II (1685–1766), VIe prins

van Ligne, kapitein in het beroemde infanterieregiment “Tercio”, en hij vocht voor de Habsburgers in de Spaanse Successieoorlog (zijn broer Ferdinand onderscheidde zichzelf ook in het Spaanse leger in diezelfde oorlog).

Als we vooruitspringen naar de 20ste eeuw, komen we Eugène II tegen (1893–1960), XIe prins van Ligne, mijn grootvader. Hij nam deel aan de Eerste Wereldoorlog als officier van de gemotoriseerde cavalerie in het Belgische leger. Tijdens het conflict richtte hij het kasteel van Belœil in als hospitaal met honderd bedden, beheerd door het Belgische Rode Kruis, onder het voorzitterschap van de bovengenoemde Louis, IXe prins van Ligne. Na de oorlog werd hij benoemd tot Belgisch militair attaché in Parijs en vervolgens (rond 1921) tot eerste secretaris van de Belgische Legatie in Roemenië. In 1923 werd hij benoemd tot raadgever van de ambassade in Madrid, waar hij zijn vele contacten aanwendde om de stuwende kracht te zijn achter de ontwikkeling van de uitstekende diplomatieke betrekkingen tussen België en Spanje, die toen net tot ambassade waren verheven.

Na zijn verblijf in Spanje werd hij raadgever van de ambassade in Washington. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bouwde hij het kasteel van Belœil om tot een opvangtehuis, ditmaal met honderden bedden, voor kinderen van wie de ouders gestorven waren of door de Duitse bezetter gedeporteerd waren. Omdat sommigen van hen Joods waren, werden hij en zijn vrouw later door de Staat Israël geëerd als “Rechtvaardigen onder de Naties”. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, in 1947, werd hij de eerste Belgische ambassadeur in India.

In 1950 werd hij benoemd tot ambassadeur van België in Spanje, waar hij bleef tot het midden van het decennium. In die periode vertegenwoordigde hij België in het delicate proces van de geleidelijke erkenning van Spanje in de wereld. Hij kocht het paleis van de officiële residentie van de ambassadeur voor de Belgische Staat. Hij verfraaide het paleis met kunstwerken uit Belœil en de belangrijkste Belgische musea. Hij ondernam culturele en commerciële acties zodat Spanje meer kennis zou opdoen over de meest typisch Belgische kunstwerken en producten.

Philippe II et sa foi catholique lui font perdre ses possessions en Hollande. Il reste proche des gouverneurs des Pays-Bas, Marie de Hongrie et Marguerite de Parme.

Au XVIIe siècle, trois membres de la famille méritent d'être mentionnés :

- **Lamoral de Ligne** (1563–1624), fils de Philippe et IIIe comte. Dès 1599, Philippe II avait décidé d'accorder aux Pays-Bas une plus grande autonomie sous la régence de sa fille Elisabeth et de son mari, l'archiduc Albert d'Autriche (« les archiducs »). En 1601, l'empereur Rodolphe II de Habsbourg nomme Lamoral de Ligne premier prince de Ligne et du Saint-Empire romain germanique, un titre transmissible à perpétuité. Après une brève mais brillante carrière militaire, Philippe II confie à Lamoral d'importantes missions extraordinaires : deux en Espagne, une en Pologne et deux, particulièrement délicates et difficiles, en France.
- **Charles de Ligne** (1550–1616), comte d'Arenberg, chevalier de l'Ordre de la Toison d'Or. Appartenant à la branche mineure de la Maison de Ligne, il est envoyé à deux reprises comme ambassadeur de Phi-

lippe II auprès du roi de France. L'archiduc Albert, gouverneur général des Pays-Bas, le nomme chambellan, membre de son conseil d'État et amiral et lieutenant général de la mer. Il négocia en tant que plénipotentiaire à Bruges la paix de l'Espagne avec l'Angleterre et la Hollande (1588). Il se rendit à Londres en tant que membre de la mission espagnole chargée de négocier à Somerset House le traité de paix, signé en 1604, et participa à « la vente aux enchères du siècle » sur les biens artistiques de Charles Ier d'Angleterre, déchu ; son portrait fait partie du tableau anonyme de la National Portrait Gallery de Londres qui commémore ces négociations.

- **Claude-Lamoral I** (1618–1679). Le régime de faveur envers la noblesse des Pays-Bas du temps des archiducs disparaît à leur mort, lorsque Philippe IV confie de nouveau le gouvernement et les principaux postes de ces provinces aux Espagnols. Une exception sera toutefois faite pour le IIIe prince de Ligne et du Saint-Empire, Claude-Lamoral Ier, qui brillera comme capitaine général de la cavalerie de l'armée de Flandre de 1648 à 1669 ; comme diplomate (sa somptueuse ambassade extraordinaire de 1660, en tant que re-

présentant de Philippe IV auprès du roi Charles II d'Angleterre, à l'occasion du rétablissement de sa dynastie sur le trône, a été immortalisée dans un tableau de la National Gallery) ; et comme vice-roi de Sicile (1670–1674), gouverneur général de Milan (1674–1678) et membre du Conseil privé de Charles II (1678) et du Conseil d'État à Madrid, où il meurt en 1679. Il est l'une des grandes figures de la famille Ligne, qui a servi la Couronne espagnole toute sa vie.

À partir du XVIIIe siècle, avec le changement de dynastie en Espagne des Habsbourg aux Bourbons, le service de la famille à l'Espagne décline, bien que Claude-Lamoral II (1685–1766), VIe prince de Ligne, soit capitaine dans le fameux régiment d'infanterie, le « Tercio », et combatte pour les Habsbourg dans la guerre de Succession d'Espagne (son frère Ferdinand s'est également distingué dans l'Armée espagnole dans la même guerre).

Si nous sautons au XXe siècle, nous trouvons Eugène II (1893–1960), XIe prince de Ligne, mon grand-père. Il participe à la Première Guerre mondiale en tant qu'officier de cavalerie motorisée

à l'Armée belge, conflit au cours duquel il transforme le château de Beloeil en un hôpital de cent lits, géré par la Croix-Rouge belge, présidée par le susdit Louis, IXe prince de Ligne. À la fin de la guerre, il est nommé attaché militaire belge à Paris, puis (vers 1921) premier secrétaire de la légation de Belgique en Roumanie. En 1923, il est nommé conseiller d'ambassade à Madrid, où il utilise ses nombreux contacts pour être le moteur du développement des excellentes relations diplomatiques entre la Belgique et l'Espagne, qui viennent d'être élevées au rang d'ambassade.

Après son séjour en Espagne, il devient conseiller d'ambassade à Washington. Pendant la Seconde Guerre mondiale, il transforme le château de Beloeil en un hospice, cette fois de plusieurs centaines de lits, pour accueillir les enfants dont les parents ont été tués ou déportés par l'occupant allemand. Comme certains d'entre eux étaient juifs, lui et sa femme ont ensuite été honorés par l'État d'Israël en tant que « Justes parmi les nations ». À la fin de la Seconde Guerre mondiale, en 1947, il devient le premier ambassadeur de Belgique en Inde indépendante.

De relatie tussen mijn familie en Spanje wordt van generatie op generatie doorgegeven via onze familiebanden en vriendschappen.

Toch werd de mooiste bladzijde in de recente geschiedenis van de Belgisch-Spaanse bilaterale betrekkingen geschreven door de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog. De meeste Belgen weten dat zij het voortbestaan van hun gezin te danken hebben aan het hemels voedsel waarvan de markies van Villalobar van 1914 tot 1918 de bedeling organiseerde. Het land is hem voor altijd dankbaar.

—*Kasteel van Beloeil, in de provincie Henegouwen, zuidwesten van België.* [P. 72]

—*Charles de Ligne.* [P. 74]

—*Lamoral de Ligne.* [P. 74]

—*Claude-Lamoral I, IIIe prins van Ligne.* [P. 75]

—*Eugène, XIe Prins van Ligne, was Ambassadeur van België in Spanje.* [P. 77] ■

DE KINDEREN VAN DE SPAANSE BURGEROORLOG IN BELGIË:

Twee getuigenissen: Dolores Álvarez et Celia Vados

In het kader van de herdenkingen van Honderd jaar Spaanse Ambassade in het Koninkrijk België 1921-2021 werd op 11 maart 2021 in de Officiële Residentie Ambassadeur Markies van Villalobar van de Spaanse Ambassade in België, in samenwerking met de Université Libre de Bruxelles (ULB), een academisch seminarie en eerbetoon gehouden onder de titel *De kinderen van de Spaanse Burgeroorlog in België: Geschiedenis van een opvangmodel*, waarin de balans werd opgemaakt van het bestaande onderzoek over de meer dan 5000 kinderen van de Spaanse Burgeroorlog die in België werden opgevangen.

Belgische politieke partijen, instellingen en organisaties stonden in de frontlinie van de opvang en benadrukten vooral de gastvrijheid van de Belgische gezinnen, die zo genereus hun huizen openstelden voor deze kinderen.

—*Château de Beloeil, résidence du prince de Ligne, dans la province de Hainaut, au sud-ouest de la Belgique.* [P. 72]

—*Lamoral de Ligne.* [P. 74 D]

—*Charles de Ligne.* [P. 74 G]

—*Claude-Lamoral Ier.* [P. 75]

—*Eugène, XIe prince de Ligne, ambassadeur de Belgique en Espagne.* [P. 77] ■

LES ENFANTS DE LA GUERRE D'ESPAGNE EN BELGIQUE

Deux témoignages : Dolores Álvarez et Celia Vados

Dans le cadre de la célébration du centenaire de l'ambassade d'Espagne auprès du Royaume de Belgique (1921-2021), la résidence officielle « Ambassadeur marquis de Villalobar » de l'ambassade d'Espagne en Belgique, a accueilli le 11 mars 2021 un séminaire-hommage intitulé « *Les enfants de la guerre en Bel-*

Deze daad van dankbaarheid en erkenning jegens het Belgische volk voor zijn solidaire opvang vond plaats in de Officiële Residentie van de Ambassade en werd bijgewoond door de eerste viceminister-president van de Spaanse regering, mevrouw Carmen Calvo Poyato, de Spaanse staatssecretaris voor Migratie, mevrouw Hanah Jalloul, Belgisch staatssecretaris voor Asiel en Migratie, de heer Sammy Mahdi, de Spaanse Ambassadeur in België, mevrouw Beatriz Larrotcha Palma, de directeur van het Onderzoekscentrum voor Moderne en Hedendaagse Werelden van de ULB, de heer Nicolas Verschueren, en vooraanstaande Belgische en Spaanse onderzoekers in dit domein.

Na een openingstoespraak door Dr. Frank Caestecker (Centre for the Social Study of Migration and Refugees, Universiteit Gent) werden er twee sessies gehouden waaraan verschillende Belgische en Spaanse deskundigen deelnamen die hun onderzoek hebben gewijd aan het documenteren van de opvang in België. De sessie in het Frans kon rekenen op de deelname van Géraldine Berger (Dienst Internationale Betrekkingen, Universiteit van Bergen), Sven

gique : histoire d'un modèle d'accueil ». D'un point de vue académique, cette rencontre, organisée en collaboration avec l'Université libre de Bruxelles (ULB), visait également à faire connaître l'état actuel des recherches consacrées aux plus de 5 000 enfants de la guerre d'Espagne accueillis en Belgique.

Si des partis politiques, des institutions et des organisations belges ont été à l'époque en première ligne pour accueillir ces enfants, il est important de rappeler l'hospitalité des familles belges qui leur ont généreusement ouvert les portes de leurs foyers.

Cette cérémonie par laquelle l'Espagne souhaitait exprimer sa reconnaissance et sa gratitude au peuple belge pour sa solidarité s'est tenue à la résidence officielle de l'ambassade. Ont participé à cet hommage Mmes Carmen Calvo Poyato et Hanah Jalloul, respectivement première vice-présidente et secrétaire d'État aux Migrations du gouvernement espagnol, M. Sammy Mahdi, secrétaire d'État à l'Asile et à la Migration du gouvernement fédéral belge, Mme Beatriz Larrotcha Palma, ambassadrice d'Espagne en Belgique, M. Nicolas Verschueren, directeur du Centre de recherche

Tuytens (VRT-correspondent in Madrid) en Maité Molina Mármol (Universiteit van Luik). De Spaanse sessie werd gemodereerd door Dr. Víctor Fernández Soriano (Université Libre de Bruxelles) met de bijdrage van Alicia Alted Vigil (Historica en docent aan de Nationale Universiteit voor Afstandsonderwijs, UNED), Jesús Alonso Carballés (AMERIBER, Universiteit van Bordeaux) en Andrés Payà Rico (Departement Geschiedenis van het Onderwijs, Universiteit van Valencia).

Het evenement werd afgesloten met de hoofdrolspelers van deze historische realiteit, die hun eigen getuigenis deelden over hoe zij werden opgevangen door hun familie en de Belgische samenleving. De bijeenkomst werd gemodereerd door de onafhankelijke onderzoekster Ángeles Muñoz, met deelname van Dolores Álvarez en Celia Vados, "oorlogskinderen", samen met hun dochters Anne De Boe en Corine Kraghman, respectievelijk; en kinderen van "oorlogskinderen" die in België wonen: Pablo Fernández, Mari Carmen Rejas, Maud Aguirre, Patrick Fakkell, Lolita Abramovicz en Pilar Carretón.

En 1950, il est nommé ambassadeur de Belgique en Espagne, où il reste jusqu'au milieu de la décennie. Pendant cette période, il représentera la Belgique dans le délicat processus de reconnaissance diplomatique progressive de l'Espagne dans le monde. Il achètera pour l'État belge le palais de la résidence officielle de l'ambassadeur, qu'il décorera d'œuvres d'art apportées de Beloeil et des principaux musées belges, et il entreprendra des actions culturelles et commerciales pour améliorer la connaissance de l'Espagne des œuvres d'art et des produits les plus typiquement belges.

La relation de ma famille avec l'Espagne se perpétue de génération en génération par nos liens familiaux et d'amitié.

Cependant, la plus belle page de l'histoire récente des relations bilatérales belgo-espagnoles a été écrite par l'action du marquis de Villalobar pendant la Première Guerre mondiale. La plupart des citoyens belges savent qu'ils doivent la survie de leur famille à la manne céleste qu'avait organisée le marquis de Villalobar de 1914 à 1918. Le pays lui témoigne pour toujours sa plus vive reconnaissance.

Mondes modernes et contemporains de l'ULB, ainsi que des chercheurs belges et espagnols parmi les plus éminents en la matière.

Le discours d'ouverture du Dr Frank Caestecker (Centre d'études sociales sur les migrations et les réfugiés, Université de Gand) a été suivi de deux séances au cours desquelles sont intervenus plusieurs experts belges et espagnols qui consacrent leurs recherches au phénomène de l'accueil en Belgique. La séance en français a permis d'entendre Géraldine Berger (Service des relations internationales, Université de Mons), Sven Tuytens (correspondant de la VRT à Madrid) et Maité Molina Mármol (Université de Liège). La séance en espagnol a été modérée par le Dr Victor Fernández Soriano (Université de Gand) et au cours de celle-ci sont intervenus Alicia Alted Vigil (historienne et professeure à l'Université nationale d'enseignement à distance, UNED), Jesús Alonso Carballés (AMERIBER, Université de Bordeaux) et Andrés Payà Rico (Département de l'histoire de l'éducation, Université de Valence, Espagne).

La rencontre s'est conclue avec les interventions de témoins de cette réalité historique, qui ont raconté comment ils ont été accueil-

DOLORES ÁLVAREZ EN CELIA VADOS

Dolores Álvarez en Celia Vados zijn twee van de meer dan 5700 jongens en meisjes die uit Spanje werden geëvacueerd tussen 1937 en 1939 en vervolgens door gezinnen in België werden opgevangen. De Belgische vrijwilligers hebben een enorme inspanning geleverd om de kinderen te integreren, door duizenden banden te smeden tussen de twee landen en een model van gastvrijheid te zijn.

Dolores en Celia zijn de gezichten van die opvang en hun geschiedenis werd nog eens opgehaald in het academisch seminarie en evenement ter erkenning dat op 11 maart 2021 in de Ambassade werd gehouden.

Dolores Álvarez. *Ik kwam aan in België toen ik zes jaar oud was en ik werd verplaatst naar het Maison du Peuple – het Volkshuis – waar de kinderen aan onthaalgezinnen werden toegewezen. Ik herinner me dat de meeste families van bescheiden afkomst waren en dat de meeste meisjes verkozen “omdat ze dachten dat wij meisjes voor minder problemen zouden zorgen”, en daar bleef ik “drie dagen lang*

zonder ophouden huilen onder een tafel” omdat ik geen Frans verstond. Ik leed onder het feit dat ik gescheiden werd van mijn broers, die aanvankelijk naar andere gezinnen werden gebracht, hoewel hun adoptieouders uiteindelijk ook mijn oudere zus, die een ander gezin als dienstmeisje wilde, in huis namen. Ik bleef in België tot de Duitse invasie begon en alle Spanjaarden onder de 16 werden gerepatriëerd. Jaren later trouwde ik met een van mijn “onthaalbroers” en begon dagelijks meer en meer Frans te spreken, zelfs met mijn Spaanse broers. In de jaren ‘60 besloot ik naar België terug te keren met mijn dochtertje van 18 maanden en een arbeidscontract in de hand, op de vlucht voor de dictatuur en op zoek naar een beter leven. Ik heb altijd al twee families gehad: een Spaanse en een Belgische.

Celia Vados. *Ik ben geboren in Bilbao en ik moest als kind in ballingschap. Mijn eerste bestemming was een tijdelijk Frans kamp. Ze kochten luifels om er de dag door te brengen en er eten te maken en te leven, en ‘s nachts moesten we een paar kilometers stappen om in een ander gebouw te gaan slapen. Mijn moeder wist twee*

jaar lang niet waar ik zat en kwam er uiteindelijk achter dankzij een Frans echtpaar dat kinderen uit Spanje aan het evacueren was en dat haar ging zoeken om te vertellen dat het goed ging met hun dochter. Uiteindelijk ben ik ook in Nederland terechtgekomen. Ik keerde na de oorlog terug naar Spanje, waar ik als naaister werkte. Op een dag las ik in de krant een aanbieding van een uitzendbureau om in het buitenland te gaan werken, en zo kwam ik naar België met een arbeidscontract. Ik wist wat ik ging verdienen, en wat er van mijn loon zou worden afgehouden voor mijn pensioen. In het Ter Kamerenbos leerde ik mijn toekomstige echtgenoot kennen, die als tiener Spaans had geleerd, spelend met andere oorlogskinderen.

—Programma van het seminarie “De kinderen van de Spaanse burgeroorlog: Geschiedenis van een opvangmodel” dat op 11 maart 2021 plaatsvond in de Officiële Residentie van de Ambassade van Spanje in België. [P. 79]

—Dolores Álvarez en Celia Vados. [P. 80]

—Dolores Álvarez, Celia Vados en hun familieleden met de Ambassadeur van Spanje, Beatriz Larrotcha, en andere deelnemers tijdens het eerbetoon. Residentie Markies van Villalobar, Tapisseriesalon. [P. 81] ■

Celia Vados. *Je suis née à Bilbao et quand j’étais encore petite moi aussi, j’ai dû partir en exil. Ma première destination a été un camp français provisoire. Ils avaient acheté des bâches, sous lesquelles on passait la journée et on prenait nos repas. Le soir, on devait faire plusieurs kilomètres à pied pour aller dormir dans un autre bâtiment. Pendant plus de deux ans, ma mère n’a pas su où j’étais, et finalement elle l’a appris grâce à un couple de Français qui se chargeaient de faire sortir les enfants d’Espagne. Ils l’ont cherchée pour lui dire que sa fille allait bien. Avec le temps, j’ai aussi fini par me retrouver aux Pays-Bas. Je suis revenue en Espagne après la guerre, où j’ai travaillé comme couturière. Un jour, j’ai vu dans le journal une offre d’emploi. C’était une agence qui recrutait pour travailler à l’étranger. C’est comme ça que je suis repartie en Belgique avec un contrat de travail. Je savais combien j’allais gagner, et même combien ils me retiendraient pour la retraite. Au Bois de la Cambre, j’ai rencontré mon futur mari, qui avait appris l’espagnol dans son adolescence, en jouant justement avec d’autres enfants de la guerre.*

DE KINDEREN VAN DE OORLOG IN BELGIË: Geschiedenis van een opvangmodel

_FRANK CAESTECKER

Professor Geschiedenis, Universiteit Gent

Het voorstel om kinderen als oorlogsvluchtelingen uit Spanje in België op te vangen kwam vanuit linkse middens. De oproep tot daadwerkelijke solidariteit kende een sterke respons, honderden gezinnen verklaarden zich bereid kinderen in huis te nemen. In de andere milieu’s die een humanitaire steun voor Spanje bepleitten, was er aanvankelijk een duidelijke terughoudendheid om de opvang van Spaanse kinderen in België te steunen. Een opvang ter plaatse, in Spanje zelf, vonden ze effectiever.

De evacuatie van kinderen uit de oorlogszone naar België kon niet rekenen op de onvoorwaardelijke steun van de Spaanse republikeinse autoriteiten. Er waren immers in Spanje zelf nog veilige zones en een evacuatie naar het buitenland zou de kinderen vervreemden van hun land en van hun gezin.

lis par les familles et la société belges. Cette table ronde, modérée par la chercheuse indépendante Ángeles Muñoz, a permis d’entendre les témoignages de deux « *niñas de la guerra* », Dolores Álvarez et Celia Vados, accompagnées de leurs filles respectives, Anne de Boe et Corine Kraghman, ainsi que ceux de descendants d’enfants de la guerre résidant en Belgique : Pablo Fernández, Mari Carmen Rejas, Maud Aguirre, Patrick Fakkell, Lolita Abramovicz et Pilar Carretón.

DOLORES ÁLVAREZ ET CELIA VADOS

Dolores Álvarez et Celia Vados sont deux des plus de 5 700 enfants évacués d’Espagne entre 1937 et 1939, qui ont été accueillis par des familles en Belgique. Ces bénévoles belges ont réalisé un effort d’intégration extraordinaire, en tissant des milliers de liens entre les deux pays et en construisant un modèle d’hospitalité exemplaire.

Dolores et Celia sont deux visages de cet accueil, et leurs témoignages ont pu être recueillis à l’occasion d’une rencontre fort émouvante, dans le cadre du séminaire-hommage tenu à l’ambassade d’Espagne en Belgique le 11 mars 2021.

Dolores Álvarez. *J’avais six ans quand je suis arrivée en Belgique. On m’a envoyée à la Maison du peuple, où les enfants étaient répartis entre les familles d’accueil. Je me souviens que la plupart étaient des gens modestes et qu’ils préféraient les filles « parce qu’ils pensaient qu’on posait moins de problèmes », et que « je suis restée trois jours à pleurer sans arrêt sous une table » parce que je ne comprenais pas le français. J’ai souffert de la séparation d’avec mes frères et sœurs qui, au départ, ont été envoyés dans d’autres familles, mais mes parents adoptifs ont fini par accueillir aussi chez eux ma sœur aînée, qu’une autre famille voulait prendre comme bonne. Je suis restée en Belgique jusqu’au début de l’invasion allemande. À ce moment-là, tous les Espagnols de moins de seize ans ont été rapatriés. Des années plus tard, j’ai fini par épouser un de mes « frères d’accueil » et le français est devenu ma langue habituelle, même pour parler avec mes frères et sœurs espagnols. Dans les années soixante, j’ai décidé de revenir en Belgique avec ma fille de dix-huit mois et un contrat de travail sous le bras. Je voulais fuir la dictature, je voulais une vie meilleure. J’ai toujours eu deux familles : ma famille espagnole et ma famille belge.*

—Programme en espagnol du séminaire « *Les enfants de la guerre en Belgique : histoire d’un modèle d’accueil* », tenu le 11 mars 2021 à la résidence officielle de l’ambassade d’Espagne en Belgique. [P. 79]

—Dolores Álvarez et Celia Vados. [P. 80]

—Dolores Álvarez et Celia Vados, accompagnées de leurs familles, avec l’ambassadrice d’Espagne, Beatriz Larrotcha, et plusieurs personnes ayant participé à l’hommage. Résidence « *Marqués de Villalobar* », Salon des tapisseries. [P. 81] ■

LES ENFANTS DE LA GUERRE CIVILE ESPAGNOLE EN BELGIQUE :**Histoire d’un modèle d’accueil**

_FRANK CAESTECKER

Professeur d’Histoire, Université de Gand

La décision d’accueillir des enfants réfugiés de guerre espagnols en Belgique émane des milieux de gauche. La réponse est formidable : des centaines de familles se présentent, disposées à héberger des enfants. Dans d’autres milieux qui plaident pour un soutien humanitaire

Ten gevolge van het franquistisch offensief tegen Baskenland riep de Baskische regering andere staten op om kinderen een tijdelijke bescherming te bieden. De Baskische autoriteiten verkozen een collectieve opvang van de kinderen, waarbij deze begeleid zouden worden door onderwijzers zodat de kinderen niet zouden vervreemden van hun vaderland. Niet alleen de organisaties ter linkerzijde werden gemobiliseerd, ook de katholieke kerk kwam in actie. De bisschop van Vitoria, Mateo Mugica, verdacht de linkerzijde, solidair met de Spaanse Republiek, ervan om van de gelegenheid misbruik te maken om “aan deze reine zielen het gif van goddeloze beginselen in te enten”. Hij drong aan opdat de kinderen een katholieke opvang zou verzekerd worden, waarbij hij aan de katholieke organisaties die de kinderen wilden beschermen Baskische kloosterlingen ter beschikking stelde.

De kinderen die in Frankrijk, Denemarken en Groot-Brittannië werden opgevangen vonden bijna uitsluitend onderdak in opvangcentra, in overeenstemming met de wens van de Baskische autoriteiten. In deze centra waren er Baskische onderwijzers en religieuzen die een opleiding in de eigen taal en cultuur van de kinderen verzekerden.

Deze aanpak moest ervoor zorgen dat de kinderen niet van hun vaderland zouden vervreemden. Hun reïntegratie na de oorlog mocht geen probleem stellen. De opvang van de kinderen werd beschouwd als een tijdelijke bescherming tegen het oorlogsgeweld.

In België, in de zomer van 1937, ving de katholieke organisatie 1265 Baskische kinderen op, vergezeld door 33 Baskische religieuzen. Een derde van deze kinderen werd opgevangen in collectieve centra. Achthonderd kinderen werden opgenomen in katholieke gezinnen. Bijna alle 1821 kinderen beschermd door linkse en neutrale Belgische organisaties werden opgevangen door gastgezinnen. In België waren de opvangmodaliteiten dan ook sterk verschillend van die van de andere landen. De voorkeur voor deze vorm van opvang sproot vooral voort uit financiële overwegingen. Er meldden zich spontaan heel veel pleegouders, terwijl de oproep voor niet gepersonaliseerde financiële steun heel wat minder genereus werd beantwoord.

Het aanbod voor de private opvang van een Spaans kind was ook selectief. Zowel bij de socialistische, communistische als de katholieke hulpcomités konden vooral jonge meisjes en weeskinderen (zowel

jongens als meisjes) op belangstelling van de kandidaat-pleeggezinnen rekenen. Voor jongens tussen acht en tien jaar werd vaak geen opvanggezin gevonden. Vooral kinderloze echtparen waren geïnteresseerd in de opvang van een heel jong kind, waarbij zij de tijdelijkheid van de opvang niet altijd onderschreven. Onderwijzers en religieuzen die belast waren met het onderhouden van de Baskische cultuur onder de jonge oorlogsvluchtelingen hadden een uiterst moeilijke opdracht. Zij verloor, vooral door verspreiding van de kinderen over heel België, soms zelfs alle contact met sommige kinderen.

De wijze waarop de repatriëring in België werd georganiseerd was ook heel anders dan in de andere landen. In principe zouden de 3086 kinderen huiswaarts keren zodra het gevaar geweken was. Reeds in augustus 1937, wanneer de franquistische troepen Baskenland innamen, beloofden de franquistische autoriteiten een snelle terugkeer van de ‘gestolen’ kinderen. In Groot-Brittannië en Frankrijk werd slechts in februari 1938 beslist over te gaan tot repatriëringen. In België werd de repatriëring door het katholiek comité veel vroeger opgestart. Zij beslisten op eigen houtje, reeds begin november 1937, om te starten. Deze

snelle organisatie van de repatriëring van het katholiek comité beantwoordde aan een politiek belang om het Spanje van Franco te normaliseren. Heel snel verloor de katholiek-franquistische repatriëringscampagne krediet omdat ze gebruik maakte van vervalste brieven van opeising van de kinderen door de ouders.

De terugkeer van de kinderen in volle oorlog werd scherp gecontesteerd in de niet katholieke middens. Ook drongen veel ouders erop aan, omwille van het aanhoudende geweld en de moeilijke levensomstandigheden in Baskenland of in ballingschap in Frankrijk, om de kinderen niet te laten terugkeren naar Spanje. Toch waren tegen februari 1938 ongeveer een derde van de Baskische kinderen, waaronder veel wezen, reeds teruggekeerd naar Spanje. De andere hulpcomités stelden de repatriëring uit tot de lente van 1939. Uiteindelijk werd in Groot-Brittannië, eind 1940, 90% van de Baskische kinderen gerepatriëerd. Slecht 6% van de Baskische kinderen van de katholieke organisatie verbleef nog in België, maar ongeveer 15% van de neutrale organisatie en zelfs 30% van de Baskische kinderen opgevangen door de linkse organisaties waren in 1940 nog altijd niet gerepatriëerd.

de l'Espagne, une certaine réticence se manifeste à l'égard de l'accueil d'enfants espagnols en Belgique, une aide directe à l'Espagne étant considérée plus efficace.

Les autorités républicaines espagnoles ne soutiennent pas cette évacuation d'enfants de la zone de guerre. Il reste en effet, en Espagne, des zones hors de danger. De plus, une évacuation à l'étranger engendrerait pour les enfants le risque de « dénationalisation », une aliénation à l'égard de leur patrie et de leur famille. Ce n'est qu'à la suite de l'offensive franquiste menée contre le Pays basque que le gouvernement basque lance un appel à l'étranger afin d'offrir à leurs enfants une protection temporaire. Les autorités basques proposent un hébergement collectif des enfants à l'étranger, encadrés par des instituteurs espagnols. Ces instituteurs doivent protéger les enfants contre la dénationalisation pendant leur exil. À ce moment-là, non seulement le mouvement de gauche en Europe, mais aussi l'Église catholique sont mobilisés. L'évêque de Vitoria, Mateo Múgica craint que la gauche ne « profite de l'occasion pour inoculer à ces petits anges des principes anti-chrétiens ». Múgica insiste pour que les enfants basques reçoivent

un accueil conforme à leur religion et met donc des religieux basques à la disposition des associations catholiques étrangères.

Les enfants accueillis en France, au Danemark et en Grande-Bretagne sont presque tous hébergés dans des centres d'accueil, et ce en accord avec le souhait des autorités basques. L'encadrement par des instituteurs ou des religieux basques vise à assurer une formation dans leurs propres langue et culture. La réintégration des enfants après la fin des hostilités ne doit pas poser le moindre problème. L'accueil de ces enfants est considéré comme une protection temporaire contre la violence.

En Belgique, pendant l'été 1937, l'Église catholique accueille 1265 enfants basques, accompagnés de 33 religieux. Un tiers de ces enfants sont accueillis dans des centres, des couvents ou des écoles catholiques. 800 autres enfants sont accueillis dans des familles catholiques, réparties dans tout le pays. Parmi les plus de 2000 enfants placés sous la protection d'organisations de gauche ou « neutres » presque tous sont accueillis dans des familles. En Belgique les modalités de l'accueil sont donc très différentes de celles d'autres pays.

La préférence pour l'hébergement dans des familles d'accueil est principalement due à des raisons financières. Les familles d'accueil se présentent en masse, mais les aides financières directes ont nettement moins de succès.

Les demandes d'adoption d'enfants espagnols sont en outre sélectives. La préférence va aux petites filles et aux orphelins ; les garçons de 8 à 10 ans intéressent moins les familles postulantes. Ce sont principalement les couples sans enfants qui souhaitent adopter les plus petits et se montrent réticents quant au caractère temporaire de l'accueil.

La répartition des enfants sur tout le territoire belge complique la tâche des instituteurs et des religieux chargés de préserver la langue et la culture.

Le modèle belge d'organisation du rapatriement est aussi très différent de celui des autres pays. En principe tous les enfants devaient rentrer chez eux dès que le danger aurait été écarté. Déjà en août 1937, avec la prise du Pays basque par les franquistes, ces derniers réclament le retour rapide des enfants « volés ». En

Grande-Bretagne et en France les institutions de secours ne commencent les rapatriements qu'en février 1938. Les rapatriements depuis la Belgique, organisés par le comité catholique, sont très précoces. Début novembre 1937, le comité catholique décide, de sa propre initiative, de commencer les rapatriements. Cette organisation hâtive des rapatriements répond à un intérêt politique de normaliser les relations avec l'Espagne franquiste. Très vite la campagne de rapatriement perd de sa crédibilité en raison de l'utilisation par les autorités franquistes de fausses lettres de revendication dans lesquelles les soi-disant parents demandent le retour de leurs enfants. Ces rapatriements, décidés par les institutions catholiques en pleine guerre, sont fortement contestés par les milieux de gauche. En outre, de nombreuses familles insistent pour ne pas faire revenir leurs enfants en Espagne à cause des conditions de vie difficiles, à cette époque, au Pays basque ou de l'exil en France. Malgré tout, en février 1938, un tiers des enfants accueillis par l'Église catholique belge sont de retour en Espagne. Les autres comités reportent les rapatriements au printemps 1939.

De verklaring voor dit onderscheid ligt hem vooral in hun houding ten opzichte van het Franco-regime. De katholieke organisatie ging sneller en met minder administratieve waarborgen over tot repatriëring. De langere duur van het verblijf van de kinderen opgevangen door de niet katholieke organisaties, samen met een beperkte Baskische omkadering, heeft hun vervreemding ten opzichte van Spanje in de hand gewerkt. In het isolement van deze kinderen ten opzichte van hun Spaanse herkomstmilieu versterkten zich de affectieve banden tussen de pleegouders en de kinderen, zeker bij de kinderen van een heel jonge leeftijd, wat soms ten koste ging van de natuurlijke ouders. Ook bij een aantal families van het katholieke netwerk viel dit voor.

De opvang van oorlogskinderen in België was een maatregel van bescherming deels opgelegd door de beschikbaarheid van een persoonlijke en directe steun van Belgische gezinnen. Het thuis opnemen van een Spaans kind was een instrumentele keuze. Voor zij die de hulp aan een Spaans kind beschouwden als een uiting van solidariteit met de Spaanse republiek zou men op een overdreven kritische wijze kunnen stellen dat deze kinderen ingezet werden als kanonnenvlees in een

politieke strijd. Voor zij die de hulp aan een kind beschouwden als een daad van liefdadigheid, was deze liefdadigheid niet altijd ontdaan van politieke of zelfs egoïstische overwegingen.

De belangen van de pleegouders in België liepen niet altijd parallel met de belangen van de kinderen en hun biologische ouders. In een aantal gevallen werd een akkoord gesloten tussen het pleeggezin en de ouders dat het kind nog niet moest worden gerepatriëerd. Het Belgische pleeggezin nam hiermee de financiële verantwoordelijkheid voor de latere repatriëring op zich. Soms probeerde het Belgische pleeggezin – veelal kinderloze echtparen – het vluchtelingkind bij zich te houden door de natuurlijke ouders de terugkeer van het kind af te raden of door hen gewoonweg het contact met hun kind te ontzeggen.

Deze ontsporingen van deze humanitaire operatie mag de bereidheid van meer dan tweeduizend families in België om een minderjarige oorlogsvluchteling te herbergen niet in de schaduw stellen. Deze families waren bereid de financiële last te dragen van deze opvang alsook, éénmaal het gevaar geweken was, deze kinderen met hun ouders te herenigen.

—*Onthaal in België van de kinderen van de Spaanse burgeroorlog, met de Ambassadeur van Spanje. [P. 83]*

—*Identificatiekaart die Fermín Badillo bij zich had op de boot. Voorlopig identiteitsdocument uitgereikt door het Nationaal Comité van Onderdak voor Spaanse kinderen in België met de datum van aankomst, 22 april 1937. [P. 84-85]* ■

DE KINDEREN VAN DE OORLOG EN HET BELGISCHE OPVANGMODEL:

Lessen uit een seminarie

_VÍCTOR FERNÁNDEZ SORIANO

Professor Geschiedenis, Université Libre de Bruxelles

Op 23 april 1937 arriveerde een groep van ongeveer tweehonderd Baskische kinderen vergezeld van drie gouvernantes met de trein in de Belgische stad Moeskroen, aan de grens met Frankrijk. Die had hen vanuit Parijs gebracht in het gezelschap van de socialistische leidster Isabelle Blume (die ook bekend zou worden als de “Belgische *Pasionaria*”). Het was het eerste belangrijke contingent vluch-

telingenkinderen van de Spaanse Burgeroorlog, die op dat moment Spanje teisterde. Het was niet het eerste contingent, andere kleinere contingents waren reeds aangekomen in de voorafgaande maanden. Maar de opmars van Franco’s troepen in Baskenland, samen met de internationale commotie veroorzaakt door het bombardement op Guernica op 26 april 1937, zorgde voor een versnelling van de evacuatie van kinderen (tussen 5 en 12 jaar oud), gesteund door de president van de autonome Baskische regering, José Antonio Aguirre. Men schat dat gedurende de Spaanse Burgeroorlog meer dan 5000 geëvacueerde kinderen in België zijn aangekomen. Velen van hen waren inderdaad van Baskische afkomst, maar ook vele anderen waren afkomstig uit andere streken zoals Asturië, Cantabrië, Catalonië, Aragon of Madrid. Een zeer hoog cijfer, aanzienlijk hoger dan dat van de kinderen die naar het Verenigd Koninkrijk (4000), de Sovjet-Unie (3000, de beroemde “*Children of Russia*”) of Mexico (455) werden gestuurd. Het cijfer werd alleen overtroffen door dat van de vluchtelingenkinderen in Frankrijk, waarvan de meesten in opvangcentra en pleeggezinnen dicht bij de grens verbleven.

Si en Grande-Bretagne, fin 1940, 90 % des enfants basques avaient été rapatriés, en Belgique la situation est très différente : seulement 6 % des enfants basques accueillis par l’Église étaient encore dans le pays, mais 15 % de ceux accueillis par les organisations neutres et jusqu’à 30 % de ceux accueillis par des organisations de gauche n’avaient pas encore été rapatriés.

L’explication de cette différence entre les comités de secours belges repose essentiellement sur l’attitude vis-à-vis du régime de Franco. L’aliénation des enfants vis-à-vis de leur pays d’origine est d’autant plus marquée que le séjour est prolongé. Ces enfants, surtout les plus jeunes, établissent en général des liens affectifs forts avec leurs parents adoptifs.

L’accueil d’un enfant espagnol a également une finalité que l’on pourrait qualifier d’instrumentale : pour les familles désireuses de faire preuve de solidarité avec l’Espagne républicaine, cet accueil est une preuve de leur engagement politique, mais pour les familles catholiques, il s’agit d’un acte de charité, pas toujours dépourvu d’intérêts politiques voire d’un certain égoïsme. Les intérêts des fa-

milles adoptives belges ne correspondent pas toujours aux intérêts des familles biologiques. Il arrivait parfois qu’un accord soit conclu entre les deux familles et que le rapatriement soit retardé à condition que la famille belge s’engage à prendre à sa charge les frais d’un rapatriement ultérieur. D’autre fois, les familles belges – en général des ménages sans enfants – essayeront de garder l’enfant réfugié en rompant le contact entre celui-ci et sa famille en Espagne. Il s’agit là de cas exceptionnels qui ne sauraient jeter une ombre sur le sens de la responsabilité dont ont fait preuve la majorité des familles d’adoption.

—*Accueil en Belgique des enfants de la « guerre civile espagnole » avec l’ambassadeur d’Espagne. [P. 83]*

—*Carte d’identification que portait Fermín Badillo sur le bateau. Document d’identité provisoire délivré par le Comité national pour l’hébergement des enfants espagnols en Belgique, sur lequel figure la date d’arrivée : le 22 avril 1937. [P. 84-85]* ■

du *lehendakari*, le président du gouvernement basque, José Antonio Aguirre. On estime que pendant les années de la « guerre d’Espagne » (comme on l’appellera en Belgique), plus de 5 000 enfants évacués sont arrivés en Belgique. Nombre d’entre eux étaient effectivement d’origine basque mais beaucoup d’autres venaient de différentes régions, telles que les Asturies, la Cantabrie, la Catalogne, l’Aragon ou Madrid. Ce chiffre très élevé dépasse largement celui des enfants envoyés au Royaume-Uni (4 000), en Union soviétique (3 000, les fameux « *niños de Rusia* ») ou au Mexique (455). Seul le nombre d’enfants réfugiés en France, pour la plupart dans des centres d’accueil et des familles proches de la frontière, est supérieur.

La Belgique s’est distinguée par la solidarité dont elle a fait preuve avec les enfants espagnols victimes de la guerre qui étaient en situation d’urgence (un autre phénomène, comme tant d’autres de la Guerre civile, prémonitoire de ce qui se passerait en Europe quelques années plus tard). En outre, la société civile, autrement dit, les citoyens belges, a joué un rôle crucial dans tout ce proces-

België viel op door zijn solidariteit met de kinderen in noodsituatie die slachtoffer waren van de Spaanse Burgeroorlog (een fenomeen dat, zoals vele andere uit de Spaanse Burgeroorlog, een voorbode is van wat enkele jaren later in Europa zou gebeuren). In dit proces speelde de burgergemeenschap een belangrijke rol, derhalve, de Belgische burgers. Maar is er sprake van een Belgische opvang? Om deze vraag te beantwoorden heeft de Ambassade van Spanje in België, in samenwerking met het onderzoekscentrum *Mondes modernes et contemporains* van de ULB, specialisten op het gebied van de geschiedenis van oorlogskinderen in België uitgenodigd op 11 maart 2021 om de bijzonderheden van het Belgische geval vast te stellen en na te gaan in hoeverre dat beschouwd kan worden als een voorbeeldig model.

Het geval van België was in vele opzichten uniek. Relatief gezien had België het grootste aantal kinderen opgevangen in verhouding tot de bevolking. Bovendien kwam een groot deel van de eer toe aan de burgermaatschappij. In België vormde het systeem van sociale organisatie dat bekend staat als “verzuijing” een weefsel dat bevorderlijk was voor de solidariteit en voor de opvang van de geëvacueerde kinderen uit Spanje.

De “verzuijing” zorgde ervoor dat het dagelijks leven en de socialisatie zich historisch ontwikkelden op basis van structuren die verbonden waren met een van de grote politieke families van het land (vakbonden, scholen, mutualiteiten, verzekeringsmaatschappijen, productie- en verbruikcoöperaties, vrouwen- of jeugdverenigingen, enz.). De Belgische overheid kwam amper tussen in de ontvangst en opvang, afgezien van coördinatie- en repatriëringstaken via een comité en een commissie die zogenaamd “neutraal” waren. In werkelijkheid waren die organisaties vooral in de handen van de structuren die gelinkt waren aan de “zuilen”, vooral aan die van de socialisten (in samenwerking met de communisten die geen eigen zuil hadden) en de katholieken. De opvang van Spaanse kinderen werd bekendgemaakt via kanalen zoals het syndicaat, dorpshuizen of vrouwenverenigingen, en de opvang werd georganiseerd door comités die voor dit doel waren opgericht.

Een andere Belgische eigenaardigheid was om de kinderen eerst en vooral door pleeggezinnen te laten opvangen. Die aanpak lag meer in lijn met het Franse model en was geheel anders dan bij de Britten, Denen of de Sovjets, waar de kinderen eerder naar tehuizen werden gestuurd.

In België werden de meeste kinderen naar gezinnen gestuurd, zelfs al bestonden er tehuizen en opvangcentra. De sociale banden zorgden dat men toch steeds koos voor pleeggezinnen. In de meeste gevallen waren die gezinnen van nederige afkomst of waren ze militanten, leden van een partij, een syndicaat of een vereniging. Zij konden ervoor kiezen om kinderen voor een bepaalde periode op te vangen (zes maanden, een jaar, ...) of voor onbepaalde duur. Sommige gezinnen kozen er zelfs voor om de Spaanse kinderen te adopteren, op die manier zijn er minstens 1260 kinderen in België gebleven na de oorlog (de anderen werden echter naar het franquistische Spanje gerepatriëerd waar hun toekomst onzeker was). De opvang in pleeggezinnen hielp bij een snelle integratie (hoewel dat soms traumatisch was). De kinderen werden naar lokale scholen gestuurd (voor sommigen was dat de eerste keer dat ze naar school gingen) en moesten de plaatselijke taal leren (Nederlands in Vlaanderen en Frans in Wallonië). Zelfs de Spaanse leerkrachten, die mee waren gekomen met de kinderen, leerden een mondje Nederlands of Frans spreken.

De deskundigen die op het seminarie van 11 maart 2021 aanwezig waren, hebben een grondige kennis van deze geschiedenis. Ze hebben

alle beschikbare geschreven bronnen bestudeerd, zowel in Spaanse als Belgische historische archieven. Verder hebben ze vele van de zogenaamde “kinderen” gekend en geïnterviewd, toen ze al in de tachtig waren. Velen zijn dan ook in de afgelopen jaren gestorven: sommigen, de oudsten, zijn geen slachtoffers van een oorlog geworden, maar van een wereldwijde pandemie. Het zijn de specialisten die de nodige wetenschappelijke autoriteit hebben om de uittocht van de oorlogskinderen te beschrijven en te verhalen, en ook om vast te stellen of de aankomst en de opvang van de kinderen in België als een model kan worden beschouwd. Indien dat het geval is moet het model, zoals elk ander model, dienen als paradigma om de blauwdruk van de latere verschijnselen te definiëren, alsook om het collectief geheugen te herdenken als erkenning van haar voorbeeldigheid.

—Achterkant van de foto hieronder waarop een groep Spaanse vluchtelingenkinderen te zien is op een feest in Gent. [P. 87]

—Truco o trato, Olivia Hernaiz Textielinstallatie. 180x240cm, 2020 Samenwerking met “les Crafties” Collectie van het Mu.ZEE in Ostende, - België. [P. 88] ■

sus. Mais peut-on véritablement parler d'un modèle belge d'accueil ? Pour répondre à cette question, l'Ambassade d'Espagne en Belgique, en collaboration avec le centre de recherche « Mondes modernes et contemporains » de l'ULB, a invité le 11 mars 2021 les principaux spécialistes de l'histoire des « *niños de la guerra* », afin d'analyser les particularités de leur accueil en Belgique et de déterminer dans quelle mesure celui-ci pourrait constituer un modèle.

Le cas belge est en effet singulier à bien des égards. Tout d'abord, en termes de nombre d'enfants placés par rapport à sa population, la Belgique se place en tête. Par ailleurs, une grande partie du mérite revient à la société civile. En effet, en Belgique, le système d'organisation sociale appelé « pilarisation », selon lequel la vie quotidienne et la socialisation se sont historiquement développées sur la base de structures liées aux grandes familles politiques du pays (syndicats, écoles, mutuelles, assurances, coopératives de production et de consommation, associations de femmes ou de jeunes, etc.), a été propice à la solidarité et à l'accueil des enfants espagnols.

Au-delà d'un travail de coordination et de rapatriement effectué par le biais d'un comité et d'une commission dites « neutres », le gouvernement belge n'est que peu intervenu dans la gestion des flux d'arrivée et d'accueil. En réalité, ce sont les structures liées aux « piliers », notamment les structures socialistes (en collaboration avec les communistes, qui ne disposaient pas de leur propre pilier) et catholiques, qui se sont chargées de gérer l'arrivée et l'accueil des enfants. Les besoins étaient annoncés à travers les syndicats, les Maisons du Peuple, les associations de femmes, et s'organisaient à travers des comités créés à cette fin.

Une autre particularité du cas belge était d'encourager l'intégration des enfants dans des familles d'accueil. Plus proche en ce sens du système français et totalement à l'opposé des procédures britanniques, danoises ou soviétiques, qui favorisaient le placement dans des centres d'accueils, la Belgique a envoyé la majorité des enfants dans des familles. Il y avait certes des centres d'accueil, mais les réseaux de solidarité ont conduit à la généralisation du placement en famille. Dans la plupart des cas, celles-

ci étaient d'origine modeste, militantes ou membres d'un parti, d'un syndicat ou d'une association. Elles pouvaient accueillir des enfants pendant une période déterminée (six mois, un an...) ou indéfinie. Certaines familles ont même fini par adopter les enfants espagnols, de sorte qu'au moins 1 260 d'entre eux sont restés en Belgique après la guerre (les autres ayant été rapatriés en Espagne sous le régime de Franco, où ils ont connu des fortunes diverses). L'accueil en famille a énormément contribué à l'intégration des enfants, même si celle-ci s'est faite parfois au prix de certains traumatismes : ils étaient envoyés dans des écoles locales (nombre d'entre eux allaient à l'école pour la première fois) et devaient apprendre une langue qui leur était étrangère (le néerlandais en Flandre et le français en Wallonie). Même les éducateurs qui les accompagnaient ont fini par apprendre les rudiments du néerlandais ou du français.

Les chercheurs invités à participer au séminaire du 11 mars 2021 possèdent une connaissance approfondie de cette histoire. Ils ont accédé aux sources écrites disponibles dans les archives,

en Belgique et en Espagne, et ont interviewé beaucoup de ces « enfants », déjà octogénaires et dont beaucoup sont morts ces dernières années, certains, parmi les derniers en date, ayant été victimes non pas d'une guerre mais d'une pandémie mondiale. Ces chercheurs, qui font autorité en la matière, sont les plus à même de décrire et de raconter l'exode des enfants de la guerre d'Espagne, et de déterminer si leur arrivée et leur accueil en Belgique peuvent être effectivement considérés comme un modèle. Si tel est le cas, comme tous les modèles, il servira à définir les contours de phénomènes ultérieurs, ainsi qu'à promouvoir et reconnaître, dans le cadre du devoir de mémoire, le caractère exemplaire de ce modèle d'accueil.

—Verso de la photo de la fête organisée à Gand en l'honneur des enfants espagnols réfugiés. [P. 87]

—Truco o trato, Olivia Hernaiz, installation textile, 180x240 cm, 2020. Collaboration avec les Crafties. Collection du Mu.ZEE d'Ostende, Belgique. [P. 88] ■

Josep Carner, mijn grootvader: poëzie, liefde en leven

_FRANÇOISE CARNER
Schrijfster

Dit prachtige boek ter ere van Honderd jaar Spaanse Ambassade in het Koninkrijk België wil, te midden van vele buitengewone personen, Josep Carner gedenken, de Catalaanse dichter, schrijver en polyglot vertaler, in zijn diplomatieke facet waarin hij zich onderscheidde door zijn engagement en zijn frisse en diepgaande persoonlijkheid.

Deze korte tekst gaat ook op zoek naar poëzie, liefde en leven in het traject van zijn vruchtbare leven aan de zijde van zijn echtgenote, Émilie Noulet, de voormalige Belgische exegete van de symbolistische poëzie.

Het is mijn beurt om me te verdiepen in Josep en Émilie's relatie. Dit is de herinnering van de Mexicaanse kleindochter van verre en mythische grootouders. Ik ben dankbaar voor deze gelegenheid, een-

voudig en zonder protocol, maar van ganser harte, in naam van mijn broers Josep en Miguel en mijzelf.

Ik zal geen verslag maken van de literaire en pedagogische talenten van deze twee literatoren en dichters, en laat deze complexe taak over aan de specialisten. Elk van hen gaf uitdrukking aan en analyseerde de meest diepgaande aspecten van het schrijven. Ik wil alleen maar zeggen dat het werk van ieder van hen in het bijzonder en hun gezamenlijk werk een immense inspanning lijkt om hun visie, inventiviteit en analyse van de literatuur en vooral de poëzie op een grootmoedige manier over te brengen. Ze deden dit door middel van de schoonheid van het woord en de cadans van het schrijven, evenals de helderheid en perfectie van de ideeën in hun werken en in hun onderwijswerk. Deze overdracht neemt bijzondere vormen aan door hun huwelijk en hun samenwerking als schrijvers, Meesters met een hoofdletter M en echtgenoten in de gezindheid om samen te werken in een intellectuele en affectieve relatie van wederzijdse steun in alle opzichten. Het was de gretigheid van een uitzonderlijk paar dat hun hele leven lang fris en gul bleef. Dat kan ik bevestigen.

Hoe hebben ze elkaar in Brussel ontmoet? Ik weet het niet, maar wat ik wel weet is dat de dichter veertien dagen later de elegante en briljante literair criticus ten huwelijk vroeg ... Vele jaren later, vertelde Émilie me dat haar moeder niet blij was met dit nieuws, en zo liet ze het weten. Met grote intelligentie nam Émilie Josep mee om haar te ontmoeten. Zodra hij haar zag, vroeg de dichter haar met zijn karakteristieke finesse en charme om de hand van haar dochter, en de toekomstige schoonmoeder was gefascineerd door hem en stemde gelukkig in met het huwelijk.

Ik weet rechtstreeks van mijn grootvader dat hij deze vastberaden manier van handelen beschouwde als de enige manier om echtelijk geluk te bereiken. Hij had het gebruikt in zijn eerste huwelijk met een mooie jonge vrouw, Carmen de Ossa, op wie hij verliefd werd zonder meer dan een blik gewisseld te hebben en die hem naar Chili volgde. Zijn durf had succes en het huwelijk bracht een dochter voort, Anna María en een zoon, José, mijn vader. Jammer genoeg stierf Carmen voortijdig in Libanon waar haar man actief was...

Het feit dat hij overtuigd was en zichzelf verliefd en klaar voor het huwelijk verklaarde, bracht de grootvader ertoe mijn vader te feliciteren toen hij deze theorie ook bij mijn moeder toepaste, wat ik de "Vroege verlovings techniek" heb genoemd.

Aan het einde van de oorlog in Spanje en met de duidelijke dreiging van een komende wereldoorlog, drong de grote Mexicaanse schrijver en diplomaat Alfonso Reyes bij Josep Carner erop aan om naar Mexico te reizen en de Mexicaanse nationaliteit te verkrijgen. Hij lichtte het anker en Émilie bleef achter om op mijn vader te wachten, die zich op 17-jarige leeftijd als vrijwilliger had aangemeld en die 19 was toen hij zich over de Pyreneeën terugtrok. Hij kwam op wonderbaarlijke wijze de grens over dankzij de welwillendheid van een Franse politiemann aan wie de familie het feit te danken heeft dat wij op deze planeet bestaan. Van daaruit geraakte de jongeman bij Émilie, met wie hij goed kon opschieten, en zij vertrokken op weg naar hun nieuwe bestemming.

De rest is geschiedenis. Alle drie werden zij in Mexico met open armen ontvangen en kregen zij de middelen om op Mexicaanse bodem

Josep Carner, mon grand-père : poésie, amour et vie

_FRANÇOISE CARNER
Écrivaine

Ce magnifique livre pour célébrer les cent ans de l'Ambassade d'Espagne en Belgique commémore, parmi de nombreuses personnes extraordinaires, Josep Carner, le poète, écrivain et traducteur polyglotte catalan, dans sa facette de diplomate, dans laquelle il s'est distingué par son engagement et sa personnalité fraîche et profonde.

Ce court texte cherche aussi la poésie, l'amour et la vie dans la trajectoire de son existence féconde aux côtés de sa seconde épouse, Émilie Noulet, l'exégète belge de la poésie symboliste.

J'ai le plaisir d'évoquer la relation entre Josep et Émilie à travers les souvenirs que garde une petite-fille mexicaine de ses grands-parents éloignés et mythiques. Je vous remercie sans protocole, et de tout cœur, au nom de mes frères José et Miguel et de moi-même, de me donner l'occasion de vous en parler.

Je ne ferai pas une étude sur leur travail littéraire et de professeurs de ces deux érudits de la littérature et de la poésie. Je laisse cette tâche complexe aux spécialistes. Ils ont, chacun de leur côté, saisi et analysé la dimension la plus profonde de l'écriture. Je dirai seulement qu'il me semble que l'œuvre de chacun, et en particulier leur travail en commun, témoigne d'un immense effort pour livrer leur vision, leur inventivité et leur analyse de la littérature et surtout de la poésie de manière générale à travers la beauté du mot et la cadence de l'écriture, ainsi que la clarté et la perfection des idées dans leur œuvre et dans leur enseignement. Cette transmission emprunte des voies particulières du fait de leur union et de leur collaboration en tant qu'écrivains, Maîtres avec un grand M, et conjoints disposés à travailler ensemble dans une relation intellectuelle et affective de soutien mutuel au sens le plus large, ainsi que de leur volonté de former un couple exceptionnel, qui a duré toute la vie, sans perdre sa fraîcheur et sa générosité. J'en suis témoin.

Comment se sont-ils connus à Bruxelles ? Je l'ignore, mais ce que je sais c'est que quinze jours après leur rencontre, le poète demandait à l'élégante et brillante critique littéraire de l'épouser...

Plusieurs années plus tard, Émilie m'a raconté que sa mère n'avait pas été très contente de cette nouvelle et qu'elle le lui avait dit. Avec beaucoup d'intelligence, Émilie lui présenta Josep. Dès qu'il la vit, le poète, avec la finesse et le charme qui le caractérisaient, lui demanda la main de sa fille et la future belle-mère, totalement séduite, lui donna son accord avec joie.

Je tiens directement de mon grand-père qu'il considérait cette façon résolue de procéder comme le seul moyen d'atteindre le bonheur conjugal. Il l'avait utilisée lors de son premier mariage avec la belle et jeune Carmen de Ossa, dont il tomba amoureux après avoir à peine échangé quelques regards, et qu'il suivit jusqu'au Chili. Son audace fut payante et ils se marièrent. Ils eurent une fille, Anna Maria, et un fils, José, mon père. Malheureusement, Carmen est décédée trop tôt, au Liban où son mari avait été nommé. Cette conviction de se déclarer amoureux et prêt au mariage a conduit mon grand-père, que nous appelions « Avi », à féliciter mon père lorsqu'il appliqua également cette méthode avec ma mère : une méthode que j'ai appelée la « Technique de la demande en mariage précoce ».

À la fin de la guerre d'Espagne et face à la menace claire d'une grande guerre mondiale qui se profilait, le grand écrivain et diplomate mexicain Alfonso Reyes engagea Josep Carner à se rendre au Mexique et à acquérir la nationalité mexicaine. Josep s'embarqua et Émilie resta à attendre mon père, qui s'était engagé comme volontaire à l'âge de 17 ans dans l'armée républicaine et qui en comptait 19, lors de la retraite à travers les Pyrénées. Il parvint à passer la frontière de justesse, grâce à la bienveillance d'un policier français à qui notre famille doit son existence sur cette planète. De là, le jeune homme partit rejoindre Émilie, avec qui il s'entendait très bien, et ensemble ils s'embarquèrent vers leur nouvelle destination.

On connaît la suite. Tous trois furent accueillis à bras ouverts au Mexique où ils reçurent tout ce dont ils avaient besoin pour mener leurs activités, étudier et travailler avec de nouvelles idées sur le sol mexicain. Ainsi, Josep Carner a exercé comme professeur au *Colegio de México*, alors appelé *Casa de España en México*, et à l'*Universidad Nacional Autónoma de México*, l'UNAM. Émilie a également exercé en tant que professeure, mais je n'ai pas d'informations fiables sur

hun activiteiten te ontplooiën, te studeren en met nieuwe ideeën te werken. Zo was Josep Carner professor aan het College van Mexico, dat toen *Casa de España en México* heette, en aan de Nationale Autonome Universiteit van Mexico, de UNAM. Émilie was een professor, maar ik heb geen betrouwbare informatie over de instelling waar ze werkte. Het echtpaar stichtte het culturele tijdschrift "Orbe", een wonder dat zij in Mexico en later in België redigeerden.

Carner hield zijn hart, zijn huis en zijn zak open voor zijn landgenoten. Ik herinner me nog goed de emotionele stem van verschillende Spaanse intellectuelen op de FIL, de Guadalajara International Book Fair die in 2004 aan Catalonië gewijd was, toen zij herinnerden aan de genereuze en warme morele en economische steun die Carner in die woelige tijden heeft verleend.

Het echtpaar had de gelegenheid te leven met groepen van hoog intellectueel en artistiek niveau waarin Mexicanen, Spanjaarden, Belgen, Fransen en figuren van vele andere nationaliteiten met hun kennis en ideeën bijdroegen tot de smeltkroes van de zoektocht in een land dat zich opnieuw ontwikkelde.

De tijd verstreek, de wereldoorlog kwam ten einde en na het ontvangen van het nu beroemde telegram van de Université Libre de Bruxelles aan Émilie Noulet, "Votre Université a besoin de vous, revenez", gaven zij snel gehoor en vertrokken in 1945 naar België en beiden traden toe tot de ULB: Carner, de voortreffelijke hispanist die hij was, werd de creatieve ziel van de leerstoel van die discipline en Émilie keerde terug naar haar faculteit. Mijn vader bleef in Mexico waar hij een paar jaar later een gezin stichtte.

Zij vertellen mij dat mijn grootvader naar Mexico kwam om mij te ontmoeten toen ik vier jaar oud was en mijn mooiste herinnering is nog steeds die van zijn geschenk: een zilveren halsketting met turkoois die mij tot de dag van vandaag gelukkig maakt.

Later, in 1958, gingen mijn ouders, mijn broer José en ik (Miguel was nog niet geboren) naar Brussel en Brugge, die ons betoverden. Bovendien bezochten we met onze grootouders de beroemde Expo, waar we ons verbaasden over de gekleurde fonteinen en, nog meer, het Atomium.

In onze broederlijke herinneringen staan de "moules et frites, de steaks au poivre en de mousse au chocolat", heerlijke gerechten die we

altijd met de familie bestelden in het Restaurant l'Excelsior, in Brussel, vlak bij het huis van onze grootouders. Het grappige is dat elke keer als mijn vader om de rekening vroeg, Émilie die van hem afpakte met een luid en galmend "Les enfants se taisent". Ik was verrast door deze uitdrukking omdat ik mij mijn vader niet kon voorstellen als een gehoorzaam en stil kind. Ondertussen glimlachte mijn grootvader, me-deplichtige van zijn vrouw... altijd.

Mijn grootvader keerde een paar jaar later terug naar Mexico, terwijl Émilie een cursus volgde aan een beroemde universiteit in de Verenigde Staten. Hij en ik maakten dagelijks wandelingen en hij vertelde me duizend verhalen over zijn lange en vruchtbare leven. Eenmaal klaar met de opleiding ging Émilie voor een tijdje terug naar Mexico en later keerden zij terug naar hun Belgische vaderland. De gezondheid van mijn grootvader verslechterde en zijn vrouw zorgde liefdevol voor hem tot zijn dood in 1970.

Het was een zeer zware fysieke en emotionele schok voor haar. Haar immense verdriet duurde lang, want zij kon er niet aan wennen te leven zonder haar man, haar partner in leven en denken, in schepping

en analyse, in het vervolmaken van haar poëtische taal. Uiteindelijk, zonder het te vergeten, gaf Émilie zich over aan het werk. Ik herinner me een van haar doelen: het afmaken van een lezing over Saint-John Perse die aan het Collège de France zou worden voorgelezen.

Ik was een paar weken bij haar om haar te vergezellen naar de Bloemenspelen van de Catalaanse taal in Brussel, een prachtige ceremonie ter ere van haar geliefde. Zij gaf er de voorkeur aan alleen naar de bloemist te gaan, elke dag, zonder ophouden, om wat verse en stralende bloemen voor de buste van haar dichter te leggen en, tegelijkertijd, haar talrijke brieven op de post te doen. Later, toen wij in Parijs woonden, namen Fernando de Mateo, mijn echtgenoot, en onze kinderen van drie en twee jaar, Isabel en Federico, dikwijls de snelweg naar Brussel om haar op te zoeken, haar te vergezellen en zich het verleden te herinneren.

Émilie vertelde mij mooie verhalen over de grootsheid van de verfijnde dichter. Op een mooie dag kwam mijn grootvader heel blij aan omdat hij een poëziewedstrijd in Mexico had gewonnen. Zijn vrouw, de goede huisvrouw die zij was, vroeg hem haar het geld voor het huis-

l'établissement dans lequel elle enseigna. Le couple fonda la revue culturelle « Orbe », une merveille qu'ils ont éditée au Mexique et plus tard en Belgique.

Carner avait le cœur, la maison et le porte-monnaie ouverts à ses compatriotes. Je me souviens avec tendresse de la voix émue de plusieurs intellectuels espagnols au salon du livre, la Feria Internacional del Libro de Guadalajara, dédié à la Catalogne en 2004, quand ils évoquaient le soutien moral et financier, généreux et chaleureux, que Carner leur avait apporté en ces temps troublés.

Le couple eut la possibilité de se lier à des groupes de haut niveau intellectuel et artistique, où se mêlaient Mexicains, Espagnols, Belges, Français et personnages de beaucoup d'autres nationalités, qui contribuèrent par leurs connaissances et leurs idées au creuset de la recherche dans un pays en train de se recréer.

Le temps passa, la guerre mondiale prit fin, et Émilie Noulet reçut le fameux télégramme de l'Université libre de Bruxelles « Votre Université a besoin de vous, revenez ». Sans hésiter, en 1945, ils partirent tous les deux vers la Belgique pour travailler à l'ULB : Carner, en tant qu'ex-

cellent hispaniste, devint l'âme créative de la chaire de cette discipline et Émilie retourna à sa faculté. Mon père resta au Mexique où il fonda notre famille quelques années plus tard.

On m'a raconté que « Avi » est venu au Mexique pour me connaître quand j'avais quatre ans et je garde le merveilleux souvenir du cadeau qu'il me fit : un collier en argent avec des turquoises, qui me rend heureux encore aujourd'hui.

Plus tard, en 1958, mes parents, mon frère José et moi (Miguel n'était pas encore né) sommes allés à Bruxelles et à Bruges, que nous avons adorées, et nous avons visité avec nos grands-parents la fameuse Expo Universelle, où nous nous sommes émerveillés devant les fontaines colorées et, surtout, devant l'Atomium.

Dans nos mémoires, à mes frères et à moi, il y a les moules-frites, les steaks au poivre et la mousse au chocolat, les délicieux plats que nous commandions toujours lorsque nous mangions en famille au restaurant l'Excelsior, situé près de la maison de nos grands-parents. Chaque fois que mon père demandait l'addition, Émilie la lui arrachait des mains avec un retentissant et énergique « les enfants se taisent ! ».

Cette expression me surprenait toujours car je ne pouvais pas imaginer mon père comme un enfant obéissant et silencieux. Pendant ce temps, mon grand-père souriait, complice de sa femme... toujours...

Mon grand-père est retourné au Mexique quelques années plus tard, pendant qu'Émilie donnait un cours dans une université renommée des États-Unis. Lui et moi faisons des promenades quotidiennes et il me racontait mille histoires de sa longue et fructueuse vie. Lorsqu'elle eut terminé son cours, Émilie revint quelque temps au Mexique, avant de repartir avec lui vers leur patrie, la Belgique.

Puis, peu à peu, la santé de mon grand-père déclina et sa femme prit soin de lui avec amour jusqu'à sa mort en 1970.

Ce fut un choc physique et émotionnel très dur pour elle. Une immense tristesse l'accompagna longtemps, car elle ne s'habitait pas à une vie sans son mari, ce compagnon avec qui elle avait partagé la vie, les pensées, la création, l'analyse et le perfectionnement du langage poétique. Finalement, sans l'oublier, Émilie se consacra à son travail. Je me souviens d'un projet qui lui tenait à cœur : terminer une conférence sur Saint-John Perse pour la présenter au Collège de France.

J'ai passé quelques semaines avec elle, pour l'accompagner aux Jeux floraux de la langue catalane de Bruxelles, une belle cérémonie en l'honneur de son mari. Tous les jours sans exception, elle se rendait seule, comme elle le souhaitait, d'abord chez le fleuriste pour acheter quelques fleurs fraîches et rayonnantes qu'elle déposait devant le buste de son poète et ensuite à la poste pour y affranchir sa volumineuse correspondance. Plus tard, lorsque nous vivions à Paris, Fernando de Mateo, mon mari, et nos enfants de trois et deux ans, Isabel et Federico, prenaient souvent l'autoroute vers Bruxelles pour aller la voir, l'accompagner et nous souvenir du passé.

Émilie m'a raconté une belle histoire qui illustre la magnificence de ce poète raffiné qu'était mon grand-père. Un jour, il rentra à la maison heureux : il avait gagné un concours de poésie au Mexique. Son épouse, en bonne maîtresse de maison, lui demanda l'argent reçu pour le ménage. Il lui répondit qu'un prix de poésie ne servait pas à acheter des pommes de terre, et il sortit de sa poche un magnifique collier en argent mexicain, grand et

houden te geven. Hij antwoordde dat «een poëzieprijs niet bedoeld was om aardappelen te kopen» en haalde uit zijn zak een prachtige, lange en zware Mexicaanse zilveren ketting die hij onmiddellijk om haar hals speldde. Deze “Ketting der Poëzie”, zoals ik hem kende, droeg zij met gratie tijdens het leven van de dichter en later met nostalgie bij grote gelegenheden zoals de aan Carner opgedragen Bloemenspelen van de Catalaanse taal in Brussel.

Een prachtig voorbeeld van hun samenwerking was gebaseerd op hun vertalingen. Émilie heeft met steun van de auteur het langste, belangrijkste en meest representatieve gedicht van Carner, *Nabí*, in het Frans vertaald. Josep vertaalde op zijn beurt veel van Émilie’s Franse teksten in het Spaans, waaronder een complex essay, een boek over Paul Valéry.

Tot besluit zou ik de tekstuele woorden willen aanhalen van een groot kenner van Carner, de “Prins der Dichters” van zijn geliefde Catalaanse taal die hij met zoveel meesterschap hanteerde en die hij vanaf een vroegrijpe jeugd op meesterlijke wijze heeft helpen perfectioneren.

“Carner is van iedereen”.

Ik geloof in deze credo. Hij was een perfectionist en een hardwerkende man, gedisciplineerd en met kennis van de menselijke natuur als schrijver en als diplomaat. Hij zocht altijd naar kennis, harmonie en de schoonheid (of droefheid) van het leven, de liefde, de natuur, vooral van bomen, om ze in zijn werk en in zijn onderricht vast te leggen. Begiftigd met een gevoel voor humor dat hem in staat stelde elk probleem op te lossen, hij was waarlijk een universeel mens. Hij en Émilie vormden een ideaal paar waarin zij, ieder vrij in hun eigen leven, onafhankelijk maar verenigd in hun streven, elkaar wederzijds verrijkten, ieder op zijn eigen manier en elkaar steunend waar nodig in de loop der jaren. De vereniging van twee voorbeeldige Europeanen die mij een bijzondere genegenheid hebben doen voelen voor hun Europese landen.

—*Links, Émilie Noulet. Rechts Émilie Noulet en Josep Carner. [P. 91]*

—*Josep Carner en Émilie Noulet in de bibliotheek bij hun thuis, vergezeld door hun studenten van de ULB. [P. 92-93]* ■

Émilie et lui formaient le couple idéal : libres mais en parfaite harmonie, et se soutenaient l’un l’autre sur le chemin de la vie.

Leur union fut celle de deux Européens de cœur et de vocation.

—*À gauche, Émilie Noulet. À droite, Émilie Noulet et Josep Carner. [P. 91]*

—*Josep Carner et Émilie Noulet dans leur bibliothèque, entourés de leurs étudiants de l’ULB. [P. 92-93]* ■

J. Carner et E. Noulet, ou l’amour de la littérature

_ROBIN LEFERE

Chaire de Littératures Hispaniques,
Université Libre de Bruxelles

C’est en septembre 1936 que Josep Carner arriva à Bruxelles, comme diplomate attaché à l’Ambassade d’Espagne près le Royaume de Belgique. Entré dans la carrière en 1921, il avait déjà occupé plusieurs postes à l’étranger, comme vice-consul puis

J. Carner en E. Noulet, of de liefde voor literatuur

_ROBIN LEFERE

Leerstoel van Spaanse Literatuur Université Libre de Bruxelles

In september 1936 komt Josep Carner aan in Brussel, als diplomaat voor de Ambassade van Spanje in het Koninkrijk België. Carner begon zijn diplomatieke carrière in 1921 en hij had al meerdere functies bekleed in het buitenland, zoals viceconsul en vervolgens consul in Beiroet. Hij was 52 jaar oud en net weduwnaar geworden (Carmen de Ossa y Vicuña overleed in oktober 1935). Bovendien was de Spaanse Burgeroorlog net uitgebroken.

Zijn eerste professionele verblijf duurde slechts tien maanden – in juni 1937 riep de Ambassadeur Ángel Ossorio hem terug naar Parijs – maar dat was voldoende tijd voor Josep Carner om de vrouw te ontmoeten die spoedig zijn (tweede) echtgenote zou worden: Émilie Noulet. Zij was geboren te Brussel in 1892 (en was dus 45 jaar oud), en was sinds 1930 assistente aan de Université Libre de Bruxelles in de opleiding Romaanse Filologie, waarin zij als eerste vrouw in 1924 afstudeerde (na haar werk in

consul ; le dernier en date était Beyrouth. Il avait 52 ans, était veuf depuis peu (Carmen de Ossa y Vicuña était décédée en octobre 1935), et la « guerre d’Espagne » venait de commencer.

Ce premier séjour professionnel ne dura que dix mois – en juin 1937 l’Ambassadeur Ángel Ossorio le fit venir à Paris –, mais il fut suffisant pour que Josep Carner rencontrât celle qui très rapidement, le 10 août 1937, allait devenir sa (deuxième) femme : Émilie Noulet. Celle-ci était née à Bruxelles en 1892 (elle avait donc 45 ans), et depuis 1930 était assistante à l’Université libre de Bruxelles, dans la section de Philologie romane dont, en 1924, elle avait été la première femme diplômée (après avoir travaillé dans l’enseignement comme institutrice et régente). Ses talents de critique littéraire étaient déjà reconnus : en 1925 elle avait publié aux Presses Universitaires de France un ouvrage consacré au poète parnassien Léon Dierx, et en juin 1926 la revue *Le Mercure de France* avait accueilli une première étude consacrée à Paul Valéry, suivie en 1927 d’un *Paul Valéry* paru aux éditions de l’Oiseau bleu. De cet auteur elle allait devenir exégète de prédilection et amie.

het onderwijs als lerares en regentes). Haar talent als literair criticus werd al erkend: in 1925 publiceerde ze bij de *Presses Universitaires de France* een werk over de Parnassiaanse dichter Léon Dierx, en in juni 1926 publiceerde ze in het tijdschrift *Le Mercure de France* een eerste studie gewijd aan Paul Valéry, gevolgd door *Paul Valéry* bij de uitgever *l’Oiseau Bleu*. Van die auteur zou ze later de favoriete exegete en ook vriendin worden.

Het koppel was dus briljant, maar de tijden waren woelig. Omdat hij trouw zweerde aan de Republiek werd Carner uit de diplomatieke dienst gezet vanaf 1940 en ging hij, zoals vele andere Spaanse intellectuelen, in ballingschap in Mexico, waar ze warm werden onthaald. Het was zeker een project van het koppel, maar Carner ging eerst. Hij werd onthaald door een grote Catalaanse gemeenschap waar men veel naar “de prins der poëten” luisterde, en tegelijkertijd integreerde hij zich op een bewonderingswaardige manier in de Mexicaanse samenleving, waar zijn veelzijdige talenten hem een eminente plaats bezorgden: buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Mexico, vervolgens lid van het jonge *Colegio de México*, begeerd docent, en nog steeds werkzaam in de uitgeverij, met het geven van nieuwe vertalingen (Vico,

Le couple était donc brillant, mais les temps troublés : s’étant déclaré fidèle à la République, Josep Carner fut écarté du service diplomatique dès 1940 et, comme tant d’autres intellectuels espagnols, s’exila au Mexique, qui leur fut si accueillant. Il s’agissait certainement d’un projet du couple, mais Carner partit en premier. Il fut reçu par une importante communauté catalane, dont le « prince des poètes » devint une voix très écoutée, en même temps qu’il s’intégrait admirablement dans la société mexicaine elle-même, où ses talents multiples lui assurèrent une place éminente : professeur extraordinaire auprès de l’Université de Mexico et membre, ensuite, du jeune *Colegio de México*. Conférencier convoité, il occupa encore des fonctions au sein de l’édition, donna de nouvelles traductions (Vico, Milton, Bacon), des prologues, ainsi que des contributions à maintes revues. De son côté, Emilie Noulet termina et défendit en Belgique sa thèse d’agrégation de l’enseignement supérieur, *L’œuvre poétique de Stéphane Mallarmé*, qui fut immédiatement publiée par Droz en 1940 (et constitue toujours un classique des études mallarméennes). Elle obtint alors de l’ULB un

lourd, qu’il passa au cou de son épouse. Ce « collier de la poésie », je l’ai bien connu : elle le portait avec grâce quand son époux était en vie, et après son décès, avec nostalgie, lors de grandes occasions comme les Jeux floraux de la langue catalane à Bruxelles, dédiés à Carner.

Pour conclure, je voudrais citer les mots d’un grand spécialiste de Carner, le Prince des poètes de sa chère langue catalane, qu’il maniait avec tant de maîtrise et qu’il contribua à perfectionner de manière magistrale dès sa plus tendre jeunesse : « Carner appartient à tout le monde ».

Je partage ce sentiment. C’était un perfectionniste et un travailleur acharné, discipliné, grand connaisseur de la nature humaine en tant qu’écrivain et diplomate. Il recherchait toujours la connaissance, la concorde et la beauté (ou la tristesse) de la vie, de l’amour, de la nature, tout spécialement des arbres, pour les verser dans son œuvre et dans ses cours. Doté d’un sens de l’humour qui lui permettait de dissiper tous les nuages, il était véritablement un homme universel.

Milton, Bacon), prologen, en bijdragen aan vele tijdschriften. In België verdedigde Émilie Noulet haar thesis over het poëtische oeuvre van Stéphane Mallarmé om te mogen lesgeven in het hoger onderwijs. Haar werk werd meteen gepubliceerd door Droz in 1940 (en is vandaag de dag nog steeds een klassieker in de studies over Mallarmé). Ze kreeg toen onbetaald verlof van de ULB om “een onderwijsopdracht in Mexico te vervullen”¹, die uiteindelijk vijf jaar zou duren. Ze werd professor maar bleef nog steeds werken voor de universiteit, wat leidde tot haar boek *Études littéraires: l’hermétisme dans la poésie française moderne. Influence d’Edgar Poe sur la poésie française. Exégèse de trois sonnets de Stéphane Mallarmé*, in 1944 verschenen in Mexico bij *Talleres gráficos de la editorial Cultura*. Tegelijkertijd was er duidelijk een dynamiek van literaire samenwerking met haar echtgenoot: Émilie Noulet stichtte en leidde met Josep Carner het tweetalige tijdschrift Orbe, “*revista latina*

1 De ULB heeft in haar archieven een brief van Jaime Torres Bodet van 5 januari 1940 waarin de Mexicaanse diplomaat-schrijver, toen op post in Brussel, mevrouw “Noulet de Carner” uitnodigt voor een concours Franse literatuur aan het *Institut National de l’Enseignement secondaire*.

de cultura”, dat zo ambitieus als kort van duur was². Hoewel de Belgische een zeer grote bijdrage zou leveren aan de verspreiding en popularisering van het oeuvre van Carner in het Frans, is het eerst Josep Carner die het werk van zijn vrouw bekendheid geeft door Paul Valéry te vertalen naar het Spaans (México, Ediciones Rueca, 1945).

Eind augustus 1945, dankzij rustigere tijden, keerde het koppel terug naar België, waar Émilie Noulet haar functie als assistente weer opnam aan de Université Libre de Bruxelles, die net terug open was³, en om snel daarna docente⁴ van Franse literatuur gespecialiseerd

2 De catalogus van de *Biblioteca Nacional de México* vermeldt slechts twee oplagen met als directeurs “E. Noulet y J. Carner”

3 De ULB had sinds 1933 reeds antifascistische standpunten ingenomen en had aan het begin van de Duitse bezetting verscheidene conflicten met de Duitse autoriteiten. Ze sloot op 31 augustus 1942 de deuren en opende pas na de Bevrijding in 1944 op 20 november, een symbolische datum voor de universiteit (dezelfde dag als de stichting in 1834 die jaarlijks wordt gevierd tijdens “Sint-Verhaegen”).

4 Émilie Noulet zou deze vrouwelijkheid nooit aanvaard hebben: lange tijd, en ongetwijfeld uit bezorgdheid om gelijkheid (waarbij genderoverwegingen die vanuit het oogpunt van het mentale irrelevant zijn dan ook buiten beschouwing worden gelaten), ondertekende deze grote dame “E. Noulet”, waarbij de grammaticale mogelijkheid om haar als vrouw aan te duiden, werd vermeden.

in moderne poëzie te worden. Ze wou zich ook vestigen als de internationale referentie op het gebied van de werken van Valéry en Mallarmé. Langs zijn kant kon Josep Carner op 1 oktober 1947 aan de ULB toetreden als spreker, ter opvolging van Fernand Verhesen (bekend vertaler van Spaanstalige dichters en zelf ook dichter en essayist). Hij kreeg al snel de taak aangeboden om les te geven en volgde Lucien-Paul Thomas⁵ op als professor van het *Institut d’Études hispaniques*, waarvan hij in 1951 de directeur werd tot zijn pensioen

5 Lucien-Paul Thomas was een hispanist bekend voor zijn werken over Góngora en Calderón. Hij doceerde een cursus vergelijkende literatuurwetenschap aan het *Centro de Estudios Hispánicos*, waarvan Ramón Menéndez Pidal voorzitter was en stichtte aan de ULB, met de financiële steun van de Spaanse Republiek, *l’Institut d’Études hispaniques*. Het instituut werd plechtig ingehuldigd op 23 februari 1932 in aanwezigheid van de Ambassadeur van Spanje, Salvador Albert, met een toespraak van L.-P. Thomas over het belang van het hispanisme en een conferentie van Américo Castro over “De essentiële eigenschappen van de Spaanse beschaving”. Het instituut overleefde maar moeilijk na de Republiek, zonder financiële steun van Spanje, en moest uiteindelijk in 1964 sluiten. Lezers die geïnteresseerd zijn in het verhaal kunnen “*El hispanismo en la Universidad Libre de Bruselas: edad de plata, tiempos de guerra y resurgimiento*” raadplegen (*in Memorias para el futuro. I Congreso de Estudios hispánicos en el Benelux*, Robin Lefere Ed., Presses de l’Université de Bruxelles, 2005; editie “*patrocinada por el Ministerio de Ciencia y Educación de España*”).

in 1954. Hij doceerde de lessen *Introdctie tot de Spaanse taal en cultuur*⁶, *Geschiedenis van de Spaanse literatuur en Uitleg over Spaanse auteurs*. Tegelijkertijd schreef hij verder aan zijn eigen werken, maar begon die ook te herwerken (reviseren, schrappen, kleine veranderingen aanbrengen) om aan zijn oeuvre een definitief uiterlijk te geven. Het was de tijd van bloemlezingen, en van de voorbereiding van complete werken. De eerste bloemlezing, *Paliers*, was een tweetalige versie (Catalaans-Frans) en werd in 1950 in Brussel gepubliceerd (La Maison du Poète). De Franse teksten werden vertaald door “E. Noulet et l’auteur” (deze formule zou steeds terugkeren), en de uitgave bevatte een voorwoord van Roger Caillois⁷. Émilie Noulet was geen

6 Zijn eerste college gaf hij op 8 januari 1948 over “Het beeld van het Spaanse volk in het oeuvre van Calderón”.

7 Het gaat hier niet om een origineel voorwoord, maar om een weergave van de poëtische kunst van Roger Caillois, die gekenmerkt wordt door zijn ethische aanspraak. De eerste twee artikelen zijn: “Je n’ai pas abusé de la réputation attachée à mon art pour éblouir les humbles et les crédules” en “Je ne me suis pas servi de la cadence, de la rime, des mots inaccoutumés et de la musique des syllabes pour donner le change à l’esprit sur la valeur de mon discours”.

congé sans traitement pour « accomplir une mission d’enseignement au Mexique »¹, qui durera finalement cinq ans. Elle y fut donc professeure mais poursuivit aussi ses travaux universitaires, qui débouchèrent sur le livre *Études littéraires: l’hermétisme dans la poésie française moderne. Influence d’Edgar Poe sur la poésie française. Exégèse de trois sonnets de Stéphane Mallarmé*, publié au Mexique en 1944 par *Talleres gráficos de la editorial Cultura*. En parallèle, il y eut à l’évidence avec son mari une dynamique de collaboration littéraire : Émilie Noulet fonda et dirigea avec Josep Carner la revue bilingue Orbe, « *revista latina de cultura general* », aussi ambitieuse qu’éphémère², et, si la Belge allait puissamment contribuer à faire passer et connaître en français l’œuvre carné-

1 L’ULB conserve dans ses Archives une lettre de Jaime Torres Bodet, datée du 5 janvier 1940, par laquelle le diplomate-écrivain mexicain, alors en poste à Bruxelles, invite madame « Noulet de Carner » à faire un cours de littérature française à l’Institut National de l’Enseignement secondaire.

2 Le catalogue de la Biblioteca Nacional de México mentionne à peine deux numéros, et comme directeurs « E. Noulet y J. Carner ».

rienne, c’est d’abord Josep Carner qui a diffusé en espagnol celle de sa femme, en traduisant le *Paul Valéry* (México, Ediciones Rueca, 1945).

A la fin d’août 1945, à la faveur d’une Histoire apaisée, le couple regagna la Belgique, où Emilie Noulet reprit son poste d’assistante à l’Université libre de Bruxelles qui venait de rouvrir³, pour bientôt devenir professeur(e)⁴ de littérature française spécialisée dans la poésie moderne, et s’imposer sur le plan international comme référence obligée pour les œuvres de Valéry et de Mallarmé. De son côté, Josep Carner put entrer à l’ULB le 1er octobre 1947,

3 L’ULB, qui depuis 1933 avait clairement manifesté des prises de position antifascistes, eut au début de l’Occupation maints conflits avec l’Autorité allemande, et ferma le 31 août 1942. Elle ne rouvrit qu’après la Libération, en 1944, à la date symbolique du 20 novembre (date de sa fondation en 1834, commémorée annuellement lors de la « Saint-Verhaegen »).

4 Émilie Noulet n’aurait pas accepté, alors du moins, cette féminisation : pendant longtemps, et sans doute par souci d’égalité (écartant des considérations de genre non pertinentes du point de vue de l’esprit), cette grande dame signa « E. Noulet », en prenant soin d’éviter la possibilité grammaticale de l’identifier comme femme.

comme lecteur succédant à Fernand Verhesen (grand traducteur des poètes hispaniques, poète lui-même et essayiste). Il y devint rapidement chargé de cours et succéda ensuite à Lucien-Paul Thomas comme professeur de l’Institut d’Études hispaniques⁵, dont il devint en 1951 le Directeur, jusqu’à sa retraite en septembre 1954. Il assura ainsi les cours « Introduction à la langue et à la culture es-

5 Lucien-Paul Thomas était un hispaniste reconnu pour ses travaux sur Góngora et Calderón. Il avait donné un cours de Littérature comparée dans le Centro de Estudios Hispánicos que présida Ramón Menéndez Pidal y créa à l’ULB, avec le soutien financier du gouvernement de la République espagnole, l’Institut d’Études hispaniques. Celui-ci fut inauguré officiellement le 23 février 1932, en présence de l’Ambassadeur d’Espagne Salvador Albert, avec une allocution de L.-P. Thomas sur l’importance des études hispaniques, et une conférence d’Américo Castro sur “Los caracteres esenciales de la civilización española”. L’Institut survécut difficilement à la disparition de la République ; ne bénéficiant plus d’aucune aide financière de l’Espagne, il dut finalement fermer en 1964. Le lecteur intéressé par l’histoire peut consulter « El hispanismo en la Universidad Libre de Bruselas: edad de plata, tiempos de guerra y resurgimiento » (*in Memorias para el futuro. I Congreso de Estudios hispánicos en el Benelux*, Robin Lefere Ed., Presses de l’Université de Bruxelles, 2005 ; édition “*patrocinada por el Ministerio de Ciencia y Educación de España*”).

pagnoles »⁶, « Histoire de la littérature espagnole » et « Explication d’auteurs espagnols ». Il poursuivit parallèlement son œuvre, mais travailla aussi à la reprendre (révisant, expurgeant, apportant des retouches), pour lui donner son profil définitif. C’est l’époque des anthologies, et de la préparation des œuvres complètes. La première anthologie, *Paliers*, se publia à Bruxelles en 1950 (La Maison du Poète), en version bilingue (catalan-français) ; les textes français avaient été traduits par « E. Noulet et l’auteur » (la formule serait désormais récurrente), et l’édition incluait une préface de Roger Caillois⁷. Émilie Noulet n’était pas hispaniste, mais traduisit du

6 Sa leçon inaugurale du 8 janvier 1948 porta sur « Une image du peuple espagnol dans l’œuvre de Calderón ».

7 Il ne s’agit pas d’une préface originale, mais de la reproduction d’un art poétique de Roger Caillois, qui se caractérise par sa revendication éthique. Les deux premiers articles sont : « Je n’ai pas abusé de la réputation attachée à mon art pour éblouir les humbles et les crédules » et « Je ne me suis pas servi de la cadence, de la rime, des mots inaccoutumés et de la musique des syllabes pour donner le change à l’esprit sur la valeur de mon discours ».

hispaniste, maar vertaalde uit het Catalaans, geleid door haar man en uit liefde voor hem. Later vertaalde zij mee *Nabí* (1959; uitgegeven door José Corti, met een voorwoord van Jean Wahl)⁸, *Lien* (1961)⁹, *Coup de vent* (“Drame en trois actes” ; 1963), *Charme de la Provence* (1966 ; *Encis de Provença*)¹⁰. Hoewel ze het druk had met haar academische taken (ze ging pas in 1962 met pensioen) en haar eigen kritische werk¹¹, vertaalde Émilie Noulet ook af en toe uit het Spaans: José Martí (1953), Mariano Brull (1954), Jaime Torres Bodet (1960) ... en het enige werk dat Josep Carner in het Spaans

8 De data die ik vermeld verwijzen naar de Franse of tweetalige uitgaves. In de Réserve Précieuse van de Bibliothèque des sciences humaines van de ULB bevinden zich de meeste eerste uitgaves, waarvan sommige handgeschreven opdrachten van Émilie Noulet en Josep Carner bevatten voor verschillende ontvangers.

9 “L’Audiothèque” heeft ook een tweetalige Catalaans-Franse uitgave gepubliceerd.

10 De uitgave bevat ook een vertaling in het Provençaals door Louis Bayle.

11 Zijn *Alphabet critique*, in vier delen gepubliceerd door de Presses de l’Université de Bruxelles (1964-1966), bevat de indrukwekkende som van zijn wetenschappelijke artikelen gepubliceerd tussen 1924 en 1964.

schreef, *L’ébouriffé* (1963; vertaling van *Misterio de Quanaxhuata*, dat twintig jaar eerder in Mexico was verschenen).¹²

In april 1970 maakte Josep Carner, vergezeld van zijn vrouw, eindelijk zijn langverwachte en lang uitgestelde reis naar Catalonië, waar zij twee maanden verbleven. De oude dichter werd er gevierd, maar probeerde de formaliteiten te vermijden. Bij zijn terugkeer in België overleed hij thuis in Brussel op 4 juni; de aankondiging die toen door de Université Libre de Bruxelles werd gepubliceerd, luidde:

“Josep Carner was zeker geen professor in de traditionele zin: er was niets dogmatisch of zelfs didactisch aan de ondeugende en waardige ernst waarmee hij zijn esthetische voorkeuren aan zijn leerlingen overbracht en, onder het mom van een analyse, met afgemeten stem en als incidentele beschouwing, een paar afdoende formuleringen:

12 Voor een meer volledige beschrijving van het werk van Émilie Noulet en Josep Carner in het Frans, kan men zich wenden tot respectievelijk: R. Trousson, “Noulet”, *Biographie Nationale, Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, Brussel: Bruylant, 1984 (XLIII, 2) en R. Lefere, “Carner”, *Nouvelle biographie nationale, Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 2010 (deel 10).

catalan guidée par son mari et par amour pour celui-ci. Par la suite, elle co-traduisit *Nabí* (1959 ; chez José Corti, avec une préface de Jean Wahl)⁸, *Lien* (1961)⁹, *Coup de vent* (« Drame en trois actes » ; 1963), *Charme de la Provence* (1966 ; *Encis de Provença*)¹⁰. Bien qu’accaparée par ses tâches universitaires (elle ne prit sa retraite qu’en 1962) et sa propre œuvre critique¹¹, Emilie Noulet en arriva aussi à traduire occasionnellement de l’espagnol : José Martí (1953), Mariano Brull (1954), Jaime Torres Bodet (1960)... et la seule œuvre écrite en castillan par Josep Carner, *L’ébouriffé* (1963 ;

8 Les dates que je mentionne renvoient aux éditions françaises ou bilingues. La Réserve Précieuse de la Bibliothèque des sciences humaines de l’ULB abrite la plupart des éditions originales, dont certaines comprennent des dédicaces manuscrites d’Émilie Noulet et Josep Carner à différents destinataires.

9 « L’Audiothèque » a aussi publié une édition bilingue catalan-français.

10 L’édition comprend également une traduction en provençal de Louis Bayle.

11 Son *Alphabet critique*, publié en 4 volumes aux Presses de l’Université de Bruxelles (de 1964 à 1966), inclut la somme impressionnante de ses articles scientifiques parus entre 1924 et 1964.

traduction de *Misterio de Quanaxhuata*, paru vingt ans plus tôt au Mexique).¹²

En avril 1970, Josep Carner, accompagné de son épouse, réalisa enfin son voyage tant attendu et tant différé en Catalogne, où ils séjournèrent deux mois. Le vieux poète y est fêté mais s’efforce d’éluider les actes protocolaires. De retour en Belgique, il s’éteint dans sa maison de Bruxelles le 4 juin ; dans le faire-part qu’imprima alors l’Université libre de Bruxelles, on peut notamment lire :

« Professeur, Josep Carner ne l’était certes pas à la manière traditionnelle : rien de dogmatique ni même de didactique dans cette gravité malicieuse et digne avec laquelle il transmettait à ses étudiants ses prédilections esthétiques et, sous couleur d’analyse, énonçait à voix mesurée et comme une réflexion incidente, quelque formule

12 Pour une évocation plus complète, en français, des œuvres respectives d’Émilie Noulet et de Josep Carner, on peut respectivement consulter : R. Trousson, « Noulet », *Biographie Nationale, Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, Bruxelles : Bruylant, 1984 (XLIII, 2) et R. Lefere, « Carner », *Nouvelle biographie nationale, Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 2010 (tome 10).

zijn dankbare gastvrouw en vriendin»¹⁴, en het prachtige eerbetoon aan Josep Carner in oplage 86 van de *Courrier du Centre International d’Études Poétiques*: Émilie Noulet roept op sobere wijze een vitaal en poëtisch traject op¹⁵, en wijdt een prachtige studie aan het lange gedicht *Nabí* (dat zij heeft laten vertalen). In haar conclusie wordt de scrupuleuze exegete subjectiever, en is zij niet bang zich te engageren:

“Zoals alle grote werken die voortkomen uit hoogstaand denken en een lang leven, is *Nabi* een afspiegeling van de auteur, een synthese van alle trekken van zijn karakter: een diepreligieus gevoel tegelijk met een minachting voor gebruikte en formele religie. Een gevoel voor humor, die met de tijd, de dramatische of emotionele spanning losmaken. Ironie, woest in zijn jeugd, zeggen zijn tijdgenoten, verzacht door de leeftijd, maar nog steeds levendig. (...) Tenslotte bewijst *Nabi* dat de

14 Men herkent de “Reyerstoren” ... die Valéry moet hebben gezien vanuit het huis van Émilie Noulet (Reyerslaan).

15 Het eerbetoon werd opgenomen in de bundel Josep Carner 1884-1970: hommage, uitgegeven ter gelegenheid van Europalia 85.

et le bel hommage à Josep Carner dans le numéro 86 du *Courrier du Centre International d’Études Poétiques* : Émilie Noulet y évoque sobrement une trajectoire vitale et poétique¹⁵, et consacre une belle étude au long poème *Nabi* (qu’elle avait traduit) ; dans sa conclusion, la scrupuleuse exégète se fait plus subjective, et ne craint pas de s’engager :

« Comme toutes les grandes œuvres qui sortent d’une haute pensée et d’une longue vie, *Nabi* est le reflet de son auteur, une synthèse de tous les traits de son caractère : sens religieux profond en même temps que mépris de la religion utilisée et formelle. Sens de l’humour qui vient, à temps, relâcher la tension dramatique ou émotive. Ironie, féroce dans sa jeunesse, disent ses contemporains, adoucie par l’âge, mais vive encore. (...) Enfin, *Nabi* prouve que l’art de José Carner, loin d’être un art de questionnement, comme on dit aujourd’hui, est un art de réponse. Ce n’est

15 Cette évocation fut reprise dans le volume *Josep Carner 1884-1970 : hommage*, publié à l’occasion d’Europalia 85.

eenvoudige en kostbare raadgevingen, nooit vergeten, onweerlegbare lessen van een poëzie die slechts een van de gezichten van wijsheid was. Wijsheid bestaande uit humor, liefde, dansende vreugde, stille en onbedwingbare nostalgie, diepe overeenstemming met het leven, vertrouwdheid met de dood; alles gewikkeld in een spreekwoordelijke vriendelijkheid.”

Émilie Noulet overleefde hem – pijnlijk, met moeite¹³ – tot in 1978, wakend over het werk van haar man, zonder haar eigen werk te verwaarlozen. Laten we twee dingen naar voren halen, namelijk: *Un portrait de Paul Valéry* (Jacques Antoine, 1974), dat opent naar een reproductie van een tekening van Valéry met de opdracht aan Émilie Noulet,

13 Roland Mortier, professor in de Romaanse Filologie, die Émilie Noulet goed heeft gekend, sprak over het echtpaar in een eerbetoon aan de Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises : “Tot aan de dood van Josep vormden zij een echtpaar dat wonderwel bij elkaar paste in gedachten, in geest, in poëzie en, heel eenvoudig, in de genegenheid van elk moment. De verbreking van dit huwelijk, laat maar volkomen geslaagd, betekende voor Emilie het begin van een langzame en onverbiddelijke eenzame mars naar de dood.” (“Hommage à Émilie Noulet”, Brussel, Palais der Academiën, 1978, p. 7).

définitive : conseil simple et précieux, jamais oublié, irréfutables leçons d’une poésie qui n’était qu’un des visages de la sagesse. Sagesse faite d’humour, d’amour, de joie dansante, de silencieuse et incoercible nostalgie, d’accord profond avec la vie, de familiarité avec la mort ; le tout enrobé d’une gentillesse devenue proverbiale. »

Émilie Noulet lui survivra – douloureusement, difficilement¹³— jusqu’en 1978, veillant sur l’œuvre de son mari, sans pour autant négliger la sienne. Détachons *Un portrait de Paul Valéry* (Jacques Antoine, 1974), qui s’ouvre sur la reproduction d’un dessin de Valéry avec la dédicace « à Émilie Noulet, son hôte et ami reconnaissant »¹⁴,

13 Roland Mortier, professeur de Philologie romane qui connut bien Émilie Noulet, évoqua le couple en ces termes lors d’un hommage prononcé à l’Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises : « Ils formeront jusqu’à la mort de Josep, un couple merveilleusement assorti par la pensée, par l’esprit, par la poésie et, tout simplement, par l’affection de chaque instant. La rupture de cette union, tardive et parfaite réussite, marquera pour Émilie le début d’une lente et inexorable marche solitaire vers la mort. » (« Hommage à Émilie Noulet », Bruxelles, Palais des Académies, 1978, p. 7).

14 On y reconnaît la « tour Reyers »... que dût observer Valéry depuis le domicile d’Émilie Noulet (boulevard Reyers).

kunst van José Carner, geen kunst is met de bedoeling om vragen te stellen, maar wel, zoals wij vandaag zeggen, een kunst van antwoorden. Het heeft geen zin een geniaal en edelmoedig levend persoon te zijn, een beheersing van uitdrukking en overdracht te verwerven, als men over zorgen en angsten zwijgt.”

We kunnen ons alleen maar verheugen over het feit dat dit voorbeeldige Spaans-Belgische echtpaar vandaag weer leeft in de Universiteit (Libre de Bruxelles) die ooit van hen was, dankzij een Spaans lezerspubliek met de toepasselijke naam “Carner-Noulet”.

—3 april 1970, de dichter Josep Carner en zijn vrouw Émilie Noulet arriveren in Barcelona vanuit Brussel. [P. 97]

—De toetreding van Josep Carner tot de Republiek toen hij in 1937 de post van Zaakgelastigde a.i. op de Spaanse Ambassade in België aanvaardde. [P. 98]

—Benoeming van Carner tot Eerste Secretaris in de Ambassade van Spanje in België, 1936. [P. 101] ■

De pedagogische revolutie van Francesc Ferrer i Guàrdia

_VICENÇ MOLINA

Vicevoorzitter van de Ferrer Guardia Stichting

Misschien is het geen toeval dat het monument dat in 1911 in Brussel werd opgericht, dankzij een inzameling onder het volk, precies in Brussel staat. Misschien is het geen toeval dat een man als Francisco Ferrer Guardia, die zich actief inzet voor het revolutionaire idee van vrijheid in het onderwijs, en in een onderwijs dat niets anders kan zijn dan vrij, universeel en universalistisch, zijn eerste grote volks- en burgerlijke getuigenis in België aflegt. Misschien omdat België zelf is voortgekomen uit de revolutie van 1830, en uit de emancipatorische dromen die daarop volgden. Willen deze dromen concreet waarheden worden, dan hebben zij veel - misschien wel alles - te maken met de gehechtheid aan een idee dat van het onderwijs het enige definitieve middel maakt dat de mensheid in staat kan stellen zich te bevrijden van elke onderwerping aan onkritische aan-

vaarde autoriteiten, aan elk gezagsprincipe dat beweert zich boven het vrije geweten van het volk te plaatsen.

Tussen 1886 en 1901 verbleef Ferrer in Frankrijk, verbannen na de mislukking van de poging tot een republikeinse opstand, geïnspireerd door Ruiz Zorrilla. In Parijs begon hij zijn onderwijservaring, in de handelskursussen van de Grand Orient van Frankrijk, en ook als leraar Spaans - hij schreef zelfs een correcte handleiding voor het leren van Spaans voor buitenlanders.

Daar zal hij beïnvloed worden door de intuïtieve methoden geïnspireerd door J.H. Pestalozzi en F. Fröbel, te beginnen met Paul Robin, die hem in contact bracht met Belgische en Zwitserse pedagogische ervaringen. Zijn reizen in deze landen, en vooral zijn contacten met J.F. Elslander, zullen hun effect hebben.

In 1906 werd Ferrer gekozen tot voorzitter van het bestuur van de Internationale Liga voor de Rationele Opvoeding van Kinderen, een instelling die een op de Moderne School geïnspireerde pedagogische dynamiek promoot. De andere leden van het bestuur zijn: C.A. Laisant (Frankrijk), vice-voorzitter; J.F. Elslander (België), eminent

pedagoog, redactiesecretaris van het tijdschrift *L'École Renovée*; E. Haeckel (Duitsland); W. Heaford (Groot-Brittannië); G. Sergi (Italië); H. Roorda van Eysinga (Zwitserland), H. Meyer (secretaris). Bijzonder vermeldenswaard zijn haar uitdrukkingsorganen, met een notoire internationale uitstraling: de tijdschriften *L'École Renovée* - uitgegeven in Brussel en Amsterdam - en *Scuola Laica* in Rome. Het is opmerkelijk dat onder andere de Belg J.F. Elslander hem voorstelde als “Minister van Openbare Onderwijs” van een hypothetische wereldregering...

De invloed van het Bulletin van de Internationale Liga voor de Rationele Opvoeding van Kinderen is bijzonder groot in de landen met een meer radicale republikeinse en liberale traditie op het gebied van de liberale vrijmetselarij - Frankrijk en België - en in sommige staten van de Verenigde Staten - er zijn oud-leerlingen van de Ferrer Guardia-school in New Jersey die de afgelopen jaren de herdenkingsplechtigheden ter gelegenheid van de verjaardag op 13 oktober op de Montjuïc hebben bijgewoond - en vooral in Uruguay (een land met een sterke seculiere en republikeinse onderwijstraditie).

pas la peine d'avoir été un vivant génial et généreux, d'avoir acquis une maîtrise d'expression et de transmission si c'est pour rester muet sur les angoisses et les peurs. »

On ne peut que se réjouir du fait que ce couple hispano-belge exemplaire reprenne vie aujourd'hui dans l'Université (libre de Bruxelles) qui fut la leur, grâce à un lectorat d'espagnol opportunément dénommé « Carner-Noulet ».

—Josep Carner et Émilie Noulet. [P. 97]

—Nomination de Carner en tant que Secrétaire de deuxième classe de l'ambassade d'Espagne en Belgique, 1936. [P. 98]

—Lettre de Josep Carner datant de 1937 dans laquelle il accepte le poste de chargé d'affaires ad interim de l'ambassade d'Espagne en Belgique et affirme son adhésion à la République. [P. 101] ■

La révolution pédagogique de Francesc Ferrer i Guàrdia

_VICENÇ MOLINA

Vice-président de la Fondation Ferrer Guardia

Ce n'est peut-être pas un hasard si le monument érigé en l'honneur de Ferrer i Guàrdia à Bruxelles, en 1911, par souscription populaire, se trouve précisément à Bruxelles. Ce n'est peut-être pas un hasard si un homme comme Francesc Ferrer i Guàrdia, qui est activement engagé en faveur de l'idée révolutionnaire de la liberté dans l'éducation, et d'une éducation qui ne peut être que gratuite, universelle et universaliste, a, en Belgique, son premier grand témoignage populaire et civil. Peut-être parce que la Belgique elle-même est née de la révolution de 1830, et des rêves émancipateurs qui en découlent. Pour que ces rêves deviennent des vérités et des réalités, ils ont beaucoup à voir - peut-être ont-ils tout à voir - avec l'attachement à une idée qui fait de l'éducation le seul moyen définitif qui puisse permettre à l'humanité de se détacher de toute soumission

aux autorités acceptées sans discernement, à tout principe d'autorité censé être placé au-dessus de la libre conscience du peuple.

Entre 1886 et 1901, Ferrer vit en France, exilé après l'échec de la tentative de révolte républicaine inspirée par Ruiz Zorrilla. À Paris, il commence son expérience dans l'enseignement, dans les Cours commerciaux du Grand Orient de France, ainsi qu'en tant que professeur d'espagnol - parvenant finalement à écrire un véritable manuel d'apprentissage d'espagnol langue étrangère.

Il y sera influencé par les méthodes intuitives inspirées de J.H. Pestalozzi et F. Fröbel, à partir de Paul Robin, qui l'amène à prendre contact avec des procédés pédagogiques belges et suisses. Les déplacements qu'il réalisera dans ces pays auront leurs effets, notamment ses contacts avec J.F. Elslander.

Dès 1906, Ferrer est élu Président du Comité directeur de la Ligue internationale pour l'éducation rationnelle des enfants, une institution qui promeut les dynamiques éducatives inspirées de l'école moderne. Les autres membres du Comité de direction sont : C.A. Laisant (France), vice-président ; J.F. Elslander (Belgique), éminent pédagogue,

secrétaire de rédaction de la revue *L'École Renovée* ; E. Haeckel (Allemagne) ; W. Heaford (Grande-Bretagne) ; G. Sergi (Italie) ; H. Roorda van Eysinga (Suisse), H. Meyer (secrétaire). Ses organes d'expression sont à souligner particulièrement, avec un rayonnement international notoire : les revues « *L'École Renovée* » - publiées à Bruxelles et Amsterdam - et « *Scuola Laica* » à Rome. Il est remarquable que, entre autres, le Belge J.F. Elslander, l'ait proposé comme « Ministre de l'Instruction publique » d'un hypothétique gouvernement mondial...

L'influence du Bulletin de la Ligue internationale pour l'éducation rationnelle des enfants a une portée particulièrement importante dans les pays où la tradition républicaine radicale et la franc-maçonnerie libérale sont plus greffées - la France et la Belgique - et dans certains États des États-Unis - d'anciens élèves de la Ferrer Guardia School du New Jersey ont assisté ces dernières années aux événements commémoratifs de l'anniversaire du 13 octobre à Montjuïc, et particulièrement en Uruguay (pays à forte tradition éducative laïque et républicaine).

Comme conséquence des vagues d'indignation politique et populaire provoquées par l'exécution de Ferrer le 13 octobre 1909,

Als gevolg van de golven van politieke en volkse verontwaardiging veroorzaakt door het neerschieten van Ferrer op 13 oktober 1909, valselijk beschuldigd van deelname aan de gebeurtenissen van de Tragische Week in Barcelona, is het monument dat vanaf 1911 in Brussel is opgericht zeker vermeldenswaard... Een monument dat (eigenaardig genoeg...) de Duitse bezetters van België tijdens de twee wereldoorlogen van zijn plaats verwijderd hebben... en die bij de bevrijding opnieuw werd teruggeplaatst!

Er zijn ook herdenkingsplaten en straatnamen in vele steden en dorpen, vooral in Frankrijk en België. Bijzonder opmerkelijk is de toewijding aan Ferrer Guardia van een hele wijk in de stad Luik – le quartier Ferrer Guardia ... – En, misschien het belangrijkste, veel van zijn conceptuele bagage in de emancipatorische opvoedingsoptie wordt wetenschappelijk opgenomen in de cursussen en in de geest van de Université Libre de Bruxelles.

—*Monument opgericht in 1911 voor Francesc Ferrer i Guàrdia op de Franklin Rooseveltlaan. Rechts, replica van dit monument op Montjuïc, Barcelona. [P. 103] ■*

Fabiola, koningin van België: een getuigenis over vriendschap

_GRAVIN ISABELLE DE BORCHGRAVE D'ALTENA

Kunstenares

Mijn vriendschap met H.M. koningin Fabiola gaat terug tot het begin van de jaren 2000. Ze kwam me vaak opzoeken in mijn oude werkplaats. We praatten uren aan een stuk, ze was nieuwsgierig naar alles en was oprecht aardig tegen iedereen. We werden nog hechter omdat zij en ik geen kinderen konden krijgen.

Zij nodigde mijn man en mij uit op de bruiloft van een van haar nichten in Toledo, een absoluut magische en unieke herinnering.

Wij gingen ook samen naar Venetië, een stad die zij nog nooit had bezocht, waar zij ter gelegenheid van haar 80e verjaardag enkele van haar familieleden bijeenbracht. Zij leerde ons de Sevillanas dansen en ik, die de stad goed kende, introduceerde haar in

kleine restaurantjes waar men nog steeds over haar bezoek praat. Zij wilde Torcello bezoeken en de doopkapel waar ik in 1975 getrouwd ben. Het was puur geluk.

In 2004 belde ze me op om te zeggen dat ze droomde van een papieren jurk voor het huwelijk van prins Felipe. Ze wilde een paarse jurk, haar lievelingskleur. Ik maakte een paar schetsen en een paar dagen later kreeg ik een telefoontje van het Paleis met de vraag om de sterkte en de betrouwbaarheid van mijn favoriete materiaal te controleren. We ontmoetten elkaar zelfs in een toilet om het papier in water te testen en te zien of het stand zou houden in geval van regen (gelukkig maar, want op de dag van de bruiloft regende het hevig in Madrid!)

Dus ontwierp ik een jurk, een mantel en een sjaal voor haar, allemaal in het paars met ton-sur-ton bloemmotieven. Ik herinner me dat ik haar adviseerde om voor de gelegenheid 'oude' comfortabele schoenen mee te nemen en een handtas die ik met papier bedekte. Ik maakte ook papieren bloemen voor haar hoed en een waaier. Ze was dus eigenlijk van top tot teen in papier gekleed.

Zodra ze terug was in Brussel, kwam de koningin mij opzoeken om me alles over de bruiloft te vertellen. Zij vertelde mij dat zij nog nooit zo aangesproken en benaderd was, iedereen wilde haar zien en haar papieren jurk aanraken. Ze vertelde me ook dat ze van het paleis een mini brandblusser in haar tas moest bewaren voor het geval haar jurk vlam zou vatten!

Haar outfit was zo'n succes dat ze zelfs haar sjaal aan koningin Rania van Jordanië gaf, een typisch gebaar van haar oprechte en diepe vrijgevigheid en vriendelijkheid. Ik beschouw het als een absoluut geluk bevriend te zijn geweest met koningin Fabiola en koester de herinneringen die ik met haar heb gedeeld.

—*Goningin Fabiola van België op het huwelijk van Hunne Majesteiten koning Felipe VI en koningin Letizia, met de papieren jurk van Isabelle De Borchgrave, 2004. [P. 105] ■*

faussement accusé d'avoir participé aux événements de la Semaine tragique à Barcelone, il convient de mentionner le monument érigé à Bruxelles, à partir de 1911... Monument que (curieusement...) les occupants allemands de la Belgique lors des deux guerres mondiales se chargent de retirer de son emplacement... et qui est à nouveau remplacé à la libération !

De plus, il existe également des plaques commémoratives, des noms de rues dans de nombreuses villes et communes, notamment en France et en Belgique. On soulignera en particulier la dédicace à Ferrer Guardia d'un quartier entier de la ville de Liège : le quartier Ferrer Guardia... –

Et, peut-être le plus important, une grande partie de son bagage conceptuel dans l'option éducative émancipatrice est incorporée scientifiquement dans les cours et dans l'esprit de l'Université libre de Bruxelles.

—*Monument érigé en 1911 à la mémoire de Francesc Ferrer i Guàrdia sur l'avenue Franklin Roosevelt, à Bruxelles. A droite, Réplique de ce monument à Montjuïc, Barcelone. [P. 103] ■*

Fabiola, reine de Belgique : un témoignage d'amitié

_COMTESSE ISABELLE DE BORCHGRAVE D'ALTENA

Artiste

Mon amitié avec S.M. la reine Fabiola remonte au début des années 2000. Elle venait souvent, en toute simplicité, me rendre visite dans mon ancien atelier. Nous parlions des heures durant, elle était curieuse de tout et d'une gentillesse sincère avec tout le monde. Nous nous sommes rapprochées d'autant plus qu'elle et moi ne pouvions avoir d'enfants.

Elle nous a invités, mon mari et moi, pour le mariage d'une de ses nièces à Tolède, un souvenir absolument magique et unique.

Nous sommes aussi partis ensemble à Venise, ville qu'elle n'avait jamais visité, où à l'occasion de ses 80 ans elle réunit quelques uns de ses proches. Elle nous apprit à danser la sevillana, et moi connaissant bien la ville, je lui fis découvrir de petits restaurants. Quand j'y retourne, on me reparle encore de son

passage. Elle souhaite visiter Torcello et le baptistère où je m'étais mariée en 1975. Ce fut un pur bonheur.

En 2004, elle m'appela pour me dire qu'elle rêvait d'avoir une robe en papier pour le mariage du prince Felipe. Elle voulait une robe parme, sa couleur préférée. J'ai fait quelques esquisses et quelques jours plus tard, je reçus un appel du Palais me conviant au plus tôt pour vérifier la solidité et la fiabilité de mon matériau favori. On s'est même retrouvés dans une salle de bain pour tester le papier dans l'eau et voir s'il résisterait en cas de pluie (heureusement, car le jour du mariage il plut abondamment à Madrid !)

Je lui ai donc dessiné une robe, un manteau, un châle, tous de couleur parme avec des motifs de fleurs ton sur ton. Je me souviens lui avoir conseillé de prendre pour cette occasion, de « vieilles » chaussures confortables et les ai, ainsi qu'un sac à main, recouvertes de papier. Je lui ai aussi fait des fleurs en papier pour son chapeau et un éventail. Elle était donc vêtue des pieds à la tête en papier.

Dès son retour à Bruxelles, la reine vint me voir pour me raconter en détail le mariage. Elle me raconta qu'elle n'avait jamais

été autant sollicitée, approchée ; tout le monde voulait la voir et toucher sa robe en papier. Elle m'expliqua aussi que le Palais l'avait obligée à garder un mini-extincteur dans son sac au cas où sa robe eut pris feu !

Sa tenue fut un tel succès qu'elle se retrouva même à donner son châle à la reine Rania de Jordanie, un geste qui la caractérisait, elle qui était d'une générosité et d'une gentillesse sincères et profondes. Je considère que c'est une chance absolue d'avoir été liée d'amitié avec la reine Fabiola et conserve précieusement les souvenirs partagés avec elle.

—*La reine Fabiola de Belgique au mariage de Leurs Majestés le roi Felipe IV et la reine Letizia, portant la robe en papier réalisée par Isabelle De Borchgrave, 2004. [P. 105] ■*

Spanjaarden in Sint-Gillis: vijf golven van Spaanse immigratie in België

ÁNGEL VIÑAS

Emeritus hoogleraar Complutense Universiteit Madrid

Het onderwerp van deze uiteenzetting heeft aanleiding gegeven tot talrijke werken over de sectorale aspecten van de Spaanse immigratie in België. Maar de opmerking die reeds naar voren werd gebracht door een Spaans-Belgische historicus, Ismael Rodríguez Barrio, blijft geldig: de geschiedschrijving van de Spaanse immigratie in België ontbeert nog een syntheseswerk.

Bij het doornemen van een aantal van deze sectorale werken ben ik niettemin tot de volgende conclusies gekomen. Ten eerste: er zijn duidelijk vijf immigratiegolven te onderscheiden. Ten tweede: zowel economische als politieke beweegredenen hebben Spanjaarden ertoe gebracht naar België te emigreren onder historisch verschillende omstandigheden. Ten derde: het relatieve gewicht van deze beweegredenen is in elke golf veranderd. Ten vierde: de langdurige immigra-

tie heeft twee, zelfs drie generaties Hispano-Belgen voortgebracht die vandaag in België wonen.

Ter gelegenheid van de viering van de honderdste verjaardag van de verheffing van de Spaanse Legatie in België tot Ambassade, heb ik het genoeg een samenvatting op te stellen van deze sectorale onderzoeken.

De eerste golf van Spaanse immigratie vond plaats tussen 1919 en 1936. Het was kwantitatief van weinig belang en hield verband met overwegingen van commerciële en culturele uitwisselingen. De meest actieve vertegenwoordigers waren agenten die in België terecht kwamen om zich te ontwikkelen. Hoewel men kan speculeren over de motieven, hebben de politieke en sociale gebeurtenissen in beide landen ongetwijfeld enige invloed gehad. Het is een periode van de grote economische crisis van 1929 die de handelsbeurzen deed instorten. Tijdens de Tweede Spaanse Republiek vertegenwoordigden de ingevoerde goederen vanuit België slechts een gemiddelde van 2,4% van de aankopen in het buitenland. De Spaanse uitvoer bleef steken op 4% van de buitenlandse verkoop. Minimale percentages.

De tweede golf houdt daarentegen verband met politieke overwegingen die voortvloeien uit de Spaanse Burgeroorlog en de gevolgen daarvan.

Ik zal hier niet blijven hameren op het grote belang van de oorlog voor de Spaanse samenleving. Het was een wrede periode waarin een moderniserend regime op sociaal, cultureel, economisch en politiek vlak in Spanje werd vervangen door een naar het verleden gekeerde dictatuur met militaire, nationalistische, katholieke en fascistische trekjes. Deze periode onderbrak de Spaanse historische weg en ontwrichtte de samenleving gedurende vele jaren.

Deze golf moet op een meer gedetailleerde wijze beschreven worden. Allereerst heeft België de burgeroorlog van dichtbij meegemaakt, aangezien Belgische vrijwilligers naar Spanje gingen om te vechten aan de kant van de republikeinen. Het binnenlands beleid van België werd sterk beïnvloed. We mogen niet vergeten dat op het kerkhof van Sint-Gillis, bij het graf van Joseph Jacquemotte, stichter van de Kommunistische Partij van België (KPB) en overleden in 1936, een monument staat als eerbetoon aan de Belgische

internationale brigadisten die tegen de wil van de Belgische autoriteiten naar Spanje vertrokken om er te vechten voor de vrijheden van het Spaanse volk. Velen sneuvelden in de strijd.

België ontving ook een groep kinderen van beide geslachten, de zogenaamde "kinderen van de oorlog", die hun stempel hebben gedrukt op de gastgezinnen. Het gaat dus om een zeer bijzondere emigratie die diepe gevoelens heeft opgewekt, ook al is het kwantitatieve belang ervan zeer gering.

Het was na de Spaanse oorlog dat een nieuw soort emigratie begon onder de verslagenen. België verleende politiek asiel aan personen zoals kolonel Federico Escofet, voor de oorlog commissaris-generaal voor Openbare Orde in Catalonië; Oscar Esplà, componist, intellectueel en journalist, die een tijdlang voor de krant *Le Soir* werkte; de Catalaanse dichter en diplomaat Josep Carner; en de socialist Wenceslao Carrillo, voormalig ondersecretaris van Binnenlandse Zaken en vader van de secretaris-generaal van de PCE, Santiago Carrillo. Wenceslao stierf in Charle-roi in 1963.

Les espagnols à Saint-Gilles : cinq vagues d'immigration espagnole en Belgique

ÁNGEL VIÑAS

Professeur émérite Université Complutense de Madrid

Le sujet de cet article a donné lieu à de nombreux travaux concernant les aspects sectoriels de l'immigration espagnole en Belgique. Pourtant l'observation formulée par l'historien hispano-belge Ismael Rodríguez Barrio reste d'actualité : à ce jour, il n'existe toujours pas d'ouvrage de synthèse sur l'histoire de l'immigration espagnole en Belgique.

Cela étant, l'analyse de certains de ces travaux sectoriels m'a permis de tirer les quatre conclusions suivantes : premièrement, on peut distinguer clairement cinq vagues d'immigration ; deuxièmement, les motivations qui ont poussé les Espagnols à émigrer vers la Belgique ont été de nature économique et politique selon

les circonstances historiques ; troisièmement, le poids relatif de ces motivations a varié selon les vagues ; quatrièmement, la longue période d'immigration a donné lieu à deux, voire trois, générations de Belgo-espagnols qui vivent aujourd'hui en Belgique.

À l'occasion de la célébration du centenaire de l'élévation au statut d'Ambassade de la légation espagnole en Belgique, j'ai le plaisir de vous présenter un résumé succinct de ces études sectorielles.

La première vague d'immigration espagnole, quantitativement insignifiante, date de la période 1919-1936 et s'inscrit dans le cadre d'activités commerciales et culturelles. Les représentants les plus actifs de cette première vague sont les agents venus s'installer en Belgique pour y exercer ces activités. On peut spéculer sur les motivations de ces premiers immigrés, mais il est certain que les événements politiques et sociaux dans les deux pays y sont pour quelque chose. Cette période a été marquée par la grande crise économique de 1929, qui a provoqué l'effondrement des échanges commerciaux. Sous la deuxième République espagnole, les importations en Espagne de biens provenant de Belgique ne représentaient que 2,4

% des achats espagnols à l'étranger et les exportations espagnoles vers la Belgique représentaient 4 % des ventes à l'étranger : des pourcentages minimes.

La deuxième vague, en revanche, relève de considérations politiques et est liée à la guerre d'Espagne et à ses conséquences.

Je n'insisterai pas ici sur l'importance de la guerre pour la société espagnole. Cette période particulièrement cruelle a vu le remplacement d'un régime progressiste dans les sphères sociale, culturelle, économique et politique par une dictature tournée vers le passé avec des accents militaires, nationalistes, catholiques et fascistes. Cette période a interrompu le développement historique de l'Espagne et a profondément perturbé la société espagnole pendant de nombreuses années.

Cette deuxième vague s'avère donc beaucoup plus complexe. Soulignons, d'emblée, que la Belgique a vécu de près la guerre civile espagnole. De nombreux volontaires belges se sont ainsi rendus en Espagne pour combattre dans les rangs des républicains. Ces faits ont fortement marqué la politique interne belge. N'oublions pas que dans le cimetière de Saint-Gilles, tout près de la tombe de Joseph Jac-

quemotte, le fondateur du Parti communiste de Belgique (PCB) mort en 1936, se trouve un monument érigé en hommage aux brigadistes internationaux belges. Ces derniers étaient partis combattre en Espagne contre la volonté des autorités du Royaume afin de défendre les libertés du peuple espagnol. Beaucoup sont morts au combat.

La Belgique a aussi accueilli un contingent d'enfants, appelés « *niños de la guerra* », qui ont laissé des traces dans les familles qui les ont accueillis. Il s'agit d'une émigration très particulière qui a créé des sentiments forts, même si d'un point de vue strictement quantitatif son importance a été moindre.

À la fin de la guerre d'Espagne, un nouveau type d'émigration s'est répandu au sein du camp des vaincus. La Belgique a ainsi donné l'asile politique à des personnages tels que le colonel Federico Escofet, commissaire général en charge de l'Ordre public en Catalogne avant la guerre ; Oscar Esplà, compositeur, intellectuel et journaliste, qui a travaillé pendant plusieurs années pour le journal *Le Soir* ; le poète et diplomate catalan Josep Carner et le socialiste Wenceslao Carrillo, ancien sous-secrétaire aux Affaires intérieures et père du

De Europese oorlog trof België hard, voor de tweede keer bezet door Duitsland. Deze periode was niet gunstig voor de Spaanse migratiebewegingen. Anderzijds hielden de Britse Special Operations Executive clandestiene lijnen open waarlangs Belgische burgers naar Spanje konden komen om de strijd tegen het Derde Rijk voort te zetten. Het onthaal van Leon Degrelle door het regime van Franco na de val van het nazisme kan niet worden beschouwd als een geval van wederkerigheid. Hij kreeg het Spaanse staatsburgerschap onder een fictieve naam en verbleef vreedzaam in Spanje tot aan zijn dood in 1994. Het geschil had een aanzienlijke invloed op de toon van de bilaterale politieke betrekkingen.

De voornaamste redenen waarvoor de eerste Spaanse arbeiders naar België kwamen na de Europese oorlog waren politiek en economie. Er waren niet veel immigranten van de eerste categorie. Hun aantal wordt geschat op tweeduizend. Hun redenen om Spanje te verlaten waren simpel: juridisch gezien was Spanje weer in staat van oorlog. Dit is een weinig bekend feit in het buitenland. De rebellen van 1936 hadden de oorlog verklaard aan de provincies waar zij in opstand waren

gekomen tegen de wettige regering van de Republiek. Eind juli breidde dit uit tot het hele land. Deze staat duurde tot 1948, toen er in een deel van het land guerrilla-operaties plaatsvonden. Het is niet verwonderlijk dat mijnwerkers en vele anderen emigratie als een manier zagen om te ontsnappen uit wat een grote gevangenis was. Aan deze politieke beweegreden werd een tweede toegevoegd: de noodzaak om te vluchten voor de extreme armoede die in Spanje heerste. Deze motivatie heeft zich in de loop der tijd verder ontwikkeld.

Zo kwam de derde golf van Spaanse immigratie op gang in de jaren vijftig, die duurde tot het einde van de jaren zeventig. De economische component was deze keer doorslaggevend. België had arbeidskrachten nodig, vooral in de kolenmijnen. Een van de factoren die tot dit tekort hebben geleid, was het verbod op de Italiaanse immigratie, die na de Tweede Wereldoorlog weer op gang was gekomen. Enkele jaren later kwam de derde golf op gang door onderhandelingen tussen de Belgische en de Spaanse regering in 1956, wat in een bilaterale overeenkomst resulteerde die in november van datzelfde jaar werd ondertekend. Vanuit Belgisch oogpunt is dit verdrag een kopie van

het verdrag dat in 1946 met Italië werd gesloten en voorafging aan het verdrag dat België in 1958 met Griekenland ondertekende. Dit zijn de eerste drie voorbeelden van wat begeleide emigratie wordt genoemd.

Het kan als een verrassing komen dat de Spaanse regering hiermee heeft ingestemd. In feite waren er zuiver economische redenen voor. De Spaanse economie functioneerde bijna twintig jaar lang niet goed en slaagde er maar ternauwernood in de levensstandaard van 1935 te bereiken. Het Franco-regime, en veel van de auteurs die het hebben proberen te rechtvaardigen, hebben voor deze trieste prestatie altijd vier redenen gegeven: de fysieke rampen veroorzaakt door de burgeroorlog; de vermeende diefstal van de goudreserves van de Bank van Spanje door de Republikeinse regering, waardoor Spanje zonder internationale betalingsmiddelen kwam te zitten; de externe wereldoorlog situatie en de blokkade die de overwinnaars van de oorlog oplegden aan het regime van generaal Franco.

Sinds de dood van de dictator in 1975 hebben historici en economen hard gewerkt om de achterliggende redenen te verklaren en hebben zij er een vijfde aan toegevoegd: de door Franco gekozen po-

litieke strategie om de economie te ontwikkelen door middel van een onwerkelijke autarkie, wat de Spaanse vertaling was van een nazistische en fascistische strategie in een drastisch andere situatie die langer duurde dan nodig was.

De door het regime aangevoerde redenen hebben wij grondig onderzocht: de overdrijving van de schade veroorzaakt door de burgeroorlog; de afwijzing door de nieuwe regering van de internationale leningen na de oorlog; de commerciële afwijking ten gunste van nazi-Duitsland, die de mogelijkheden om uit te voeren naar andere landen die hun aankopen betaalden in vreemde valuta of door gunstige compensaties, aanzienlijk verminderde; de oriëntatie van de overheidsuitgaven naar het leger en de veiligheidsdiensten, die de dictatuur ondersteunen; het systeem van militaire en niet-militaire interventie in de economie in praktisch alle sectoren en de systematische corruptie die daaruit is voortgevloeid.

Van 1939 tot 1959 functioneerde de Spaanse economie onder dreiging van onderworpen te worden aan de betalingsbalans. Het tekort aan deviezen is een grote rem op de economie.

secrétaire général du Parti communiste espagnol (PCE) Santiago Carrillo. Wenceslao est mort à Charleroi en 1963.

La guerre européenne a frappé durement la Belgique, occupée pour la deuxième fois par l'invasisseur allemand. Cette période n'a pas été propice aux mouvements migratoires espagnols. En revanche, il convient de rappeler que le *Special Operations Executive* britannique avait établi des lignes clandestines qui ont permis aux citoyens belges de gagner l'Espagne pour poursuivre le combat contre le Troisième Reich. On ne saurait considérer comme un cas de réciprocité l'accueil donné par le régime de Franco à Léon Degrelle après la chute du nazisme. Degrelle a obtenu la nationalité espagnole sous une fausse identité, ce qui lui a permis de couler des jours heureux en Espagne jusqu'à sa mort en 1994. Cette question a eu des répercussions considérables sur le ton des relations politiques bilatérales.

L'arrivée des premiers travailleurs espagnols en Belgique après la guerre européenne s'explique pour des raisons politiques et économiques. Les immigrés politiques n'ont pas été très nom-

breux ; leur nombre est estimé à deux cents. Les raisons qui les ont conduits à quitter leur pays étaient simples : l'Espagne se trouvait encore juridiquement en état de guerre, un fait peu connu à l'étranger. Les rebelles de 1936 avaient déclaré l'état de guerre dans les provinces où ils s'étaient soulevés contre le gouvernement légitime de la République. À la fin du mois de juillet ils ont étendu la loi martiale à l'ensemble du territoire national et celle-ci a été maintenue en Espagne jusqu'en 1948 ; depuis la fin de la guerre civile, des opérations de guérilla se poursuivaient en effet dans une partie du pays. Il n'est pas étonnant que les mineurs et nombre d'autres travailleurs aient vu dans l'émigration une façon d'échapper à ce qui était devenu une immense prison. À cette motivation politique s'est ajoutée une autre motivation : la nécessité de fuir l'état de pauvreté extrême qui sévissait en Espagne. Cette motivation devait gagner en importance au fil des années.

La troisième vague d'immigration espagnole a ainsi pris son essor au début des années cinquante et s'est poursuivie jusqu'à la fin des années septante. La composante économique a été, cette fois,

déterminante : la Belgique avait besoin de travailleurs, surtout dans les charbonnages. L'un des facteurs qui explique la pénurie de main d'œuvre est l'arrêt de l'immigration italienne, qui avait pourtant repris après la Deuxième Guerre mondiale.

Quelques années après, cette troisième vague a donc été mise sur les rails à l'issue de négociations engagées entre les gouvernements belge et espagnol en 1956, qui se sont soldées par la signature d'un accord bilatéral en novembre de cette année. Du point de vue de la Belgique, cet accord est une copie de celui établi avec l'Italie en 1946 ; il servira de modèle pour celui qui sera signé avec la Grèce en 1958. Ces trois accords ont donné lieu aux trois premiers cas de ce que l'on appelle l'« émigration assistée ». Il peut sembler étonnant que le gouvernement espagnol ait consenti à cette forme d'émigration. En fait, il y a été poussé pour des raisons purement économiques : depuis vingt ans, l'économie espagnole peinait à démarrer. Il a fallu deux décennies pour atteindre, non sans mal, un niveau de vie équivalent à celui de 1935. Le régime franquiste et de nombreux auteurs qui ont essayé de le justifier, ont toujours attribué cette triste performance

socio-économique à quatre facteurs : les dommages matériels causés par la guerre civile ; la prétendue soustraction des réserves d'or de la Banque d'Espagne par le gouvernement républicain, qui aurait privé l'Espagne de moyens de paiement internationaux ; la situation de guerre mondiale à l'extérieur ; le blocus que les vainqueurs de la guerre ont imposé au régime du général Franco.

Depuis la mort du dictateur en 1975, historiens et économistes se sont penchés sur la question et ont ajouté un cinquième facteur : la stratégie politique mise en œuvre par Franco pour développer l'économie moyennant un système d'autarcie chimérique. Cette stratégie, qui était la traduction espagnole des stratégies nazie et fasciste dans un contexte radicalement différent, a été maintenue beaucoup trop longtemps.

Par ailleurs, un examen critique des raisons invoquées par le régime a permis de mettre en évidence les points suivants : les dommages produits par la guerre civile ont été surestimés ; le nouveau gouvernement a refusé les prêts internationaux qui lui ont été proposés une fois cette guerre finie ; les échanges commerciaux ont été

Bijgevolg werd de mogelijkheid om met andere landen te onderhandelen over gesubsidieerde emigratie, waardoor werknemers die naar het buitenland gaan een deel van hun spaargeld naar hun familie in Spanje zouden kunnen sturen, gezien als een reële mogelijkheid om de financiële hachelijke situatie te doorbreken.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat België het eerste land was dat deze vorm van het verkrijgen van vreemde valuta uitprobeerde. Het verdrag van 1956 bracht de behoeften van beide landen samen en vond een manier om deze aan te pakken. Bij de Spaanse emigratie ging het om bijna 8000 mensen. In het algemeen ging het om arbeiders die naar Charleroi, La Campine, Luik en Bergen werden gedirigeerd.

In deze derde immigratiegolf waren er echter ook twee bijkomende componenten die het economische en het politieke met elkaar verweefden. Het is daarom in alle opzichten het meest interessant.

In juli 1959 stemde generaal Franco in met een volledige ommekeer in zijn economische strategie. Het was de enige grootschalige economische en politieke operatie tijdens zijn veertig jaar durende dictatuur: de autarkie afschaffen en de Spaanse economie voor de

buitenwereld openstellen na een lange mars van zes jaar, met vele ups en downs.

Als je het een willekeurige Spanjaard vraagt die iets van de geschiedenis van zijn land af weet, zal hij ongetwijfeld zeggen dat de voorbereiding van deze ommekeer het werk was van de zogenaamde "technocraten" die verbonden zijn aan Opus Dei, die in 1957 in de regering zich begonnen te keren tegen de overblijfselen van de fascistische component die vertegenwoordigd werd door de Falange. De diagnose is echter enkel gedeeltelijk juist. Reeds in voorgaande jaren gingen er stemmen op binnen de hoge administratie om te pleiten voor een economische openstelling. Zonder succes. Zelfs aan het begin van 1957 was Franco nog helemaal niet overtuigd van de noodzaak van een ommekeer. Met de steun van zijn trouwe schildknaap, de Minister-Secretaris van het Presidentschap van de Regering, Admiraal Carrero Blanco, pleitte hij altijd voor een verscherping van alle economische krachten van de natie om op de autarkische weg voort te gaan.

Gelukkig heeft de economische ontwikkeling deze dromen om zeep geholpen. Tussen 1957 en 1958 werd de positie van de buiten-

landse valuta zo kwetsbaar dat Spanje zonder een economische ommekeer een faillissement in zijn internationale betalingen zou geleden hebben. Terzelfder tijd zetten zes West-Europese landen, waaronder België, de eerste stappen op weg naar een gemeenschappelijke markt.

De daaropvolgende expansie van de Spaanse economie in de jaren zestig was het resultaat van een combinatie van drie factoren: het einde van een inflatoir beleid dat meer dan twintig jaar had geduurd; de interne liberalisering van de economie, waardoor het juk van een quasi-militaire verdeling van de middelen wordt afgeworpen; en de opening op economisch en commercieel gebied.

Deze opening werd ondersteund door drie andere factoren: liberalisering van buitenlandse investeringen; inkomsten uit toerisme; en *last but not least* de emigratie-inkomsten.

De rol van deze inkomsten is van fundamenteel belang. Het verklaart waarom het Spaanse regime de deuren opende voor emigratie. In die tijd waren Spaanse mannen en vrouwen verspreid over heel West-Europa. Ongetwijfeld waren de overschrijvingen van een deel van hun spaargelden van essentieel belang zodat het land

uit de precaire externe financiële situatie kon komen waarin het zich bevond.

Bovendien heeft de ommekeer geleid tot een plotselinge stijging van de werkloosheid in Spanje. Een deel van deze werkloosheid werd geëxporteerd. Tenslotte waren er in 1962 en 1964 grote stakingen in het noorden van Spanje om economische maar ook om politieke redenen. Veel stakers moesten het land verlaten.

Hieruit kan worden geconcludeerd dat het zogenaamde economische wonder van Franco in feite is gebouwd op de ruggen, de inspanningen, het zweet, de besparingen en de opofferingen van Spaanse arbeiders die naar West-Europa zijn geëmigreerd.

Het was de tijd van de Spaanse "consulaat bars" die rond het Zuidstation en in de Marollen waren gevestigd. In tegenstelling tot de door de overheid gesteunde immigratie, heeft deze emigratie overal banen gevonden, maar vooral in de handel- en de dienstensector. Het was de emigratie die in België vaste voet aan de grond begon te krijgen. Het is de emigratie die netwerken van verenigingen heeft doen ontstaan die tamelijk geïntegreerd zijn. Het was de emigratie die, met de steun van

détournés en faveur de l'Allemagne nazie, ce qui a considérablement réduit les possibilités d'exportation vers d'autres pays qui réglaient leurs achats en devises ou au moyen de compensations favorables ; les dépenses publiques ont été orientées vers les armées et les forces de sécurité, qui soutenaient la dictature ; un système interventionniste, militaire et non militaire, dans l'économie a été mis en place, couvrant, dans la pratique, la quasi-totalité des secteurs ; toutes ces circonstances ont favorisé l'ancrage d'une corruption systémique.

De 1939 à 1959 l'économie espagnole a vécu sous la menace de l'effondrement de la balance des paiements et, partant, d'un déficit de devises. La croissance économique a été stoppée.

En conséquence, la possibilité de négocier avec d'autres pays une émigration assistée, qui permettrait aux travailleurs partis à l'étranger d'envoyer une partie de leurs économies à leurs familles en Espagne, a été vue comme une possibilité réelle de soulager une situation financière compromise.

Il n'est pas surprenant que la Belgique ait été le premier pays avec lequel on ait testé cette formule pour l'acquisition de devises étran-

gères. L'accord de 1956 répondait aux besoins des deux pays et établissait les modalités pour les satisfaire. Le nombre d'émigrés espagnols est estimé à près de 8000 personnes, dirigées principalement vers Charleroi, La Campine, Liège et Mons.

Mais dans cette troisième vague d'immigration interviennent d'autres composantes dans lesquelles s'entremêlent l'économie et le politique, d'où son grand intérêt.

En effet, en juillet 1959 le général Franco a consenti à un revirement total de sa stratégie économique, la seule opération économique et politique de grande envergure entreprise en quarante ans de dictature. Cette opération a consisté à abolir l'autarcie et à ouvrir l'économie espagnole au monde extérieur après une longue période de transition de six ans, jalonnée de nombreux soubresauts.

Si vous interrogez n'importe quel Espagnol qui connaisse un tant soit peu l'histoire de son pays, il vous dira sans aucun doute que ce revirement a été orchestré par les « technocrates » liés à l'Opus Dei, dont les membres entrés au gouvernement dès 1957 cherchaient à s'imposer aux héritiers de l'aile fasciste représentée par la Phalange.

Ce diagnostic est en partie correct mais pas tout à fait. Déjà au cours des années précédentes des voix s'étaient élevées au sein de la haute Administration en faveur d'une ouverture économique, bien que sans succès. Début 1957 Franco n'était toujours pas convaincu de la nécessité d'un changement de direction. Avec l'appui de son fidèle écuyer, le ministre et sous-secrétaire de la Présidence du gouvernement, l'amiral Luis Carrero Blanco, il continuait de défendre le principe d'un contrôle fort de l'État sur l'activité économique afin de maintenir le cap de l'autarcie.

Heureusement l'évolution de l'économie est venue déjouer ces plans. Entre 1957 et 1958 la position en devises étrangères était devenue tellement fragile que, sans un revirement économique, l'Espagne était vouée à la suspension de paiement de ses engagements internationaux. C'est à cette même époque que six pays d'Europe occidentale, dont la Belgique, posaient les premières pierres d'un marché commun.

L'expansion de l'économie espagnole au cours des années soixante a été le résultat de la combinaison de trois éléments : l'arrêt

d'une politique inflationniste menée pendant plus de vingt ans ; la libéralisation intérieure, qui a mis fin au joug d'une répartition quasi militaire des ressources ; l'ouverture économique et commerciale.

Cette ouverture a été favorisée par la libéralisation des investissements étrangers, les recettes du tourisme, ainsi que par un troisième facteur, et non des moindres : les revenus de l'émigration.

Ces revenus ont joué un rôle fondamental. Ils expliquent que le régime espagnol se soit montré favorable à l'émigration. Des Espagnols, hommes et femmes, étaient ainsi disséminés un peu partout en Europe occidentale. Il ne fait aucun doute que l'arrivée en Espagne d'une partie de leur épargne s'est avérée cruciale pour soulager le pays de l'étranglement financier extérieur dont il souffrait.

Par ailleurs, ce revirement a produit une augmentation subite du nombre de chômeurs en Espagne, dont une partie a été « exportée » vers d'autres pays. Entre 1962 et 1964, pour des raisons économiques mais aussi politiques, d'importantes grèves ont éclaté dans le nord de l'Espagne, poussant de nombreux grévistes à l'exil.

het gemeentebestuur, de parochie van Jezus de Arbeider in Sint-Gillis nieuw leven inblies. Dit was de harde kern van de Spaanse migratie toen andere Spanjaarden aankwamen om in de instellingen van de toenmalige Europese Gemeenschappen te werken. De kinderen van deze derde migratiegolf zijn reeds in België geboren en opgegroeid, en vormen dus een tweede en opeenvolgende generatie.

Deze derde golf had zijn eigen bijzonderheden: ten eerste leerden de migranten de lokale talen, eerst het Frans, maar later ook het Nederlands. Evenzo werden de kinderen en kleinkinderen niet opgevoed op een “correcte en typisch Spaanse” manier. Ten derde: ze konden makkelijker werk vinden in de bredere beroepssectoren. En tenslotte, ze trouwden vaak met mensen van een andere nationaliteit dan de Spaanse.

In het midden van de jaren zeventig kon deze derde golf van Spaanse immigratie als beëindigd worden beschouwd.

De vierde golf begon met de toetreding van Spanje tot de Europese Gemeenschap en duurde tot het einde van de eeuw. Het bezit een aantal zeer unieke kenmerken die voortvloeien uit de beroepsbezig-

heid van zijn leden: de gemeenschapsinstellingen en hun kringen. Men is naar België gekomen omdat het grootste deel van de instellingen zich in dat land bevindt, maar een aantal van hen heeft zich in Luxemburg gevestigd. Het waren Spaanse ambtenaren, maar ook vele particulieren, uiversitaires die in het buitenland hadden gestudeerd, kortom, immigranten van een heel andere aard. Strikt genomen was het de eerste keer dat dit soort emigratie plaatsvond, en als de communautaire instellingen in een ander land gevestigd waren geweest, dan zou deze emigratie niet naar België geweest zijn.

Pas later kunnen we, afgezien van de migranten van de tweede, derde en vierde generatie, de komst van een vijfde golf onderscheiden, die na de economische en financiële crisis van 2008 plaatsvond.

Ook deze laatste golf verschilt van de vorige golven. Het gaat meestal om jongeren uit heel Spanje, meestal alleen. Ze kwamen naar België op zoek naar betere banen en levensomstandigheden. Deze migranten genoten een stelsel van voordelen die in de vorige golven ongezien waren: het Schengengebied, arbeidsmobiliteit en lidmaatschap van een gemeenschappelijk supranationaal politiek stelsel: de Europese Unie.

Volgens de laatste schattingen van 2017, bestaat deze golf vooral uit werknemers (67%), studenten (10%) en uit werkzoekenden (10%), waarvan de helft reeds kennissen had in België.

Volgens de verschillende uitgevoerde studies waren de belangrijkste redenen die de leden van deze vijfde golf ertoe hebben aangezet te emigreren in de eerste plaats het zoeken naar mogelijkheden om hun kinderen een betere toekomst te verzekeren, gevolgd door ontgoocheling over de politieke situatie in Spanje en tot slot het leren van andere talen.

Migratiegolven zijn duidelijk niet statisch, er zijn zowel mensen die komen als mensen die vertrekken. Elke golf heeft zijn eigen kenmerken. Sommige van de factoren die de eerste migratie veroorzaakten bestaan niet meer, vooral de politieke kwestie. De economische factor is in de loop der tijd veranderd: het zoeken naar werk in de primaire en secundaire sector is vrijwel verdwenen. Het is nu geconcentreerd in de dienstensector. Ook het opleidingsniveau is veranderd: die van de meest recente migranten is veel hoger dan die in het verleden. In het algemeen is emigratie naar andere Europese

landen een volkomen normaal verschijnsel geworden. Arbeidsmobiliteit is niet langer de uitzondering maar de norm, vooral onder vergelijkbare leeftijds- en opleidingsgroepen. De Europese Unie is een grote mengeling van nationaliteiten, en dit proces is nog lang niet ten einde. Dit is goed voor de landen van de Europese Unie, het is goed voor Spanje en het is goed voor België.

POST SCRIPTUM:

Ik wou mij in dit artikel niet focussen op de Spaanse emigratie die verband houdt met de Europese instellingen, aangezien dit verschijnsel van een heel andere aard is dan de vorige golven.

Ik moet toegeven, nu ik dit korte artikel afsluit, dat ik zelf enkele gelukkige jaren in Brussel heb doorgebracht. Ik was hier ten tijde van de wereldtentoonstelling van 1958, met de nieuwsgierigheid van een jonge student die in Parijs woonde. Ik werd verliefd op dit complexe land.

Ik weet nog niet of ik het einde van mijn dagen hier zal meemaken. In ieder geval denk ik dat de vriendschap tussen Spanje en België, in gevaar tijdens de dictatuur, sinds de Spaanse democrati-

Pour conclure, soulignons que le soi-disant miracle économique de Franco est le résultat des efforts, de la sueur, des sacrifices et des économies de tous ces ouvriers espagnols disséminés aux quatre coins de l'Europe occidentale.

C'est à cette époque que les « bars consulats » espagnols ont commencé à affleurer autour de la gare du Midi et dans le quartier des Marolles, à Bruxelles. En marge de l'immigration assistée par l'État, une autre forme d'immigration touchant tous les secteurs d'activité, en particulier le commerce et les services, a vu le jour. Ce sont ces immigrés qui ont véritablement ancré leurs racines en Belgique, créant un réseau d'associations qui a favorisé dans une large mesure leur organisation et leur cohésion. Ce sont ces immigrés qui, avec l'appui des autorités communales, ont dynamisé la paroisse Jésus-Travailleur à Saint-Gilles. Ils formaient le noyau dur de l'immigration espagnole lorsque d'autres Espagnols ont commencé à arriver pour travailler dans les institutions de ce que l'on appelait à l'époque les Communautés européennes. Les enfants de cette troisième vague, nés et élevés en Belgique, ont constitué la deuxième génération d'Espagnols en Belgique.

Cette troisième vague possédait des particularités qui lui étaient propres. Tout d'abord, ces immigrés ont appris les langues locales (le français d'abord, puis le néerlandais) ; leurs enfants et petits-enfants n'ont pas été élevés dans la stricte tradition espagnole ; ils ont pu trouver des emplois dans des secteurs plus variés ; enfin, ils se sont mariés avec des personnes d'autres nationalités.

On peut considérer que cette troisième vague d'immigration espagnole a pris fin vers le milieu des années septante.

La quatrième vague a commencé avec l'adhésion de l'Espagne aux Communautés européennes et s'est achevée à la fin du siècle dernier. Elle présente des traits très singuliers liés à l'activité professionnelle exercée par les travailleurs de cette vague au sein des institutions communautaires et des cercles connexes. Ces Espagnols sont arrivés en Belgique parce que la majorité des institutions y ont leur siège, certains s'étant également installés au Luxembourg. Ces travailleurs étaient des fonctionnaires espagnols, des employés du secteur privé et des universitaires qui

avaient fait leurs études à l'étranger, bref des immigrants d'une tout autre nature. Strictement parlant, c'est la première fois que l'on assiste à une nouvelle forme d'émigration. Si les institutions communautaires avaient eu leur siège dans un autre pays, cette vague ne serait pas arrivée en Belgique.

Après ces quatre vagues d'émigration apparaît clairement, à partir de 2008, une cinquième vague déclenchée par la crise économique et financière. Cette nouvelle vague est très différente des précédentes. Elle concerne essentiellement des jeunes, originaires de tous les coins de l'Espagne, qui ont migré généralement seuls. Ils sont arrivés en Belgique en quête de meilleurs emplois et d'une meilleure qualité de vie, et ont bénéficié de toute une série d'avantages dont n'avaient pas bénéficié les générations précédentes : l'espace Schengen, la mobilité de la main d'œuvre et l'appartenance à un système politique supranational commun : l'Union européenne.

Selon les dernières estimations, qui datent de 2017, cette vague était constituée d'employés (67 %), d'étudiants (10 %) et de chô-

meurs (10 %). La moitié d'entre eux connaissaient quelqu'un qui est déjà installé en Belgique.

D'après les résultats des enquêtes menées afin de déterminer les raisons qui ont poussé les Espagnols de cette cinquième vague à s'installer en Belgique, il ressort que la première motivation était la recherche d'opportunités pour assurer un avenir meilleur pour leurs enfants, suivie du désenchantement suscité par la situation en Espagne et du désir d'apprendre d'autres langues.

Naturellement, les vagues de migrants ne sont pas statiques. Il y a souvent autant d'arrivées que de départs. Chaque vague possède ses propres caractéristiques. Certains des facteurs à l'origine des premières vagues ne sont plus de mise aujourd'hui, en particulier le facteur politique. Le facteur économique a également changé au fil du temps : la recherche d'un emploi dans les secteurs primaire et secondaire a pratiquement disparu au profit du secteur tertiaire. Le niveau de formation et d'éducation a également changé, il est aujourd'hui beaucoup plus élevé que par le passé. En général, l'émigration vers d'autres pays européens est devenue un phénomène tout à fait normal.

sering, gebaseerd is op een diepere verstandhouding tussen onze respectieve volkeren.

—*Universeel congres voor de vrede in het Heizelstadion, Brussel, 1936. [P. 106]*

—*Spaanse migratie naar België. [P. 107]*

—*Groep verbannen republikeinse kinderen. [P. 109]*

—*Bar Picos de Europa, een van de consulaat bars in Brussel. [P. 110]*

—*De uit Santander afkomstige Nicolas Alonso (1913-2001) en zijn echtgenote, de Vlaamse Ilse Alonso. Maestro Alonso was de grote voorloper van de Spaanse gitaar in België. Zijn nalatenschap is nog steeds aanwezig via de Gitaarafdeling van het Koninklijk Conservatorium van Brussel, dat hij oprichtte, en het Brussels International Guitar Festival and competition, dat sinds 2000 jaarlijks door het Conservatorium georganiseerd wordt. [P. 113]*

—*Uit het boek-cd “Rumba Hispano-Belga, sonidos de la emigración española en Bélgica 1960-1989 (Spaans-Belgische rumba, klanken van de Spaanse emigratie in België 1960-1989)”. [P. 114]*

—*Spaans paviljoen, van de architecten J.A. Corrales en R. Vázquez Molezún. Wereldtentoonstelling van Brussel 1958. Deel van deze structuur werd verhuisd naar het Casa de Campo in Madrid. [P. 115]* ■

100 Jaar Belgisch toerisme naar Spanje

_RAFAEL CHAMORRO MARÍN

Raadgever Toerisme van de Ambassade van Spanje in België

De geschiedenis van het Belgische toerisme richting Spanje is er een van een collectief succes. Het bewijs daarvan is dat de afgelopen jaren, uitgezonderd het trieste jaar 2020, bijna een kwart van de Belgen naar Spanje is afgereisd. Dat werd mogelijk gemaakt dankzij de hulp van vele Belgen en Spanjaarden die erin geslaagd zijn om banden te smeden tussen de twee landen, en om te zorgen dat Spanje een van de favoriete vakantiebestemmingen van de Belgen is en zal blijven.

In de 19e eeuw waren het de Engelse aristocraten die door Europa begonnen te reizen voor hun plezier en om kennis te maken met andere culturen tijdens de zogenaamde Grand Tour. Midden diezelfde eeuw begon Thomas Cook met het aanbieden van excursies aan zijn Britse landgenoten en hij slaagde erin om meer dan

165.000 tickets te verkopen voor de Great Exhibition in Londen. In 1855 organiseerde hij zijn eerste twee internationale reizen en gidste twee groepen door België, Duitsland en Frankrijk, waar de reis in Parijs tot een einde kwam.

In de late 19e en vroege 20e eeuw begonnen de eerste grote hotels hun deuren te openen in heel Europa. In Spanje was dat het geval voor, onder andere, het Hotel de Londres in San Sebastián, het Hotel España van Barcelona en het Hotel Alhambra Palace in Granada.

In 1905 richtte koning Alfons XIII de Comisión Nacional del Turismo (de Nationale Commissie voor Toerisme) op, dat in 1911 veranderde in de Comisaría Regia de Turismo (Koninklijk Commissariaat voor Toerisme), onder de leiding van Don Benigno de la Vega Inclán, een sleutelfiguur voor het Spaanse toerisme. Hij was het die voor het eerst inzag dat er geen hotels in Madrid waren en vervolgens Alfons XIII voorstelde aan de Belgische hotelier George Marquet in Deauville, Frankrijk. Na die ontmoeting werd besloten om de bouw van het Hotel Palace in Madrid aan te vangen. Diezelfde George Marquet kocht later het Hotel Ritz en kreeg zo de leiding over de twee meest emblemati-

HONDERD JAAR SPAANSE AMBASSADE IN BELGIË 1921-2021

sche hotels van de hoofdstad. De Belgische familie Marquet bleef tot in de jaren '70 eigenaar van het Ritz.

De slogan van de eerste promotiecampagne voor het internationale toerisme was Sunny Spain, en werd gelanceerd op de toeristische tentoonstelling die in 1914 in Earl's Court in Londen werd gehouden.

Het eerdergenoemde Comisaría Regia de Turismo kon niet rekenen op een uitgebreide structuur en concentreerde zich meer op de restauratie van kunstwerken en het cultureel toerisme, maar zonder al te veel middelen om dat werk te verrichten.

DE EERSTE TOERISTISCHE GOLF

In 1921, wanneer de Ambassade van Spanje in België de deuren opende, ontving Spanje meer dan 200.000 internationale toeristen, maar de invloed van het toerisme op de economie van het land was nog gering. Naar schatting bedroeg het toerisme in de jaren '20 slechts 1% van het bnp. Maar in dat decennium werd er wel vooruitgang geboekt op het vlak van toerisme. Spanje hoorde vanaf dan bij de top tien meest bezochte landen ter wereld, alsook bij de top tien van landen met het

L'ESPAGNE ET LA BELGIQUE : UNE HISTOIRE EUROPÉENNE

La mobilité de la main d'œuvre n'est plus l'exception mais la norme, en particulier dans des groupes d'âge et de niveau d'études similaires. L'Union européenne a présidé à un brassage des nationalités et ce processus est loin d'être terminé. C'est une bonne chose pour les pays de l'Union européenne, c'est une bonne chose pour l'Espagne et c'est une bonne chose pour la Belgique.

POST SCRIPTUM :

Je n'ai pas voulu m'étendre dans cet article sur la migration espagnole liée aux institutions européennes car ce phénomène est d'une nature très différente de celle des vagues précédentes.

Je tiens à signaler, à la fin de ce court exposé, que j'ai moi-même passé d'heureuses années à Bruxelles. Je suis également venu ici, poussé par la curiosité, lors de l'Exposition universelle de 1958, alors que j'étais jeune étudiant à Paris, et je suis tombé amoureux de ce pays dans toute sa complexité.

Je ne sais pas si je passerai mes derniers jours ici. Ce dont je suis sûr c'est que l'amitié entre l'Espagne et la Belgique, mise à mal pen-

dant les années de la dictature, repose depuis la démocratisation de l'Espagne sur des bases solides, cimentées par une connaissance plus approfondie de nos peuples respectifs.

—*Congrès universel pour la paix au stade du Heysel, Bruxelles, 1936. [P. 106]*

—*Migration espagnole vers la Belgique. [P. 107]*

—*Groupe d'enfants républicains exilés. [P. 109]*

—*Bar Picos de Europa, l'un des “bars consulats” de Bruxelles. [P. 110]*

—*Né à Santander, Nicolas Alonso (1913-2001) et son épouse, la Flamande Ilse Alonso. Maestro Alonso est le grand précurseur de la guitare espagnole en Belgique. Son héritage est toujours présent à travers le département de guitare du Conservatoire royal de musique de Bruxelles, qu'il a fondé, et le Festival et concours international de guitare de Bruxelles, organisé annuellement par le Conservatoire depuis 2000. [P. 113]*

—*Extrait du livre-disque “Rumba Hispano Belga, sonidos de la emigración española en Bélgica 1960-1989” (http://www.rumbahispanobelga.club/). [P. 114]*

—*Pavillon espagnol, par les architectes J.A. Corrales et R Vázquez Molezún. Exposition universelle de Bruxelles, 1958. Une partie de cette structure a été déplacée à la Casa de Campo à Madrid. [P. 115]* ■

Cent ans de tourisme belge en Espagne

_RAFAEL CHAMORRO MARÍN

Conseiller au tourisme de l'Ambassade d'Espagne en Belgique

L'histoire du tourisme belge en Espagne est un exemple de réussite collective. Exception faite de la triste année 2020, au cours de ces dernières années près d'un quart des Belges ont visité notre pays. Ce succès est le fruit du travail de nombreuses personnes, belges et espagnoles, qui ont réussi à créer des liens entre les deux pays et à faire en sorte que l'Espagne soit, et continue d'être, l'une des destinations préférées des vacanciers belges.

Ce sont les aristocrates anglais qui, au XIXe siècle, dans le cadre du circuit connu sous le nom de « Grand Tour », commencent à parcourir l'Europe simplement par plaisir et dans le but de connaître d'autres cultures. Au milieu du XIXe siècle, Thomas Cook propose des excursions à ses compatriotes britanniques et vend plus de 165 000 billets pour visiter la grande exposition de Londres. En 1855, il

CENT ANS DE L'AMBASSADE D'ESPAGNE EN BELGIQUE 1921-2021

organise ses deux premiers voyages internationaux : deux groupes sillonneront ainsi la Belgique, l'Allemagne et la France, terminant leur périple à Paris.

À la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle, de grands hôtels ouvrent leurs portes un peu partout en Europe. En Espagne, c'est notamment le cas de l'*Hotel de Londres* à Saint-Sébastien, de l'*Hotel España* à Barcelone et de l'hôtel *Alhambra Palace* à Grenade.

En 1905, le roi Alphonse XIII crée la *Comisión Nacional del Turismo*, qui devient en 1911 la *Comisaría Regia de Turismo*, avec à sa tête Don Benigno de la Vega Inclán, une personnalité clé du tourisme espagnol qui, constatant le manque d'hôtels à Madrid, présente l'hôtelier belge Georges Marquet au roi Alphonse XIII lors d'une réunion à Deauville, en France. À l'issue de cette réunion, la décision est prise de construire l'hôtel Palace à Madrid. Georges Marquet rachète plus tard l'hôtel Ritz, prenant ainsi la direction des deux hôtels les plus emblématiques de la capitale. La famille belge Marquet garde le Ritz en sa possession jusque dans les années 70.

meeste uitgaande toerisme. In 1933 was Spanje, volgens de data van de Volkenbond, het negende meest bezochte land ter wereld, één plaatsje hoger dan België. Dat jaar bezochten meer dan 400.000 toeristen Spanje, maar het meest toeristische land was toen al Frankrijk.

In 1928 werd het Patronato Nacional de Turismo (Nationaal Patronaat voor Toerisme) opgericht en de keten die later het netwerk van de toeristische paradors zou worden. Tegelijkertijd werd de opdracht gegeven om de eerste toerismestatistieken te verzamelen. Al deze inspanningen brachten Spanje weer helemaal in de mode. Wagon-Lits, opgericht door de Belg George Nagelmackers en Thomas Cook, was prominent aanwezig in Spanje. In zijn catalogus van 1933 schreef Cook: "Spanje is zich in ijtempo aan het transformeren tot een van de meest aantrekkelijke landen ter wereld."

Het aanbod begon zich te diversifiëren en reeds vanaf 1935 waren er routes die ons vandaag de dag zouden verbazen door hun capaciteit om toeristen aan te trekken, zoals bijvoorbeeld de Ruta del Quijote.

In 1930 was er al bewijs van het bestaan van een Raadgever Toerisme in de Ambassade van Spanje in België. De pers van die tijd schrijft

over de polemiek van de brochures over Tenerife. Die brochures waren beloofd, maar zijn nooit aangekomen. Het beginnende Belgische toerisme richting Spanje is dan vooral gericht op culturele trekpleisters, mede door de rijke Spaanse geschiedenis.

De start van het netwerk van Spaanse toeristenbureaus in het buitenland

De Spaanse Burgeroorlog en de Tweede Wereldoorlog leggen het toerisme lam. De jaren '40 leidden tot een abrupte onderbreking van de toeristische activiteit in heel Europa. Aan het eind van het decennium ging het Dirección General de Turismo (Directoraat-Generaal voor Toerisme) van start. In de jaren '50 werden er vier kantoren in de Verenigde Staten ingehuldigd en werd het netwerk van Spaanse bureaus in Europa uitgebreid. Een van de eerste daarvan opende de deuren in maart 1950 in de Arenbergstraat te Brussel. Pas in 1951 kreeg het Directoraat de middelen en het personeel om te beginnen met het promoten van Spanje als toeristische bestemming. In 1950 kwamen er amper 17.535 Belgen naar Spanje.

Een marktstudie uit de jaren '40 wees uit dat de beste manier om toeristen naar Spanje te lokken, vooral Noord-Amerikanen, was om de nadruk te leggen op de eigenheid en het exotische, en daarom werd de campagne España es diferente (Spanje is anders) in het leven geroepen. De campagne was een groot succes en sprak tot de verbeelding van de Europese landen en van de Verenigde Staten. Het heeft bijgedragen tot het creëren van een imago dat niet helemaal aan de werkelijkheid is aangepast. Hoewel de campagne wel een passioneel land afschilderde dat rijk is aan tradities, heeft dat ertoe geleid dat, vanuit het promotioneel oogpunt, auteurs en cineasten naar die Spaanse realiteit begonnen te zoeken en vormden ze op die manier stereotypen die, deels, tot op heden blijven voortleven.

In 1958, ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling in Brussel, werd de nieuwe luchthaven van Zaventem geopend en werden uitstapjes naar het zonnige Spanje steeds gebruikelijker.

In 1960 vlogen de Caravelle-toestellen van de Belgische nationale luchtvaartmaatschappij Sabena naar Tenerife vanuit Brussel,

een lange vlucht met tussenlandingen in Madrid en Lissabon. De passagiers genoten van de reis en de vliegreis zelf gaf glamour aan het concept van een vakantie. De toeristen werden verwelkomd met plaatselijke dansen en genoten van een week vakantie op het eiland.

DE JAREN VAN DE PIONIERS: DE JAREN '60 EN '70

Het Belgische toerisme naar Spanje is een succesverhaal geworden dankzij de Spaanse en Belgische zakenlui, die een kwaliteitsaanbod wisten te creëren, alsook dankzij de pioniers die begonnen zijn met groepen toeristen over de weg te vervoeren, of om elke zomer vliegtuigen vol toeristen te vervoeren die staan te popelen om van hun Spaanse droom te genieten. Gerard Brackx was een van hen. Hij begon in de jaren '60 Belgische toeristen met de auto naar Benidorm te brengen, toen het nog een klein vissersdorp was. Hij boekte veel succes en stichtte in 1971 Jetair, met de Costa Blanca en Mallorca als zijn eerste bestemmingen. Jetair werd jaren later overgekocht door TUI, maar een groot deel van de Belgische acti-

La première campagne touristique internationale a pour slogan « *Sunny Spain* ». Elle est lancée lors du salon du tourisme organisé au palais des expositions Earl's Court, à Londres, en 1914.

La *Comisaría Regia del Turismo* ne dispose pas d'une structure importante et est davantage axée sur la restauration d'œuvres d'art et le tourisme culturel. Elle manque toutefois de moyens pour mener à bien son travail.

LE PREMIER BOOM TOURISTIQUE

En 1921, année d'ouverture de l'Ambassade d'Espagne auprès du Royaume de Belgique, notre pays reçoit environ 200 000 touristes internationaux et le poids du tourisme dans l'économie du pays est encore anecdotique. Les années vingt voient une avancée importante du tourisme en Espagne. Notre pays, en plus d'être l'un des dix principaux pays émetteurs de touristes au niveau mondial, devient également l'un des principaux récepteurs. On estime qu'à la fin de la décennie, le secteur touristique représente 1 % du PIB. En 1933, selon les données de la Société des Nations, l'Espagne se hisse à la neu-

vième place mondiale en tant que pays récepteur de touristes, juste devant la Belgique, la France occupant déjà la tête du classement. Cette année-là, 400 000 touristes visitent le pays.

En 1928, le *Patronato Nacional de Turismo* est créé et, doté d'importantes ressources, il sera à l'origine de la chaîne d'hôtels qui deviendra par la suite le réseau des *Paradores de Turismo*. En même temps, les premières statistiques officielles sur le tourisme sont élaborées. Tous ces efforts contribuent à mettre l'Espagne à la mode. La Compagnie des wagons-lits, fondée par le Belge Georges Nagelmackers et Thomas Cook, déjà mentionné, est fortement implantée dans notre pays. Dans son catalogue de 1933, Thomas Cook déclare que « l'Espagne est en passe de devenir l'un des pays les plus attrayants au monde ».

L'offre commence à se diversifier et, déjà en 1935, certains circuits, tel que la « *Ruta del Quijote* » nous surprennent par le degré de sophistication déployé pour attirer les touristes.

On sait de bonne source que le poste de conseiller au tourisme à l'Ambassade d'Espagne auprès du Royaume de Belgique existait déjà

en 1930, et la presse de l'époque rapporte l'incident des brochures de Tenerife qui sont promises et n'arrivent pas à destination. En Espagne, le tourisme belge naissant se concentre avant tout sur les sites culturels, les visiteurs étant attirés par la culture de notre pays.

LE LANCEMENT DU RÉSEAU DES OFFICES DE TOURISME ESPAGNOLS À L'ÉTRANGER

La guerre d'Espagne et la Seconde Guerre mondiale paralysent le tourisme et les années quarante mettent un frein à l'activité touristique dans toute l'Europe. À la fin des années quarante, la Direction générale du tourisme se remet en marche et, en 1950, quatre bureaux sont ouverts aux États-Unis et un réseau d'offices du tourisme espagnols est mis en place en Europe. L'un des premiers à ouvrir ses portes, en mars 1950, est celui de la rue d'Arenberg, à Bruxelles, qui est doté en 1951 des ressources humaines et économiques nécessaires à la promotion de notre pays. En 1950, seulement 17 535 Belges visitent l'Espagne.

Une étude de marché menée dans les années quarante révèle que la meilleure façon d'attirer les touristes, en particulier les Américains,

est de mettre l'accent sur la singularité et l'exotisme de l'Espagne. C'est ainsi que naît la campagne « *Spain is different* », qui connaît un grand succès et marque les esprits en Europe et aux États-Unis. Cette campagne a contribué à façonner une image du pays peu conforme à la réalité et dépeint un pays de passions ancré dans le passé. Sur le plan promotionnel, elle a incité écrivains et cinéastes à venir chercher cette réalité dans notre pays, créant un stéréotype qui persiste encore de nos jours.

En 1958, à l'occasion de l'Expo de Bruxelles, le nouvel aéroport de Zaventem est inauguré, et voyager vers le soleil de l'Espagne devient chose de plus en plus courante.

En 1960, les avions Caravelle de la compagnie aérienne belge Sabena desservent Tenerife au départ de Bruxelles, au terme d'un long vol comportant des escales à Madrid et à Lisbonne. Les passagers se parent de leurs plus beaux atours pour le voyage, le vol en lui-même ajoutant une touche de glamour au concept de vacances. Les touristes sont accueillis par des danses locales et profitent d'une semaine de vacances sur l'île.

viteiten van de multinational is gebaseerd op de fundamenten van het bedrijf dat door de familie Brackx is opgericht.

In 1964 werd TenBel opgericht door Michel Albert Huygen. TenBel was een hotelcomplex bedoeld voor een Belgisch publiek in Tenerife. Het was een enorm succes en vele volwassen Belgen hebben nog steeds goede herinneringen aan TenBel, dat in de jaren nadien zijn populariteit bleef behouden.

In 1966 krijgen de Belgen drie weken betaalde vakantie per jaar, een feit dat het vertrek op vakantie naar het buitenland aanzienlijk zal vergemakkelijken, en Spanje begint zich te positioneren als de favoriete zomervakantiebestemming van de Belgen omwille van de stranden, het goede weer, de zeer gunstige wisselenkoersen en de gastvrije cultuur van ons land.

De Spaanse toeristische dienst sluit tijdelijk in 1964 de deuren voor verbouwingen, en wanneer het op 17 februari 1967 terug opengaat is de pers er om te rapporteren over "een levendig openingsfeest met Spaanse zangers, die het publiek in verrukking brachten." Nogmaals wordt de folklore gebruikt als toeristische at-

tractie. De waarheid is dat het werkte en dat het aantal Belgische toeristen naar Spanje bleef stijgen.

De Spaanse toeristische sector was ongetwijfeld de echte hoofdrolspeler van het succes. Innovatieve zakenlieden uit de Balearen, de Canarische Eilanden en de Costa del Sol vonden het massatoerisme uit, met vernieuwende concepten, indrukwekkende hotels en overeenkomsten met Europese touroperators waardoor bijvoorbeeld Belgen hun droomvakantie in Spanje konden doorbrengen tegen een prijs die zij zich konden veroorloven. Al deze inspanningen hebben het mogelijk gemaakt dat in 1973 het aantal Belgische toeristen in Spanje voor het eerst de grens van één miljoen overschreed.

In de jaren zeventig heerste in heel Europa politieke onrust, waaraan het toerisme niet ontsnapte. De Spaanse toeristische dienst werd in 1978 getroffen door een bomaanslag, gelukkig zonder slachtoffers. De democratie werd geboren in Spanje en de 40 jaar daarna waren van cruciaal belang om het land opnieuw uit te vinden en het tot een van de belangrijkste landen van de Europese Unie te maken.

DE PROFESSIONALISERING VAN HET TOERISME:

ALLES ONDER DE ZON EN MEER

In de jaren '80 werd Inprotur opgericht, dat in 1991 veranderde in Turespaña. De professionalisering van de toeristische promotionele campagnes vaarde een nieuwe koers. Zo werd de campagne *Todo bajo el sol* (Alles onder de zon) gelanceerd en die werd meteen een groot succes in de Europese markten waar het beeld van Spanje steeds meer nuance kreeg. Aangezien de slogan verwijst naar het mooie Spaanse klimaat, werd dit feit ook weerspiegeld in al het beeldmateriaal van de reclames.

Een wereldwijde mijlpaal was de invoering van het Spaanse logo ter bevordering van het toerisme, de zon van Miró, in 1984. Sindsdien is de zon het meest herkenbare toeristische logo ter wereld.

In de jaren '90 vond een definitieve professionalisering van de toeristische sector plaats. Belgische niche-operatoren begonnen te werken met Spaanse culturele bestemmingen, Barcelona bijvoorbeeld werd een bestemming van Transeurope aan het einde van de jaren '80. De stad werd definitief ingewijd in 1992, toen de Olympische Spelen haar op de lijst plaatsten van universele steden die iedereen met

belangstelling voor cultuur moest kennen. De Expo van Sevilla en de status van Madrid als culturele hoofdstad zetten Spanje definitief op de lijst van landen die het bezoeken waard zijn.

De jaren '90 waren ook de gouden jaren van de touroperatoren. De grote Europese touroperators brachten elk jaar honderdduizenden passagiers naar Spanje. In België doet meer dan 50% van de toeristen die Spanje bezoeken dat via hen, sommige met een lokaal tintje, zoals de eerdergenoemde Jetair. In 1994 werd bijna het cijfer van twee miljoen Belgische toeristen naar Spanje bereikt, maar het zou nog tot in 2014 duren vooraleer die kaap werd overschreden, na enkele jaren waarin het aantal zich praktisch stabiliseerde of daalde om opnieuw te stijgen en de vorige drempel te bereiken. Dat waren de jaren waarin het aantal internationale bestemmingen exponentieel toenam en de Belgen niet alleen droomden van Spanje, maar ook van exotische bestemmingen zoals Thailand of andere nieuwe bestemmingen rond de Middellandse Zee.

In het midden van de jaren '90 zag men het commercieel potentieel van het internet in, hoewel het nog tot het begin van de jaren 2000 zou duren vooraleer de toeristische sector het medium volledig omarmde.

L'ÉPOQUE DES PIONNIERS : LES ANNÉES SOIXANTE ET SEPTANTE

Le succès du tourisme belge en Espagne est le fait d'hommes d'affaires espagnols qui ont su créer une offre de qualité, et d'hommes d'affaires belges qui, faisant figure de pionniers, commencent à transporter des groupes de touristes, d'abord par route, ensuite au moyen d'avions remplis de passagers désireux de réaliser leur rêve espagnol chaque été. Gerard Brackx est l'un d'entre eux. Dans les années 60, il transporte des touristes belges en voiture à Benidorm, qui n'est encore qu'un village de pêcheurs, et, en 1971, grâce à son succès, il fonde Jetair dont les premières destinations sont la Costa Blanca et Majorque. Bien des années plus tard, Jetair sera rachetée par TUI, mais une grande partie des activités belges de la multinationale repose sur les fondements de la société créée par la famille Brackx.

En 1964, Michel Albert Huygen fonde TenBel, un complexe hôtelier construit à Tenerife pour le public belge qui reçoit un accueil retentissant. TenBel, qui devait remporter un vif succès au cours des décennies suivantes, a marqué l'enfance de nombreux Belges.

En 1966, les Belges bénéficient de trois semaines de congés payés par an, ce qui facilite grandement les départs en vacances à l'étranger. L'Espagne commence à se positionner comme la destination préférée des Belges pour leurs vacances d'été en raison de ses plages, du beau temps, des taux de change favorables et de l'hospitalité de ses habitants.

L'Office du tourisme espagnol ferme temporairement ses portes en 1964 pour travaux. Lors de sa réouverture, le 17 février 1967, la presse de l'époque parle d'« une fête d'ouverture animée à laquelle participent des chanteurs espagnols qui ont ravi le public ». Le folklore s'impose une fois de plus comme une forme d'attraction touristique. Le fait est que cette formule fonctionne et que le nombre de touristes belges en Espagne ne cesse d'augmenter.

L'industrie touristique espagnole est sans aucun doute la clé de cette réussite. Des hommes d'affaires innovants des Baléares, des Canaries et de la Costa del Sol inventent le tourisme de masse grâce à des concepts novateurs, des hôtels imposants et des accords avec des tour-opérateurs européens qui permettent aux Belges, notamment, de passer des vacances de rêve en Espagne à un prix abordable. À la faveur de ces ef-

forts, le nombre de touristes belges en Espagne dépasse le million pour la première fois en 1973.

Les années soixante-dix sont marquées par des remous politiques dans toute l'Europe, auxquels le tourisme n'échappe pas. L'Office du tourisme espagnol subit une attaque à l'explosif en 1978, heureusement sans dommages corporels. L'avènement de la démocratie et les quarante années qui ont suivi ont été déterminantes pour permettre à l'Espagne de se réinventer et devenir l'un des pays clés de l'Union européenne.

LA PROFESSIONALISATION DU TOURISME :

TOUT SOUS LE SOLEIL ET PLUS ENCORE...

Les années quatre-vingt voient la création d'Inprotur qui, en 1991, prend le nom de Turespaña. La professionnalisation de la promotion du tourisme est désormais une réalité, de même que le changement d'orientation. La campagne « *Everything under the sun* » est lancée et connaît un grand succès sur les marchés européens. L'image de l'Espagne commence à être plus nuancée et, même si le slogan fait

référence à la douceur du climat, une offre complémentaire est introduite dans les visuels.

La création, en 1984, du logo pour la promotion du tourisme espagnol, le soleil de Miró, marque un tournant à l'échelle mondiale. Celui-ci reste encore aujourd'hui l'un des plus reconnus au monde.

Les années quatre-vingt-dix consacrent la professionnalisation définitive du secteur du tourisme. Les opérateurs de niche belges se lancent dans l'exploitation de destinations culturelles. Dès la fin des années quatre-vingt, Barcelone devient par exemple une destination de Transeurope. Avec les jeux olympiques de 1992, la ville se place définitivement aux premiers rangs des villes que toute personne intéressée par la culture doit visiter. L'Expo de Séville et l'institution de Madrid comme capitale culturelle feront de l'Espagne un pays incontournable.

Les années quatre-vingt-dix sont également des années fastes pour les tour-opérateurs. En effet, les grands tour-opérateurs européens emmènent chaque année des centaines de milliers de passagers en Espagne. Plus de 50 % des touristes belges qui visitent l'Espagne le font par l'intermédiaire de tour-opérateurs, dont certains

DE PARADIGMAWISSEL: HET INTERNET EN DE LAGEKOSTENMAATSCHAPPIJEN

In de jaren 2000 zagen we een radicale verandering in de marketing van het toerisme en de manier waarop toeristen werden benaderd. Campagnes worden gepersonaliseerd en consumentensegmentering werd geboren. Er wordt gezocht naar een toerist die meer van de bestemmingen houdt en die niet alleen maar een vakantie in de zon wil. Het internet is de sleutel om dat te bereiken. Promotiecampagnes gaan ook digitaal. De nieuwe promotiecampagnes van Turespaña, zoals "Spain Marks", zijn erop gericht de Spaanse levensstijl en de persoonlijkheid van de inwoners te benadrukken in plaats van traditionele kenmerken zoals het klimaat en de stranden. De Belgian Travel Magazine Awards werden in 2006 in het leven geroepen. Vanaf dan tot en met 2019 is Spanje door de sector ononderbroken uitgeroepen tot het beste buitenlandse toeristenbureau van België.

De jaren 2000 zijn de definitieve beginjaren van de lagekostenmaatschappijen, met een model dat is gebaseerd op totale onafhankelijkheid van tussenpersonen, waarbij zij zichzelf verkopen via internet, met vluchten via minder belangrijke luchthavens en aan onklopbare

prijzen, waarbij de traditionele dienstverlening aan boord bijna volledig is verdwenen. In de twintig jaar daarna worden de maatschappijen de nieuwe marktleiders en in 2019 vloog meer dan 50% van de Belgen met lagekostenmaatschappijen naar Spanje.

De toename van het aantal vluchten en de overbevolking van de belangrijkste Europese toeristische bestemmingen veroorzaken een identiteitscrisis in de toeristische sector, het heruitvinden van dat toerisme dat deel wil uitmaken van de oplossing en dat nooit als het probleem werd gezien, gaat van start. Diversificatie wordt opgelegd, men zoekt een toerist die niet alleen de Autonome Gemeenschappen aan de kust bezoekt, maar die het hele jaar door reist, die geïnteresseerd is in cultuur en natuur, en die vooral respect heeft voor het milieu. Het doel is de Belgische toerist ervan te overtuigen dat in Spanje werkelijk alles onder de zon te vinden is: cultuur, natuur, gastronomie, sport. Jaar na jaar groeit het percentage Belgische toeristen dat in Spanje op zoek is naar meer dan zon en strand alleen.

In 2017 is de nieuwe campagne *España es parte de ti* (Spanje is een deel van jou) gelanceerd, die rechtstreeks op emoties inspeelt. De

campagne probeert het land niet als toeristische bestemming aan te bieden, maar elk segment van de bevolking te bereiken door aan te bieden wat in Spanje aan hun behoeften voldoet. Het is emotionele marketing. In België wordt de campagne zeer goed onthaald en de jaren daarop leiden tot het historische hoogtepunt van het Belgische toerisme naar Spaanse bestemmingen.

In oktober 2018 werd in Antwerpen de Dag van Spanje gevierd. Op die zonnige dag werden meer dan 15.000 inwoners van de stad op de Groenplaats verrast door het culturele aanbod van een land dat ze alleen dachten te kennen van de stranden.

Tegen eind 2019 waren 23 Spaanse steden via de vijf internationale luchthavens met België verbonden. Dankzij deze verbondenheid konden dat jaar meer dan 2,5 miljoen Belgen van ons land genieten.

DE PANDEMIE EN HET TOERISME VAN DE TOEKOMST

Het jaar 2020 begint met opwinding en groeiende cijfers, ondanks het recente faillissement van Thomas Cook. De sector neemt weldra de taak op zich om voor deze toeristen te zorgen en hen naar hun

favoriete bestemmingen te blijven brengen, maar er gebeurde iets onverwachts. De coronacrisis verlamt het toerisme wereldwijd. In de maand april en mei van het afgelopen jaar was het aantal Belgische toeristen naar ons land nul, omdat de landen hun grenzen hadden gesloten. De opeenvolgende golven van het coronavirus bleven komen, maar toch werd 2020 afgesloten met het cijfer van 700.000 Belgen die Spanje bezochten, een ongekend debacle, maar de zomer kon toch nog een klein deel van het jaar goedmaken.

De vaccinatiecampagne heeft nieuwe hoop gegeven, en de Belgen willen weer reizen. Volgens de European Travel Commission wil 60% van de Belgen in de komende zes maanden op vakantie gaan. En Spanje blijft de favoriete bestemming van de Europeanen, en van de Belgen in het bijzonder. Spanje wordt het vaakst genoemd als bestemming voor hun volgende vakantie.

Helaas zal het toerisme zich niet zo snel herstellen als we zouden willen. Volgens de beste ramingen zal tegen eind 2021 50% van het Belgische toerisme naar Spanje hersteld zijn en zal het pas in 2023 zijn dat de cijfers van vóór de pandemie weer worden gehaald.

apportent leur petite note locale, comme la compagnie Jetair, citée plus haut. En 1994, le chiffre de deux millions de touristes belges en Espagne est pratiquement atteint. Au cours des années suivantes, ce chiffre se stabilise, avec de légères fluctuations à la baisse ou à la hausse, et la barre des deux millions sera franchie en 2014. Pendant cette période, le nombre de destinations internationales augmente considérablement, et les Belges rêvent non seulement de l'Espagne mais aussi de destinations exotiques telles que la Thaïlande ou d'autres pays méditerranéens.

Au milieu des années quatre-vingt-dix, le commerce électronique commence à prendre ses marques mais ce n'est qu'au début des années 2000 qu'Internet change radicalement l'industrie du tourisme par la désintermédiation.

CHANGEMENT DE PARADIGME : INTERNET ET LES TRANSPORTEURS À BAS PRIX

Dans les années 2000, on assiste à un changement radical du marketing touristique et de la manière de cibler les touristes, avec des cam-

pagnes personnalisées et une segmentation des consommateurs. Le touriste ciblé tire un plus grand parti de son séjour et ne se contente pas de vacances au soleil. Internet joue un rôle clé dans ce domaine. Les campagnes publiques commencent également à être numériques. Les nouvelles campagnes promotionnelles de Turespaña, telles que « *Spain Marks* », cherchent à mettre en valeur le mode de vie espagnol et la personnalité des habitants du pays plutôt que les attraits traditionnels comme le soleil et la plage. En 2006 sont créés les prix de la revue belge Travel Magazine. Depuis lors et jusqu'en 2019, l'Espagne est le seul pays à avoir reçu sans interruption le prix du meilleur office de tourisme étranger de Belgique.

Dans les années 2000, les compagnies aériennes à bas prix prennent leur essor, avec un modèle fondé sur la désintermédiation totale, la vente directe par Internet, des vols vers des aéroports secondaires, une politique de prix imbattable et un service à bord qui a pratiquement disparu. Au cours des vingt dernières années, elles sont devenues leaders sur le marché et, en 2019, plus de la moitié des Belges utilisent des compagnies *low cost* pour se rendre en Espagne.

La prolifération des vols et la surfréquentation des principales destinations touristiques européennes provoquent une crise d'identité de l'industrie du tourisme. Le secteur touristique, qui ne s'est jamais considéré comme un problème, doit se réinventer et faire partie de la solution. La diversification s'impose et le touriste recherché ne doit pas se contenter de visiter les régions côtières, mais voyager toute l'année, s'intéresser à la culture et à la nature, et surtout, être respectueux de l'environnement. L'objectif est de convaincre le touriste belge qu'en Espagne, on peut vraiment tout trouver sous le soleil : culture, nature, gastronomie, activités sportives. Chaque année, le pourcentage de touristes belges qui recherchent autre chose que le soleil et la plage ne cesse d'augmenter.

La nouvelle campagne « *Spain is part of you* », lancée en 2017, fait directement appel aux émotions. Elle ne cherche pas à présenter le pays comme une destination touristique mais plutôt à toucher tous les segments de la population en leur proposant ce qui répond à leurs besoins et qu'ils peuvent trouver en Espagne. Cette campagne mise sur le marketing émotionnel.

La campagne est très bien accueillie en Belgique et les années suivantes affichent des chiffres record de touristes belges en Espagne.

En octobre 2018, la journée de l'Espagne est célébrée à Anvers. Tout au long d'une journée ensoleillée, plus de 15 000 habitants de la ville se rassemblent sur la Groenplaats et découvrent avec étonnement l'incroyable offre touristique d'un pays qu'ils pensaient connaître simplement à travers ses plages.

Fin 2019, 23 villes espagnoles sont desservies au départ des cinq aéroports internationaux belges. Ce degré de connectivité aérienne a permis à plus de 2,5 millions de Belges de visiter notre pays cette année-là.

LA PANDÉMIE ET L'AVENIR DU TOURISME

L'année 2020 commence sous le signe de l'enthousiasme avec des chiffres en hausse, malgré l'effondrement récent de Thomas Cook. Alors que le secteur relève rapidement le défi de prendre en charge les touristes et de les emmener vers leurs destinations préférées, un événement inattendu se produit. La pandémie du coronavirus paralyse le tourisme dans le monde entier. En avril et en mai de l'année

De toekomst van het toerisme zal onvermijdelijk duurzaam zijn. Grote toeristenmarkten, waaronder België, zijn zich steeds meer bewust van het idee om ongerepte plaatsen te bezoeken, waar de cultuur echt is, de natuur wordt gerespecteerd en de plaatselijke bevolking toeristen niet als een bedreiging of een last ziet.

Laten we niet vergeten dat toerisme de belangrijkste industrie ter wereld is, dat was zo tot 2019, en dat zal ongetwijfeld zeer binnenkort weer zo zijn. Het toerisme dat na de pandemie herboren wordt moet steunen op pijlers als duurzaamheid, toerisme dat het milieu respecteert; toegankelijkheid, toerisme waarvan iedereen kan genieten en niemand wordt uitgesloten; en ten slotte digitalisering, toerisme dat gebruikmaakt van nieuwe technologieën om de reiservaring zo goed mogelijk te maken en het proces voor, tijdens en na de reis te vergemakkelijken. Toerisme is innovatief en weet zich aan te passen aan de huidige uitdagingen.

Er is geen betere manier om een andere cultuur te leren kennen dan ervan te genieten. Toerisme in de 21e eeuw betekent niet dat men voor een korte periode naar een andere plaats gaat die lijkt op de plaats waar men woont, het gaat erom dat men zich onderdompelt in

de bestemming, dat men er niet alleen van geniet wanneer men er is, maar ook dat men de reis voorbereidt en daarna er ook goede herinneringen aan over houdt.

Generaties Belgen hebben kunnen genieten van ons land en dat zullen ze blijven doen in de komende jaren, op dezelfde manier dat de Spanjaarden de charmes van de Belgische art nouveau komen ontdekken, of de prachtige Vlaamse steden en de fraaie Waalse landschappen.

De volgende honderd jaar zullen veel goeds brengen voor het toerisme, maar we mogen niet vergeten welke weg we al hebben afgelegd. Er rest ons niets anders dan de mensen te bedanken die dat alles hebben mogelijk gemaakt.

—*De warme kustlijn van Spanje is altijd al zeer in trek geweest bij Europese toeristen. [P. 116-117]*

—*Een vliegtuig van de luchtvaartmaatschappij Sabena landt in de luchthaven van Tenerife. [P. 118]*

—*Zomervakantie aan de Costa del Sol. [P. 120]*

—*Paseo de Las Ramblas, Barcelona. [P. 120]*

—*Reclameaffiches om vakantie in Spanje te promoten. [P. 121]*

—*Paviljoen van Spanje tijdens de Internationale Toerismebeurs in Madrid. [P. 122]*

—*De toekomst van toerisme post-covid ligt in het bouwen van een duurzaam model. [P. 125]* ■

Spanje heeft altijd in mijn hart gezeten

_MARIANNE PONCELET

Schrijfster. Uitvoerend vicevoorzitster, International Yehudi Menuhin Foundation

Zolang ik me kan herinneren heeft Spanje altijd in mijn hart gezeten.

Het is de reden waarom ik, zodra ik kon kiezen om een vreemde taal te leren, voor het Spaans koos. Dat leidde er toe dat ik Romaanse en Spaanse filologie ging studeren aan de Université Catholique de Louvain (UCL). Daar ontdekte ik de schatten van de Spaanse literatuur. Bovendien, dankzij een beurs van de UCL woonde ik twee jaar

in Valencia om mijn proefschrift te schrijven over de roman “*Entre naranjos*” van Vicente Blasco Ibáñez. Die heb ik vervolgens in het Spaans voorgesteld in Louvain-la-Neuve voor de jury van Spaanse filologie, toen voorgezeten door abt Vermeylen. In Valencia werd ik verwelkomd door een familie uit Paterna, die mij het Spaanse leven in al zijn warmte en rijkdom heeft leren kennen. Tot op de dag van vandaag onderhoud ik nog steeds tedere vriendschapsbanden met de familie.

Toen al wou ik in Spanje gaan wonen en daar mijn activiteiten ontplooiën, maar een onverwacht telefoontje besliste er anders over. De hogeschool *Institut Libre Marie-Haps* in Brussel was dringend op zoek naar een leraar Spaans. Ik solliciteerde en werd aangenomen. Ik bleef er vijf jaar en creëerde met mijn studenten het theatergezelschap “*El joven teatro español*”, dat een groot succes was. Ik nodigde soms ook vertegenwoordigers van de Spaanse culturele wereld uit om lezingen te geven voor mijn studenten, zoals de Canarische dichter Justo Jorge Padrón. Maar ik heb altijd de “*saudade*” of liever de “*morriña*” van dit land van licht met me meegedragen.

dernière, notre pays n'accueille aucun touriste belge, les pays ayant fermé leurs frontières. Les vagues du coronavirus se succèdent, mais 700 000 Belges auront malgré tout visité l'Espagne en 2020. Il s'agit d'une débâcle sans précédent, avec toutefois une trêve estivale qui aura permis d'atteindre des chiffres relativement satisfaisants.

La vaccination a redonné de l'espoir aux Belges, qui veulent à nouveau voyager. Selon la European Travel Commission, 60 % souhaitent partir en vacances dans les six prochains mois. L'Espagne reste la destination préférée des Européens, et des Belges en particulier, puisqu'elle est le pays le plus fréquemment cité quand on les interroge sur la destination de leurs prochaines vacances.

Malheureusement, le tourisme ne va pas reprendre aussi rapidement que nous le souhaiterions. Les meilleures estimations indiquent qu'à la fin de 2021, l'Espagne aura récupéré seulement 50 % du tourisme belge et qu'il faudra attendre 2023 pour retrouver les chiffres d'avant la pandémie.

L'avenir du tourisme est placé sous le signe de la durabilité. Les principaux marchés émetteurs de touristes, dont la Belgique, sont

de plus en plus sensibles à l'idée de visiter des lieux préservés, où la culture est authentique, où la nature est respectée et où les habitants ne considèrent pas les touristes comme une menace ou une nuisance.

Il ne faut pas oublier que le tourisme est la principale industrie à l'échelle mondiale. Il l'a été en tous cas jusqu'en 2019, et le sera sans doute à nouveau très bientôt. Les piliers de ce nouveau tourisme post-pandémique doivent être la durabilité (un tourisme respectueux de l'environnement), l'accessibilité (un tourisme dont tout le monde peut profiter et dont personne n'est exclu), et enfin la numérisation (un tourisme qui tire parti des nouvelles technologies pour rendre l'expérience du voyage aussi satisfaisante que possible et pour faciliter les démarches avant, pendant et après le voyage). Le tourisme est un secteur innovant qui saura s'adapter aux défis d'aujourd'hui.

Il n'y a pas de meilleur moyen d'apprendre à connaître une autre culture que de la vivre. Au XXIe siècle, le tourisme ne consiste pas à se déplacer pour une courte période dans un lieu similaire à celui où

l'on vit, mais à s'immerger dans la culture locale et à en profiter, non seulement pendant le séjour mais aussi du voyage et après celui-ci.

Plusieurs générations de Belges ont apprécié notre pays et continueront à le faire dans les années à venir, tout comme de plus en plus d'Espagnols découvrent les charmes de l'Art nouveau belge, les belles villes de Flandre ou les magnifiques paysages de Wallonie.

Les cent prochaines années seront les meilleures pour le tourisme. N'oublions pas le chemin qui nous a menés jusqu'ici. Nous ne pouvons que saluer les efforts de ceux qui ont contribué à ce succès.

—*La douceur des côtes espagnoles a toujours suscité le plus grand intérêt des touristes européens. [P. 116-117]*

—*Un avion de la compagnie aérienne Sabena vient d'atterrir à l'aéroport de Tenerife. [P. 118]*

—*Vacances d'été sur la Costa del Sol. [P. 120 G]*

—*Paseo de Las Ramblas, Barcelone. [P. 120 D]*

—*Affiches publicitaires pour promouvoir les vacances en Espagne. [P. 121]*

—*Pavillon de l'Espagne au Salon international du tourisme, Madrid. [P. 122]*

—*L'avenir du tourisme post-covid doit reposer sur un modèle durable. [P. 125]* ■

L'Espagne a toujours été dans mon cœur

_MARIANNE PONCELET

Écrivaine. Vice-présidente exécutive de l'International Yehudi Menuhin Foundation

D'aussi loin qu'il m'en souviennne, l'Espagne a toujours été dans mon cœur. C'est pourquoi, dès que j'ai pu choisir d'apprendre une langue étrangère, j'ai choisi l'espagnol, ce qui m'a tout naturellement guidée vers des études de philologie romane et hispanique à l'Université Catholique de Louvain. J'y ai découvert les trésors de la littérature espagnole, puis grâce à une bourse de l'UCL, j'ai résidé à Valencia durant deux ans afin d'y rédiger mon mémoire, centré sur le roman « Entre naranjos » de Vicente Blasco Ibáñez, que j'ai ensuite présenté en espagnol à Louvain-la-Neuve devant le jury de philologie hispanique, présidé à l'époque par l'Abbé Vermeylen. A Valencia, j'avais été accueillie dans une famille de Paterna qui m'a fait découvrir la vie espagnole dans toute

Later, in 1992, toen ik Yehudi Menuhin ontmoette en samen met hem in Brussel zijn Stichting oprichtte, vergezelde ik hem vaak naar Spanje. Ik liet hem kennismaken met veel van de plaatselijke landschappen en gastronomie, waaronder de beroemde knoflooksoep en de niet minder bekende Iberische ham. Ik heb van de gelegenheid gebruik gemaakt om de Stichting voor te stellen op alle openbare evenementen die hij bijwoonde. We redden vaak rond op het Iberisch schiereiland. Ik reed en praatte met hem over Spanje. Ik herinner mij met veel genoegen de overtocht Burgos-Cáceres om een festival te bereiken waar hij een concert zou geven. Of de uiterst bochtige bergweg die naar Andorra leidde waar een ander festival op hem wachtte, en vervolgens de bloemrijke wegen van Mallorca die ons naar het festival van Pollença leidden.

Ik herinner mij ook met vreugde zijn bezoek aan Granada, waar ik de directeur van het kleine hotel *hostal de las Americas*, gelegen in het Alhambra, ervan overtuigde de Maestro te ontvangen, ook al was het hotel vol. De directeur stemde uiteindelijk in en nam Yehudi Menuhin mee op een processie naar de *Virgen del Rocío*, waar ik

hem nog steeds aan het hoofd van de processie zie staan, als een vrolijke gids, met een zachtmoedige en veroverende glimlach. Die avond gingen we luisteren naar de zanger Remedios Amaya in een *carmen* in Albaicín.

In Brussel ontmoetten wij Enrique Barón en zijn vrouw, de schilderes Sofía Gandarias, die onze Maestro dikwijls bij hen thuis uitnodigden en lekkere paella's voor hem bereidden. Ze spraken over de Vergadering over Culturen die Yehudi Menuhin wilde oprichten om de culturen die niet werden vertegenwoordigd te verwelkomen. Luis Planas, de toenmalige Spaanse ambassadeur bij de Europese Unie, vergezelde ons met zijn echtgenote, Maria Jesus. Ook was er Javier Solana, de toenmalige secretaris-generaal van de NAVO, met wie de Maestro over oorlog en vrede sprak. Enrique heeft ons veel geholpen de Stichting te ontwikkelen, zowel in Spanje en in Europa. Hij werd voorzitter na de dood van Yehudi Menuhin. Met hem gingen we naar Sevilla, Barcelona en Madrid om samenwerkingsovereenkomsten te ondertekenen en de basis te leggen voor de International Yehudi Menuhin Foundation, onder auspiciën van Hare Majesteit koningin

Sophia. Zij was de Maestro zeer genegen, evenals haar zuster Prinses Irene van Griekenland, met wie we vaak tot diep in de nacht flamen-covoorstellingen bijwoonden in de Corral de la Morería.

In Brussel hebben we in het kader van de Stichting concerten georganiseerd. Die leken wel een reis op het podium te zijn door muziek en dans. Ik heb een Spaans tintje toegevoegd, vaak zigeunerachtig. Zo ontstond het concert "*From the sitar to the guitar*", gepresenteerd door Ravi Shankar en Yehudi Menuhin in het Koninklijk Circus. Het concert illustreert de reis van de Roma van de Punjab naar Andalusië. Wij nodigden de schitterende danseres Blanca del Rey uit, die wij in Madrid hadden leren kennen. Zij zou later onze dierbare Maestro door de straten van Cordoba leidden, ter gelegenheid van zijn benoeming tot Doctor Honoris Causa van de Universiteit van Cordoba. Andere Spaanse artiesten hebben opgetreden tijdens onze concerten in Brussel, waaronder Esperanza Fernandez, Juan Peña en Belén Maya. Onlangs nog hadden wij de grote eer Maestro Jordi Savall te mogen verwelkomen voor het jaarlijkse concert van onze Stichting. Het concert werd begeleid door muzikanten en zangers uit het hele

Middellandse-Zeegebied, om zo de gemeenschap van zielen door middel van muziek te illustreren.

Het was ook in Brussel dat ik de ontmoeting regelde tussen de Maestro en Antonio Gadès, in de coulissen bij het Koninklijk Circus. Ik herinner me hoe ze gepassioneerd woorden uitwisselden. Antonio stelde zich de scène voor waar hij aan tafel zou zitten met Yehudi Menuhin. Op deze tafel: zijn dansschoenen en een viool. Twee jonge mensen verschijnen, de ene trekt Antonio's laarzen aan, de andere neemt Yehudi's viool, en samen beginnen zij een choreografie onder het bewogen oog van de Meesters. Overdracht van kennis... Deze scène kon echter nooit plaatsvinden, omdat deze twee reuzen van dans en muziek ons werden ontnomen.

Yehudi Menuhin was gepassioneerd door de zigeunercultuur. Hij vroeg me of het mogelijk was om een vertegenwoordiger van die fantastische cultuur te ontmoeten. In Barcelona, ter gelegenheid van een internationaal Romani congres, stelde ik hem voor aan Juan de Dios Ramírez Heredia, voorzitter van de Internationale Roma Unie. Ze praatten enkele urenlang, elk in zijn eigen taal, maar ze begrepen

sa chaleur et sa prodigalité, et avec qui encore aujourd'hui j'ai gardé de tendres liens d'amitié.

Déjà à cette époque, je voulais vivre en Espagne et y développer mes activités mais un coup de fil inattendu en décida autrement : l'Institut Libre Marie-Haps de Bruxelles cherchait un professeur d'espagnol en urgence. Je me suis présentée et j'ai été acceptée. J'y suis restée cinq ans, y créant notamment avec mes élèves « El joven teatro español » qui remporta un franc succès, ou invitant des représentants du monde culturel hispanique pour des conférences à l'attention de mes étudiants, tel que, notamment, le poète canarien Justo Jorge Padrón. Mais j'avais toujours en moi la « saudade » ou plutôt la « morriña » de cette terre de lumière.

Plus tard, en 1992, quand j'ai rencontré Yehudi Menuhin et créé sa Fondation avec lui à Bruxelles, je l'ai souvent accompagné en Espagne et lui ai fait découvrir de nombreux paysages et gastronomies locales, dont la célèbre *sopa de ajo* et le non moins célèbre *jamón de Jabugo*. J'en profitais alors pour présenter la Fondation lors de tous les événements publics auxquels il participait. Nous avons souvent

parcouru la péninsule ibérique en voiture. Je conduisais et je lui parlais de l'Espagne. Je me rappelle notamment avec bonheur la traversée Burgos - Cáceres pour rejoindre un festival où il devait faire un concert. Ou encore la route de montagne extrêmement sinueuse qui menait à Andorre, où un autre festival l'attendait, puis les routes fleuries de Majorque qui nous menaient au Festival de Pollença.

Je me souviens aussi avec joie de sa visite à Grenade, où j'avais convaincu le directeur du petit *hostal de las Américas* situé dans l'enceinte de l'Alhambra, d'accueillir le Maestro, même si l'*hostal* était complet. Le directeur avait finalement accepté, emmenant ensuite Yehudi Menuhin dans une procession de la *Virgen del Rocío*, où je le vois encore, en tête du cortège, comme un guide joyeux, arborant un sourire débonnaire et conquérant. Le soir, nous étions allés écouter la chanteuse Remedios Amaya dans un *carmen* de l'Albaicín.

À Bruxelles, nous avons rencontré Enrique Barón et son épouse, la peintre Sofía Gandarias, qui ont souvent invité notre Maestro chez eux, lui préparant des paellas savoureuses, discutant de l'Assemblée des Cultures que Yehudi Menuhin voulait créer pour y ac-

cueillir les cultures non représentées. Luis Planas, alors Ambassadeur d'Espagne auprès de l'Union européenne, nous rejoignait avec son épouse, María Jesús, ainsi que Javier Solana, alors Secrétaire Général de l'OTAN, avec qui le Maestro échangeait sur la guerre et la paix. Enrique nous a beaucoup aidé à développer la Fondation, en Espagne et en Europe. Il en est devenu le Président après la disparition de Yehudi Menuhin. Avec lui, nous sommes allés à Séville, Barcelone, Madrid pour signer des accords de coopération et créer la base de la Fundación Yehudi Menuhin España, sous les auspices de Sa Majesté la Reine Sophie, très proche du Maestro, de même que sa sœur la princesse Irène de Grèce avec laquelle, souvent, nous assistions à des spectacles de flamenco jusque tard dans la nuit au Corral de la Morería.

À Bruxelles, dans le cadre de la Fondation, nous avons organisé des concerts qui étaient des voyages sur scène à travers la musique et la danse. J'y ajoutais une touche espagnole, gitane souvent. C'est ainsi que nous avons créé le concert « *From the sitar to the guitar* » présenté par Ravi Shankar et Yehudi Menuhin au Cirque Royal, qui

illustrait le voyage des Roms depuis le Punjab jusqu'en Andalousie. Nous y avons invité la merveilleuse danseuse Blanca del Rey, que nous avons eu l'occasion de découvrir à Madrid et qui plus tard guida notre cher Maestro dans les rues de Cordoue, au moment de sa nomination Docteur Honoris Causa de l'Université de Cordoue. D'autres artistes espagnols se produisirent dans le cadre de nos concerts à Bruxelles, notamment Esperanza Fernández, Juan Peña ou encore Belén Maya. Plus récemment, nous avons eu le grand honneur d'accueillir le Maestro Jordi Savall pour le concert annuel de notre Fondation, accompagné de musiciens et de chanteuses du pourtour méditerranéen, illustrant ainsi la communion des âmes à travers la musique.

C'est aussi à Bruxelles que j'ai organisé la rencontre entre le Maestro et Antonio Gades, dans les coulisses du *Cirque Royal*. Je me souviens de leur échange passionné. Antonio imaginait la scène où il serait assis à table avec Yehudi Menuhin. Sur cette table : ses bottes de danse et un violon. Deux jeunes apparaissent, l'un enfile les bottes d'Antonio, l'autre prend le violon de Yehudi, et ensemble ils enta-

elkaar door hun hart, dat bij beiden dat van een nomade was. Onze Maestro was een eeuwige bewonderaar van dat volk, zo rijk aan traditie. Ikzelf ook.

Wat hebben we veel ontmoetingen gehad in Spanje! Met Pasqual Maragall in Barcelona, waar Yehudi Menuhin een visionnaire “stads-omproepeer” aansprak. Aan het El Escorial met Francisco Comesañas op een Europees congres van professors van strijkmuziek. In Altea met de burgemeester Miguel Ortiz, die ons verwelkomde op vele activiteiten van de Stichting in zijn gemeente. In Madrid met de toenmalige minister van Onderwijs, Jerónimo Saavedra, die ons programma MUS-E in Spanje lanceerde. In Sevilla met Felipe Gonzalez en in Valencia met de vertegenwoordiger van de Generalitat die ons een rondleiding van de Kathedraal gaf. In Bilbao, Santander, Santiago de Compostella, ... waar vele vrienden van de Maestro hem opwachtten voor een warm Spaans onthaal.

In Parijs ontving een andere Spanjaard ons met open armen: Federico Mayor, toenmalig directeur-generaal van de UNESCO, die ons als eerste heeft aangemoedigd om ons netwerk van de verenigingen

MUS-E in Europa op te zetten, en om zo kinderen van alle culturen te betrekken door het uitoefenen van kunst op school.

Toen op 12 maart 1999 onze dierbare Maestro ons verliet in Berlijn, zat ik nog op Lanzarote in Spanje. Daar hoorde ik dat hij overleden was, en ik was er kapot van, zo kapot als de zwartgeblakerde aarde van dat vulkanische eiland.

Als schrijver voelde ik me altijd al aangetrokken door het licht van de adembenemende landschappen, ongeacht van welke regio, die Spanje typeren. Maar wat mij vooral blijft verleiden, is de onmetelijke culturele rijkdom die in de geschiedenis van Spanje is gegrift, en in het bijzonder de verwevenheid van de verschillende culturen die het mozaïek ervan vormen: voornamelijk onder Al-Andalus: de joden, moslims, christenen, die in Spanje samen de culturele rijkdom en diversiteit hebben opgebouwd. Daarnaast zijn er ook de gitano's, die later zijn aangekomen, het volk van de weg en de zon die kennis met zich meedragen, doordrongen van liederen, muziek en dans.

Ik heb een onvergetelijke herinnering aan hen: een van mijn Andalusische vrienden was artistiek directeur van het Mont de Marsan

Flamencofestival. Hij nam me mee naar het trouwfeest van de zigeuner-danser Antonio el Pipa in een Andalusische pachtboerderij op het platteland van Jerez de la Frontera. De feestelijkheden duurden enkele dagen en nachten. Ik was de enige “paya” tussen duizenden aanstekelijk vrolijke en feestende gitano's van allerlei generaties. In het midden van de boerderij, langs alle kanten platgedrukt door de feestvierders en meegesleept door het zwierige ritme van het handgeklap, daar voelde ik me een van hen.

Dat magische moment inspireerde me om een roman te schrijven met de titel “*En toi tous les soleils*” gepubliceerd bij Editions L'Harmattan te Parijs. Het boek gaat over de rijkdom van de zigeunercultuur, althans wat ik erover heb kunnen gissen via mijn vriendschap met talrijke artiesten die deel uitmaken van die eeuwenoude cultuur.

Andere van mijn teksten zijn vertaald naar het Spaans, vooral kinderverhalen, waaronder “*El niño de los sueños*”, vertaald door Enrique Barón, met een schitterend voorwoord van Yehudi Menuhin.

Momenteel ben ik een nieuwe roman aan het afwerken, waarvan de actie zich afspeelt in het taifa Dénia rond het jaar duizend en met

als achtergrond het ontluiken van het denkvermogen in Europa, de stichting van universiteiten, de rijkdommen van de islam van Al-Andalus en de christelijke herovering. Mijn personages leiden mij langs onvermoede wegen, zoals die naar León, en met een nieuwsgierigheid vermengd met een immens plezier verdiep ik mij in de geschiedenis van Spanje en koester ik het heimelijke verlangen om er, eindelijk, heen te gaan om daar mijn dagen te slijten.

Op het moment dat ik dit schrijf, ben ik juist te weten gekomen dat mijn dochter geslaagd is voor haar examen Spaans en dat ze haar Erasmus in Salamanca zal doen.

Zo moeder, zo dochter. Spanje zal ook in haar hart zitten.

—*Blanca del Rey, Prinses Irene en Yehudi Menuhin in de Corral de la Morería.*
[P. 126]

—*Voorstelling Cirque Romanes in Parijs.* [P. 127]

—*Koningin Sophia, Marianne Poncelet en Enrique.* [P. 128]

—*Marianne Poncelet, Blanca del Rey en Yehudi Menuhin in Córdoba.* [P. 129]

—*Marianne Poncelet en Yehudi Menuhin tijdens de voorstelling van het sprookje “Les enfants du rêve”, van Marianne Poncelet, in Parijs.* [P. 130] ■

ment une chorégraphie sous l'œil ému des Maîtres. Transmission des savoirs... Cette scène n'a jamais pu avoir lieu cependant, car ces deux géants de la danse et de la musique s'en sont allés.

Yehudi Menuhin était passionné par la culture gitane. Il me demanda de pouvoir rencontrer un représentant de cette culture fascinante. À Barcelone, à l'occasion d'un congrès international des Roms, je lui ai présenté Juan de Dios Ramírez Heredia, Président de l'Union Romani. Ils échangèrent pendant des heures, chacun parlant sa langue, les deux se comprenant à travers le cœur qu'ils avaient tous deux nomades. Notre Maestro était un éternel admirateur de ce peuple riche en traditions. Et moi de même.

Que de rencontres avons-nous faites en Espagne ! Avec Pasqual Maragall à Barcelone, où Yehudi Menuhin adressa un « pregonero » visionnaire, à l'Escorial avec Francisco Comesañas, à l'occasion d'un congrès européen des professeurs de musiques de cordes, à Altea avec le maire Miguel Ortiz qui nous accueillit pour de nombreuses activités de la Fondation dans sa commune, à Madrid avec le Ministre de l'éducation de l'époque, Jerónimo Saavedra, qui

lança notre programme MUS-E en Espagne, à Séville avec Felipe González, à Valencia avec le représentant de la Generalitat qui nous fit une visite guidée de la Cathédrale, à Bilbao, Santander, Saint-Jacques de Compostelle, entre autres, où de nombreux amis attendaient le Maestro avec une chaleur bien hispanique.

À Paris, un autre espagnol nous accueillit à bras ouverts : Federico Mayor, alors Directeur général de l'UNESCO, qui le premier nous encouragea à créer le réseau de nos associations MUS-E en Europe afin d'encourager l'inclusion des enfants de toutes cultures par la pratique de l'art à l'école.

Quand finalement, le 12 mars 1999, notre cher Maestro nous a quittés à Berlin, j'étais encore aux confins de l'Espagne, à Lanzarote. C'est là que j'ai appris sa disparition, dévastée comme la terre brûlée de cette île noire et volcanique.

En tant qu'écrivaine, j'ai toujours été attirée par la lumière des paysages à couper le souffle qui caractérise l'Espagne, quelles que soient ses régions. Mais plus encore, ce qui n'a jamais cessé de me séduire, c'est l'immensité de la richesse culturelle inscrite dans l'his-

toire de l'Espagne, et tout particulièrement l'entrecroisement des différentes cultures qui composent sa mosaïque, notamment sous Al Andalus : Juifs, Musulmans, Chrétiens, qui ensemble ont construit la richesse culturelle de l'Espagne dans sa diversité. Ainsi que les Gitans, arrivés plus tard, peuple de la route et du soleil, transportant avec eux des savoirs empreints de chants, de musiques et de danses.

Je garde d'eux un souvenir impérissable : un de mes amis andalous était directeur artistique du Festival flamenco de Mont de Marsan. Il m'emmena aux fiançailles du danseur gitan Antonio el Pipa dans un *cortijo* andalou de la campagne de Jerez de la Frontera. Cette célébration dura plusieurs jours et plusieurs nuits. J'étais la seule « paya » parmi des milliers de Gitans en fête, de toutes les générations, animés d'une joie claire et contagieuse. Au milieu de ce *cortijo*, pressée de toutes parts, emportée par les rythmes saccadés des palmas, je me sentais l'une des leurs.

Ce moment magique m'a inspiré un roman intitulé : « *En toi tous les soleils* », publié aux Editions L'Harmattan à Paris qui relate la richesse de la culture gitane, dans ce que j'ai pu deviner de celle-ci en

partageant mon amitié avec de nombreux artistes et représentants de cette culture millénaire.

D'autres de mes récits ont été traduits en espagnol, notamment des contes pour enfants, dont un intitulé « El niño de los sueños », traduit par Enrique Barón, avec une superbe préface écrite par Yehudi Menuhin.

Aujourd'hui, je termine d'écrire un nouveau roman dont l'action se situe dans la Taifa de Denia aux alentours de l'an mil, avec pour toile de fond l'éclosion des savoirs en Europe, la création des universités, les richesses de l'Islam de Al Andalus et la reconquête chrétienne. Mes personnages me font découvrir des routes insoupçonnées, telle que celle me guidant jusqu'à León, et c'est avec une curiosité mêlée de plaisir immense que je me replonge dans l'histoire de l'Espagne, nourrissant le secret désir d'y aller, enfin, terminer mes jours.

À l'heure où j'écris ces lignes, j'apprends que ma fille vient de réussir ses examens d'espagnol et suivra son Erasmus à Salamanque. Telle mère, telle fille. L'Espagne sera aussi dans son cœur.

Retour-Retour

_GRÉGOIRE POLET

Schrijver

De nationaliteit en het paspoort vallen slechts toevallig samen. Om mij goed vertegenwoordigd te voelen door mijn identiteitspapieren, zou ik minstens zeven identiteitskaarten nodig hebben.

De wetten zijn van goede wil. Ze doen wat ze kunnen. Maar men moet erkennen dat zij, gezien de complexiteit, de onontwarbare menselijke rijkdom, een weefsel van leugens zijn.

Voor dezelfde prijs, zullen we ookde tijd aanvallen. Want wie voelt zich niet een tijdgenoot van Cervantes, of een verwant van Cernuda?

Zodra we de literatuur binnengaan, lijken de redenen van ruimte, tijd en politiek plotseling de Liliptuaanse schakels die Gulliver hinderen.

Ik heb acht jaar in Barcelona gewoond en toen ik terugvloog naar Brussel, ging ik naar huis. Toen ik terugvloog naar Barcelona, ging ik naar huis. De Vueling website bood enkele reis of heen en terug-

reis tickets aan. Ik had liever terug - terugtickets gehad. Of, op zijn minst, heen - heen.

De geur van de luchthaven El Prat, de palmbomen voor de oude terminal, de bofilliaanse pretentie van het nieuwe, dat was mijn spiegel. De gang naar de metro of de geur van ontgeurde tabak uit de geelzwarte taxi, het open raam, het oncologisch ziekenhuis in een Lego-blokje dat met snelweg snelheid voorbischuift, de radio in het Catalaans of Castiliaans, afhankelijk van de chauffeur, dezelfde sportuitslagen, en dan opeens de administratieve gebouwen van de Campana (waar ik met mijn drie-appelshoge zoon zat te wachten op mijn nummerplaat), de aankondiger van de Plaza España, de oude arena's die werden omgebouwd tot winkelcentrum, de Gran Vía of, soms, ook dat hing af van de chauffeurs, de Calle Valencia, dan, onvermijdelijk, de bloemist Navarro, dag en nacht open, de lantaarn van de wereld, en dan het kruispunt met Bailén:

- Zet me neer op de *chaflán*.

Nog een min of meer onvertaalbaar woord.

- Daar.

Dat was mijn kleine lichaam dat terugging in zijn grote lichaam. Thuis. Vreemdeling? Ja. Thuis? Ja. Het geluk.

Nou, Can Gallart is nog steeds open. Een kleine bar gekocht door de Chinezen. Die het decor niet hebben aangeraakt. En ze serveren ansjovis en Damm onder de zwart-wit foto's van het Pyreneese dorp en de voorouders van de vroegere eigenaars.

Een pilsje (*caña*), wat ansjovis, en ik ga naar huis.

Tercero segunda.

Geschiedenis is wat je er zelf van maakt.

Vier jaar eerder was er dat kleine appartement in calle Lagasca, in Madrid, waar ik de werken van Juan Goytisolo en José Ángel Valente bestudeerde. En dat boek met de foto van Juan Goytisolo op de cover die de Europalia prijs in Brussel ontvangt. Zo was er Antonio, die bevriende historicus, net als ik promovendus, van de Nationale Bibliotheek, die tijdens onze sigarettenpauzes op de *paseo de Recoletos* met mij over Erasmus en Carlos I sprak. En ik vertelde hem het verhaal van Mauricette, in Brussel, die eerbiedwaardige serveerster in het estaminet Bon Vieux Temps, een Gentse van

geboorte en met temperament, en die deze Karel V (nou ja, Carlos I, want het is dezelfde persoon) slechts noemde met een hardnekkige wrok en een levendige woede, vijf eeuwen later, omdat deze Gentenaar zijn Vlaamse afkomst had verloochend door koning van Spanje te worden...

Want het heen en weer gereis van mijn België naar zijn Spanje was op zijn minst zo begonnen.

En terwijl ik sigaretten stond te roken op de *paseo de Recoletos*, of anijs betaalde in Café Gijón (waar ik me vreselijk schaamde en tegelijkertijd vreemd genoeg bewonderde dat de schoenen van sigarenrokers nog steeds werden gepoetst), of doorging naar Café Commercial (waar Camilo José Cela waarschijnlijk zijn roman *La Colmena* zou beginnen en waar ik ook mijn eerste koorroman zou beginnen), werd ik me bewust van de omkeerbaarheid van beide landen. Van het Andalusische karakter van de Mariabeeldjes op de straathoeken in Antwerpen, en van al het Vlaamse in Spanje.

Eén ding deed me versteld staan: Antonio, en verschillende Spanjaarden die ik ontmoette in de Nationale Bibliotheek (waar ik zeker

—*Blanca del Rey, la princesse Irène et Yehudi Menuhin au Corral de la Morería. [P. 126]*

—*Spectacle du Cirque Romanes à Paris. [P. 127]*

—*La reine Sophie et Marianne Poncelet. [P. 128]*

—*Marianne Poncelet, Blanca del Rey et Yehudi Menuhin à Cordoue. [P. 129]*

—*Marianne Poncelet et Yehudi Menuhin lors de la présentation du conte « Les enfants du rêve », de Marianne Poncelet, à Paris. [P. 130] ■*

Retour-Retour

_GRÉGOIRE POLET

Écrivain

La nationalité et le passeport ne coïncident qu'accidentellement. Pour que je me sente justement représenté par mes documents d'identité, il me faudrait au moins sept cartes.

Les lois sont de bonne volonté. Elles font ce qu'elles peuvent. Mais il faut reconnaître qu'au regard de la complexité, de l'inextricable richesse humaine, elles sont un tissu de mensonges.

Pour le même prix, nous attaquerons aussi le temps. Car qui ne se sent pas le contemporain de Cervantès, ou le proche de Cernuda?

Dès qu'on entre en littérature, les raisons de l'espace, du temps et de la politique paraissent d'un coup les liens lilliputiens entravant Gulliver.

J'ai habité huit ans à Barcelone et, quand je prenais l'avion pour Bruxelles, je rentrais chez moi. Quand je reprenais l'avion pour Barcelone, je rentrais chez moi. Le site de Vueling proposait des billets aller simple ou aller-retour. J'aurais préféré des retours-retours. Ou, à la limite, des aller-aller.

L'odeur de l'aéroport d'El Prat, les palmiers devant l'ancien terminal, la prétention bofillienne du nouveau, c'était mon miroir. La passerelle jusqu'au métro ou la bouffée de tabac désodorisé du taxi jaune et noir, la fenêtre ouverte, l'hôpital d'oncologie en cube Lego qui défile à la vitesse de l'autoroute, la radio en catalan ou en castillan, d'après le chauffeur, les mêmes résultats sportifs, puis soudain les bâtiments administratifs de la Campana (où je

fus avec mon fils haut comme trois pommes patienter pour ma plaque d'immatriculation), annonciatrice de la plaza España, les anciennes arènes qu'on transformait en centre commercial, la Gran Vía ou, parfois, ça aussi ça dépendait des chauffeurs, la calle Valencia, puis, inévitablement, le fleuriste Navarro ouvert jour et nuit, lanterne du monde, puis le carrefour avec Bailén :

— Déposez-moi sur le *chaflán*.

Encore un mot plus ou moins intraduisible.

— Là.

C'était mon petit corps réintégrant son grand corps. Chez moi. Étranger ? Oui. Chez moi ? Oui. Le bonheur.

Tiens, *Can Gallart* est encore ouvert. Un petit bar racheté par des Chinois. Qui n'ont pas touché au décor. Et qui servent des *anchovis* et de la *Damm* sous les photos noir et blanc du village pyrénéen et des aïeux des anciens propriétaires.

Una caña, des anchois, et je rentre à la maison.

Tercero segunda.

L'histoire est ce qu'on en fait.

Il y avait, quatre ans plus tôt, ce petit appartement de la calle Lagasca, à Madrid, où j'étudiais les œuvres de Juan Goytisolo et de José Ángel Valente. Et ce livre avec, en couverture, la photo de Juan Goytisolo recevant le prix Europalia à Bruxelles. Il y avait Antonio, ce copain historien, thésard comme moi, à la Biblioteca nacional qui, pendant nos pauses cigarette sur le paseo de Recoletos, me parlait d'Érasme et de Carlos I. Et moi qui lui racontais l'histoire de Mauricette, à Bruxelles, cette vénérable dame serveuse à l'estaminet du *Bon Vieux Temps*, Gantoise de naissance et de tempérament, et qui n'évoquait ce Charles Quint (enfin, Carlos I, puisque c'est la même personne) qu'avec un ressentiment tenace et une colère vive, cinq siècles après, pour ce Gantois qui avait, en devenant roi d'Espagne, renié ses origines flamandes...

Parce que les aller-retours de ma Belgique à son Espagne avaient commencé au moins comme ça.

Et en grillant des clopes sur le paseo de Recoletos, ou en payant l'anis au café *Gijón* (où j'étais horriblement gêné en même temps qu'étrangement admiratif qu'on y cirât encore les souliers des fu-

aan het paaïen was als een vis in een kom) hadden city-trips gedaan in België. Eigenlijk niet alleen zij, maar ook de kassière van Caprabo die, toen ze hoorde dat deze mooie blonde uit Brussel kwam, me met sterretjes in haar ogen vertelde over haar verblijf in Brugge en Gent. Ik wist niet dat men in België aan toerisme kon doen en mijn land was mij alleen voorgekomen als een gesloten terrein voor schoolreisjes. Dat de Belgen naar de Costa del Sol gingen was duidelijk. Dat mensen van de Costa del Sol naar België gaan en terugkomen met sterren in hun ogen...Dat was een openbaring. En ik ben er zeker van dat toen ik Caprabo verliet, mijn kijk op mijn eigen land veranderd was. Een volwassen fase ingegaan was. Vanaf die dag, één geworden met de kassière, zag ik België door haar ogen. Ik werd een buitenlander. Nu kon ik het land buiten mezelf zien, het als een object bekijken. Het zien zoals ik Spanje zag, en er misschien op een dag evenveel van houden.

Sindsdien heb ik veel Spanjaarden ontmoet met een duidelijke visie en een oprechte gehechtheid aan het eerste land van Karel V. En meer Spanjaarden dan mensen van andere origine.

Mijn eerste zoon werd geboren in het Gregorio Marañón-ziekenhuis en mijn vriend, de Madrileense dichter Jesús Ponce, zei dat zijn ogen de kleur van de Noordzee hadden. Grijs-groen.

Don Juan van Oostenrijk, de natuurlijke zoon van Karel V, degene die roem vergaarde bij Lepanto, stierf aan koorts in de tuin van mijn grootouders, in Bouge, op de hoogten van Namen.

Toen ik Yuste bezocht, zei ik tegen mezelf dat ik ook mijn dagen zou slijten in een huis met een tuin in Spanje.

En toen ik mijn eerste roman publiceerde, was ik verbaasd dat negen van de tien personages Spaans waren.

Ik vond het leuk om mijn vriend Antonio, op de *paseo de Recoletos*, te provoceren door hem eraan te herinneren dat voordat Spanje over de Lage Landen heerste, over deze *Belgica Regia* waarvan hij mij in de *preciosa* zaal prachtige cartografieën uit de zestiende eeuw liet zien, het deze Belgen, deze Vlamingen, deze Brabanders, deze Hollanders, deze Walen waren die voor het eerst de hand hadden gelegd op de Spanjaarden. En dat Gentenaar Karel, na onbeschaamd getracht te hebben het schiereiland vanuit Brussel te besturen, eindelijk had

toegegeven aan de verplichting om naar dat verre, eigenzinnige en verdeelde land te gaan. En dat hij, om te beginnen, zijn Belgen op alle sleutelposities had gezet: te beginnen met het aartsbisdom Toledo, dat naar een *golden boy* uit het Henegouwse dorp van mijn vrouw ging, tot het ministerie van Financiën natuurlijk, via het onderkoninkrijk Napels (waar hij de voorvader van mijn burens plaatste, een Lannoy zoals hen) en, nu we toch bezig zijn, de troon van Sint Pieter, waar Adriaan, zijn ex-professor in Leuven, werd verkozen.

Wat mijn vriend Antonio, met goede elegantie, het doorgeven van de fakkel noemde: de macht van Brussel zou dus overgaan naar Spanje, dat Europa zou domineren tot de komst, veel later, van de hegemonie van de koning van Frankrijk.

Wat hield ik van Spanje! (Ik hou er nog steeds van.) Ik bewonderde op hetzelfde elan Rubens en Velázquez, de grandioze soberheid van El Escorial en de niet minder sobere kunst van Michael Coxie, de mystieke katholieke architectuur van Granada en de Vlaamse primitieven waarin de gebeden van koningin Isabel zijn gegrift, de Bourgondische altaarstukken van Burgos en de ommuurde haat van Joanna de Waan-

zinnige, in Tordesillas, waarvan de Castiliaanse scepter overging op die usurpatoren van het Noorden met hun prognathische kin.

Door dit verhaal voelde ik mij thuis, en betreurde ik dat Karel II geen mooie gezonde erfgenaam had gekregen, van bijvoorbeeld een dikke Antwerpse vrouw!

Ik hield van al die artiesten die in Spanje aankwamen en nooit meer weggingen. Ik had posters van El Greco, mijn idool in die tijd, en ik proefde, tot op het punt van uitputting, de sentimentele ironie van Boccherini. Ik was boos dat Hemingway's beroemdste boek, *Fiesta*, was vertaald als *Paris est une fête*. Nee toch! Ik was ervan overtuigd dat de twee beslissende reizen in de carrière van Rodin, die van tijdens zijn jeugd naar België en op zijn oude dag naar Spanje waren geweest. Ik heb in de straten van Madrid de schaduw van de oude Tiepolo opgespoord, waarvan Goya alles geërfd heeft. Ik heb in de musea gezocht naar schilderijen van Regoyos, de vriend van Verhaeren. Ik beloofde mezelf dat ik een artikel zou schrijven over deze Spaanse nationale schilder genaamd Van Halen. En ik heb (bijna) een traan gelaten, in de wachtkamer van de bevolkingsdienst,

meurs de cigare) ou en poussant encore jusqu'au café *Comercial* (où il était probable que Camilo José Cela faisait commencer son roman *La Colmena* et où je ferais moi aussi commencer mon premier roman choral), je prenais conscience de la réversibilité des deux pays. Du caractère andalou des statues de la Vierge aux coins de rues à Anvers, et de tout ce que l'Espagne avait de *flamenca*.

Une chose m'épatait : Antonio, et plusieurs Espagnols que je croisais à la *Biblioteca nacional* (où décidément je frayais comme un poisson dans un bocal) avaient fait des city-trips en Belgique. À vrai dire, pas eux seulement, mais aussi la caissière du Caprabo qui, en apprenant que le joli *rubio* venait de Bruxelles, m'avait parlé avec des étoiles dans les yeux de son séjour à *Brujas* et à *Gante*. J'ignorais qu'on pût faire du tourisme en Belgique et mon pays ne m'était apparu sur ce chapitre que comme le champ clos des excursions scolaires. Que les Belges allassent à la Costa del sol, c'était évident. Que les gens de la Costa del Sol montassent en Belgique, et en revinssent avec des étoiles dans les yeux... C'était une révélation. Et je suis certain que c'est en sortant du Caprabo que la vision que j'avais de mon

propre pays a changé. Est entrée dans une phase adulte. De ce jour, faisant corps avec la caissière (qui en avait un fameux), je voyais la Belgique avec son regard à elle. Je devenais un étranger. Désormais, je pourrais voir le pays hors de moi. Le voir comme un objet. Le voir comme je voyais l'Espagne et peut-être un jour aussi l'aimer autant.

Depuis, j'ai rencontré beaucoup d'Espagnols avec une vision claire et un attachement sincère pour la prime terre de Charles Quint. Et plus d'Espagnols que de gens d'autres origines.

Mon premier fils est né à l'hôpital Gregorio Marañón et mon ami, le poète madrilène Jesús Ponce, disait qu'il avait les yeux couleur mer du Nord. Gris vert.

Don Juan d'Autriche, le fils naturel de Charles Quint, celui qui s'illustra à Lépante, est mort de la fièvre à peu près dans le jardin de mes grands-parents, à Bouge, sur les hauteurs de Namur.

Quand je visitai Yuste, je me suis dit que moi aussi je finirais bien mes jours dans une maison avec jardin en Espagne.

Et quand j'ai publié mon premier roman, j'étais étonné qu'on s'étonnât que neuf personnages sur dix étaient des Espagnols.

J'aimais provoquer mon ami Antonio, sur le paseo de Recoletos, en lui rappelant qu'avant que l'Espagne ne règne sur les *Países Bajos*, sur cette *Belgica Regia* dont il me montrait dans la salle des *preciosa* de superbes cartographies du seizième siècle, c'étaient ces *Belgae*, ces Flamands, ces Brabançons, ces Hollandais, ces Wallons, qui avaient mis d'abord la main sur les Espagnes. Et que le Gantois Charles, après avoir insolemment tenté de gouverner la Péninsule depuis Bruxelles, avait fini par céder à l'obligation de se rendre sur place, dans ce lointain pays indocile et divisé. Et qu'il y avait, pour bien débiter, placé ses Belges à tous les postes clés: à commencer par l'archiépiscopat de Tolède, qui allait à un *golden boy* originaire du village de ma femme, dans le Hainaut, jusqu'au ministère des finances, bien entendu, en passant par la vice-royauté de Naples (où il plaçait l'ancêtre de mes voisins, un de Lannoy comme eux) et, tant qu'à faire, par le trône de saint Pierre, où l'on élisait Adriaan, son ex-professeur à Louvain.

Ce que mon ami Antonio, de bonne grâce, appelait le passage de témoin : le pouvoir de Bruxelles migrerait ainsi en Espagne, laquelle

dominerait l'Europe jusqu'à l'avènement, bien plus tard, de l'hégémonie du roi de France.

Comme j'aimais l'Espagne ! (Je l'aime encore.) J'y admirais d'un même élan Rubens et Velázquez, l'austérité grandiose de l'Escorial et l'art non moins austère de Michel Coxie, la mystique architecture catholique de Grenade et les primitifs flamands où les prières de la reine Isabel se sont comme imprimées, les retables bourguignons de Burgos et la haine emmurée de Jeanne la Folle, à Tordesillas, dont le sceptre castillan passait à ces usurpateurs du Nord au menton prognathe.

Comme je me sentais chez moi dans cette histoire, et combien je regrettais que Carlos II n'eût pas eu, d'une grasse Anversoise par exemple, un bel héritier plein de santé !

J'aimais tous ces artistes arrivés en Espagne pour n'en plus jamais partir. J'avais des posters du Greco, mon idole d'alors, et je goûtais jusqu'à l'éreintement la sentimentale ironie de Boccherini. Je me fâchais qu'on eût traduit *Fiesta*, le plus fameux livre d'Hemingway, par *Paris est une fête*. Non mais ! Je me persuadais que les deux voyages

toen ik vernam dat mijn in Spanje geboren kinderen geen dubbele nationaliteit zouden hebben.

Toen ik Barcelona verliet, in 2016, zong ik voor de grap *Dolça Catalunya* van Verdaguer in de auto. Het was om te lachen, maar deze keer eindigde ik echt met tranen op mijn wangen (wat, als je aan het stuur zit, niet aan te raden is). Wij alle vijf, het hele gezin, zaten in de auto. We verlieten een Catalonië verteerd door ambitie, verscheurd door het onafhankelijkheidsproces. Een verhuishwagen zou de volgende dag vertrekken met onze meubels en mijn bibliotheek.

We kruisten, voor de kust van Girona, die wolk van verbazingwekkende geur die de Nescafé fabriek over de nabijgelegen snelweg laat zweven. Dan, voor La Jonquera, de gegloeide en al groen wordende uitgestrektheid van een brand die we vier jaar eerder van dichtbij hadden gezien.

Dan Canigou, de grens, Boulou. De nauwe kloof. De traditionele halte in Saint-Ferréol.

De Catalaanse kastelen van Frankrijk, de oversteek van Gévaudan, die in de Middeleeuwen het land van de graaf van Barcelo-

na was. Dan Bourges, dan Parijs. Dan, bij de grens, Nijvel, Halle en Brussel. Waar een huis op ons wachtte. En waar we, vanuit ons huis, boven Frankrijk, ons andere huis, Spanje, zagen schudden als een luchtspiegeling.

—*Bar Bon Vieux Temps in Brussel. [P. 134]*

—*Café Gijón, Madrid. [P. 135]*

—*Namen, België. [P. 135]*

—*Standbeeld van Johanna de Waanzinnige in Tordesillas. [P. 136]*

—*Vertrekkend uit La Jonquera, op weg naar België. [P. 137]* ■

DE EUROPESE HERENIGING

De Hispano-Belgen vandaag de dag: de mythe voorbij

Met het Verdrag van Maastricht van 1992 en de introductie van het Europees burgerschap hebben België en Spanje de Europese band versterkt die in feite hun bijna 500 jaar gezamenlijke geschie-

denis kenmerkt. Spanje en België zijn herenigd in de Europese Unie, in een steeds meer geïntegreerd Europa.

Op die manier worden de betrekkingen tussen Belgen en Spanjaarden in een gemeenschappelijk kader geplaatst en worden de Hispano-Belgen, mensen met banden en levens tussen de twee landen, herenigd in het grote Europese Huis.

Hieronder volgen de getuigenissen van verschillende huidige Hispano-Belgen: ten eerste een selectie van diegenen die de afgelopen vijf jaar hebben deelgenomen aan de reeks interviews “Talenten heen en terug Spanje-België” van de Ambassade via de website van de Afdeling Cultuur en Wetenschap www.spainculture.be; en vervolgens diegenen die vertegenwoordigd zijn in het tentoonstellingsproject “Gespiegelde portretten”, van fotografe Alicia Fernández Solla en journaliste Alejandra Mahiques Núñez, dat in maart 2019 voorgesteld werd in de Ambassade van Spanje in België.

—*Don Quichot en Sancho op het Spanjeplein in Brussel. [P. 138-139]* ■

DE HISPANO-BELGEN VANDAAG DE DAG: DE MYTHE VOORBIJ

Talenten heen en terug Spanje - België

Dit zijn enkele van de Spaans-Belgische toppers die hebben deelgenomen aan het interviewprogramma “Talenten heen en terug BE-ES” van de Ambassade op de website spainculture.be.

Dit zijn enkele van hun antwoorden over hun leven en ervaringen in België en Spanje:

JERRY AERTS (VLAANDEREN), EX-ALGEMEEN DIRECTEUR VAN DESINGEL, ANTWERPEN

Als ik aan Spanje denk, heeft dat meestal met vakantie en zon te maken, maar evenzeer met kunst en cultuur. Het is een ideaal land om even energie bij te tanken, te genieten van de rijke stedelijke cultuur, de prachtige natuur en de zee. Maar ik heb ook een fantastische herinnering aan een workshop flamenco-gitaar in Figueras, toen ik 14

décisifs dans la carrière de Rodin avaient été, dans sa jeunesse, celui de Belgique, et, dans son grand âge, celui d’Espagne. Je traquais dans les rues de Madrid l’ombre du vieux Tiépolo, dont Goya hérita tout. Je fouillais les musées à la recherche de tableaux de Regoyos, l’ami de Verhaeren. Je me promettais d’écrire un article sur ce peintre national espagnol qui s’appelait Van Halen. Et je versais (presque) une larme, dans la salle d’attente du Registro civil, en apprenant que mes enfants nés en Espagne n’auraient pas la double nationalité.

Quand je quittai Barcelone, en 2016, pour rigoler je chantais dans la voiture *Dolça Catalunya* de Verdaguer. C’était pour rire, mais cette fois je finissais vraiment avec les joues baignées de larmes (ce qui, au volant, n’est pas recommandable). Nous étions tous les cinq, toute la famille, dans la voiture. Nous quittions une Catalogne dévorée d’ambition, déchirée par le *procés* indépendantiste. Un camion de déménagement partirait le lendemain avec nos meubles et ma bibliothèque.

On traversait, au large de Gérone, ce nuage d’étonnante odeur que l’usine Nescafé fait flotter sur l’autoroute voisine. Puis, avant

La Jonquera, l’étendue calcinée et déjà reverdissante d’un incendie qu’on avait vu de près quatre ans plus tôt.

Puis le Canigou, la frontière, le Boulou. La gorge serrée. La halte traditionnelle à Saint-Ferréol.

Les châteaux catalans de France, la traversée du Gévaudan, qui fut terre du comte de Barcelone au Moyen-Âge. Puis Bourges, puis Paris. Puis, *por fin, la frontera, Nivelles, Hal y Bruselas*. Où une maison nous attendait. Et où, depuis notre chez nous, par dessus la France, nous regardions notre autre chez nous, l’Espagne, trembler comme un mirage.

—*Bar Bon Vieux Temps, à Bruxelles. [P. 134]*

—*Café Gijón, Madrid. [P. 135]*

—*Namur, Belgique. [P. 135]*

—*Statue de Juana la Loca, à Tordesillas. [P. 136]*

—*Départ par La Junquera, en route vers la Belgique [P. 137]* ■

RETROUVAILLES EUROPÉENNES

Les Hispano-Belges aujourd'hui : au-delà du mythe

Avec la signature du Traité de Maastricht en 1992 et l’instauration d’une citoyenneté européenne, la Belgique et l’Espagne ont renforcé le lien européen qui, de fait, a caractérisé leur histoire commune vieille de près de 500 ans. L’Espagne et la Belgique se sont ainsi retrouvées dans le cadre de l’Union européenne, au sein d’une Europe de plus en plus intégrée.

De cette façon, les relations entre les Belges et les Espagnols prennent place sous les auspices d’un cadre commun et les Hispano-Belges, dont la vie et les relations oscillent entre les deux pays, sont rassemblés, eux-aussi, sous le toit de la grande « maison européenne ».

Vous retrouverez ici les témoignages de plusieurs personnalités hispano-belges actuelles : tout d’abord, ceux d’une sélection de participants à la série d’entretiens « Talents aller-retour Belgique-Espagne », publiée depuis 5 ans sur le site web du service culturel et

scientifique de l’ambassade d’Espagne en Belgique (www.spainculture.be), puis ceux des personnes photographiées dans le cadre de l’exposition « Portraits croisés » de la photographe Alicia Fernández Solla et de la journaliste Alejandra Mahiques Núñez, présentée à l’ambassade d’Espagne en Belgique en mars 2019.

—*Don Quichotte et Sancho président la Place d’Espagne, à Bruxelles. [P. 138-139]* ■

LES HISPANO-BELGES AUJOURD'HUI : AU-DELÀ DU MYTHE

Talents aller-retour Espagne-Belgique

Voici quelques extraits des réponses données par les personnes interviewées dans le cadre des entretiens « Talents aller-retour », concernant leur vie et leurs expériences, à cheval entre la Belgique et l’Espagne.

jaar was. Ik ben in de meeste regio's geweest, van Galicië tot Andalusie, en heb een tiental steden uitvoerig bezocht. Naar sommige daarvan, zoals Madrid en Barcelona, keer ik nog geregeld terug. Ik kom minimaal twee keer per jaar in Spanje.

JOSEP-MARIA BALANYÀ (CATALONIË), MUZIKANT EN BEELDEND KUNSTENAAR, BARCELONA

Omwille van familiale redenen heb ik een woonplaats in Barcelona en ook in Brussel. België is kleiner dan Spanje, maar heeft, wat hedendaagse en experimentele muziek betreft, een grote en erg ontwikkelde traditie. Het is een veel courantere taal die op veel meer bijval kan rekenen van het publiek, omdat het publiek het over het algemeen begrijpt. In Spanje is die taal van de experimentele, hedendaagse en vooral geïmproviseerde muziek zich erg aan het ontwikkelen – voor zover ik het zie – in Barcelona, Madrid en zelfs Andalusie en Valencia. Het was erg prettig te zien dat er veel nieuwsgierigheid en respect was om te luisteren naar dit type muziek. Er zijn jonge muzikanten die van conservatoria of jazzscholen

komen en een erg krachtige en ernstige weg inslaan en in Barcelona –waar ik het podium het best ken–, zijn er veel die erg goed instrumenten bespelen en ervoor openstaan te improviseren. Je zou verbaasd zijn van de kunde die ze hebben om die talen van de creatieve muziek te ontwikkelen.

EVA CHAMIZO (MADRID), HOOFD VAN EUROPESE ZAKEN VAN IBERDROLA, BRUSSEL

Toen Spanje tot de toenmalige Europese Economische Gemeenschap toetrad, was ik als tiener helemaal overtuigd van het Europese project. Daarom heb ik niet gearzeld toen mij twintig jaar geleden de post van landsadvocaat bij de Permanente Vertegenwoordiging van Spanje bij de Europese Unie werd aangeboden. Sindsdien hebben noch de regen noch het gebrek aan licht mij doen twifelen aan de plaats waar ik het liefst wilde werken en wonen, en toen ik besloot om een professionele verandering te maken, was het voor mij duidelijk dat ik in België wilde blijven, waar ik nu mijn job uitoefen: hernieuwbare energie en de strijd tegen de klimaatverandering op

Europees niveau promoten. Ik heb dus een zeer sterke band met zowel Spanje, op persoonlijk en professioneel vlak, als België, waar ik de levenskwaliteit, het milieu en de vriendelijkheid van de mensen buitengewoon vind.

JULIETTE DURET (BRUSSEL), HOOFD VAN DE BOZAR-FILMAFDELING, BRUSSEL

België is mijn thuisland. Het is de plek waar ik altijd terugkom, ook al vind ik het leuk om te reizen en België te verlaten. Het is een ankerplaats, de rust, de zekerheid. Het is een sterke relatie, maar geen gepassioneerde. Ik voel me diep Belgisch en ik hou van de complexiteit van het land, wat het uniek en kosmopolitisch maakt.

Mijn relatie met Spanje is heel anders, heel sterk, bijna gepassioneerd. Ik hou van Spanje. Ik voel me er thuis. Ik hou van de band die de Spanjaarden hebben met het land, die trots. Ik hou van de Spaanse taal. Ik hou van de Meseta. Ik hou van Madrid. Baskenland. Ik hou van La Rioja. Lezen in het Spaans. Het is een rijke en verrassende taal. Spanje is mijn andere land.

ADRIÁN MANCHEÑO (ASTURIË), CHEF-KOK VAN RESTAURANT HISPANIA IN BRUSSEL

Ik heb altijd al van reizen en het zien van nieuwe plaatsen gehouden, dus ik heb besloten om dit avontuur aan te gaan en naar Brussel te verhuizen. Ik woon nu drie jaar in deze stad en ik ben er absoluut verliefd op, met haar multiculturaliteit, met de mogelijkheden die ze je biedt (zowel professioneel als persoonlijk) en met het thuisgevoel dat ze geeft aan diegene die hier nog maar een paar maanden verblijft. Desalniettemin, en ondanks het feit dat ik mij in dit land zeer comfortabel voel, zijn mijn banden met Spanje zeer sterk. Niet alleen wijd ik mijn professionele leven aan de Spaanse gastronomische cultuur, maar ik heb ook een zeer Spaans persoonlijk leven.

IGNACE MICHIELS (VLAANDEREN), MUZIKANT, BRUGGE

Ik heb door de jaren heen een sterke vriendschapsband opgebouwd met vele organisten in Spanje. Ik had het voorrecht te concerner in vooraanstaande steden in Spanje. Zo werd ik ook telkens geconfronteerd met de schoonheid en de rijke cultuur van dat land. Als

JERRY AERTS (FLANDRE), EX-DIRECTEUR GÉNÉRAL DU CENTRE INTERNATIONAL DES ARTS DE SINGEL, ANVERS

Quand je pense à l'Espagne, je pense généralement aux vacances et au soleil, mais aussi à l'art et à la culture. C'est un pays idéal pour se ressourcer, pour profiter des richesses culturelles des villes, de la nature, qui y est merveilleuse, et de la mer. J'ai aussi un souvenir fantastique d'un atelier de guitare flamenco à Figueras, auquel j'ai participé quand j'avais 14 ans. Je me suis rendu dans la plupart des régions d'Espagne, de la Galice à l'Andalousie, et j'ai visité une dizaine de villes de manière approfondie. Je reviens régulièrement dans certaines d'entre elles, comme à Madrid et Barcelone, et je vais en Espagne au moins deux fois par an.

JOSEP-MARIA BALANYÀ (CATALOGNE), MUSICIEN ET ARTISTE VISUEL, BRUXELLES

Pour des raisons familiales, j'ai une résidence à Barcelone et une autre à Bruxelles. La Belgique est plus petite que l'Espagne mais possède une grande tradition dans le domaine de la musique contemporaine et expérimentale. C'est un langage beaucoup plus courant

qui est du coup bien mieux compris par le public. D'après ce que j'ai pu voir, en Espagne, la musique expérimentale, contemporaine et surtout improvisée, fleurit à Barcelone, à Madrid, et même en Andalousie et à Valence. Il est très agréable de voir qu'il y a beaucoup de curiosité et de respect pour ce style de musique. Il y a de jeunes musiciens qui sortent des conservatoires ou des écoles de jazz, qui jouent très bien et qui sont ouverts à l'improvisation. Leur capacité à manier ces langages musicaux créatifs est étonnante.

EVA CHAMIZO (MADRID), DIRECTRICE DES AFFAIRES EUROPÉENNES D'IBERDROLA, BRUXELLES

Lorsque l'Espagne a adhéré à ce qui était alors la Communauté économique européenne, j'étais une adolescente totalement convaincue par le projet européen et j'ai tout de suite voulu en faire partie. C'est pourquoi, lorsqu'on m'a proposé, il y a 20 ans, le poste de conseillère juridique qui venait d'être créé à la Représentation permanente de l'Espagne auprès de l'Union européenne, je n'ai pas hésité une seconde. Depuis lors, ni la pluie ni

le manque de lumière ne m'ont fait douter : j'étais là où je voulais le plus travailler et vivre. Ainsi, lorsque j'ai souhaité évoluer professionnellement, il était très clair pour moi que je voulais rester en Belgique, où je continue de travailler actuellement dans le domaine de la promotion des énergies renouvelables et de la lutte contre le changement climatique au niveau européen. J'ai donc une relation très forte avec l'Espagne sur le plan personnel et professionnel, mais aussi avec la Belgique, car je trouve que la qualité de vie, le cadre de vie et la gentillesse des habitants sont extraordinaires.

JULIETTE DURET (BRUXELLES), RESPONSABLE DU DÉPARTEMENT CINÉMA DU BOZAR, BRUXELLES

La Belgique est le pays où je suis née. J'y reviens toujours, même si j'aime voyager et en sortir. C'est un lieu qui représente la stabilité, le calme, la certitude. Ma relation avec ce pays est forte mais elle n'est pas passionnelle. Je me sens profondément belge et j'aime la complexité de mon pays, qui le rend unique et cosmopolite.

Ma relation avec l'Espagne est complètement différente, très forte également mais plus passionnée. J'aime l'Espagne. Je m'y sens chez moi. J'aime le rapport des Espagnols à leur terre, cette fierté. J'aime la langue espagnole. J'aime la Meseta. J'aime Madrid et le Pays basque. J'adore La Rioja. Lire en espagnol est un grand plaisir pour moi : c'est une langue que je trouve riche et surprenante. L'Espagne est mon deuxième pays.

ADRIÁN MANCHEÑO (ASTURIES), CHEF CUISINIER DU RESTAURANT HISPANIA, BRUXELLES

J'ai toujours aimé voyager et découvrir de nouveaux endroits. J'ai donc décidé de me lancer dans cette aventure et de m'installer à Bruxelles. J'y vis depuis trois ans maintenant et je suis complètement tombé sous le charme de cette ville, en particulier de son multiculturalisme, des opportunités qui y sont offertes et du sentiment d'être chez soi qu'elle donne à ceux qui sont là depuis quelques mois seulement. Cependant, même si je me sens très bien ici, mes liens avec l'Espagne restent très forts. Je consacre ma vie

geboren en getogen Bruggeling heb ik natuurlijk een enorme voorliefde voor mijn eigen stad. Brugge heeft een rijk historisch verleden. Het feit in zo'n mooie stad te kunnen verblijven en te werken is een belangrijke troef. Mijn tweede werkstad Gent verdient uiteraard ook een pluim. Onlangs was ik nog te gast in de kathedraal van Sevilla. Ik kon er enkele dagen genieten van de schoonheid die deze stad te bieden heeft. Verder hou ik enorm van Madrid en Barcelona, alsook van Palma de Mallorca waar ik eveneens meerdere keren te gast was als organist.

HUGUES NAVEZ (BRUSSEL), OPRICHTER VAN HET BRUSSELS INTERNATIONAL GUITAR FESTIVAL & COMPETITION, BRUSSEL

Mijn ouders kochten mijn eerste gitaar toen ik negen jaar oud was, tijdens een vakantie in Mallorca. Ilse en Nicolás Alfonso waren mijn docenten en oprichters van de Faculteit Gitaar van het Koninklijk Conservatorium Brussel. Ze lieten me kennismaken met de fantastische werken voor gitaar van Spaanse componisten, en vandaag de dag ben ik hun opvolger.

PEPA NIEBLA (ANDALUSIË), ZANGERES, BRUSSEL

Na jaren van zoeken en van veranderingen, toen ik werkte waar ik maar kon werken en terwijl ik les volgde of het me gewoonweg zelf aanleerde, ontdekte ik dat België een bijzonder rijke muzikale en culturele scène heeft. Het is niet alleen kwalitatief hoogstaand, maar bovendien is het toegankelijk voor een enorme hoeveelheid inwoners die overal in Europa en in de rest van de wereld wonen. Het sociale beleid is werkelijk fantastisch vergeleken met de buurlanden en ik zal België altijd dankbaar zijn voor de kansen die mij werden gegeven. Op deze manier kon ik studeren aan het Koninklijk Conservatorium van Brussel waar ik dit jaar mijn Master in de Jazz zal behalen.

ANTONIO PÉREZ (ANDALUSIË), OPRICHTER VAN DE VERENIGING PEÑA AL-ANDALUS IN ANTWERPEN

Eerst en vooral wil ik België en de stad Antwerpen bedanken voor hun gastvrijheid, alsook de honderden andere mensen die ik de voorbije jaren heb leren kennen en waarmee we tal van socioculturele projecten hebben georganiseerd met Spanje en België. Het is

een hele eer voor mij om de ervaring van honderden artiesten van dichtbij te leren kennen, te beleven en te delen.

RUTH PRIETO (MADRID), HOOFD VAN HET DIGITALE TIJDSCHRIFT "EL COMPOSITOR HABLA", BRUSSEL

Ik ben Spaans, zowel van moeders- als van vaderskant, maar België en vooral Brussel is mijn thuis, het is een stad die je strikt, de prachtige burgerlijke architectuur, de mensen, de gastvrijheid. Ik hou erg van de pluraliteit van de stad, je ontmoet mensen van overal, en ik hou erg van dat internationale en kosmopolitische aspect. Brussel is mijn thuis. Een van mijn meest geliefde plekken in België is de prachtige wijk Elsene, waar ik woon. In Spanje is het Madrid, mijn geboortestad, de stad van mijn ouders en grootouders, waar ik mijn jeugd heb doorgebracht, waar mijn kinderen zijn geboren en waaraan ik zeer goede herinneringen heb.

LUIS SALAZAR (BASKENLAND), SCHILDER, LUIK

Mijn relatie met Spanje is zeer simpel, die vindt plaats in het Prado, een van de grootste musea ter wereld, ik had een week nodig

om het museum te verkennen. Wat Luik betreft, dat is de stad die me ontving, ik werd er ereburger en ze openden de deuren van hun grootste musea voor mij. Een speciale plek in Luik is het kerkhof van de veteranen die zich verzetten tegen de Duitse bezetting. Ik ga er vaak naartoe om na te denken en dan neem ik het boek mee dat de laatste brieven bevat die ze schreven voor ze werden geëxecuteerd. In Spanje hou ik het meest van San Sebastian, waar nu de beeldhouwwerken van Chillida zich bevinden. Ik vond het als kind fijn om de zee te gaan bekijken en beluisteren, de zee die tegen de rotsen bonst; daar is het waar ik mijn eerste tekeningen van de zee maakte.

ADRIANA SÁNCHEZ (CATALONIË), BIOMEDISCH ONDERZOEKSTER, BRUSSEL

In de zomer van 2012 verhuisde ik naar de Belgische hoofdstad om als postdoctoraal onderzoekster te werken voor prof. Cédric Blanpain. Hij is een autoriteit in de studie naar stamcellen en kanker aan de Université Libre de Bruxelles (ULB). Ik wilde graag andere manieren leren kennen om aan wetenschap te doen. Mijn verblijf in Brussel was dan ook al zeer leerrijk. Het zorgde er bijvoorbeeld voor dat ik mijn weten-

professionnelle à la culture gastronomique espagnole et ma vie personnelle est également très espagnole.

IGNACE MICHIELS (FLANDRE), MUSICIEN, BRUGES

Au fil des années, j'ai noué de solides amitiés avec de nombreux organistes espagnols. J'ai eu le privilège de me produire dans les principales villes d'Espagne et je conserve le souvenir de la beauté et de la richesse culturelle de ce pays. Comme je suis né et que j'ai grandi à Bruges, je suis évidemment très attaché à ma ville d'origine. Bruges possède un héritage historique important et pouvoir vivre et travailler dans une aussi belle ville est un grand avantage. La ville de Gand, où je travaille également, mérite aussi le détour. Du côté espagnol, j'ai récemment joué à la cathédrale de Séville et j'ai pu profiter de la beauté de cette ville pendant quelques jours. J'adore aussi Madrid et Barcelone, ainsi que Palma de Majorque, où j'ai été invité plusieurs fois en tant qu'organiste.

HUGUES NAVEZ (BRUXELLES), FONDATEUR DU BRUSSELS INTERNATIONAL GUITAR FESTIVAL & COMPETITION, BRUXELLES

Mes parents m'ont acheté ma première guitare à l'âge de 9 ans, pendant des vacances à Majorque. Mes professeurs, Ilse et Nicolás Alfonso (ce dernier, originaire de Cantabrie) ont fondé le département de guitare du Conservatoire royal de Bruxelles. Ils m'ont fait découvrir les magnifiques œuvres pour guitare des compositeurs espagnols et je porte aujourd'hui leur héritage.

PEPA NIEBLA (ANDALOUSIE), CHANTEUSE, BRUXELLES

Après des années de recherche et de mouvement, à travailler partout où je le pouvais tout en me formant de manière académique ou en autodidacte, j'ai découvert que la Belgique possède une scène musicale et culturelle exceptionnellement riche, de grande qualité et ouverte à la grande majorité des citoyen-ne-s de toute l'Europe et du monde entier. Les politiques sociales sont vraiment fantastiques en Belgique en comparaison avec les pays voisins et je serai tou-

jours reconnaissante à ce pays qui m'a donné la possibilité d'étudier au Conservatoire royal de Bruxelles, où j'ai obtenu mon master en jazz cette année.

ANTONIO PÉREZ (ANDALOUSIE), FONDATEUR DE L'ASSOCIATION PEÑA AL-ANDALUS D'ANVERS

Je dois remercier la Belgique et la ville d'Anvers pour leur hospitalité, ainsi que les centaines de personnes que j'ai rencontrées au cours de ces années dans le cadre des nombreux projets socioculturels que nous avons organisés en collaboration avec l'Espagne et la Belgique. C'est un honneur pour moi de connaître, de vivre et de partager de près l'expérience de tous ces artistes.

RUTH PRIETO (MADRID), DIRECTRICE DE LA PLATEFORME NUMÉRIQUE « LE COMPOSITEUR PARLE », BRUXELLES

Je suis espagnole jusqu'au bout des ongles, mais en Belgique et surtout à Bruxelles, je me sens chez moi. On se laisse emporter par la beauté de son architecture civile, ses habitants, leur hospitalité.

J'aime beaucoup sa pluralité également. On y trouve des gens qui viennent de tous horizons et j'aime beaucoup cet aspect international et cosmopolite. À Bruxelles, je suis chez moi. Parmi les lieux qui m'ont marquée, en Belgique, je dirais Ixelles, le beau quartier où j'habite, et, en Espagne, je dirais Madrid, car c'est ma ville natale et la ville de mes parents et de mes grands-parents. J'y ai passé mon enfance, mes enfants y sont nés et j'y ai de très bons souvenirs.

LUIS SALAZAR (PAYS BASQUE), PEINTRE, LIÈGE

Ma relation avec l'Espagne est très simple : c'est le Prado. C'est l'un des plus grands musées du monde et il m'a fallu une semaine entière pour l'explorer. Quant à Liège, c'est la ville qui m'a accueilli, qui a fait de moi l'un de ses « citoyens d'honneur » et qui m'a ouvert les portes de ses plus grands musées. Pour moi, le cimetière des vétérans qui ont résisté à l'occupation allemande est un lieu particulier à Liège. Je m'y rends souvent pour réfléchir avec le livre contenant les dernières lettres écrites par ces combattants avant d'être fusillés. En Espagne, si je dois choisir une ville, ce serait Saint-Sébastien,

schappelijke kennis nog verder kon uitbreiden en nieuwe strategieën en technologieën leerde gebruiken om mijn vragen te beantwoorden.

In België woon en werk ik al meer dan zes jaar. Ik hou ervan om de Grote Markt te bezoeken, te verdwalen in de steegjes van de Marollen of een biertje te drinken op de terrasjes van het Sint-Bonifaasplein. Maar ik ben geboren en getogen in Garrotxa (Gerona), een regio die heel bekend is voor haar vulkanen, gastronomie en haar artistieke en culturele tradities.

BEA SARRIAS (CATALONIË), KUNSTENARES, BARCELONA

Ik kende België, in het bijzonder Brussel, eigenlijk niet totdat ik geselecteerd werd voor een tentoonstelling in Bozar en Martin's Atelier. Daar leerde ik een deel van de Spaanse gemeenschap kennen die in de stad woont en de kunstcommissie van de NAVO. Zo zijn we begonnen te werken aan het project "INSIDE" voor de nieuwe zetel van de NAVO in Brussel. Een gebouw waar ik op slag verliefd op werd. Ik werd verliefd op het licht, de structuur en de geschiedenis ... bij het bezoek ervan wist ik onmiddellijk dat ik het zou kunnen "portrette-

ren". Brussel, de straten, de wijken ... en vooral de manier waarop het grijze licht als het ware een subtiele kleurlaag geeft aan de stad. En de magie wanneer er een zonnestraaltje doorheen filtert. Pure magie.

CAROLINA TAFALLA (MADRID), KUNSTENARES, ANTWERPEN

De omgeving van Antwerpen is erg creatief en er worden met de regelmaat van de klok een groot aantal initiatieven georganiseerd die proberen om de meer gewaagde kant van de stad te laten zien; waardoor het nogal makkelijk gebeurt dat nieuwe ideeën de interesse wekken en uiteindelijk geaccepteerd worden. Aan de andere kant, zijn Vlamingen onrustig van aard en bestaat er een belangrijke ondernemerstraditie: in Antwerpen lijkt het makkelijk om gelijk welk soort activiteit te ontwikkelen of nieuwe projecten te ondernemen. In de culturele sector gebeurt hetzelfde; die mentaliteit is misschien iets kenmerkends aan de maatschappij, het maakt het makkelijker om projecten op te zetten waarvan het succes afhangt van iemands werk zelf. Bovendien is het type publiek in Antwerpen dat naar culturele evenementen gaat heel breed, er bestaat een algemene inte-

resse voor de culturele agenda van de stad. Die tendens om nieuwe initiatieven te steunen is iets wat me het mogelijk heeft gemaakt om me op zelfstandige wijze toe te leggen op wat me werkelijk boeit.

MÓNICA VARA (CASTILIË EN LÉON), ONDERZOEKSTER AAN DE KULEUVEN EN LID VAN DE VERENIGING VAN SPAANSE WETENSCHAPPERS IN BELGIË, LEUVEN

Ik ben erg geïnteresseerd in wetenschapspopularisering en heb, sinds ik aan de universiteit ben begonnen, al samengewerkt met verschillende verenigingen en hun populariseringsprogramma's, waarbij steeds de nadruk op de genderkloof in de wetenschap werd gelegd. Ik kwam 7 jaar geleden naar Leuven met de bedoeling om slechts één Erasmus en mijn eindejaarswerk te doen. Maar zowel de mogelijkheden als de warmte van de mensen zorgden ervoor dat ik langer in België bleef.

ÁNGEL VERGARA (ASTURIË), KUNSTENAAR, BRUSSEL

Ik heb een polymorf, begerig en terughoudend werk. Het impliceert publieke actie, discours, ritueel, geschiedenis, institutionele kritiek, uitgave van archieven, het creëren van omgevingen, onderhouden

van relaties ... Mijn relatie met Spanje is die van een Spaanse migrant die België vertegenwoordigt in de Biënnale van hedendaagse kunst in Venetië. Mijn favoriete plek is de hoek van de duivel. De Brusselse buurt van mijn jeugd. In Spanje is het de mijnstreek van Asturië, waar ik geboren ben en mijn kindertijd heb doorgebracht.

ORIO L VILANOVA (CATALONIË), KUNSTENAAR, BRUSSEL

Ik heb niet het gevoel dat ik van "buitenaf" kom, ik behoud zowel op professioneel als op affectief vlak een constante relatie met Spanje. Ik bezoek Barcelona, en ook Madrid op regelmatige basis. Op een of andere manier is het alsof ik tegelijk op twee plaatsen ben, een normale zaak de dag van vandaag. Het is belangrijk voor mij om niet permanent te zijn waar ik woon. Mijn favoriete plek is zonder twijfel de vlooiemarkt van het Vossenplein. Het is een markt in de Marollenwijk die er elke dag van de week staat en het is een hele instelling in de stad. Ik vind er steeds erg goed materiaal. A posteriori, werd ik ook aangesproken door de verfijnde artistieke scène, de omvang van de stad en het feit dat er geen muggen zijn. ■

où se trouvent maintenant les sculptures de Chillida. Enfant, j'ai- mais aller voir et écouter les vagues qui frappent les rochers. C'est là que j'ai fait mes premiers dessins de la mer.

ADRIANA SÁNCHEZ (CATALOGNE), CHERCHEUSE EN BIOMÉDECINE, BRUXELLES

À l'été 2012, j'ai déménagé dans la capitale belge pour effectuer des recherches postdoctorales à l'Université libre de Bruxelles, au sein du laboratoire du Professeur Cédric Blanpain, une éminence dans le domaine des cellules souches et du cancer. Je voulais découvrir d'autres approches de la science et mon séjour à Bruxelles est très enrichissant. Il m'a permis d'élargir mes connaissances scientifiques et d'utiliser de nouvelles stratégies et de nouvelles technologies pour trouver des réponses aux questions que je me posais.

Je vis et je travaille en Belgique depuis plus de six ans. J'aime visiter la Grand-Place de Bruxelles, me perdre dans les ruelles du quartier des Marolles ou m'asseoir à une terrasse de la Place

Saint-Boniface pour boire une bière. En Espagne, je suis née et j'ai grandi dans la Garrotxa (Gérone) : c'est une région très singulière de par ses paysages, ses volcans, sa gastronomie et ses traditions artistiques et culturelles.

BEA SARRIAS (CATALOGNE), ARTISTE, BARCELONE

Je n'ai commencé à connaître la Belgique, et plus particulièrement Bruxelles, que lorsque mon travail a été sélectionné pour une exposition au BOZAR et que l'on m'a demandé d'exposer à la galerie Martin's Atelier. J'y ai rencontré une partie de la communauté espagnole de Bruxelles et le comité artistique de l'OTAN. Nous avons commencé à travailler sur le projet « Inside » pour le nouveau siège de l'OTAN à Bruxelles. J'ai eu un coup de foudre pour ce bâtiment dès ma première visite. Je suis tombée amoureuse de sa lumière, de sa structure et de son histoire... Lorsque je l'ai visité, j'ai su que je pouvais en faire le « portrait ». J'aime Bruxelles, ses rues, ses quartiers... J'aime surtout la manière dont

la lumière grise teinte la ville de douceur. Et la magie des rayons du soleil quand ils percent les nuages. De la magie à l'état pur.

CAROLINA TAFALLA (MADRID), ARTISTE, ANVERS

Anvers est une ville très créative. Elle accueille souvent des initiatives qui tendent à montrer son côté le plus transgresseur. Les idées nouvelles suscitent l'intérêt et il est relativement facile de les faire accepter. De plus, les Flamands sont de nature curieuse, et il existe une forte tradition d'esprit d'entreprise : à Anvers, vous pouvez facilement développer n'importe quel type d'activité ou entreprendre de nouveaux projets. Dans le domaine culturel, c'est la même chose. Cette mentalité peut-être un peu individualiste de la société favorise la mise en œuvre de projets dont la réussite ne dépend que de votre travail. Et puis le type de public qui assiste à des événements culturels est très varié ; en général les gens s'intéressent à l'agenda culturel de la ville. Grâce à cette tendance à appuyer de nouvelles initiatives, j'ai pu finir par me consacrer de manière autonome à ce qui m'intéresse vraiment.

MÓNICA VARA (CASTILLE-ET-LÉON), CHERCHEUSE À LA KULEUVEN ET MEMBRE DE L'ASSOCIATION DES SCIENTIFIQUES ESPAGNOLS EN BELGIQUE, LOUVAIN

La vulgarisation scientifique m'intéresse beaucoup, et depuis que je suis entrée à l'université, j'ai participé aux travaux de vulgarisation de diverses associations, notamment à des programmes qui s'intéressent aux disparités de genre dans le milieu scientifique. Je suis arrivée à Louvain il y a sept ans, dans l'idée d'y faire mon Erasmus et mon mémoire de licence. Les opportunités qui se sont présentées à moi et la chaleur de ses habitants ont fait que j'ai décidé d'y rester.

ÁNGEL VERGARA (ASTURIES), ARTISTE, BRUXELLES

Mon œuvre est une œuvre polymorphe, avide, farouche. Action publique, discours, rite, histoire, critique institutionnelle, édition d'archives, création d'environnements, organisation de relations... elle est tout cela à la fois et plus encore. Ma relation à l'Espagne est celle d'un migrant espagnol qui a représenté la Belgique à la Biennale d'art contemporain de Venise. Mon lieu de prédilection ?

DE HISPANO-BELGEN VANDAAG DE DAG:

DE MYTHE VOORBIJ

Gespiegelde Portretten

In maart 2019 was in de Ambassade van Spanje de tentoonstelling *Retratos Cruzados* (Gespiegelde Portretten) te zien van fotografe Alicia Fernández Solla en journaliste Alejandra Mahiques Núñez. De tentoonstelling werd tot stand gebracht door het tijdschrift *Gaceta Holandesa* en het Cervantesinstituut in Utrecht. De professoren Yolanda Rodríguez Pérez (Universiteit van Amsterdam) en Raymond Fagel (Universiteit van Leiden) schreven een tekst die bewerkt werd voor deze uitgave:

“De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) is een historische gebeurtenis die de inwoners van Spanje, Holland en België nauw met elkaar verbindt. Zoals in het eerste deel van dit boek uitvoerig werd beargumenteerd, zijn de wegen van de Spanjaarden en de Vlamingen in deze gebieden elkaar blijven kruisen en gingen ze dagelijks met elkaar om. Het feit dat heel wat Spaanse soldaten gezinnen stichtten in de Nederlanden en de Vlaamse ambachtslieden of kooplieden zich in Spanje vestigden, is een

duidelijk voorbeeld van de uitwisseling die bleef voortduren. De tentoonstelling viert deze nauwe historische banden en de migratiestroom tussen deze gebieden aan de hand van een gamma aan hedendaagse gespiegelde portretten. Die zijn niet alleen van Spanjaarden die in Nederland en België wonen, maar ook van Vlamingen en Nederlanders in Spanje. De hoofdpersonages van vandaag belichamen een gedeelde geschiedenis en een gemeenschappelijk heden en toekomst. De profielen zijn heterogeen, maar ze zijn volledig geïntegreerd in het sociale weefsel van de gastcultuur. Hun portretten vormen het kader van streken met een duidelijke historische relevantie voor de lange oorlogen van Vlaanderen. Op de beelden zien we plaatsen waar bloed is vergoten, maar ook kloosters en kastelen waar plannen en strategieën werden bedacht. We zien wateren van waaruit schepen voeren of terugkeerden en torens en velden waar glorieuze toekomstige soldaten hun eerste stappen zetten. Oorlogen zijn van alle tijden, evenals migratiestromen en kruisingen tussen culturen. Want wat is een land? En aan wie behoort een gebied toe? Aan diegenen die er geboren zijn? Aan diegenen die er wonen? Aan diegenen die ervoor vechten?

—Gwen Coppens en Bart Grandry (Vlaanderen). *Eigenaars van een biologisch agrotoerisme bedrijf in Cáceres. Gefotografeerd bij het klooster van Yuste, Cáceres. [P. 146]*

—Oriol Gutiérrez (Catalonië). *Onderzoeker aan de Faculteit Toegepaste Scheikunde van de Universiteit Antwerpen. Gefotografeerd bij de Farnese Brug, Schelde, Antwerpen. [P. 146]*

—Cathy van Riel (Vlaanderen), *internationaal woordvoester van de Liga Reumatológica Galega. Gefotografeerd bij de Toren van Hercules, La Coruña. [P. 147]*

—Maribel Rodríguez (Canarische Eilanden). *Eigenaar van het restaurant La Malquerida in Gent. Gefotografeerd in de Pacificatiezaal van het Gentse stadhuis. [P. 147]*

—Affiche van de tentoonstelling *Dalí-Magritte, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van Brussel 2019-2020. [P. 148]*

—Affiche van de tentoonstelling *Juanjo Guarnido: de ateliergeheimen van een maestro, Stripmuseum Brussel, 2020-2021. [P. 148]*

—Affiche van het *Festival Folklorissimo 2019, georganiseerd door de Stad Brussel en waarop Spanje eregastland was. [P. 148]*

—De Asturiër *Rodrigo Cuevas nam tijdens de pandemie deel aan de videoclipcyclus #ThisIsNotAMusicBreak, met muzikanten van elektronische muziek uit Berlijn,*

waarin de populaire zarzuela aria “Carceleras” (2019) werd gecoverd, als onderdeel van de digitale programmering van het Ventana-programma van de AECID. [P. 149]

—Affiche voor de tentoonstelling *Spaans stilleven, BOZAR, 2018. [P. 149]* ■

SPANSE EN BELGIE: GEDEELD ERFGOED

—Tentoonstelling *Univero Miró (2019) in de vestibule van de Residentie. [P. 150-151]*

De Officiële Residentie
Ambassadeur Markies van Villalobar

De inventaris van cultuurgoederen van de Ambassade van Spanje in Brussel telt tweehonderdeenenzestig werken. De eerste registraties van die cultuurgoederen gaan terug tot in 1928 en de meest recente dateren uit 2020. Het merendeel bevindt zich in de Residentie Ambassadeur Markies van Villalobar, officiële residentie

Le Coin du diable, le quartier bruxellois de ma jeunesse. En Espagne, le bassin minier des Asturies, où je suis né et où j'ai passé mon enfance.

ORIOLO VILANOVA (CATALOGNE), ARTISTE, BRUXELLES

Je n'ai pas le sentiment de venir « de l'extérieur », j'ai une relation continue, professionnelle et affective, avec l'Espagne. Je vais souvent à Barcelone, à Madrid aussi. En quelque sorte, c'est comme si j'étais en même temps dans deux territoires, une situation habituelle aujourd'hui. Il est important pour moi d'être de passage là où je me trouve. Si je devais choisir un endroit, ce serait sans aucun doute le marché aux puces du Jeu de Balle. C'est un marché dans le quartier des Marolles, ouvert sept jours sur sept, une véritable institution à Bruxelles. J'y trouve toujours des choses intéressantes. A posteriori, je peux aussi dire que j'ai été séduit par la sophistication de la scène artistique, les dimensions de la ville... et le fait qu'il n'y a pas de moustiques. ■

LES HISPANO-BELGES AUJOURD'HUI :

AU-DELÀ DU MYTHE

Portraits croisés

En mars 2019, l'ambassade d'Espagne a accueilli l'exposition « Portraits croisés », un projet de la photographe Alicia Fernández Solla et de la journaliste Alejandra Mahiques Núñez, produit par la revue en ligne *Gaceta holandesa* et par l'Institut Cervantes d'Utrecht. Elle s'accompagnait d'un texte de Yolanda Rodríguez Pérez, professeure à l'Université d'Amsterdam, et de Raymond Fagel, professeur à l'Université de Leyde, dont une version remaniée pour cette publication est reproduite ci-dessous.

« La guerre de Quatre-Vingts Ans (1568 – 1648) est l'épisode historique par excellence qui relie les habitants de l'Espagne, des Pays-Bas et de la Belgique. Comme nous l'avons vu plus en détail dans la première partie de cet ouvrage, les chemins des Espagnols et des Flamands n'ont eu de cesse de se croiser sur ces territoires, et les uns et les autres ont constamment interagi

dans différents contextes de la vie quotidienne. Ainsi, tandis que nombre de soldats espagnols fondaient des familles aux Pays-Bas, des artisans et des marchands flamands s'installaient en Espagne. Ce sont là deux phénomènes qui illustrent clairement un échange qui s'est prolongé dans le temps. Cette exposition rend hommage aux liens historiques profonds et aux flux migratoires qui unissent ces territoires en présentant un éventail contemporain de portraits croisés d'Espagnols résidant aux Pays-Bas et en Belgique, et de Hollandais et de Belges flamands résidant en Espagne. Les sujets de ces portraits sont des hommes et des femmes d'aujourd'hui, qui matérialisent à la fois une histoire partagée et un présent et un avenir communs. Leurs profils sont hétérogènes, mais tous sont parfaitement intégrés dans le tissu social de leur culture d'accueil. Ils ont été photographiés dans des lieux emblématiques des longues guerres de Flandre. Les clichés de l'exposition nous montrent ainsi des endroits où le sang a coulé, mais aussi des monastères, des couvents et des châteaux où ont été échafaudés des plans et des stratégies, des eaux qui

ont vu partir et revenir des vaisseaux, des tours et des plaines qui ont accueilli les premiers pas de militaires qui allaient se couvrir de gloire.

Les guerres ont toujours existé et existeront toujours, de même que les mouvements migratoires et les mélanges de cultures.

Or, qu'est-ce qu'un pays ? Et à qui appartient un territoire ? À ceux qui y naissent ? À ceux qui y vivent ? À ceux qui se battent pour lui ? »

—Gwen Coppens et Bart Grandry (Flandre). *Propriétaires d'une entreprise d'agrotourisme écologique à Cáceres. Photographiés au monastère de Yuste, Cáceres. [P. 146]*

—Oriol Gutiérrez (Catalogne). *Chercheur à la Faculté de chimie appliquée de l'Université d'Anvers. Photographié sur le pont Farnèse, Escault, Anvers. [P. 146]*

—Cathy van Riel (Flandre), *porte-parole internationale de la Ligue galicienne contre le rhumatisme. Photographiée près de la tour d'Hercule, La Corogne. [P. 147]*

van de Ambassade van Spanje in het Koninkrijk België; slechts negentwintig bevinden zich in de Kanselarij.

In de inventaris vallen de depots op van stukken die toebehoren aan instituten zoals het Prado Museum, het Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, en het Patrimonio Nacional (Nationaal Erfgoed), die bijdragen aan het versterken van het imago van Spanje als een culturele speler van hoog niveau.

De depotverzameling vanuit het Prado Museum is de grootste en bestaat uit achttien schilderijen, waarvan de meeste al sinds 1928 tentoongesteld staan in de vertegenwoordiging in Brussel, van schilders als Giovanni Domenico Cerrini, Mateo Gallardo, Carlo Maratti, Viviano Codazzi, Domenico Gargiulo, Benito Espinós, Julio del Val Colomé, José Peyret Alcañiz, José Parada y Santín of Pablo Manzano y Arellano.

Van het Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía zijn er twee landschapsschilderijen in olieverf: een is van Luis Eduardo de la Rocha en de andere van María Luisa Pérez Herrero. Beide werken verkeren in goede staat.

Het tapijt *Hertenjacht (La Caza de un ciervo)* is een belangrijk werk afkomstig van het Patrimonio Nacional. Het gaat om een wandtapijt, vervaardigd midden 18e eeuw door de broers en tapijtwevers Vandergoten in de *Real Fábrica de Tapices* (Koninklijke Tapijtenfabriek), volgens een model van Ramón Bayeu (1744–1793).

In de verzameling van grafische werken, samengesteld uit tweeënvijftig prenten, daterende uit de 18e eeuw tot nu, zijn er werken bij van bekende hedendaagse Spaanse artiesten zoals Gerardo Rueda, Rafael Canogar, Cristina Iglesias en Guillermo Pérez Villalta. In het algemeen zijn ze in goede staat.

Wat de schilderkunstcollectie betreft is het Ministerie van Buitenlandse Zaken, Europese Unie en Samenwerking (MAUC) ook eigenaar van vijf olieverfschilderijen op doek; net als bij de overige werken wordt de staat continu in het oog gehouden en, indien nodig, worden de nodige interventies uitgevoerd door specialisten. Zo werd het schilderij *Landschap en brug met figuren (Paisaje y puente con figuras)* uit de 18e eeuw onlangs nog geres-taureerd.

Het repertoire aan decoratieve stukken die in deze vertegenwoor-diging tentoongesteld staan is zeer groot en omvat voorwerpen zo-als klokken, beeldhouwwerken of lichtarmaturen; sommige van deze goederen, zoals die van porselein, moeten geregeld worden geres-taureerd om hun stabiliteit te garanderen.

Kortom, de Ambassade van Spanje in België, een van de belang-rijkste vertegenwoordigingen van het Koninkrijk Spanje, beschikt over een belangrijke collectie Spaans historisch en artistiek erfgoed, wat haar een unieke identiteit geeft. De locatie ervan in ruimtes die dagelijks gebruikt worden, maakt het noodzakelijk om maatregelen voor conservatie te treffen, met nauwkeurige en geactualiseerde criteria, die het mogelijk maken de activiteit van de Ambassade in overeenstemming te brengen met de stabiliteit in de conservatie van de cultuurgoederen, waarbij er permanent op wordt toegezien dat zowel de plaats als de omgevingsomstandigheden adequaat zijn.

—*Tapijt met het wapenschild van Filips II in de vestibule van de Ambassade.*
[P. 153] ■

—*Maribel Rodríguez (Îles Canaries). Propriétaire du restaurant La Malquerida, à Gand. Photographiée dans la Salle de la Pacification de l'hôtel de ville de Gand.* [P. 147]

—*Affiche de l'exposition Dali-Magritte, Musées royaux des beaux-arts de Bruxelles 2019-2020.* [P. 148]

—*Affiche de l'exposition Juanjo Guarnido : les secrets d'atelier d'un maestro, Musée de la BD de Bruxelles, 2020-2021.* [P. 148]

—*Affiche du Festival Folklorissimo 2019, organisé par la ville de Bruxelles avec l'Espagne comme pays invité d'honneur.* [P. 148]

—*Pendant la pandémie, l'artiste asturien Rodrigo Cuevas a participé au cycle #ThisIsNotAMusicBreak, qui a offert dans le cadre du programme Ventana de l'AECID une programmation en ligne de vidéoclips. Accompagné de musiciens électroniques de Berlin, il a interprété sa reprise de la célèbre aria de zarzuela « Carceleras » (2019).* [P. 149]

—*Affiche de l'exposition Spanish Still Life, BOZAR, 2018.* [P. 149] ■

ESPAGNE ET BELGIQUE : UN PATRIMOINE PARTAGÉ

—*Exposition Universo Miró (2019) dans le vestibule de la résidence.*
[P. 150-151]

La résidence Officielle Ambassadeur Marquis de Villalobar

L'Ambassade d'Espagne à Bruxelles compte dans son inventaire de biens culturels deux cent soixante et une œuvres. Les premiers registres de biens patrimoniaux attachés à cette représentation datent de 1928 et les plus récents de 2020. La plupart sont situés à la résidence Ambassadeur Marquis de Villalobar, résidence officielle de l'ambassade d'Espagne auprès du Royaume de Belgique ; et seulement vingt-neuf le sont à la chancellerie. L'inventaire comprend les œuvres déposées par des institutions telles que le Musée national du Prado, le Musée national Reina Sofía et le Patrimoine national, lesquelles contribuent à renforcer l'image de l'Espagne en tant que puissance culturelle de haut niveau.

Concernant la collection de peintures, le MAUC possède cinq huiles sur toile ; comme pour le reste des œuvres, l'état de conservation est constamment surveillé et les interventions appropriées sont effectuées par des techniciens spécialisés, si nécessaires. C'est le cas de la récente restauration du tableau du XVIIIe siècle, *Paisaje y puente con figuras* (« Paysage et pont avec figures »).

Parmi les textiles exposés à l'Ambassade, deux draperies se distinguent : la première, restaurée il y a quelques années, représente les armoiries de Felipe II brodées en coton, soie et fils métalliques sur velours. La seconde est une applique du blason constitutionnel brodée sur feutre, réalisée à la Manufacture royale de tapisserie.

La collection de onze tapis, d'excellente qualité, mérite également d'être mentionnée. Six d'entre eux proviennent de la Manufacture royale de tapisserie et ils ont presque tous été fabriqués en 1928. D'autres ont été tissés entre 1950 et 1970 dans d'autres manufactures telle que celle de la Fondation *Generalissimo Franco*. Leur utilisation constante fait que certaines parties se décousent et que certaines fibres s'usent, d'où la nécessité d'effectuer des interventions périodiques pour assurer un entretien adéquat.

Bij het textiel dat in de Ambassade tentoongesteld is, zijn er twee zeer representatief: een daarvan werd recent gerestaureerd en stelt het *Wapenschild van Filips II* voor. Het tapijt is geborduurd met ka-toen, zijde en metalen op fluweel. Het andere werd gemaakt in de *Real Fábrica de Tapices*, met een appliqué-borduurwerk op vilt en beeldt het *Constitutioneel Wapenschild* af.

De verzameling van elf tapijten, van uitstekende kwaliteit, verdient een speciale vermelding. Zes ervan werden gemaakt in de *Real Fábrica de Tapices*, bijna allemaal in 1928. Daarnaast zijn er nog vanuit andere fabrieken, zoals de tapijten van de *Fundación Generalísimo*, gemaakt tussen 1950 en 1970. Door het constante gebruik treden er gemakkelijk losse draadjes of slijtage op in de vezels van de stof. Daarom is het noodzakelijk om geregeld herstellingswerken uit te voeren zodat de tapijten in goede staat blijven. Wat het meubilair be-treft is er een belangrijke collectie van stijlvolle meubels die in heel Centraal-Europa werden gemaakt aan het eind van de 19e en begin 20e eeuw. Zoals bij de tapijten, moeten sommige stukken, door het dagelijkse gebruik, regelmatig conservatiewerken ondergaan.

Les pièces en provenance du Musée national du Prado sont les plus nombreuses. Le dépôt est composé de dix-huit tableaux, la plupart exposés dans la représentation bruxelloise depuis 1928, d'artistes tels que Giovanni Domenico Cerrini, Mateo Gallardo, Carlo Maratti, Viviano Codazzi, Domenico Gargiulo, Benito Espinós, Julio del Val Colomé, José Peyret Alcañiz, José Parada Santín ou Pablo Manzano Arellano.

Deux paysages à l'huile proviennent du Musée Reina Sofía : l'un de Luis Eduardo de la Rocha et l'autre de María Luisa Pérez Herrero, tous deux en bon état.

La *Caza de un ciervo* (« La chasse au cerf ») est un dépôt important du Patrimoine national. Il s'agit d'une tapisserie réalisée au milieu du XVIIIe siècle par les frères Vandergoten à la Manufacture royale de tapisserie (*Real Fábrica de Tapices*), d'après un dessin de Ramón Bayeu (1744–1793).

Dans la collection d'œuvres graphiques, composée de cin-quante-deux estampes, datées du XVIIIe siècle à nos jours, on trouve les signatures d'artistes espagnols contemporains de renom tels que, entre autres, Gerardo Rueda, Rafael Canogar, Cristina Iglesias et Guil-lermo Pérez Villalta. De manière générale, elles sont en bon état.

Kunst, erfgoed en diplomatie van Spanje in het buitenland: een hedendaagse visie

_LUIS MANUEL CUESTA CIVÍS

Ondersecretaris van Buitenlandse Zaken,
Europese Unie en Samenwerking

De architect Renzo Piano meent dat architectuur niet alleen aan de noden, maar ook aan de wensen moet voldoen van degenen die ervan gebruikmaken. Voor hem is de maatschappelijke waarde de echte schoonheid van de gebouwen die de steden verrijken. Ze kunnen ervoor “zorgen dat er een klein lichtje schijnt in elke bezoeker”. De diplomatie is natuurlijk ook een manier om beschaafde betrekkingen tussen verschillende naties te onderhouden. Daarom weet iedereen dat de architectuur van de Vertegenwoordiging van een land in de steden van andere landen een eigen taal heeft alsook enkele belangrijke elementen die interessant zijn om te ontdekken en om erachter te komen wat ermee bedoeld wordt.

Er bestaat een zekere traditie die de patrimoniale waarde van de gebouwen van de Diplomatieke Missies verbindt met de reputatie, het imago en prestige van een land. Hoewel, in tegenstelling tot in het verleden komt de perceptie van een land in het buitenland en onder haar eigen bevolking niet enkel tot stand door het min of meer statige karakter van de openbare gebouwen, maar ook door andere factoren: door een modern land te zijn dat innoveert en talent heeft; door het economische en sociale welzijn van de bevolking; door de capaciteit en bekwaamheid van de bedrijven en professionals; door het respect voor de openbare en individuele vrijheden; door het goed functioneren van het democratische proces van de overheden; of zelfs door de efficiëntie en moderniteit van de administratie en dienstverlening. We zijn ervan overtuigd dat het imago van Spanje niet zozeer afhangt van de plaats van de kanselarijen in de Ambassades, maar eerder van de activiteit die van daaruit wordt geprojecteerd.

Ons land heeft het voorrecht te beschikken over een gebouw, het Paleis van Spanje in Rome, ambassade van Spanje bij de Heilige Stoel, die de oudste permanente diplomatieke vertegenwoordiging ter we-

reld is. Het is een gebouw van buitengewone waarde, die de naam geeft aan het Piazza waar het zich al sinds 1622 bevindt, bijna vierhonderd jaar dus. In vele andere steden wereldwijd beschikken we over gebouwen die schatten herbergen van grote historische en patrimoniale waarde, die moeten worden uitgelicht en ter beschikking gesteld worden van initiatieven die een positief imago van Spanje promoten in de rest van de wereld – wat een aanzienlijk grote economische en administratieve inspanning vergt. Dat is zeker het geval wanneer er weinig middelen zijn en andere maatschappelijke noodgevallen moeten behandeld worden, zoals de huidige coronacrisis nogmaals benadrukt.

Het gaat uiteraard niet enkel over het behoud van de gebouwen, waarvan vele zelfs de status van monument hebben, maar ook over het behoud van de inrichting en het meubilair van onze Vertegenwoordigingen. Dat gebeurt via constante controle en conservatiewerken met het oog op het garanderen van de integriteit en de gepaste omgevingsfactoren waarin de kunstwerken zich bevinden en andere meubels die helpen bij het tentoonstellen van de Spaanse cultuur

aan de wereld. We beschikken over de eigen verzamelingen van het ministerie van Buitenlandse Zaken, alsook over depots van het Prado Museum, het Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía en het Patrimonio Nacional, zoals wordt uitgelegd in dit boek waarin het gebouw tot in de kleinste details beschreven wordt in de prachtige studie van Laurent Stevens. Daarbij komt ook nog de inhoud van de Officiële Residentie Ambassadeur Markies van Villalobar, die terecht is opgedragen aan de man die er de eerste eigenaar van was, op de honderdste verjaardag van het begin van de diplomatieke betrekkingen tussen onze twee landen. Het zijn kunstwerken die het imago van de verantwoordelijken van elke instelling nogmaals benadrukken.

Brussel is een stad die zeer goed onze wens weergeeft om de architectuur van de diplomatieke missies te gebruiken om bepaalde waarden over te dragen. In de eerste plaats de hartelijkheid en de wil om als goede burens met elkaar om te gaan en ons te gedragen als discrete genodigden in de buurten waar we ons vestigen, of dat nu in de Leopoldswijk is, waar de Residentie van de Ambassade van Spanje in het Koninkrijk België zich bevindt, of op andere plaatsen

En ce qui concerne le mobilier, la représentation dispose d'une importante collection de meubles, de fabrication et de style d'Europe centrale, datant de la fin du XIXe et du début du XXe siècle. Comme dans le cas des tapis, des interventions fréquentes sont requises car les meubles sont utilisés quotidiennement.

Le répertoire des objets d'art exposés dans cette représentation est très large et comprend des objets tels que des horloges, des sculptures ou des lampes, certains de ces biens, comme les porcelaines, devant être périodiquement restaurés pour garantir leur stabilité.

En résumé, l'Ambassade d'Espagne à Bruxelles, l'une des représentations les plus significatives du Royaume d'Espagne, dispose d'un ensemble important de biens issus du patrimoine historique et artistique espagnol, ce qui lui confère une identité unique. Ces biens étant placés dans des espaces très fréquentés, l'adoption de mesures de conservation est indispensable : l'application de critères précis et actuels permet de concilier l'activité de l'Ambassade et la stabilité de la conservation des biens culturels, en contrôlant en permanence que leurs emplacements ainsi que les conditions environnementales

sont adaptés. Il s'agit d'un travail de conservation basé sur un contrôle continu et différentes interventions de restauration, comme le montre les images suivantes.

—Une draperie représentant les armoiries de Felipe II préside le hall de l'Ambassade. [P. 153] ■

Art, patrimoine et diplomatie de l'Espagne à l'étranger : une vision contemporaine

_LUIS MANUEL CUESTA CIVÍS

Sous-Secrétaire du ministère des Affaires –étrangères,
de l'Union européenne et de la Coopération

L'architecte Renzo Piano affirme que l'architecture doit répondre non seulement aux besoins mais aussi aux désirs de ses destinataires. Ainsi, les valeurs civiques, où réside selon lui la vraie beauté des bâtiments qui fécondent les villes, peuvent « allu-

mer une petite lumière dans les yeux des visiteurs ». La diplomatie favorise elle aussi les relations civilisées entre les peuples, et il n'échappe donc à personne que l'architecture des bâtiments qui représentent un pays dans des villes étrangères renferme des codes et des langages qu'il est intéressant d'explorer pour identifier ce que l'on souhaite exprimer à travers elle.

La valeur patrimoniale des bâtiments des missions diplomatiques est traditionnellement associée à la réputation, à l'image et au prestige d'un pays. Cependant, contrairement à ce qui se produisait par le passé, la façon dont un pays est perçu à l'étranger et par ses propres ressortissants n'est plus déterminée de nos jours par le seul cachet de ses bâtiments publics, mais par d'autres facteurs : le caractère moderne, innovant et talentueux d'un pays ; le bien-être économique et social de ses habitants ; le savoir-faire et la compétence de ses entreprises et de ses professionnels ; le respect des libertés publiques et individuelles ; le bon fonctionnement démocratique de ses pouvoirs publics ; ou encore une administration performante et moderne. Nous sommes convaincus

que l'image de l'Espagne ne dépend pas tant des bâtiments qui accueillent les chancelleries que des activités que celles-ci mettent en oeuvre.

Notre pays a le privilège de disposer à Rome d'un bâtiment, le palais d'Espagne, qui abrite l'Ambassade d'Espagne près le Saint-Siège, la plus ancienne représentation diplomatique permanente au monde. Il s'agit d'un bâtiment d'une valeur extraordinaire, qui donne son nom à la place sur laquelle il est situé et qui est le siège de la représentation espagnole depuis 1622, soit près de 400 ans. Dans de nombreuses autres villes, et sous toutes les latitudes, nous possédons des bâtiments qui concentrent de grandes richesses patrimoniales et historiques qui doivent être mises en valeur et présentées dans le cadre d'initiatives visant à promouvoir une image positive du pays dans le monde entier. Une telle mise en valeur implique un effort économique et de gestion considérable, surtout lorsque les moyens sont limités et qu'il faut satisfaire des priorités et des urgences sociales, comme dans la situation sanitaire actuelle.

waar de verschillende andere gebouwen staan en bijdragen tot het karakter van de stad.

In de tweede plaats, stellen we ons op als trouwe leden van de supranationale organisaties waarvan we deel uitmaken, zoals het geval is voor onze Permanente Vertegenwoordiging bij de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, waar we tussen de vertegenwoordigingen van andere landen zitten in het gemeenschappelijke gebouw.

En ten slotte, het meebrengen van de beste hedendaagse Spaanse architectuur toen we onze toetreding tot de Europese Unie vierden, een opmerkelijke mijlpaal in onze geschiedenis. De Ambassade van Spanje in Brussel is een traditioneel herenhuis, maar voor de Kanselarij van de Permanente Vertegenwoordiging bij de Europese Unie heeft Spanje de opdracht gegeven aan de architect Francisco Javier Sáenz de Oíza, de crème de la crème en een sleutelfiguur voor de Spaanse architectuur in de tweede helft van de 20e eeuw, om aanpassingen te doen aan een kantoorgebouw volgens een project dat werd opgestart door de architect J. van den Bossche. Aan dat gebouw gaf hij een gevel van bleek marmer uit Loja (Granada) met een neo-Ionisch portaal op

zuilen van marmer uit Carrara en kapitelen van gegoten brons. Het geheel doet denken aan het Spaanse gebruik om verschillende stukken uit diverse culturen die ons land heeft gekend op elkaar te plaatsen, met een knipoog naar de Madrileense barok.

Op die manier tonen we dat Spanje een modern land is dat het grootste respect voor het cultureel erfgoed kan combineren met creativiteit en technische bekwaamheid van onze professionals en bedrijven. Het is niet tevergeefs dat dit kenmerk, het cultuurgoed als collectief erfgoed, centraal staat in de idee achter onze erfgoedwetgeving, wanneer daarin wordt verklaard dat het Spaans Historisch Erfgoed de belangrijkste getuige is van de bijdrage van de Spanjaarden aan de wereldbeschaving en van hun hedendaags creatief vermogen.

Nu, met het oog op de toekomst, willen we onze belofte duidelijk maken met de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen op het gebied van toegankelijkheid, energie-efficiëntie van de gebouwen, het gebruik van hernieuwbare energie, of de toepassingen van de principes van de kringlooeconomie die de levenscyclus van onderdelen in acht neemt. Een taak waar wij ons voor inzetten en waarvan het schilder-

en beeldhouwwerk *Efecto mariposa* (vlindereffect) van de jonge kunstenaressen Esther Pizarro en Olimpia Velasco een goed voorbeeld is. Het is het resultaat van het recente initiatief van de Ambassade van Spanje in Brussel om de wedstrijd “Wij zijn natuur. Een muur tegen de klimaatverandering” te promoten.

—*Gabri Molist Sánchez schetst met zijn vignettes de geschiedenis van de Ambassade tot we voor de muurschildering Vlindereffect staan - “Wij zijn natuur. Een muur tegen de klimaatverandering: Vlindereffect. Een ervaring in activisme en culturele diplomatie voor het klimaat” (AECID, 2020). [P. 155-156]*

—*Picturale en sculpturale muurschildering “Vlindereffect” van de Spaanse kunstenaars Esther Pizarro en Olimpia Velasco, op de hoofdmuur van de binnenplaats van de kanselarij van de Ambassade van Spanje in België, Wetenschapsstraat 19. Winnaars van de publieke wedstrijd “Wij zijn natuur. Een muur tegen de klimaatverandering”, georganiseerd door Stad Brussel en de Ambassade van Spanje in België in 2020. [P. 157]*

—*Le rêve de l’homme sapin. Joaquín Vila - Lot Amorós & José Ll. Finalist van de publieke kunstwedstrijd “Wij zijn natuur. Een muur tegen de klimaatverandering”, virtuele tentoonstelling in het Instituto Cervantes van Brussel. [P. 158]*

—*Spanish Rhapsody for Nature. Kroma asbl - Laura Cascone & City Façade. Finalist van de publieke kunstwedstrijd “Wij zijn natuur. Een muur tegen de klimaatverandering”, virtuele tentoonstelling in het Instituto Cervantes van Brussel. [P. 159]* ■

De Ambassade van Spanje: gedeeld erfgoed

—PASCAL SMET

Staatssecretaris van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, belast met Stedenbouw, Erfgoed, Europese en internationale aangelegenheden, Buitenlandse handel, Brandbestrijding en Dringende Medische hulp

Zoals ik mij inzet voor het culturele erfgoed, de instandhouding en de opwaardering ervan, zet ik mij ook in voor de betrekkingen tussen Spanje en België, met name in het kader van de herdenkingen van het honderdjarige bestaan van de Ambassade van Spanje in Brussel. Deze twee dimensies voeden elkaar en blijven dat doen. Ik verheug me over de samenwerkingen die zijn opge-

En effet, ce n'est pas seulement la conservation des bâtiments qui est en jeu, nombre d'entre eux ayant même le statut de monuments historiques, mais aussi la préservation des meubles et des biens de ces représentations diplomatiques. Ceux-ci font l'objet d'une attention permanente et des activités régulières de conservation sont effectuées afin de garantir leur intégrité et de présenter dans des conditions adéquates des œuvres d'art et d'autres biens qui contribuent au rayonnement de la culture espagnole au monde. Outre ses propres collections, le ministère des Affaires étrangères reçoit en dépôt des œuvres du Musée du Prado, du Musée national Reina Sofía et du Patrimoine national. Dans cet ouvrage qui célèbre le centenaire de l'établissement de relations diplomatiques complètes entre nos deux pays, tandis que Laurent Stevens offre avec brio une description minutieuse de la résidence officielle « Embajador Marqués de Villalobar », du nom de son premier titulaire, les responsables des institutions qui ont cédé en dépôt les œuvres d'art qu'elle renferme entre ses murs font valoir dans leurs présentations l'importance de son contenu. Le cas de

Bruxelles illustre parfaitement notre volonté d'utiliser l'architecture des bâtiments occupés par les missions diplomatiques pour véhiculer certaines valeurs.

La cordialité, d'abord. Mus par le désir d'entretenir des relations de bon voisinage, nous faisons preuve de discrétion dans les quartiers où nous nous installons et participons au maintien du caractère de la ville, aussi bien dans le quartier Léopold, où se trouve la résidence de l'Ambassade d'Espagne auprès du Royaume de Belgique, que dans les différents quartiers où sont répartis les autres sites de la représentation.

La loyauté, ensuite, envers les partenaires des organisations supranationales dont nous sommes membres. Les bureaux de la Représentation permanente de l'Espagne auprès de l'Organisation du traité de l'Atlantique nord sont ainsi installés dans un bâtiment partagé avec les autres pays représentés.

Et enfin, la volonté d'apporter le meilleur de l'architecture espagnole contemporaine pour célébrer notre adhésion à l'Union européenne, une étape exceptionnelle de notre histoire. Si l'Ambassade

d'Espagne à Bruxelles occupe une maison de maître traditionnelle, dans le cas de la chancellerie de la Représentation permanente auprès de l'Union européenne, l'Espagne a confié à l'architecte Francisco Javier Sáenz de Oíza, maître architecte et personnage clé de l'architecture espagnole de la seconde moitié du XXe siècle, l'adaptation d'un immeuble de bureaux dont la conception avait été réalisée par l'architecte J. van den Bossche. La façade de l'immeuble a été revêtue d'un marbre clair provenant de Loja (Grenade) et l'entrée de style néo-ionique est constituée d'un portique soutenu par des colonnes en marbre de Carrare, surmontées de chapiteaux en bronze, qui s'inscrit dans la tradition espagnole en superposant des pièces issues des différentes cultures qui se sont succédées dans notre pays, avec une référence particulière au style baroque madrilène.

Nous montrons ainsi que l'Espagne est un pays moderne capable de combiner le plus grand respect du patrimoine culturel avec la créativité et le savoir-faire de ses professionnels et de ses entreprises. Cette particularité, qui consiste à considérer les biens culturels comme un patrimoine collectif, est d'ailleurs au cœur

même de la conception de notre législation sur le patrimoine, dès lors qu'elle déclare que le patrimoine historique espagnol est le principal témoin de la contribution des Espagnols à la civilisation universelle et de leur capacité créative actuelle.

Pour envisager l'avenir, il nous faut affirmer clairement notre engagement en faveur des objectifs de développement durable sur des questions clés, telles que l'accessibilité, l'efficacité énergétique des bâtiments, le recours aux énergies renouvelables ou l'application des principes de l'économie circulaire qui tiennent compte du cycle de vie des composants. Nous sommes profondément engagés dans cette démarche et la sculpture-peinture « Effet papillon », des jeunes artistes Esther Pizarro et Olimpia Velasco, en est un bon exemple. Cette œuvre a remporté le concours « Nous sommes la nature. Un mur contre le changement climatique » lancé par l'Ambassade d'Espagne à Bruxelles.

—*Gabri Molist Sánchez retrace avec ses vignettes l'histoire de l'Ambassade jusqu'à être devant la peinture murale Effet papillon - « Nous sommes la*

start tussen onze twee landen op het vlak van concrete projecten, gericht op het delen van een gemeenschappelijk erfgoed voor ons allen.

Als staatssecretaris van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, belast met Erfgoed, Europese en Internationale Betrekkingen, span ik me al vanaf het begin van mijn mandaat in om cultureel erfgoed open te stellen voor publiek. Al te vaak blijven architecturale parels verborgen en ontoegankelijk, terwijl ze een bron van verwondering en ontmoetingen zijn. Zo'n parels zijn getuigen van onze dagelijkse verplaatsingen en ze bieden soelaas en vreugde in deze tijden van gezondheidsmaatregelen. De opening in januari 2021 van het Hotel Solvay, het meesterwerk van de art nouveau ontworpen door de architect Victor Horta, staat op de lijst van UNESCO werelderfgoed en is een voorbeeld van het beleid dat in Brussel wordt gevoerd. De interesse van de Brusselaars zelf is enorm, en hetzelfde kan gezegd worden van de vele buitenlandse bezoekers. Wij hebben de verantwoordelijkheid alles in het werk te stellen om ons erfgoed in zijn geheel in stand te houden en te opwaarderen, vooral wanneer het in-

ternationaal erkend is. Dit gemeenschappelijk erfgoed moet worden gedeeld met iedereen, door iedereen en voor iedereen.

In het kader van dit beleid, wil ik de ambassade van Spanje hartelijk bedanken voor het feit dat zij, als pioniers, tal van activiteiten ondernemen waaronder het openstellen van de Ambtswoning, een beschermd monument, ter gelegenheid van de Open Monumentendagen alsook voor het maken van een virtuele tour. Het ontwikkelen van nieuwe ervaringen geeft blijk van een verlangen om op een innovatieve manier erfgoed tentoon te stellen dat normaal gezien achter gesloten deuren blijft omdat het vaak privébezit is of omdat het jammer genoeg ergens werd vergeten. Het voorbeeld van de recente restauratie van het Volkshuis, onder leiding van het Hortamuseum, is daar een bewijs van. Een film maakt het nu mogelijk om de sfeer, de architectuur, de vormen en kleuren van het gebouw dat blijft fascineren, opnieuw te ontdekken. Deze verschillende initiatieven geven een nieuwe kijk op het erfgoed en zullen een extra troef zijn om ze op te nemen in de inventaris van het architecturaal erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Een andere kijk op de dingen betekent ook dat we een ander publiek bereiken, soms jonger, soms minder mobiel. Nadenken en handelen op een inclusieve manier is een van de belangrijkste facetten van erfgoed als ontmoetingsplaats. Het woord patrimonium nodigt ons vandaag de dag uit om na te denken over het *matrimonium*. De al te schuchtere aanpak uit het verleden moet nieuw leven worden ingeblazen en onvoorwaardelijk worden gesteund. Dat is ook het geval voor de koloniale geschiedenis. We moeten nadenken, samen met de diverse spelers uit de academische wereld en het verenigingsleven alvorens beslissingen en maatregelen te nemen. Erfgoed wordt gebouwd samen met de verschillende gemeenschappen en voor die gemeenschappen. Het is geen doel op zich.

Het delen van erfgoed betekent ook het delen van collecties. De samenwerking tussen onze twee landen heeft uitgebreide collecties voortgebracht die zijn ondergebracht in de ambassade, uitgebreide collecties die Spanje en België met elkaar uitwisselen omdat de twee landen al eeuwenlang met elkaar in dialoog gaan. Die na-

latenschap uitwisselen, verspreiden en – vooral in het kader van het roerend erfgoed – het delen van cultuurogoderen met andere instellingen en musea, dat is de kern van ons beleid.

Het erfgoed delen, maar ook aan het licht brengen, is van uiterst belang voor de diplomatieke betrekkingen. De diplomatie, als bemiddelende ontmoeting met andere volkeren en 'vreemde' culturen, is ook werkelijk in staat om de eigen culturele rijkdom uit te drukken en bloot te leggen met als doel het imponeren van een ander. Daaruit komen bewondering, respect en interesse voort. De diplomatie is niet, zoals de collectieve wijsheid het zou willen, een autonoom communicatiesysteem. Diplomatie zit ingebakken in de algemene sociale gebruiken en culturele uitingen. De ambassades, als fysieke objecten, zijn daarvan de belichaming. Het is dus geen louter toeval dat ambassades als pronkstukken van het traditionele erfgoed worden beschouwd, en dat is zeker het geval voor de Ambassade van Spanje in Brussel. Erfgoed delen is in wezen het delen van een immateriële dimensie, een door en door menselijke dimensie waarvan het beste voorbeeld rechttop staat of aan tafel

nature. Un mur contre le changement climatique : Effet papillon » . Une expérience d'artivisme et de diplomatie culturelle pour le climat » (AECID, 2020). [P. 155-156]

—Fresque en trois dimensions « Effet papillon » des artistes espagnoles Esther Pizarro et Olimpia Velasco, ornant le mur principal de la cour intérieure de la chancellerie de l'Ambassade d'Espagne en Belgique, rue de la Science 19. Gagnant du concours public « Nous sommes la nature. Un mur contre le changement climatique » organisé par la ville de Bruxelles et l'Ambassade d'Espagne en Belgique en 2020. [P. 157]

—Le rêve de l'homme sapin. Joaquín Vila - Lot Amorós & José Ll. Finaliste du concours d'art public « Nous sommes la nature. Un mur contre le changement climatique », exposition virtuel de l'Instituto Cervantes de Bruxelles. [P. 158]

—Spanish Rhapsody for Nature. Kroma asbl - Laura Cascone & City Façade. Finaliste du concours d'art public « Nous sommes la nature. Un mur contre le changement climatique », exposition virtuel de l'Instituto Cervantes de Bruxelles. [P. 159] ■

L'ambassade d'Espagne : un patrimoine partagé

_PASCAL SMET

Secrétaire d'État à la Région de Bruxelles-Capitale, chargé de l'Urbanisme et du Patrimoine, des Relations européennes et internationales, du Commerce extérieur et de la Lutte contre l'Incendie et l'Aide médicale urgente

Comme j'ai à cœur de prendre part au patrimoine culturel, à sa conservation et sa valorisation, j'ai à cœur de prendre part dans les liens qui unissent l'Espagne et la Belgique, particulièrement dans le cadre des commémorations du centenaire de l'ambassade d'Espagne à Bruxelles. Ces deux dimensions se nourrissent mutuellement et se nourrissent encore. Je me réjouis des collaborations initiées entre nos deux pays sur des projets tangibles visant à partager un patrimoine commun à destination de nous tous.

En tant que secrétaire d'État à la Région de Bruxelles-Capitale, chargé du Patrimoine et des Relations européennes et internationales, je porte la volonté depuis le début de mon mandat d'ouvrir

davantage de biens aux visites. Trop souvent, des joyaux de l'architecture restent fermés et inaccessibles, alors qu'ils sont sources d'émerveillement et de rencontres, qu'ils sont voisins de nos déplacements quotidiens et qu'ils sont intrinsèquement salvateurs et réjouissants en ces temps de contraintes sanitaires. L'ouverture en janvier 2021 de l'hôtel Solvay, chef-d'œuvre de l'Art nouveau conçu par l'architecte Victor Horta et inscrit sur la liste du patrimoine mondial de l'UNESCO, est à ce titre un exemple concret de la politique menée à Bruxelles. L'intérêt des Bruxellois est immense. Celui des nombreux visiteurs étrangers l'est également. Nous avons la responsabilité de mettre tout en œuvre pour conserver et valoriser au mieux l'ensemble de notre patrimoine, qui plus est quand il est reconnu internationalement. Ce bien commun doit être partagé entre tous, par et pour tous.

Dans cette politique, je remercie vivement l'Ambassade d'Espagne d'avoir entrepris, en pionnière, de nombreuses initiatives dont l'ouverture de son siège, monument classé, aux journées du patrimoine ainsi que la mise en place d'une visite virtuelle. Le développement de

nouvelles expériences rejoint la volonté d'ouvrir de manière innovante des biens souvent fermés, parce que souvent privés, ou malheureusement perdus. L'exemple de la récente reconstitution de la Maison du Peuple, portée par le musée Horta, en est un exemple probant. Un film permet aujourd'hui de retrouver l'atmosphère, l'architecture, les formes et les couleurs du bâtiment qui fascine toujours plus. Ces différentes initiatives apportent un regard nouveau sur le patrimoine et ce sera une force supplémentaire de les intégrer à l'inventaire du patrimoine architectural de la Région de Bruxelles-Capitale.

Changer de regard, c'est aussi toucher d'autres publics, parfois plus jeunes, parfois moins mobiles. Réfléchir et agir de manière inclusive est également l'une des composantes importantes du patrimoine quand il se veut un lieu de partage. En français, le mot patrimoine invite aujourd'hui à penser obligatoirement au matrimoine. Les approches trop timides du passé doivent être dynamisées et soutenues inconditionnellement. C'est également le cas pour l'histoire coloniale. Nous devons réfléchir avec l'ensemble des acteurs, issus des milieux académiques et associatifs avant de prendre des

zit bij het delen van een maaltijd. Die onmetelijke rijkdom wordt in Brussel gevoed door de vele culturen, waarvan de Spaanse gemeenschappen ook deel uitmaken. In 2020 en 2021 hebben we speculoos en witloof aan het Brusselse immaterieel erfgoed kunnen toevoegen. Ik zou zeer graag ook andere recentere gebruiken in Brussel, die al vele generaties lang zijn ingeburgerd en verspreid door reizen en migratie, willen toevoegen aan de lijst. Brussel, de stad van de minderheden, spant zich in om een omgeving te creëren waarin iedereen zijn of haar cultuur kan delen, zich door elkaar kan laten inspireren, leven en verwonderd zijn bij het zien van dit gedeelde, gemeenschappelijke patri- en matrimonium.

—*Binnenkant van Hotel Solvay. [P. 161]*

—*Volkshuis. [P. 162]*

—*Hortamuseum, Brussel. [P. 163]* ■

De culturele diplomatie van het Prado museum: het geval van de ambassade van Spanje in België

_MIGUEL FALOMIR FAUS

Kunsthistoricus en Directeur van het Prado Museum

Sinds zijn oprichting 202 jaar geleden heeft het Prado Museum een tweeledig karakter gehad. Enerzijds heeft het een fundamentele nationale dimensie, als belangrijkste culturele instelling van Spanje; anderzijds overstijgt het onze grenzen en is het een van de belangrijkste referentiepunten van ons land in het buitenland geworden. Zo is het al sinds de eerste romantische reizigers tweehonderd jaar geleden de zalen betraden, en dat is nog steeds zo. Niets lijkt zo natuurlijk als de samenwerking met het Ministerie van Buitenlandse Zaken, een relatie die teruggaat tot het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw, toen de Spaanse Staat besloot gebouwen aan te kopen om onze diplomatieke vertegenwoordi-

gingen in het buitenland te huisvesten, moment waarop men ge-deponeerde werken begon te verzenden naar de nieuw verworven ambassades.

Wat de Ambassade van Spanje in Brussel betreft, die in 1921 werd geopend en waarvan dit jaar het honderdjarig bestaan wordt gevierd, werd de eerste deponering uitgevoerd bij Koninklijk Besluit van 28 januari 1928 naar aanleiding van een verzoek van de toenmalige Ambassadeur aan het Directoraat-Generaal Schone Kunsten om de lokalen van het gebouw van de legatie te verfraaien. Dat Directoraat-Generaal keurde de verzending goed van 12 schilderijen van het Prado Museum, zowel uit de Koninklijke Verzameling als uit het Museo de la Trinidad, met als doel zowel de zalen van het museum in te richten als het Spaanse erfgoed in het buitenland bekend te maken door middel van een selectie werken van verschillende scholen uit de 16e tot de 18e eeuw.

In datzelfde jaar gaf het Directoraat-Generaal Schone Kunsten bij Koninklijk Besluit van 14 april toestemming voor een nieuwe deponering van 19e-eeuwse stukken uit het Museum voor Moder-

ne Kunst, dat in 1971 ophield te bestaan en waarvan de collecties, legaten en schenkingen na zijn verdwijning uiteindelijk aan het Prado Museum werden toegewezen.

Tot 1970 werden geen nieuwe deponeringen in de Ambassade gedaan, maar na de definitieve verwijdering van een schilderij voor overdracht aan het Museum, werden ter vervanging drie andere naar Brussel gestuurd, waaronder twee moderne kopieën van de filosofen *Aesopos* en *Menippos* van Diego Velázquez, en een portret van *Isabel Clara Eugenia*, dochter van Filips II, dat een kopie is van een origineel van Antoon van Dyck, een afbeelding die de historische en diplomatieke betrekkingen tussen de twee landen via de voormalige gouverneur van de Nederlanden versterkte.

Tussen deze belangrijke deponering van 18 werken dat het Prado Museum momenteel in Brussel heeft, verdienen de twee schilderijen van Viviano Codazzi (auteur van de architectuur) en Domenico Gargiulo (schepper van de figuren), die deel uitmaken van de reeks van de Geschiedenis van Rome verantwoordelijk voor de decoratie van het Buen Retiro paleis, een speciale vermelding.

décisions et d'agir. Le patrimoine se construit avec les différentes communautés et pour les communautés. Ce n'est pas une fin en soi.

Partager un patrimoine, c'est également partager des collections. La collaboration entre nos deux pays vit dans ce cadre des riches collections hébergées par l'ambassade, des riches collections que l'Espagne et la Belgique s'échangent, les deux territoires ayant connus des dialogues continus depuis de nombreux siècles. La circulation de cet héritage, sa diffusion, notamment dans le cadre de l'inventaire du patrimoine mobilier, et le partage de biens entre institutions et musées, sont au cœur de nos politiques.

Partager un patrimoine, mais aussi le manifester, est également un acte essentiel dans la conduite de la pratique diplomatique. La diplomatie, en tant que rencontre médiatrice avec des peuples ou des cultures « étrangers », est aussi essentiellement menée en étant capable d'extérioriser et de dévoiler la richesse de sa propre culture dans le but d'impressionner l'autre. C'est ainsi que l'on suscite l'admiration, le respect et l'intérêt. En effet, la diplomatie n'est pas, comme le voudrait la sagesse commune, un système de communication autonome, mais

elle est imbriquée dans les pratiques sociales générales et les manifestations culturelles, les ambassades étant les principaux objets matériels qui l'incarnent. Ce n'est donc pas une coïncidence si les ambassades sont souvent considérées comme des fleurons du patrimoine national, et c'est certainement le cas de l'ambassade d'Espagne à Bruxelles. Partager un patrimoine, c'est enfin partager une dimension immatérielle, une dimension profondément humaine dont l'exemple le plus illustratif se retrouve debout ou autour d'une table, à partager un repas. Cette richesse infinie est bien alimentée à Bruxelles par les nombreuses cultures présentes, dont les communautés espagnoles sont partie prenante. En 2020 et 2021, nous avons inscrit à l'inventaire du patrimoine culturel immatériel bruxellois, le speculoos et la culture du chicon. Je serais également ravi de pouvoir inscrire au patrimoine des pratiques plus récentes à Bruxelles mais établies depuis de nombreuses générations et diffusées par les voyages et les migrations. Bruxelles, ville de minorités, met à cœur de poser le cadre pour que chacun puisse partager sa culture, se nourrir de celle de l'autre, vivre et s'émerveiller devant ce patrimoine et ce matrimonium partagés et communs.

—*Intérieur de l'Hôtel Solvay, Bruxelles. [P. 161]*

—*La Maison du Peuple, Bruxelles. [P. 162]*

—*Musée Horta, Bruxelles. [P. 163]* ■

La diplomatie culturelle du Musée National du Prado : le cas de l'ambassade d'Espagne en Belgique

_MIGUEL FALOMIR FAUS

Historien de l'art et directeur du Musée National du Prado

Depuis sa fondation, il y a déjà 202 ans, le Musée du Prado remplit une double fonction. D'une part, il revêt une dimension nationale fondamentale, en tant que principale institution culturelle espagnole ; d'autre part, il transcende les frontières de l'Espagne pour devenir l'une des principales références de notre pays à l'étranger. Il en est ainsi depuis que les premiers voyageurs romantiques ont pénétré dans ses salles il y a deux cents ans, et c'est

toujours le cas aujourd'hui. Rien ne semble dès lors plus naturel que la collaboration entre le musée et le ministère des Affaires étrangères, qui remonte à la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle, lorsque l'État espagnol décida d'acheter des bâtiments pour accueillir nos représentations diplomatiques à l'étranger. C'est alors que les œuvres en dépôt commencèrent à être envoyées aux sièges récemment acquis.

Dans le cas de l'Ambassade d'Espagne à Bruxelles, inaugurée en 1921 et dont nous célébrons le centenaire cette année, le premier dépôt fut effectué par l'arrêté royal du 28 janvier 1928, suite à la demande adressée à la direction générale des beaux-arts par l'Ambassadeur en poste pour décorer les locaux du bâtiment de la légation, laquelle fut approuvée et concrétisée par l'envoi de 12 peintures du Musée du Prado, en provenance de la collection royale et du Musée de la Trinité. L'objectif était, d'une part, de décorer les pièces, et, d'autre part, de faire connaître le patrimoine espagnol à l'étranger à travers une sélection d'œuvres de différentes écoles du XVIe au XVIIIe siècle.

De samenwerking tussen de voornoemde instellingen is gedurende deze bijna honderd jaar constant gebleven door de verzending van gedeponeerde werken, de uitvoering van restauratieprojecten voor de correcte bewaring, de kennis en de studie van de stukken, alsook door de deelname aan culturele en outreach activiteiten georganiseerd door het Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Spaanse Ambassade te Brussel, zoals de publicatie van dit herdenkingsboek en het innoverend project van het virtuele bezoek aan de Officiële Residentie van de Ambassade, dat het hoogtepunt vormt van de viering van het honderdjarig bestaan van de Ambassade en dat het publiek de kans biedt om uit eerste hand kennis te maken met het rijke culturele erfgoed dat door de Spaanse Ambassade in Brussel wordt gehuisvest en bewaakt.

—Zaal met Vlaamse kunst in het Prado Museum. [P. 164-165]

—Aartshertog Leopold Wilhelm in zijn Brusselse schilderijengalerij 1647 - 1651.

David Teniers. Prado Museum, nog een voorbeeld van de nauwe relatie tussen van de nauwe relatie tussen Spanje en België. [P. 166-167] ■

RONDLEIDING DOOR DE RESIDENTIE AMBASSADEUR MARKIES VAN VILLALOBAR, Officiële residentie van de Ambassade van Spanje in het Koninkrijk België¹

_LAURENT STEVENS
Kunsthistoricus

DE GESCHIEDENIS VAN DE LEOPOLDSWIJK EN HET HERENHUIS

De Ambassade van Spanje in België bestaat uit twee hoofdgebouwen, eigendom van de Spaanse staat, twee geklasseerde particuliere herenhuizen in het hart van de Europese wijk in

¹ Gebaseerd op een studie over de geschiedenis, de stedelijke context en het culturele en artistieke erfgoed van het herenhuis, uitgevoerd in het Frans door Laurent Stevens, kunsthistoricus, in opdracht van de Spaanse Ambassade in België, tussen november 2020 en januari 2021. Het is samengevat en aangepast voor deze publicatie. De studie heeft ook als basis gediend voor de ontwikkeling van de virtuele 3D-rondleiding door de officiële residentie, die toegankelijk is via de officiële website van de Ambassade.

kwam voort uit de *Société Générale*, de belangrijkste financiële instelling van de jonge Belgische staat, waarvan de gouverneur, graaf Ferdinand de Meeûs (1798 - 1861), de belangrijkste drijvende kracht was achter het ambitieuze stadsontwikkelingsproject.

Het herenhuis maakt deel uit van een typisch model van een stadsblokstructuur, ontworpen door de architect Tilman François Suys (1783-1861). Suys ontwierp een orthogonale opzet, als verlengstuk van de Parkwijk, het epicentrum van de politieke en economische macht, met brede hoofdassen (de straten van oost naar west) en smallere secundaire assen (de straten van noord naar zuid). In het centrum creëerde hij twee grote pleinen, bestemd voor grote openbare gebouwen: het huidige Frère-Orbanplein en het Meeûsplein. De architect ontwerpt verschillende soorten woningen: herenhuizen, bourgeoiswoningen en meer bescheiden woningen. Ze hebben allemaal dezelfde uniforme en verfijnde neoklassieke esthetiek, die velen te eentonig of te verfranst vonden. De gevelbekleding was standaard: parelwit voor de voorgevel en bronsgroen voor de deuren.

La même année, la direction générale des beaux-arts autorisa par l'arrêté royal du 14 avril 1928 un nouveau dépôt de pièces datant du XIXe siècle, en provenance du Musée d'art moderne, lequel ferma ses portes en 1971 et dont les collections, legs et donations furent finalement octroyés au Musée du Prado après sa disparition.

Jusqu'en 1970 aucun nouveau dépôt ne fut effectué à l'Ambassade. Cette année-là, suite au transfert définitif d'un tableau au Musée du Prado, trois autres furent envoyés à Bruxelles en remplacement, dont deux copies modernes des tableaux de Diego Velázquez représentant les philosophes Ésope et Ménippe, et un portrait de la fille de Philippe II, Isabelle-Claire-Eugénie. Cette copie d'un original d'Antoine van Dyck illustre la consolidation des relations historiques et diplomatiques entre les deux pays par le biais de celle qui fut gouvernante des Pays-Bas espagnols.

Parmi l'important dépôt actuel de 18 œuvres du Musée du Prado à Bruxelles, deux tableaux de Viviano Codazzi (créateur de l'architecture) et de Domenico Gargiulo (créateur des figures), qui font partie de la série « Histoire de Rome » commandée pour la déco-

ration du Palais du Buen Retiro à Madrid, sont particulièrement remarquables.

La collaboration entre les institutions susmentionnées a été constante au cours de ces presque cent ans : envoi d'œuvres en dépôt, exécution de projets de restauration pour la correcte conservation des œuvres, connaissance et étude des pièces et participation à des activités culturelles et de diffusion organisées par le ministère des Affaires étrangères et l'Ambassade d'Espagne à Bruxelles. Preuve en est la publication de ce livre commémoratif et le projet de visite virtuelle de la résidence officielle de l'Ambassade, point culminant des célébrations du centenaire, grâce auquel le public peut désormais connaître de première main le riche patrimoine culturel que l'Ambassade d'Espagne abrite et conserve à Bruxelles.

_Salle consacrée à la peinture flamande au Musée du Prado. [P. 164-165]

_L'archiduc Léopold-Guillaume dans sa galerie de peinture à Bruxelles 1647-1651. David Teniers. Musée du Prado. Ce tableau témoigne une fois de plus de la relation privilégiée qui unit les deux pays. [P. 166-167] ■

Brussel: de Kanselarij, Wetenschapstraat 19, en de Residentie, Montoyerstraat 26.

Beide vertegenwoordigen een architecturaal en erfgoedensemble dat typisch is voor de oorspronkelijke gebouwen van de voormalige Leopoldswijk, het eerste grote stadsuitbreidingsproject buiten de middeleeuwse stadsgrenzen, ontwikkeld vanaf 1837. De herontwikkeling van de wijk om er de Europese instellingen onder te brengen, die in de tweede helft van de 20e eeuw begon, heeft de ingrijpende stedelijke transformatie van de oorspronkelijke wijk versneld en er blijft nog maar een klein aantal van deze unieke gebouwen over.

In 1837 werd de Burgerlijke Maatschappij tot Uitbreiding en Verfraaiing van de hoofdstad van België opgericht, het eerste grote project om de stad uit te breiden tot buiten de omliggende boulevards, gelegen tussen de Naamse en Leuvense poort, en een moderne wijk te creëren die de elite van de jonge Belgische Staat (opgericht in 1830) moest aantrekken, de Leopoldswijk, genoemd naar de eerste koning der Belgen, Leopold I. Deze “burgermaatschappij”

VISITE GUIDÉE DE LA RÉSIDENCE « EMBAJADOR MARQUÉS DE VILLALOBAR » Résidence officielle de l'Ambassade d'Espagne en Belgique¹

_LAURENT STEVENS
Historien de l'art

L'HISTOIRE DU QUARTIER LÉOPOLD ET DE L'HÔTEL PARTICULIER

L'ambassade d'Espagne en Belgique est composée de deux bâtiments principaux, dont l'État espagnol est propriétaire. Il s'agit de deux hôtels particuliers, ou maisons de maîtres, classés monuments historiques, qui se trouvent au cœur du quartier européen

¹ Adaptation résumée de l'étude réalisée par l'historien de l'art Laurent Stevens entre novembre 2020 et janvier 2021, à la demande de l'ambassade d'Espagne en Belgique. Les travaux de Stevens (en français) portent sur l'histoire de l'hôtel particulier et du quartier qui l'entoure et s'intéressent au patrimoine artistique et culturel de la résidence. Ils ont également servi à l'élaboration des cartels numériques qui guident la visite virtuelle en 3D du bâtiment sur le site web officiel de l'ambassade.

de Bruxelles. Ils accueillent la chancellerie de l'ambassade, au numéro 19 de la rue de la Science, et la résidence officielle, au numéro 26 de la rue Montoyer.

Ces deux immeubles constituent un ensemble architectural et patrimonial caractéristique des premières constructions de l'ancien quartier Léopold, le premier grand projet d'extension de Bruxelles hors les murs de la cité médiévale, mis en œuvre à partir de 1837. Son réaménagement pour accueillir les institutions européennes dans la seconde moitié du XXe siècle accélérera la mutation profonde du quartier, où il ne reste aujourd'hui qu'un petit nombre de ces bâtiments uniques.

C'est en 1837 que vit le jour la Société civile pour l'agrandissement et l'embellissement de Bruxelles, dont la mission était de mener à bien le premier grand projet d'extension de la capitale au-delà des boulevards de la ceinture. Ce projet donna naissance à un nouveau quartier, moderne, situé entre les portes de Namur et de Louvain et conçu pour attirer l'élite du tout jeune État belge constitué en 1830. Il reçut le nom de « quartier Léopold », en l'honneur du premier roi des Belges.

De precieze oorsprong van het gebouw waarin de officiële residentie is ondergebracht, in wat nu Montoyerstraat 26 is, is onbekend, maar het werd waarschijnlijk tussen 1837 en 1840 gebouwd. De eerste gekende eigenaar was baron Goswin de Stassart (1780–1864), een politicus en schrijver, die een tijdlang voorzitter van de Senaat was.

Na opeenvolgende eigenaars werd het in 1909 verkocht aan de bankier en vooraanstaand lid van de Israëlitische adel, Robert de Bauer (1843 – 1916), die de Brusselse architect Édouard Pelseneer (1870 – 1947) de opdracht gaf het interieur te ontwerpen, nagenoeg zoals het er nu uitziet.

In 1919 kocht Rodrigo de Saavedra y Vinent, tweede markies van Villalobar (1864–1926), toen gevolmachtigd minister van Spanje in het koninkrijk België, het gebouw in naam van de Spaanse Staat. Tot die tijd was de de Ambassade gevestigd op Archimedesstraat 11, waar nog steeds een gedenkplaat staat ter ere van de Ambassadeur. De verkoopakte werd getekend op 7 november 1919, bij de Brusselse notaris Albert Poelaert. Volgens het document werd het

herenhuis gekocht voor 400.000 frank². Eind januari 1920 kondigde de Belgische pers de installatie aan van de Spaanse legatie in “Bauer’s herenhuis in een paar weken”. Een jaar later, op 21 januari 1921, werd de diplomatieke legatie verheven tot de rang van Ambassade, waardoor de Markies van Villalobar de eerste Spaanse Ambassadeur in het Koninkrijk België werd.

Na de aankoop van nummer 26 in de Montoyerstraat huurde de Ambassadeur het aangrenzende gebouw nummer 24, en zo vormden de twee herenhuisen een geheel met een imposante voorgevel die de kanselarij en residentie met elkaar verbond. De nieuwe Ambassade zal gebruik maken van de kantoren die vroeger door

² De bankier Josse Allard (1868-1931), die net als Villalobar lid was van de *Commission for Relief in Belgium* die tijdens de Eerste Wereldoorlog was opgericht om voedsel en andere humanitaire hulp aan de Belgische bevolking te bieden, schoot de nodige fondsen voor de aankoop voor (DE CRAYENCOUR, p.11). De media van die tijd spreken van 550.000 frank (cf. bibliografie: januari 1920). Volgens een kopie van een brief van Allard (Ministerie van Staat, 1927) bedroeg het totaal 770.000 frank (400.000 voor de aankoop van het gebouw, 250.000 voor de kunstwerken en 100.000 voor de akten en de inrichtingswerkzaamheden). In april 1922 werd de aankoop gepubliceerd in de Spaanse pers (*La Época*, 22 april 1922, p.3).

de Oostenrijks-Hongaarse delegatie werden bezet en dankzij enkele verbouwingen zullen de interieurs van beide gebouwen kunnen worden verenigd, waardoor de ruimten en bestemmingen opnieuw zullen worden verdeeld.

De inrichting en decoratie van de nieuwe Ambassade, waarin beide gebouwen zijn samengebracht, in de periode dat deze werd bewoond door Villalobar (1919–1926), zijn ruimschoots gedocumenteerd, dankzij de verzameling prentbriefkaarten uit die periode, uitgegeven door Nels, onder de titel “*Real Embajada de España en Bruselas*”, waarvan u er op deze pagina’s verschillende kunt bewonderen, alsook dankzij de overvloedige verwijzingen in de media³ en in diverse documentatie over die periode.

In het algemeen zijn de beschrijvingen lovend. Men spreekt van “een weelderig en groot paleis”, “een van de mooiste residenties

³ Een van de meeste complete beschrijvingen: *La Época*, 9 mei 1923, p.1-2. Zie ook: *La Dernière heure*, 5 mei 1923; *L’Étoile belge*, 6 juni 1920, p.2 en *La Época*, 26 juni 1920, p.1.

van Brussel”. In getuigenissen van bezoekers wordt het interieur “een waar museum” genoemd, gezien de overvloed en diversiteit van de kunstwerken die het herbergt. De prentbriefkaarten tonen een overvloed aan decoratie, met een uitgesproken Spaans karakter, waaronder bustes van Sèvres, Chinees porselein, antieke gravures, zilverwerk, bronzen beeldjes en andere curiosa.

Na de dood van Villalobar in 1926 kocht zijn weduwe het herenhuis nummer 24 als privéwoning. Het herenhuis nummer 26 werd toen de Officiële Residentie van de Spaanse Ambassade, terwijl de Spaanse Staat, dankzij een schenking van de Catalaanse industrieel Manuel Pereña, het herenhuis nummer 19 in de Wetenschapsstraat verwierf, om er het Spaanse Huis in Brussel en later de Kanselarij in onder te brengen, tot op de dag van vandaag.

Ter gelegenheid van het eerbetoon aan de figuur van de Ambassadeur, en in het kader van de herdenkingen van het honderdjarig bestaan van de Spaanse Ambassade in België 1921-2021, werd de officiële residentie omgedoopt tot “Residentie Ambassadeur Markies van Villalobar”.

La Société civile était une filiale de la principale institution financière du nouvel État belge, la Société générale. Son gouverneur, le comte Ferdinand de Meeûs (1798 – 1861), fut le principal promoteur de cet ambitieux projet d’urbanisme.

L’hôtel particulier qui accueille la résidence est intégré dans le modèle de trame en damier conçu par l’architecte François Tilman Suys. Celui-ci dessina un tracé octogonal qui s’inscrivait dans le prolongement du quartier du Parc, alors épice centre du pouvoir politique et économique, en établissant de grands axes principaux (est-ouest) et des axes secondaires plus étroits (nord-sud). Au centre, il créa deux grandes places où devaient être construits d’imposants bâtiments publics, connues aujourd’hui sous le nom de « square Frère Orban » et « square De Meeûs ». Il dessina plusieurs types de résidences : des hôtels particuliers et des maisons bourgeoises, mais aussi des demeures plus modestes. Toutes avaient en commun une esthétique néoclassique uniforme et épurée, que d’aucuns jugèrent alors trop monotone ou trop inspirée de l’architecture française. Les revêtements des façades étaient

réglementés : blanc perle pour les murs et vert bronze pour les portes.

L’origine exacte de l’immeuble du 26 rue Montoyer demeure méconnue, mais il fut probablement construit entre 1837 et 1840. Son premier propriétaire connu fut le baron Goswin de Stassart (1780 – 1864), un écrivain et homme politique qui occupa pendant un temps la présidence du Sénat. Après avoir appartenu ensuite à différents propriétaires, l’hôtel particulier fut acheté en 1909 par un membre illustre de la haute bourgeoisie israélite, le banquier Robert de Bauer (1840 – 1916). Celui-ci confia à l’architecte bruxellois Édouard Pelseneer (1870 – 1947) la réalisation d’importants travaux d’aménagement intérieur qui lui donnèrent son apparence actuelle. En 1919, Rodrigo de Saavedra y Vinent, deuxième marquis de Villalobar (1864–1926), à l’époque ministre plénipotentiaire de l’Espagne auprès du Royaume de Belgique, fit l’acquisition du bâtiment au nom de l’État espagnol. Jusqu’alors, l’ambassade se trouvait au numéro 11 de la rue Archimède, où figure toujours une plaque en l’honneur du marquis. L’acte de vente fut signé le 7 novembre 1919, en présence de maître

Albert Poelaert, notaire bruxellois. Selon ce document, l’immeuble fut acheté pour 400 000 francs². À la fin du mois de janvier de 1920, la presse belge annonçait l’installation de la légation espagnole dans « l’hôtel particulier de Bauer d’ici à quelques semaines ». Un an plus tard, le 21 janvier 1921, la légation diplomatique était élevée au rang d’Ambassade, le marquis de Villalobar devenant ainsi le premier ambassadeur d’Espagne auprès du Royaume de Belgique.

Après l’achat du 26 rue Montoyer, l’ambassadeur loua l’immeuble jumeau adjacent, situé au numéro 24, réunissant ainsi la chancellerie et la résidence au sein d’un même ensemble à la façade imposante.

² Le banquier Josse Allard (1868 – 1931), qui était membre aux côtés de Villalobar de la *Commission for Relief in Belgium*, créée pendant la Première Guerre mondiale pour assurer l’acheminement des vivres et de l’aide humanitaire auprès de la population belge, fit l’avance des fonds nécessaires (DE CRAYENCOUR, p. 11). Les journaux de l’époque parlent de 550 000 francs (cf. bibliographie, janvier 2020). Une lettre d’Allard (ministère de l’État, 1927) évoque un total de 770 000 francs (400 000 francs pour l’achat de l’immeuble, 250 000 pour les œuvres d’art et 100 000 francs pour les frais de notaire et les travaux d’aménagement). En avril 1922, l’achat fut publié dans la presse espagnole (*La Época*, 22 avril 1922, p.3).

La nouvelle ambassade s’installa dans les locaux occupés auparavant par la légation austro-hongroise et quelques travaux d’aménagement permirent d’unir les intérieurs des deux bâtiments en procédant à une redistribution des espaces et de leur utilisation.

La distribution intérieure et la décoration de cette nouvelle ambassade à l’époque où Villalobar y résidait (1919 – 1926) sont largement documentées. Une collection de cartes postales anciennes, éditées par Nels sous le titre « *Real Embajada de España en Bruselas* », dont plusieurs sont reproduites dans ces pages, de nombreux articles de presse³ et divers documents de l’époque constituent des sources riches en information. Les descriptions sont en général élogieuses. Il est fait référence à « un hôtel particulier somptueux et de belles dimensions » ou encore à « l’une des plus belles résidences de Bruxelles ». Les visiteurs disent de son intérieur que c’est « un véritable musée », en raison

³ L’une des descriptions les plus complètes se trouve dans le numéro du 9 mai 1923 du quotidien *La Época*, p.1-2. Voir aussi : *La Dernière heure*, 5 mai 1923 ; *L’Étoile belge*, 6 juin 1920, p.2 ; *La Época*, 26 juin 1920, p.1.

DE VOORGEVEL

De voorgevel getuigt van de sobere, gestructureerde en elegante architectuur van de wijk zoals die werd ontworpen op het einde van de jaren 1830, wat in 1996 leidde tot de definitieve opname ervan op de erfgoedlijst door de Brusselse gewestregering. Onder de verschillende gebouwen die oorspronkelijk in de wijk stonden, viel dit type herenhuis op door zijn koetspoort en zijn grote balkon: men kan de versierde kraagstenen en de balustrade versierd met overwinningen zien.

De voorgevel werd gewijzigd na de dood van de markies van Villalobar in 1926. Het schuine dak van de zolder werd vervangen door een plat dak, waardoor de capaciteit kon worden vergroot en de gevel kon worden verhoogd. Het lijstwerk werd vervangen door een reeks ramen, terwijl de kroonlijst werd verhoogd. Deze wijzigingen hebben de harmonie van de voorgevel enigszins gewijzigd, waardoor deze sierlijker is geworden. Ook de vervanging van de roosters van de kelderramen door glazen bouwstenen heeft het aanzicht van de gevel veranderd.

Gedurende de zomer van 2021 werd de voorgevel gereinigd en werd er een gedenkplaat geplaatst rechts van de hoofdingang ter ere

van Dhr. Rodrigo de Saavedra y Vinent, met de nieuwe naam van de officiële residentie: Residentie Ambassadeur Markies van Villalobar.

Het gebouw rechts, nummer 28, heeft zijn oorspronkelijke afmetingen behouden, maar het gebouw links, nummer 24, dat oorspronkelijk identiek was aan de Residentie, werd verschillende keren verbouwd voordat het in 1978 werd vervangen door het huidige moderne gebouw. De geschiedenis van nummer 24 is een triest voorbeeld van het Brusselse urbanisme van de tweede helft van de 20ste eeuw, vooral in het geval van de Leopoldswijk. Die zou niet langer de wijk van de aristocratie en de bourgeoisie zijn, maar werd omgevormd tot een wijk van kantoren en institutionele zetels, vooral vanwege de gestage uitbreiding van de Europese instellingen: daarom staat de wijk vandaag de dag bekend als “de Europese wijk”.

DE KOETSPOORT

De versiering van de koetspoort werd in tempera op doek aangebracht in het begin van de jaren 1980, op verzoek van Ambassadeur Nuño Aguirre de Cárcer (1923-2017, en actief in Brussel tussen 1976

en 1982). De barokke geest die typerend was voor de Brusselse kunstenaar Thierry Bosquet, destijds beroemd om zijn decoraties en kostuums voor de Muntschouwburg, kan bewonderd worden.

De Ambassadeur droeg hem op om twee paleizen van Madrid te schilderen in één kleur en met een sterke symboliek. Links, het Alcázar, zetel van de koninklijke macht, zoals het was vóór de brand die het in 1734 verwoestte. Rechts het paleis van Santa Cruz, hoofdkwartier van het ministerie van Buitenlandse Zaken, en de Calle Atocha.

DE BINNENPLAATS

De binnenplaats werd gerenoveerd tijdens de werken die in 1909 op verzoek van de bankier Robert de Bauer werden uitgevoerd. Deze verbouwing werd uitgevoerd door de Brusselse architect Édouard Pelseneer (1870-1947), tegenwoordig beter bekend om zijn Art Nouveau-huizen en zijn samenwerking met de symbolistische schilder Fernand Khnopff bij de bouw van zijn huis-atelier. Pelseneer bouwde een functioneel gebouw in Beaux-Arts stijl, waarvan

de linkerkant werd gebruikt als garage, het midden als stallen en de rechterkant als zadelkamer, terwijl de zolderverdieping werd gebruikt voor de huisvesting van het personeel. Ook de achtergevel van de Residentie draagt zijn stempel, met een aanbouw in 1992, voor de provisiekamer en het sanitair, en de opening van een groot raam op de begane grond dat uitkomt op een loopbrug naar een kleine binnenplaats, bedoeld om de keukens in de kelder te verlichten.

DE VESTIBULE

Pelseneer ontwierp de foyer in 1909 in een *Beaux-Arts* stijl, beïnvloed door de 18e eeuw, een stijl die zo gewaardeerd werd door de Brusselse high society van die tijd en waarin de architect een specialist zou worden. Hij gaf het meer uitstraling en vloeiendheid door de twee kolommen die de ingang omlijstten te verwijderen, waardoor de ruimte vrijer werd. De ladder die in het midden van de kamer stond, bewoog naar de muren toe. Deze trap is versierd met een prachtige leuning in Lodewijk XVI-stijl met een delicaat

de l'abondance et de la diversité des œuvres d'art que ses murs renferment. Les cartes postales nous montrent une profusion de pièces décoratives, alors très en vogue en Espagne, parmi lesquelles on peut trouver des bustes en porcelaine de Sèvres, des porcelaines chinoises, des gravures anciennes, de l'argenterie et des figurines en bronze, entre autres curiosités.

Après la mort de Villalobar en 1926, sa veuve acheta l'hôtel particulier du 24 rue Montoyer, où elle continua de résider à titre privé, le bâtiment du 26 devenant la résidence officielle de l'ambassade d'Espagne. Grâce à un don de l'industriel catalan Manuel Pereña, l'État espagnol fit alors l'acquisition d'un hôtel particulier dans une rue voisine, au 19 rue de la Science, pour y établir la Maison de l'Espagne à Bruxelles, puis la chancellerie, qui s'y trouve encore aujourd'hui.

Dans le cadre des commémorations du Centenaire de l'ambassade d'Espagne en Belgique 1921-2021 et en hommage à l'ambassadeur marquis de Villalobar, la résidence officielle a été rebaptisée « *Residencia Embajador Marqués de Villalobar* ».

LA FAÇADE

La façade de la résidence témoigne de l'architecture sobre, structurée et élégante du quartier tel qu'il fut conçu à la fin des années 1830, ce qui explique le classement de l'immeuble au patrimoine de la Région de Bruxelles-Capitale en 1996. Parmi les différentes demeures construites à l'origine dans le quartier, les hôtels particuliers comme celui-ci se caractérisaient par leurs portes cochères et leurs grands balcons. Nous remarquerons ici les consoles ouvragées et la balustrade ornée de victoires.

Après la disparition du marquis de Villalobar, en 1926, la façade connut plusieurs modifications. La toiture inclinée laissa place à un toit plat afin d'agrandir les volumes et de surélever la façade. Une enfilade de fenêtres vint camoufler les trous de boulins et la corniche fut rehaussée. L'harmonie de la façade s'en trouva légèrement altérée, ces transformations lui conférant une apparence plus chargée. Par ailleurs, les grilles des fenêtres du sous-sol furent remplacées par des briques de verre, ce qui contribua encore à modifier son aspect.

Le Centenaire de l'ambassade d'Espagne en Belgique sera l'occasion de procéder à un ravalement de la façade, et une plaque commémorative sera posée à la droite de l'entrée principale en hommage à Don Rodrigo de Saavedra y Vinent. Cette plaque indiquera le nouveau nom attribué à la résidence officielle en l'honneur du marquis : *Residencia Embajador Marqués de Villalobar*.

Le bâtiment de droite, le 28, a conservé ses dimensions originales, mais celui de gauche, le 24, à l'origine identique à celui qui accueille la résidence, a été modifié à plusieurs reprises avant d'être remplacé en 1978 par un bâtiment moderne.

L'histoire du numéro 24 est une triste manifestation de l'urbanisme bruxellois de la deuxième moitié du XXe siècle, dont les réalisations sont particulièrement visibles dans le quartier Léopold. Au rythme de l'expansion progressive des institutions européennes, ce quartier qui était celui de l'aristocratie et de la bourgeoisie est devenu une zone de bureaux et de sièges institutionnels, raison pour laquelle il est aujourd'hui connu sous le nom de « quartier européen ».

LA PORTE COCHÈRE

Les peintures murales à la détrempe de la porte cochère datent du début des années 1980. Réalisées à demande de l'ambassadeur Nuño Aguirre de Cárcer (1923 - 2017), en poste à Bruxelles de 1976 à 1982, elles sont le reflet de l'esprit baroque de l'artiste bruxellois Thierry Bosquet, alors connu pour ses créations de décors et de costumes au Théâtre de la Monnaie.

L'ambassadeur lui a demandé de représenter deux palais madrilènes, ce que l'artiste a fait en utilisant une seule couleur et en dotant son œuvre d'un fort symbolisme. Sur la gauche, nous pouvons voir l'Alcazar, siège du pouvoir royal, tel qu'il était avant l'incendie qui provoqua sa destruction en 1734 ; à droite, la rue Atocha et le Palais de Santa Cruz, siège du ministère des Affaires étrangères.

LA COUR

La cour fut aménagée dans le cadre des travaux entrepris en 1909 par le banquier Robert de Bauer, dont la réalisation fut confiée à l'architecte bruxellois Édouard Pelseneer (1870 - 1947), que l'on connaît

eikenbladmotief, terwijl de muren een trompe l’oeil van een elegante muur oproepen. Met uitzondering van enkele decoratieve elementen ziet de hal er nog net zo uit als in het eerste kwart van de twintigste eeuw.

In de lobby bevindt zich een van de meesterwerken van de Ambassade: een borstbeeld dat in 1910 werd gemaakt door een van de belangrijkste Spaanse beeldhouwers van zijn tijd, Julio Antonio⁴ (1889-1919). *Mijnwerker van Almadén* maakt deel uit van de serie *Bustos de la Raza*, een beeld van de Spaanse ziel aan de hand van portretten van anonieme mensen, in dit geval een mijnwerker die hij ontmoette in Almadén, La Mancha. Julio Antonio beeldt hem af zonder versieringen, in een sobere modellering en hiëratische

⁴ Julio Antonio was bevriend met de neef van de Markies van Villalobar, de schrijver Antonio de Hoyos y Vinent (1884-1940), voor wie hij illustraties maakte. De schrijver César González Ruano (1903-1965) zal verschillende personages uit de sociale en artistieke wereld van Madrid noemen die hij dankzij de Hoyos heeft leren kennen, onder wie Julio Antonio en "de zeer vreemde markies van Villalobar, die nog zo'n monster van de goeden was" (GONZÁLEZ RUANO (César), *Memorias : mi medio siglo se confiesa a medias*, Valencina de la Concepción, Renacimiento, 2017, p.86).

pose die een klassieke sereniteit uitstralen. Uit het werk blijkt de bewondering van de kunstenaar voor de bustes van de Italiaanse Renaissance en Rodin, maar waarschijnlijk ook voor de kunst van Constantin Meunier, wiens werk toen in Spanje werd erkend.

Bovenop vinden we een tapijt, gemaakt door de Koninklijke Tapijtenfabriek, versierd met het wapenschild dat Spanje in 1981 aannam. Het is gebaseerd op het wapenschild van de Katholieke Vorsten, die in de 15e eeuw de koninkrijken van het schiereiland verenigden. Het bevat de wapens van Castilië, Leon, Aragon, Navarra en Granada, en in het midden, de wapens van de Bourbons, die sinds 1700 in Spanje hebben geregeerd. Op beide zijden staan de zuilen van Hercules, ontleend aan het wapen van Karel V.

Een van de gedenkplaten herdenkt de aankoop van het paleis tijdens het bewind van Alfons XIII om er de Spaanse Ambassade in onder te brengen. Op het moment van de aankoop, in 1919, had de Spaanse vertegenwoordiging slechts de titel van "legatie". In 1921 werd de legatie verheven tot Ambassade ter ere van de humanitaire inspanningen van de markies van Villalobar tijdens de Eerste We-

reldoorlog en deze plaquette werd daar geplaatst. De gedenkplaat boven de deur van het kantoor werd aangebracht tijdens het bezoek van koning Juan Carlos I en koningin Sofia aan België in 1977.

Voordat we de trap opgaan en de bovenverdieping gaan ontdekken, bekijken we eerst de salons op de begane grond.

HET KANTOOR

Deze kamer, oorspronkelijk een rookkamer, was de wachtkamer van de Kanselarij in de tijd van de markies van Villalobar. Uit de tijd van de heer de Bauer, de bekleding in Lodewijk XV stijl hergebruikt enkele gebeeldhouwde elementen uit de 18e eeuw. Het meubilair dateert hoofdzakelijk uit het eerste derde deel van de 20e eeuw, hoewel het enkele stijlen uit de 18e eeuw overneemt.

De kamer staat vol met stoelen. De set dateert uit de tweede helft van de 19e eeuw, en is waarschijnlijk geïnspireerd op de Regentschap fauteuil (ca.1740) achter het bureau. Op de schoorsteenmantel bevindt zich een prachtige klok in de stijl van Karel X, met fijn marqueterie, daterend uit het midden van de 19e eeuw.

rencontré à Almadén, dans la région de La Mancha. Julio Antonio le représente dégagé de toute anecdote, dans un modelé sobre et une pose hiératique qui traduisent une sérénité classique. L’œuvre reflète l’admiration que l’artiste porte aux bustes de la Renaissance italienne et à Rodin, mais probablement aussi à l’art de Constantin Meunier, dont le travail était alors réputé en Espagne.

Au-dessus du buste, une tapisserie de la Manufacture royale des tapisseries de Madrid représente les armoiries adoptées par l’Espagne en 1981. Le blason, inspiré de celui des Rois catholiques, qui unifièrent les royaumes de la péninsule au XVe siècle, représente les armes des royaumes de Castille, de Léon, d’Aragon, de Navarre et de Grenade et comprend, en son centre, les armes des Bourbons, qui règnent en Espagne depuis 1700. Il est flanqué de chaque côté des colonnes d’Hercule, une réminiscence du blason de Charles Quint.

Une plaque commémore l’acquisition de l’hôtel particulier sous le règne d’Alphonse XIII pour accueillir l’ambassade d’Espagne. Elle fut posée en 1921, date à laquelle la légation fut élevée au rang d’am-

De muur waarin de deur zich bevindt, is versierd met drie lithografieën van François Stroobants (1819-1916), uit de collectie *Monumenten van architectuur en beeldhouwkunst in België* (1852). Het gaat om drie monumenten uit de "Spaanse periode": het stadhuis van Antwerpen, het stadhuis van Oudenaarde en het paleis van Margaretha van Oostenrijk in Oudenaarde, regentes en later heerseres over de Nederlanden in naam van haar neef Karel V.

Op het dressoir ontdekken we een groot religieus schilderij, een Annunciatie, in 1928 in bruikleen gegeven door het Prado Museum, zoals de meeste schilderijen in deze Ambassade. Het is een oude of werkplaatskopie van een werk van Bartolomé Carducho (1560 - 1608), bewaard in de sacristie van het klooster van El Escorial. Het is een goed voorbeeld van de monumentale en leesbare kunst, met zorgvuldige Venetiaanse details en kleuren, die deze Florentijnse kunstenaar - wiens geboortenaam Bartolomeo Carducci was - ontwikkelde in El Escorial, waar hij in 1585 aankwam als assistent van Federico Zuccari, die door Filips II was ontboden.

plus aujourd’hui pour ses maisons Art nouveau et pour sa collaboration avec le peintre symboliste Fernand Khnopff, dont il construisit la maison-atelier. Pelseneer imagina un bâtiment fonctionnel de style Beaux-Arts. À gauche se trouvait le garage, au centre les écuries, et à droite la sellerie, tandis que les combles étaient réservés au logement du personnel. La façade postérieure de la résidence porte aussi son empreinte, puisqu’il fut également chargé des travaux d’agrandissement réalisés en 1922 pour la construction d’un cellier et de toilettes. Une grande baie vitrée fut également ouverte au rez-de-chaussée, donnant sur une passerelle qui conduisait vers une petite cour destinée à éclairer les cuisines situées au sous-sol.

LE VESTIBULE

En 1909, Pelseneer dessina le vestibule dans un style Beaux-Arts, influencé par le XVIIIe siècle. La haute société bruxelloise de l’époque était fort friande de ce style d’architecture et Pelseneer en deviendrait l’un des principaux représentants. Il apporta présence et fluidité à l’ensemble en supprimant les deux colonnes qui encadraient

l’entrée et en libérant ainsi l’espace. L’escalier qui était au centre de la pièce fut déplacé vers les murs. Nous ne manquerons pas d’apprécier la belle rampe Louis XVI ornée d’un délicat motif feuille de chêne, de même que l’élégant revêtement en trompe-l’œil des murs. À l’exception de quelques éléments décoratifs, le vestibule conserve l’aspect qui était le sien dans le premier quart du XXe siècle.

Le vestibule abrite l’une des œuvres maîtresses de l’ambassade : *Le Mineur d’Almadén*, un buste créé en 1910 par l’un des plus grands sculpteurs espagnols de son temps, Julio Antonio (1889 - 1919)⁴. Ce buste fait partie de la série « *Bustos de la Raza* » (« Bustes de la race »), une évocation de l’âme hispanique à travers les portraits de personnes anonymes, en l’occurrence un mineur

⁴ Julio Antonio était un ami du cousin du marquis de Villalobar, l’écrivain Antonio de Hoyos y Vinent (1884 - 1940), pour lequel il réalisait des illustrations. L’écrivain César González Ruano (1903 - 1965) mentionnera plusieurs personnalités de la bonne société et des milieux artistiques madrilènes dont il fit la connaissance grâce à de Hoyos, en particulier Julio Antonio et « l’étrange marquis de Villalobar, qui lui aussi était un monstre gentil » (GONZÁLEZ-RUANO, César. *Memorias : mi medio siglo se confiesa a medias*, Valencina de la Concepción, Renacimiento, 2017, p.86).

bassade en l’honneur des efforts humanitaires déployés par le marquis de Villalobar pendant la Première Guerre mondiale. Au-dessus de la porte qui conduit au bureau, une autre plaque rappelle la visite en Belgique du roi Juan Carlos Ier et de la reine Sofia en 1977.

Avant de gravir les marches du majestueux escalier et de découvrir l’étage, jetons un coup d’œil aux pièces du rez-de-chaussée.

LE BUREAU

Cette pièce, à l’origine un fumoir, était la salle d’attente de la chancellerie lorsque le marquis de Villalobar occupait les lieux. Les revêtements muraux style Louis XV datent de l’époque du chevalier de Bauer et imitent certains ornements sculptés du XVIIIe siècle. Le mobilier date essentiellement du premier tiers du XXe siècle, même s’il emprunte à certains styles en vogue au XVIIIe siècle.

Plusieurs chaises meublent la pièce. L’ensemble date de la seconde moitié du XIXe siècle et s’inspire probablement du fauteuil Régence (vers 1740) situé derrière le bureau. Sur la cheminée, nous pouvons remarquer une belle pendule Charles X du milieu du XIXe siècle en mar-

Voor deze grote ets liet de Argentijnse kunstenaar Cristina Santander zich inspireren door het portret Prins Balthasar Karel te paard van Velázquez, op een achtergrond van het Koninklijk Paleis te Madrid. Het is een van de weinige hedendaagse werken die in de Residentie wordt tentoongesteld, aangezien de meeste werken van hedendaagse auteurs zijn ondergebracht in de Kanselarij van de Ambassade in de Wetenschapsstraat 19.

Hieronder ziet u een anonieme buste van een kind uit het einde van de 19e eeuw, gemaakt door de Compagnie des bronzes. Deze beroemde Brusselse gieterij bracht prestigieuze kunstwerken voort, zoals het beeld van Egmont en Hornes de Fraikin (1861, Brussel, Kleine Zavelplein), maar ook talrijke massa-artikelen: vazen, lampen, klokken, zoals we in de volgende zaal zullen zien, of decoratieve beeldhouwwerken, zoals deze buste of de Suzon van een jonge Auguste Rodin (1875).

Zoals alle tapijten in de vertrekken van de Residentie werd het kantoortapijt vervaardigd door de Koninklijke Tapijtenfabriek van Santa Barbara, Madrid, naar ontwerpen uit het einde van de

18e eeuw. Deze fabriek werd in 1721 gesticht door koning Filips V van Spanje, de eerste Bourbon monarch, dankzij de komst van Vlaamse wevers: de familie Vandergoten. Hun erfgenamen, de Stuycks, runden de fabriek tot 2002. Dit tapijt werd gemaakt door Gabino Stuyck (1849-1917) en dateert uit 1916. Het tapijt in de aangrenzende kamer is van iets later en draagt de signatuur van Livinio Stuyck (1875-1942).

HET PIANOSALON

In deze kamer was het kantoor van de markies van Villalobar. In die tijd hing het vol met schilderijen, gravures, foto's en koninklijke geschenken. Net als in de vorige kamer dateert de decoratie in Lodewijk XV-stijl uit de tijd van de heer Bauer. Hier worden twee bovendeuren uit de 18e eeuw hergebruikt. Het gaat om twee schilderijen uit de Vlaamse school die kinderspelen illustreren: aan de ene kant een jongen die blindemannetje speelt, en aan de andere kant een jongen die met een hoepel en een tol speelt. De herhaling van het landschap wijst erop dat de schilderijen afkomstig zijn uit een atelier dat gespecialiseerd is in decoratieve schilderkunst.

zij in 1923 België, wat haar volgens de Spaanse pers in staat stelde haar kunst te verbeteren, terwijl ze geconfronteerd werd met een "loodgrijze" hemel.

Dit anonieme schilderij van de Sint-Pietersbasiliek in Rome, geschilderd in 1619, heeft de bijzonderheid dat het is gemaakt vóór de verbeteringen die Bernini een paar jaar later zou aanbrengen, waaronder de spectaculaire bronzen baldakijn onder de koepel. Het is echter mogelijk dat dit perspectief fictief is. Sommige van de beschreven elementen waren misschien slechts een ontwerp voor die tijd en zijn misschien nooit uitgevoerd. Dit is het geval met de omheining van de apsis, die doet denken aan het graf van Sint Pieter zoals die aan de ingang van de apsis van de oorspronkelijke basilica van Constantijn. Ook zijn er Salomonische zuilen, die afkomstig zouden zijn uit de joodse tempel in Jeruzalem en die Bernini ook in zijn decor hergebruikte.

Een lichtovergoten landschap van het Meer van Albano, geschilderd in 1910 door José Nogué y Massó (1880-1973) toen hij artiest in residentie was in de Koninklijke Academie van Spanje in Rome.

queterie finement travaillée. Trois lithographies de François Stroobants (1819 – 1916) ornent le mur de la porte d'entrée. Issues de la collection « Monuments d'architecture et de sculpture en Belgique » (1852), elles représentent trois monuments de la « période espagnole » : l'hôtel de ville d'Anvers, l'hôtel de ville d'Audenarde et le palais, toujours à Audenarde, de celle qui fut régente puis gouvernante des Pays-Bas au nom de son neveu Charles Quint, Marguerite d'Autriche. Au-dessus du buffet, nous découvrons une *Annonciation* aux dimensions imposantes, cédée en dépôt par le Musée du Prado en 1928. Cette peinture religieuse est une copie, ancienne ou d'atelier, d'une œuvre de Bartolomeo Carducci (1560 – 1608), conservée dans la sacristie du monastère de l'Escorial. Avec ses détails soignés et sa palette de couleurs vénitiennes, ce tableau est un bon exemple de l'art monumental et lisible que cet artiste florentin – dont le nom fut espagnolisé en Bartolomé Carducho – perfectionna à l'Escorial, où il arriva en 1585 comme assistant de Federico Zuccari, que Philippe II avait appelé à ses côtés.

Une gravure intitulée *Le prince Balthazar-Charles* lui fait face. Il s'agit de l'une des rares œuvres contemporaines exposées dans la ré-

sidence, la plupart des œuvres d'auteurs contemporains se trouvant à la chancellerie de l'ambassade, 19 rue de la Science. Pour réaliser cette grande eau-forte, l'artiste argentine Cristina Santander s'est inspirée du tableau de Velázquez *Le prince Balthazar-Charles* à cheval conservé au Palais royal de Madrid. Un peu plus bas, nous pouvons admirer un buste anonyme d'enfant de la fin du XIXe siècle, produit par la *Compagnie des bronzes*. Cette célèbre fonderie bruxelloise reçut des commandes prestigieuses des pouvoirs publics, comme la statue d'Egmont et Hornes de Fraikin (1861, Bruxelles, place du Petit Sablon), mais réalisa aussi de nombreux objets en série, tels que des vases, des lampes, des pendules, comme nous le verrons dans la salle suivante, ainsi que des sculptures décoratives, dont ce buste ou encore la Suzon d'un tout jeune Auguste Rodin (1875).

Comme tous les tapis qui agrémentent les pièces de la résidence, le tapis du bureau a été fabriqué par la Manufacture royale des tapisseries de Sainte Barbe, à Madrid, à partir de dessins de la fin du XVIIIe siècle. Cette manufacture fut fondée en 1721 par le roi Philippe V, le premier Bourbon d'Espagne, qui confia sa direction à des tisserands

In de zaal zien we twee klokken uit het einde van de 19e eeuw. De eerste, in verguld brons en in patina in de Lodewijk XVI-stijl, toont een jonge Cupido die een paar duiven bekroont met een lauwerkrans. Hoewel het in Brussel werd vervaardigd door de Compagnie des bronzes, zijn het mechanisme (Martinot) en de beeldhouwer (Julien Monier) beide afkomstig uit Parijs. Het tweede exemplaar, bekroond door een Renommée, en gemaakt in de stijl van Lodewijk XV met een inlegwerk van Boulle, illustreert goed de industrialisatie van dit soort productie. Een andere, bijna identieke klok, bevindt zich in de aangrenzende kamer.

Dit uitzicht op de tuinen van Aranjuez, geschilderd met kleine frisse en contrasterende kleuraccenten, is het werk van María Luisa Pérez Herrero (1898-1934). Zij was een van de eerste vrouwen die naar de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van San Fernando ging, in Madrid. Ondanks haar vroege dood op 36-jarige leeftijd had zij al enig succes met haar tentoonstellingen in Madrid. Met dit schilderij won zij een medaille op de National Exhibition of Fine Arts in 1922, die werd aangekocht door de Spaanse Staat. Dankzij een beurs bezocht

flamands : la famille Vandergoten. Leurs héritiers, les Stuyck, resteront à sa tête jusqu'en 2002. Ce tapis de 1916 a été réalisé par Gabino Stuyck (1849 – 1917). Le tapis de la salle suivante est légèrement postérieur et porte la signature de Livinio Stuyck (1875 – 1942).

LE SALON AU PIANO

Cette pièce fut en son temps le bureau de l'ambassadeur marquis de Villalobar. Elle était alors remplie de peintures, de gravures, de photographies et de cadeaux royaux. Comme dans la pièce précédente, la décoration Louis XV date de l'époque du chevalier de Bauer. Deux peintures de l'école flamande du XVIIIe siècle représentent des jeux d'enfant : sur la première, un enfant joue à colin-maillard, sur la seconde, un autre s'amuse avec un cerceau et une toupie. Le paysage qui se répète indique qu'elles proviennent d'un atelier spécialisé dans la peinture décorative.

Nous pouvons remarquer deux pendules datant de la fin du XIXe. La première, en bronze doré et patiné style Louis XVI, représente un jeune Cupidon déposant une couronne de lauriers sur un

couple de colombes. Bien que cette pièce soit sortie de la Compagnie des bronzes de Bruxelles, son mécanisme (Martinot) et le sculpteur (Julien Monier) sont parisiens. La seconde, surmontée d'une Renommée et réalisée en marqueterie Boulle dans un style Louis XV, est un exemple de l'industrialisation de ce type de production. Une autre pendule presque identique se trouve dans le salon adjacent. La vue des jardins d'Aranjuez, représentée par de subtiles touches de couleurs lumineuses et contrastées, est l'œuvre de María Luisa Pérez Herrero (1898 – 1934). Cette artiste fut l'une des premières femmes à fréquenter l'Académie royale des Beaux-Arts de San Fernando à Madrid. Avant sa mort précoce à l'âge de 36 ans, elle avait déjà remporté un certain succès lors de ses expositions à Madrid. Ce tableau lui valut une médaille à l'Exposition nationale des Beaux-Arts de 1922, puis fut acheté par l'État espagnol. Grâce à une bourse, elle se rendit en Belgique en 1923 où, selon la presse espagnole, confrontée à un ciel « lourd et gris », elle put perfectionner son art. *La Vue de la basilique Saint-Pierre de Rome*, peinte par un anonyme en 1619, présente une particularité, celle d'avoir été réalisée avant les ajouts apportés par le Bernin quelques

HET BLAUWE SALON

Oorspronkelijk was dit een eetkamer, hoewel het, althans voor een bepaalde tijd, een slaapkamer was, waarschijnlijk die van de markies van Villalobar, die het erg moeilijk vond om trappen op te lopen vanwege zijn ernstige lichamelijke beperkingen. Het raam is het werk van Pelse-neer (1909). In de laatste jaren van de 19e eeuw kon deze kamer uitgekomen zijn op een wintertuin. Het bevat enkele 18e eeuwse meubels, zoals de bewerkte en vergulde houten spiegels, waarvan er twee nog hun oorspronkelijke afgeschuinde kwikglas hebben, en een klein bijzet-tafeltje uit de tijd van het Directoire (1795–1799), gestempeld met het Vinatier-zegeel, waarop een Delftse vaas rust die tot lamp is omgebouwd. De andere bijzettafel, een niertafel – zo genoemd vanwege zijn vorm – werd in een 18e eeuwse stijl gemaakt, maar dateert uit de 20e eeuw.

Het salon wordt gedomineerd door een groot Vlaams landschap uit het eerste kwart van de 17e eeuw, dat de traditie vanuit Vlaanderen in het begin van de 16e eeuw voortzet, namelijk de traditie van een alomvattend landschap, een afspiegeling van de goddelijke schepping, waarin bergen, bossen, zee en platteland naast elkaar bestaan. De

compositie is nog steeds getekend door de gegraveerde landschappen van Pieter Bruegel de Oude (ca. 1525–1569) : een hoog standpunt, een figuur op een pad dat de blik van de toeschouwer trekt, kronkelende bomen, een vogel die een grote lege lucht doorkruist ... Een vogel die, ondanks zijn pracht, niets meer is dan een eend!

Het belangrijkste stuk is dit kamerscherm met barokke versiering, gemaakt in de eerste helft van de 18e eeuw in verguld leer, bekend als «Cordoba-leer»: leerbehang afgedekt met verschillende lagen lijn en blaadjes zilver, en een plantaardige vernis die het zijn vergulde uiterlijk geeft. Deze decoratietechniek, ontwikkeld in het islamitische Cordoba, bereikte zijn hoogtepunt in Spanje in de 16e eeuw. Dankzij de export kreeg het overal in Europa navolging, vooral in de Nederlanden, waar Mechelen, waarschijnlijk de oorsprong van ons kamerscherm, er een specialiteit van maakte.

DE TRAP NAAR DE BOVENVERDIEPING

Deze twee grote antieke schilderijen versieren het trappenhuis. Het eerste is een van de weinige bekende schilderijen van een schilder

die actief was in Madrid, Mateo Gallardo. Het is representatief voor zijn stijl, die het zachte met het sobere combineert, kenmerkend voor de stijl die aan het eind van de 16e eeuw in het El Escorial ontstond (zie kantoor). Het thema van Tobias en de engel is ontleend aan het Oude Testament: Tobias vond het geneesmiddel voor de blindheid van zijn vader dankzij de aartsengel Rafaël. Hij nodigde Tobias uit, aan de oevers van de Tigris, om een vis te vangen waarvan de ingewanden als geneesmiddel zouden dienen (links op de achtergrond). Gallardo beeldt hen af op weg, met de vis in de handen, en vergezeld van een hond zoals in het bijbelse verhaal. Aan de linkerhand van Tobias merkt men een overschildering.

Het tweede is een sober portret van de Infante Isabella, dochter van Filips II, gekleed in het habijt van een clarissenzuster dat zij, volgens Habsburgs gebruik, aannam bij de dood van haar echtgenoot, aarts-hertog Albrecht van Oostenrijk, in 1621. Het is een kopie van het portret geschilderd door Antoon Van Dyck (Turijn, Galleria Sabauda).

Kort na de installatie van de Spaanse legatie, in 1919, stelde de beeldhouwer Godefroid Devreese aan de markies van Villalobar voor om de

muur boven de trap te versieren. Hij stelde een reproductie voor van het enorme wapenschild van Karel V dat de stadspoort *Puerta de Bisagra* in Toledo siert, een monument dat hij gezien moet hebben tijdens zijn reis naar Madrid in 1912. Devreese, opgeleid aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel, was een beeldhouwer bekend om zijn monumenten, zoals de Guldensporenslag in Kortrijk of de vaas op de Louis Bertrandlaan in Schaarbeek, maar hij was ook een internationaal vermaard penninggraveur. Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte hij verschillende medailles voor humanitaire organisaties waaraan de markies van Villalobar deelnam, wat waarschijnlijk ook tot een ontmoeting tussen de twee heeft geleid.

Het gipsreliëf wordt omlijst door een paar vergulde bronzen wandlampen met hun strikken, typisch voor de Lodewijk XVI stijl. Net als de balustrade dateren zij uit de tijd van de Bauers en werden zij vervaardigd door het beroemde Parijse decoratiehuis Vian. Het bedrijf, opgericht door de goudsmid Henri Vian (1858–1904) en gevestigd in het Hotel Salé, nu het Picassomuseum, werd geleid door zijn weduwe, Jeanne Brousse (1866–1914). Zij zijn de grootouders van de schrijver Bo-

années plus tard, dont le spectaculaire baldaquin en bronze situé sous la coupole. Il se pourrait toutefois que l'image représentée soit une fiction. En effet, il est probable que certains éléments soient restés à l'état de projet. C'est le cas de la fermeture de l'abside, qui évoque la tombe de Saint Pierre telle qu'elle apparaissait à l'entrée de l'abside de la basilique constantinienne. L'auteur représente également les colonnes salomoniques qui, d'après certaines sources, auraient été rapportées du temple de Jérusalem et dont s'inspirera ensuite le Bernin.

Une dernière œuvre retient notre attention : un paysage lumineux du lac d'Albano, peint en 1910 par José Nogué y Massó (1880 – 1973) alors qu'il résidait à l'Académie royale d'Espagne à Rome.

LE SALON BLEU

À l'origine, cette pièce était une salle à manger, même si, du moins pendant un temps, elle fit office de chambre à coucher, probablement pour le marquis de Villalobar, qui avait beaucoup de difficultés à monter les escaliers en raison du grave handicap physique dont il souffrait. La baie vitrée fut conçue par Pelseneer (1909).

À la fin du XIXe siècle, le salon s'ouvrait sur un jardin d'hiver. On peut y admirer aujourd'hui des objets du XVIIIe siècle. C'est le cas des miroirs en bois sculpté et doré qui, pour deux d'entre eux, conservent leur verre au mercure biseauté d'origine, et d'une table d'appoint d'époque Directoire (1795 – 1799), estampillée Vinatier, sur laquelle repose un vase de Delft monté en lampe. L'autre meuble d'appoint, une table rognon – appelée ainsi en raison de sa forme – imite un style XVIIIe, mais date du XXe.

Sur l'un des murs du salon, un grand tableau du premier quart du XVIIe siècle représente un paysage flamand. Cette peinture s'inscrit dans la tradition, née en Flandre au début du XVIe siècle, du « paysage monde », reflet de la création divine, qui rassemble montagnes, forêts, mers et campagnes. L'influence de Pieter Brueghel l'Ancien (c.1525 – 1569) et de ses estampes de paysages se fait encore sentir : un point de vue élevé, un personnage sur un chemin qui attire le regard du spectateur, des arbres qui se tordent, un oiseau traversant un grand ciel vide... Un oiseau qui, bien que majestueux, n'est qu'un simple canard !

Un élément du mobilier est particulièrement remarquable : un paravent baroque en cuir doré, dit « cuir de Cordoue », de la première moitié du XVIIIe siècle. Le cuir de Cordoue était un cuir recouvert de plusieurs couches de colle et de feuilles d'argent, sur lequel était ensuite appliqué un vernis végétal qui lui donnait son aspect doré. Cette technique décorative, développée à Cordoue au temps de l'islam, connut son apogée en Espagne au XVIe siècle. Grâce aux exportations, elle a été copiée dans toute l'Europe, et notamment dans les anciens Pays-Bas. C'est ainsi que le cuir doré deviendra une spécialité de la ville de Malines, d'où vient probablement notre paravent.

L'ESCALIER

Deux tableaux anciens de grandes dimensions ornent la cage d'escalier. Le premier est l'une des rares œuvres connues d'un peintre actif à Madrid, Mateo Gallardo. Elle est représentative de son style, qui allie la douceur à l'esthétique sobre née à l'Escorial à la fin du XVIe siècle (voir « Le bureau »). Le thème est tiré de l'Ancien Testament : Tobie réussit à guérir la cécité de son père grâce à l'archange Raphaël, qui l'a invité

au bord du Tigre à pêcher un poisson dont les entrailles serviront de remède (à gauche, en arrière-plan). Gallardo les représente en chemin, avec le poisson, et accompagnés d'un chien comme dans le récit biblique. On remarquera un repentir au niveau de la main gauche de Tobie. Le second est un portrait tout en sobriété de l'infante Isabelle, la fille de Philippe II, portant l'habit de clarisse que, selon la coutume des Habsbourg, elle prit à la mort de son époux, l'archiduc Albert, en 1621. Il s'agit d'une copie d'époque d'un tableau d'Antoine Van Dyck (Turin, Galerie Sabauda).

Peu après l'installation de la légation espagnole dans les murs de l'hôtel particulier, en 1919, le sculpteur belge Godefroid Devreese proposa au marquis de Villalobar de décorer le mur de l'escalier. Il lui suggéra une reproduction de l'énorme blason de Charles Quint qui orne la porte de Bisagra à Tolède, un monument que l'artiste avait sans doute découvert lors de son voyage à Madrid en 1912. Formé à l'Académie de Bruxelles, Devreese, qui était un sculpteur connu pour ses monuments, tels que le mémorial de la Bataille des éperons d'or à Courtrai ou le vase de l'avenue Louis Bertrand à Schaarbeek, était

ris Vian (1920–1959). Het licht kon binnenstromen door het matglazen dakraam met krulwerk, dat uitkwam op een bovenlicht.

DE HAL VAN DE BOVENVERDIEPING

De hal is betrekkelijk weinig veranderd sinds de tijd van de markies van Villalobar. Het borstbeeld van de markies, gebeeldhouwd door Guillaume Devreese, bevindt zich niet meer tussen de twee hoofd-deuren, maar wel in de tuinen van de Diplomatieke School van Spanje te Madrid. Er is hier sprake van een tweede exemplaar van het borstbeeld dat ter ere van de markies in het Paleis der Natie – de zetel van het Federaal Parlement van België – werd opgericht als erkenning van zijn diplomatieke en humanitaire werk tijdens de Eerste Wereldoorlog. De plaats van het borstbeeld wordt nu ingenomen door een hoorn des overvloeds uit de 18e eeuw en een neo-Lodewijk XV tafel versierd met een namaakset van Sèvres-achtig decor. Helemaal rechts, op een laag tafeltje, zien we een kleine groep personages biscuit (porselein zonder glazuur gebakken), gemaakt door de manufacture nationale de Sèvres naar een model van Etienne Maurice Falconet (1716–1791). Het

galante motief, geïnspireerd door de schilder François Boucher, illustreert de god van de Liefde die de jonge meisjes opvoedt.

Ook deze twee schilderijen werden in 1928 door het toenmalige *Museo de Arte Moderno* in bewaring gegeven en behoren nu toe aan het *Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía* en het Prado. Rechts, een alledaagse tafereel, een musicus die op het punt staat zijn viool te belenen aan een pandjeshuis. Het is één van de kleine schilderijtjes waarmee de Spaanse school in de tweede helft van de 19e eeuw furore maakte op de kunstmarkt. De kunstenaar ervan, José Parada y Santín (1857–1923), zal enkele van zijn werken voorstellen op de wereldtentoonstelling van Brussel in 1910 en op de tentoonstelling van Luik in 1912. Links, het schilderij van Luis Eduardo De La Rocha, *Le Cap de la Hague*, 1921, olieverf op doek.

Op de muur, een landschap met oude ruïnes, uit de Italiaanse school en van de 17e eeuw.

Deze biscuit bevindt zich in het trappenhuis dat naar de privé-kamers leidt. Het bovenste deel van deze trap gaat terug tot de oorsprong van het gebouw.

Rechts leidt een deur naar een kleine eetkamer, die oorspronkelijk een slaapkamer was en die in de tijd van de markies van Villalobar werd omgebouwd tot bibliotheek.

HET TAPISSERIESALON

In 1922 huurde de markies van Villalobar het aangrenzende herenhuis, dat dezelfde architectuur had. Hij liet de aangrenzende muur afbreken om van de zaal een grote zaal te maken die geschikt was voor de talrijke recepties van de Ambassade. Deze muur wordt nu ingenomen door het centrale werk van de Residentie, een wandtapijt van de *Real Fábrica de Tapices de Santa Bárbara*, een depot van het Spaanse Nationale erfgoed. In 1774 kreeg de schilder Ramón Bayeu (1744–1793), een van Goya's schoonbroers, eveneens uit Aragon, de opdracht een wandtapijt te maken voor de eetzaal van het Paleis van de Bourbons in het El Escorial. De keuze van het tafereel, een hertenjacht in een Madrileens landschap, paste bij de bewoning van het paleis tijdens de herfst. Elk personage lijkt heel natuurlijk een moment van deze jacht te illustreren, van het laden van het geweer tot het schieten en rusten.

Links wordt een jachthond vastgehouden door een jager, terwijl rechts het hert, dat dodelijk gewond is, in elkaar zakt. Het tapijt is afkomstig uit dezelfde Koninklijke Fabriek, maar dateert van 1949 en is geïnspireerd op de stijl van de Parijse *manufacture de la Savonnerie*.

Onder het wandtapijt illustreert de klassieke tafel een Lodewijk XVI-stijl die wordt gekenmerkt door de stijlbeweging art-deco van de jaren 1920. Daarboven een kristalglas uit de periode van de Restauratie, gemaakt door de kristalfabriek van Vonèche in de provincie Namen. De kristalfabriek, opgericht in 1778, beleefde een ware periode van bloei dankzij de steun van Napoleon I, die de concurrentie met de Engelse productie wilde aangaan. Later wordt het de oorsprong van de glasfabrieken Baccarat en Val-Saint-Lambert.

Hier wordt de biechtelinge Magdalena afgebeeld, geschilderd in het midden van de 17e eeuw door Giovanni Domenico Cerrini (1609–1681), een schilder uit Perugia die in Rome woonde en beïnvloed werd door het Bolognese classicisme. Hij kreeg deze opdracht voor het Buen Retiro Paleis te Madrid. Dit paleis, waarvan nog slechts enkele elementen overblijven, bevond zich achter het huidige Prado. Het werd gebouwd

aussi un médailleur internationalement réputé. Pendant la Première Guerre mondiale, il réalisa plusieurs médailles pour des organisations humanitaires avec lesquelles travaillait le marquis de Villalobar. C'est probablement dans ce cadre que les deux hommes se rencontrèrent. Le relief en plâtre est flanqué d'une paire d'appliques en bronze doré à décor de nœuds de rubans caractéristiques du style Louis XVI. Comme la rampe, elles datent des aménagements réalisés par les Bauer et sont l'œuvre de la célèbre maison de décoration parisienne Vian. L'entreprise, fondée par l'orfèvre Henri Vian (1858 – 1904) était installée dans l'hôtel Salé, où se trouve aujourd'hui le Musée Picasso, et était dirigée par sa veuve, Jeanne Brousse (1866 – 1914). Henri et Jeanne sont les grands-parents de l'écrivain Boris Vian (1920 – 1959). À l'origine, la lucarne en verre dépoli encadrée de rinceaux permettait d'éclairer la cage d'escalier.

LE VESTIBULE DU PREMIER ÉTAGE

Le vestibule a relativement peu changé depuis l'époque du marquis de Villalobar, si ce n'est que le buste du marquis sculpté par Guil-

laume Devreese ne se dresse plus entre les deux portes principales. Il se trouve en effet depuis bien longtemps dans les jardins de l'École diplomatique de Madrid. Il s'agit d'un second exemplaire du buste exposé en l'honneur du marquis au Palais de la Nation – le Sénat belge – en reconnaissance de son action diplomatique et humanitaire durant la Première Guerre mondiale. Aujourd'hui, ces deux portes encadrent un miroir en bois doré sculpté datant du XVIIIe siècle et une table de style néo-Louis XV sur laquelle repose un ensemble de pièces imitation Sèvres. Au fond à droite, un petit groupe en biscuit (porcelaine non émaillée), fabriqué par la Manufacture de Sèvres d'après un modèle d'Étienne Maurice Falconet (1716 – 1791), est posé sur une table basse. Le sujet galant, inspiré du peintre François Boucher, illustre l'éducation de jeunes filles par le dieu Amour.

Les tableaux, cédés en dépôt en 1928 par le Musée d'art moderne de l'époque, appartiennent aujourd'hui au Musée national Reina Sofía et au Musée du Prado. Le tableau de droite représente un musicien s'apprêtant à laisser en gage son violon au mont-de-piété. Cette scène de caractère social est un exemple des tableautins qui firent le succès de

l'école espagnole sur le marché de l'art dans la seconde moitié du XIXe siècle. Son auteur, José Parada y Santín (1857 – 1923), présenta certaines de ses œuvres à l'Exposition universelle de Bruxelles de 1910 et au Salon de Liège de 1912. Le tableau de gauche est une huile sur toile de Luis Eduardo De La Rocha : *Le Cap de la Hague*, 1921.

Un paysage de ruines antiques de l'école italienne, datant du XVIIe siècle, les accompagne. Le groupe en biscuit se trouve dans la cage de l'escalier menant aux appartements privés. La partie supérieure de cet escalier remonte aux origines du bâtiment.

À droite, une porte s'ouvre sur une petite salle à manger. Cette pièce, qui était à l'origine une chambre, fut transformée en bibliothèque à l'époque du marquis de Villalobar.

LE SALON DE LA TAPISSERIE

En 1922, le marquis de Villalobar loua l'hôtel particulier mitoyen, à l'architecture identique. Il fit démolir le mur adjacent pour transformer le salon en une grande salle apte à accueillir les nombreuses réceptions organisées par l'ambassade. Aujourd'hui, ce mur est

occupé par la pièce maîtresse de la résidence, une tapisserie de la Manufacture royale des tapisseries de Madrid, mise en dépôt par le Patrimoine national. En 1774, le peintre Ramón Bayeu (1744 – 1793), l'un des beaux-frères de Goya, aragonais comme lui, fut chargé de réaliser un carton de tapisserie pour la salle à manger du palais des Bourbons, au monastère royal de Saint-Laurent de l'Escorial. Le choix de la scène, une chasse au cerf dans un paysage madrilène, était un reflet des divertissements automnaux en usage au palais. Chaque personnage semble illustrer, avec grand naturel, un moment de cette chasse : le chargement du fusil, le tir puis le repos. À gauche, un chien de chasse est retenu par un chasseur, tandis qu'à droite, le cerf s'effondre, mortellement blessé. Le tapis provient de la même manufacture royale, mais date de 1949 et s'inspire de l'esthétique de la manufacture parisienne de la Savonnerie.

La table classique adossée au mur sous la tapisserie est représentative d'un style Louis XVI influencé par le goût Art déco des années 1920. Une coupe en cristal de l'époque de la Restauration y est posée. Elle provient de la cristallerie de Vonèche. Fondée en 1778 dans la pro-

voor koning Filips IV in 1630 en was bedoeld voor rust en plezier, maar het had ook een religieuze functie, want het was verbonden aan de kerk van de *Jerónimos* en de appartementen, gebouwd voor de retraites van Filips II, wat de naam van het paleis verklaart. Cerrini's schilderij maakt deel uit van een groep portretten van heremieten waarvan er ook enkele besteld werden bij Andrea Sacchi en José de Ribera.

Tussen deze Europese werken zijn twee salontafels in Japans gelakt hout die ons aantonen dat de decoratie uit de tijd van de markies van Villalobar al verscheidene Aziatische decoratieve elementen bevatte. Ook de 18e eeuwse Hollandse commode van notenhout met een inlegwerk van vruchtenhout valt op.

HET SALON VAN VELÁZQUEZ

In dit salon, dat oorspronkelijk een slaapkamer was, is nog steeds de schoorsteen in de stijl van Karel X te zien, een van de weinige decoratieve elementen die hoogstwaarschijnlijk dateren uit de begintijd van het gebouw. In de periode van de markies van Villalobar hing er in deze ontvangstruimte een portret van de keizerin Eugénie ten voe-

ten uit, een werk van de beroemde portretschilder Winterhalter. Het salon werd daardoor omgedoopt tot "het salon van de keizerin". Het schilderij, dat nu in het kasteel van Belœil te Henegouwen hangt, werd aan de markies in 1916 geschonken door de laatste keizerin van Frankrijk. De markies en de Spaanse Eugénie Montijo, gravin van Teba en later de keizerin van Frankrijk door haar huwelijk met Napoleon III, waren al lang goed bevriend met elkaar. De keizerin was voor de markies een echte raadgeefster en patrones. Zo toonde ze interesse voor zijn opleiding en hielp ze hem bij het herstel van zijn ernstige lichamelijke afwijkingen waardoor hij een metalen harnas moest dragen met een systeem van scharnierprotheses. Na de dood van de heer Rodrigo schonk de familie het schilderij aan het Huis de Ligne.

De inrichting bevat een vloerkleed van de Koninklijke Fabriek uit 1929 en een salontafel die eveneens uit de jaren 20 komt.

Deze zaal is voornamelijk gewijd aan de schilderijen, met drie werken uit het Prado. Naast het Mirakel van Christus uit de 17e eeuw zijn er twee bloemenschilderijen. De eerste, boven een commode zonder dwarsbalk uit de tijd van Lodewijk XVI, wordt toegeschreven aan de

beroemde Italiaanse schilder Carlo Maratti (1625–1713). Hij schilderde de jongedame en het kind op een levendige manier, maar hij moest beroep doen op een andere schilder, misschien een Vlaming uit Rome, om de bloemen te schilderen die weelderig uit de antieke vaas komen. Het boeket is delicaat geschilderd met de uiterste precisie en met frisse kleuren.

Daar recht tegenover hangt er een veel bescheidener bloemstuk van de schilder Benito Espinós (1748–1818) uit Valencia. Nog op dezelfde muur hangt het stilleven van Privat Livemont (1861–1936), maar de herkomst is ons niet gekend. Hoewel hij een bekende Belgische artiest was, vooral in de art nouveau voor zijn posters en decoraties, schilderde Privat-Livemont ook vrouwenportretten en stillevens. Dat laatste deed hij met een buitengewone aandacht voor de weergave van het materiaal – we zien goed de schil van de perzik of de weerspiegeling in het glas – en voor een verzorgde compositie.

Deze twee stillevens encadreren een groot landschapsschilderij dat omstreeks 1630–50 werd geschilderd. De slibberige ondergrond lijkt erop te wijzen dat het om het Zoniënwood gaat, dat toen nog eigen-

dom was van de Habsburgers. Omdat het bos een symbolische waarde had, waren zulke landschappen zeer populair bij kunstliefhebbers en Brabantse schilders, waaronder velen uit Brussel, maar ook uit Antwerpen. Aan weerszijden van het schilderij zien we een faunenpaar in faience, een soort aardewerk, volgens Clodion (1738–1814) gemaakt aan het einde van de 19e eeuw door de fabriek Capodimonte (Napels).

Twee kopies uit de 18e eeuw van de filosofen Menippos en Aesopos, oorspronkelijk geschilderd door Diego Velázquez, omringen de deur die toegang geeft tot de grote eetkamer.

DE GROTE EETKAMER

Deze eetkamer heeft een heel aparte stijl, met muren die bedekt zijn met linnen en met meubels in Engelse stijl van de 20e eeuw. De zaal heeft nog een schoorsteen, waarschijnlijk nog origineel, en een tweede kamerscherm uit "Cordoba-leer", dat misschien wel gemaakt is in een fabriek in Mechelen in de eerste helft van de 18e eeuw.

Twee grote schilderijen uit het Buen Retiro Paleis trekken meteen de aandacht. Het paleis herbergde meer dan 800 schilderijen

vince de Namur, cet établissement connut un véritable essor grâce au soutien de Napoléon Ier, désireux de concurrencer les productions anglaises. La cristallerie de Vonêche donna naissance aux cristalleries de Baccarat et du Val-Saint-Lambert.

À la droite de la tapisserie, un tableau représente un paysage bucolique de l'école flamande, résultant de la combinaison de deux estampes de paysages réalisées en 1762 par Francesco Zuccarelli, paysagiste toscan établi à Venise.

Remarquons également la *Madeleine pénitente*. Cette peinture du milieu du XVIIIe siècle est l'œuvre de Giovanni Domenico Cerrini (1609 – 1681), un peintre de Pérouse établi à Rome et influencé par le classicisme bolonais. Il reçut cette commande pour le Palais du Buen Retiro, à Madrid. Ce palais, dont il ne reste aujourd'hui que quelques éléments, était situé derrière l'actuel musée du Prado. Construit pour le roi Philippe IV en 1630, il était destiné au repos et au plaisir, mais il avait aussi une fonction religieuse, puisqu'il était greffé à l'église des Hiéronymites et aux appartements construits pour les retraites spirituelles de Philippe II, qui ont donné son nom au palais (en français « Palais

de la bonne retraite »). Le tableau de Cerrini fait partie d'une série de demi-figures de saints ermites, dont reçurent également commande Andrea Sacchi et José de Ribera.

Au milieu de ces œuvres européennes, deux tables basses en bois laqué japonais nous rappellent qu'à l'époque du marquis de Villalobar la décoration comportait déjà plusieurs éléments décoratifs asiatiques. On remarquera aussi la commode hollandaise du XVIIIe siècle en noyer et marqueterie de bois fruitier.

LE SALON VELÁZQUEZ

Cette pièce, qui était à l'origine une chambre, conserve une cheminée de style Charles X. Celle-ci est sans doute l'un des rares éléments décoratifs encore présents qui datent de la construction du bâtiment. À l'époque du marquis de Villalobar, un portrait en pied de l'impératrice Eugénie, l'œuvre du célèbre portraitiste Winterhalter, dominait cette salle de réception, qui était alors appelée « salon de l'impératrice ». Ce tableau, actuellement exposé au château de Belœil, avait été offert au marquis en 1916 par la dernière impéra-

trice des Français elle-même. Villalobar et l'Espagnole Eugénie de Montijo, comtesse de Teba de par sa naissance, puis impératrice de France de par son mariage avec Napoléon III, étaient en effet liés par une profonde amitié. Celle-ci fut pour le marquis une conseillère et une protectrice. Elle s'intéressa à son éducation et l'aïda à surmonter ses sévères malformations physiques, qui l'obligeaient à porter un harnais métallique doté d'un système de prothèses articulées. Après la mort de Don Rodrigo, la famille fit don du tableau à la Maison de Ligne.

La décoration de la pièce comprend un tapis de la Manufacture royale datant de 1929 et une table basse, également des années 1920.

Cette pièce est principalement consacrée à la peinture, avec notamment trois œuvres du Musée national du Prado. On peut ainsi admirer, entre autres, un *Miracle du Christ* du XVIIIe siècle et deux peintures de fleurs. La première, au-dessus d'une commode Louis XVI sans traverse, est attribuée au célèbre peintre italien Carlo Maratta (1625 – 1713). Celui-ci peignit d'un trait enlevé la jeune femme et l'enfant, mais il dut faire appel à un autre artiste, peut-être un Flamand de Rome, pour le

bouquet de fleurs émergeant d'un vase à l'antique, peint avec délicatesse et précision et dans des couleurs lumineuses.

Un bouquet bien plus modeste du Valencien Benito Espinós (1748 – 1818) lui fait face. Sur le même mur, une autre nature morte, dont on ignore la provenance, a été réalisée par Privat Livemont (1861 – 1936). En effet, cet artiste belge connu pour ses affiches et ses décors Art nouveau fut aussi l'auteur de portraits féminins et de natures mortes à la composition soignée, témoignant de son souci pour le rendu de la matière – la peau des pêches ou les reflets du verre sont particulièrement remarquables –. Ces deux natures mortes encadrent un grand paysage peint vers 1630 – 1650, dont le sol limoneux semble indiquer qu'il s'agit de la forêt de Soignes, qui faisait alors partie des domaines des Habsbourg. En raison de leur portée symbolique, ces paysages eurent beaucoup de succès auprès des amateurs et des peintres du Brabant, de Bruxelles, mais aussi d'Anvers. De chaque côté du tableau, deux groupes en porcelaine représentent une faunesse et un faune. Ils furent réalisés à la fin du XIXe siècle par la manufacture de Capodimonte (Naples), d'après Clodion (1738 – 1814).

gedurende het koningschap van Filips IV. Een van die schilderijen is de Magdalena van Giovanni Cerrini in het tapisseriesalon en enkele van de meest bekende werken van Velázquez zoals *De overgave van Breda* en het *Portret van de prins Balthasar Karel te paard*. De twee grote schilderijen op doek maken deel uit van een verzameling die het vermaak in het oude Rome afbeelden. Ze werden aan het einde van de 17e eeuw in Napels opgedragen aan twee artiesten: de architectuur was voor rekening van Viviano Codazzi en de figuren voor Domenico Gargiulo. Voor het panorama van het Circus Maximus in Rome combineert Codazzi het hoogte- en breedtezicht om de wagenrennen te tonen die in detail worden geschilderd door Gargiulo: de val, de muziek, de werknemers van de renbaan, de toeschouwers ... Geheel in strijd met de gewoonten uit die tijd, geeft het schilderij een schuin aanzicht weer, wat de dynamiek van het tafereel vergroot.

Codazzi stelt hier zijn kennis van de klassieke kunst tentoon. Hij schildert een zijaanzicht van een triomfboog, mogelijk die van Constantijn in Rome, en een groot portiek dat versierd is met me-

daillons met portretten van Romeinse keizers. Het gebouw zelf is een gymnasium en onder de bogen schildert Gargiulo verschillende strijdvormen – zwaardvechten, worstelen, boogschieten – terwijl de keizer in een centrale positie neerzit. De bovenste galerijen worden ingenomen door filosofen en geleerden; we zien ook twee wereldbollen of armillairsferen. BIBLIOGRAFIE [P. 195-197]

—*Lithografie uit 1854, Jules Géruset. Luchtfoto van de Leopoldwijk in Brussel.* [P. 169]

—*Op deze lijn, de garage. Links de hal.* [P. 173]

—*Oude rokerszaal, wat vandaag het kantoor is van de ambassadeur, was de wachtkamer van de Kanselarij.* [P. 174]

—*Het kantoor.* [P. 175]

—*Anonieme Spanjaard einde 16e eeuw- eerste derde 17e eeuw (kopie van Carducho, Bartolomé). De Annunciatie (La Anunciación), olieverf op doek.* [P. 176]

—*Cristina Santander, (1942), Prins Balthasar Karel, gravure, 1998.* [P. 176]

—*Kantoor van de Ambassadeur in de tijd van de markies van Villalobar (circa 1921).* [P. 177]

—*Het pianosalon.* [P. 178]

—*Slaapkamer van de markies van Villalobar (circa 1921).* [P. 179]

—*Anonieme Vlaming 17e eeuw. Landschap met dieren en figuren (Paisaje con animales y figuras), olieverf op doek. Depot van het Prado Museum.* [P. 179]

—*Het blauwe salon van de Officiële Residentie van de Ambassade van Spanje in België (2021).* [P. 180-181]

—*De trap naar de bovenverdieping (circa 1921).* [P. 182]

—*De trap naar de bovenverdieping (2021).* [P. 182]

—*Anonieme Vlaming 17e eeuw (kopie van Van Dyck, Anton van). De infante Isabella Clara Eugenia (La Infanta Isabel Clara Eugenia), olieverf op doek.* [P. 182]

—*Tobias en de Engel (Tobías y el Ángel), olieverf op doek, 17e eeuw, Gallardo, Mateo.* [P. 183]

—*De hal van de bovenverdieping van de Officiële Residentie van de Ambassade (circa 1921).* [P. 183]

—*Parada y Santín, José (1857-1923). Het laatste gewaad (La última prenda), 1884, olieverf op doek.* [P. 184]

—*Anonieme Italiaan 17de eeuw. Perspectief met drie figuren (Perspectiva con tres figuras), olieverf op doek.* [P. 185]

—*Het vroegere Gele Salon heet vandaag het Tapisseriesalon.* [P. 186]

—*Het Tapisseriesalon.* [P. 187]

—*Gele Salon.* [P. 188-189]

—*Salon van de Keizerin.* [P. 190]

—*Keizerin Eugénie, echtgenote van Napoleon III, door F. X. Winterhalter.* [P. 190]

—*Maratti, Carlo (1625-1713) (en medewerker). De godin Flora (La diosa flora), 1660-1690, olieverf op doek.* [P. 191]

—*Velázquez, Diego (kopie). Aesopos (Esopo), olieverf op doek. Velázquez, Diego (kopie). Menippos (Menipo), olieverf op doek.* [P. 191]

—*Oude postkaart van de eetkamer.* [P. 192]

—*Twee uitstekende schilderijen van Godazzi hangen in de grote eetkamer.* [P. 192-193]

—*Codazzi, Viviano (h.1604-1670); Gargiulo, Domenico (1609/10-1675?). Circus Maximus in Rome, c. 1638, olieverf op doek.* [P. 194]

—*Codazzi, Viviano (h.1604-1670); Gargiulo, Domenico (1609/10-1675?). Perspectief van een gymnasium, c. 1638, olieverf op doek.* [P. 194] ■

Deux copies du XVIIIe siècle des tableaux de Diego Velázquez représentant les philosophes Ménippe et Ésope encadrent la porte menant à la grande salle à manger.

LA GRANDE SALLE À MANGER

Cette salle à manger présente un style très différent des autres pièces, avec ses murs tendus de tissu et son mobilier de style anglais du XXe siècle. On remarquera la cheminée, probablement d'origine elle aussi, et un deuxième paravent en cuir de Cordoue, qui a peut-être été fabriqué à Malines dans la première moitié du XVIIIe siècle.

L'intérêt de cette pièce réside surtout dans les deux grands tableaux provenant du Palais du Buen Retiro. Sous le règne de Philippe IV, ce palais contenait plus de huit cents peintures, dont la *Madeleine de Cerrini* exposée dans le Salon de la tapisserie et certaines des œuvres les plus célèbres de Velázquez, comme *La Reddition de Breda* ou le *Portrait du prince Balthazar-Charles à cheval*. Ces deux grandes toiles faisaient partie d'une série illustrant les

divertissements de la Rome antique. Leur réalisation fut confiée, à Naples au milieu du XVIIe siècle, à deux artistes : Viviano Codazzi (1604 – 1670), pour les arrière-plans architecturaux, et Domenico Gargiulo (1609 – 1675) pour les figures. Dans le tableau consacré au Circus Maximus de Rome, Codazzi associe deux représentations du cirque, en plan et en élévation, pour accueillir la course de chars minutieusement décrite par Gargiulo : la chute, les musiciens, les employés du cirque, les spectateurs... Et, contrairement aux habitudes de l'époque, il offre une vue oblique, qui augmente le dynamisme de la scène.

Dans l'autre tableau, Codazzi nous montre sa connaissance de l'art classique en peignant une vue latérale d'un arc de triomphe, sans doute celui de Constantin à Rome, et un grand portique orné de médaillons de portraits d'empereurs. Ce bâtiment est un gymnase, sous les arcades duquel Gargiulo peint diverses modalités de combat – glaive, pugilat, arc –, tandis que l'empereur siège au centre. Les galeries supérieures sont occupées par des philosophes ou des savants. On remarquera les deux sphères armillaires. BIBLIOGRAPHIE [P. 195-197]

—*Lithographie de 1854, Jules Géruset. Vue aérienne du Quartier Léopold à Bruxelles.* [P. 169]

—*Le garage. À gauche, le vestibule.* [P. 173]

—*La salle d'attente de la chancellerie, à l'origine un fumoir. Cette pièce accueille aujourd'hui le bureau de l'ambassadeur.* [P. 174]

—*Le bureau.* [P. 175]

—*Anonyme espagnol fin XVIe - 1er tiers XVIIe (copie de Carducci).* [P. 176]

—*Le prince Balthazar-Charles, gravure (1998). Cristina Santander.* [P. 176]

—*Le Salon au Piano anciennement bureau de l'ambassadeur.* [P. 177]

—*Le Salon au Piano.* [P. 178]

—*Le Salon Bleu, autrefois salle à manger et, temporairement, chambre à coucher.* [P. 179]

—*Anonyme flamand XVIIe.* [P. 179]

—*Le Salon Bleu.* [P. 180-181]

—*Hier et aujourd'hui : l'escalier qui conduit à l'étage supérieur.* [P. 182]

—*L'infante Isabelle-Claire-Eugénie, huile sur toile. Anonyme flamand XVIIe (copie de van Dyck, Antoine).* [P. 182]

—*Tobie et l'ange, huile sur toile. Gallardo, Mateo (v. 1600 – 1667).* [P. 183]

—*Le buste du marquis, autrefois dans le vestibule du premier étage, est actuellement exposé dans les jardins de l'École diplomatique.* [P. 183]

—*Le dernier gage, huile sur toile (1884). Parada y Santín, José (1857 – 1923).* [P. 184]

—*Paysage avec trois figures, huile sur toile.* [P. 185]

—*Le Salon de la Tapisserie, autrefois « Salon Jaune » .* [P. 186]

—*Le Salon de la Tapisserie.* [P. 187]

—*Le Salon Jaune.* [P. 188-189]

—*Le Salon de l'Impératrice.* [P. 190]

—*L'impératrice Eugénie, épouse de Napoléon III, par F.X. Winterhalter.* [P. 190]

—*La déesse Flora, 1660 – 1690, huile sur toile.* [P. 191]

—*Ésope, huile sur toile.* [P. 191]

—*Ménippe, huile sur toile. Velázquez, Diego (copie).* [P. 191]

—*Carte postale ancienne salle à manger.* [P. 192]

—*Deux superbes tableaux de Codazzi ornent les murs de la grande salle à manger.* [P. 192-193]

—*Le Circus Maximus à Rome, huile sur toile, v.1638. Codazzi, Viviano (v. 1604 – 1670), Gargiulo, Domenico (1609/10 – 1675?).* [P. 194]

—*Perspective d'un gymnase, huile sur toile, v.1638. Codazzi, Viviano (v. 1604 – 1670), Gargiulo, Domenico (1609/10 – 1675?).* [P. 194] ■

CRÉDITOS IMÁGENES / CREDITS / CRÉDITS

PAG.	CRÉDITO / PROCEDENCIA
1	Alfredo Martínez y Sergi Farré
7	Biblioteca Central del MAUC
8	Kenneth C. Zirkel / Creative Commons
9	Instituto Cervantes de Bruselas
10	Ministerio de Defensa
11	Pierre Verlent
12-15	Mundo Gráfico / Fondo Biblioteca Nacional de España.
17	Museu de la Música. Barcelona. SE AMDMB 3-409-01-01-04-05.2144
18	Consejería de Educación de la Embajada de España en Bélgica
19	Rita Martorell, 2019.
21	Miguel Ángel Belinchón BELIN. Rampa Team Art.
22-23	Archivo de la Embajada, Archivo General del MAUC y Agencia EFE
24-25	P001693. Museo del Prado.
27	Dominio público
28	Biblioteca Central del MAUC
29	Creative Commons
30	Dominio público
33	Dominio público
34-35	Dominio público
36-37	Dominio público
39	P001429. Museo del Prado.
40-41	Dominio público
42	Fondos Biblioteca Nacional de España.
45	Dominio público
47	Creative Commons
48-49	Creative Commons
50-51	Ángel Vergara
52-60	Archivo Villalobar
61	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
62-63	Archivo Villalobar
65-68	Archivo Villalobar
71	Archivo Villalobar
72	Creative Commons
74	Creative Commons
75	Archivo De Ligne
77	Archivo De Ligne
79	Archivo de la Consejería de Trabajo, Migraciones y Seguridad Social de la Embajada de España en Bélgica
80-81	Joan Calvet para la Embajada de España en Bélgica
83	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
84-85	Archivo de la Consejería de Trabajo, Migraciones y Seguridad Social de la Embajada de España en Bélgica
87	Waro. Ramsey & Muspratt Associated Press of America. Fondos Biblioteca Nacional de España.
88	Olivia Hernáiz.
91	Biblioteca de Catalunya. Fondo Josep Carner
92-93	Archivo Familia Carner
97	Pérez de Rozas. Arxiu fotogràfic de Barcelona. CG/03_04_1970
98-101	Archivo General de la Administración, Alcalá de Henares
103	Fundació Ferrer i Guardiola
105	Cordon Press
106	Creative Commons
107	RumbaHispanoBelga
109	Creative Commons
110	María Sedó

113	Hugues Navez, Conservatoire Royale de Bruxelles
114	RumbaHispanoBelga.
115	J.A. Corrales
116-125	Consejería de Turismo de la Embajada de España en Bélgica
126-130	International Yehudi Menuhin Foundation.
132	Infografía María Sedó
134-136	Creative Commons
137	María Sedó
138-139	Creative Commons
140-145	Archivos personales
146-147	Alicia Fernández Solla
148 izq	Creative Commons
148, der. ar	Museo de Cómic de Bruselas
148, der. ab	Ciudad de Bruselas
149 izq.	Archivo personal
149 der.	Centro de Bellas Artes BOZAR, Bruselas
150-153	Digital Hub para la Embajada de España en Bélgica
155-157	Esther Pizarro y Olimpia Velasco.
158	Joaquín Vila
159	Kroma asbl - Laura Cascone
161	Secretaría de Estado de Urbanismo y Patrimonio de la Región de Bruselas
162-163	Creative Commons
164-165	AFMNP 285973 (fotografía de sala)
166-167	P001813. Museo Nacional del Prado
169	KIK-IRPA, Bruxelles
171-174	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
175	Digital Hub para la Embajada de España en Bélgica
176 izq.	P006211. Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas
176 der.	Creative Commons
177	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
178	Digital Hub para la Embajada de España en Bélgica
179 izq.	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
179 der.	P006205. Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas
180-181	Digital Hub para la Embajada de España en Bélgica
182 izq. sup	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
182 izq. inf	Digital Hub para la Embajada de España en Bélgica
183 der.	P002565. Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas.
183 izq.	P003877. Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas.
183 der.	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
184	P007702. Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas
185	P006207. Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas
186	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
187	Digital Hub para la Embajada de España en Bélgica
188-189	Digital Hub para la Embajada de España en Bélgica
189	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
190 izq.	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
190 der.	Dominio público
191 izq.	P004145. Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas
191 cnt.	P003155 Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas
191 der.	P003154. Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas
192	Colección de postales de época. Embajada de España en Bélgica
192-193	Digital Hub para la Embajada de España en Bélgica
194 ar.	P006209. Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas
194 ab.	P006210. Museo Nacional del Prado. Depositado en la Embajada de España en Bruselas

Este libro se terminó de imprimir en la noble villa de Madrid el seis de diciembre,
día de la Constitución española de 1978 y festividad de San Nicolás de Bari.

Su edición consta de 400 ejemplares.

Se han utilizado las tipografías Quattrocento, SF Grandezza y Amplitude.

Sus 348 páginas recogen 213 imágenes y están impresas en papel estucado semimate de triple capa.

Año dos mil ventiuno

Dit boek werd gedrukt in de edele stad Madrid op zes december, dag van de
spaanse grondwet van 1978 en feest van Sint Nicolaas van Bari.

De oplage bestaat uit 400 exemplaren.

Voor de lay-out zijn de lettertypes Quattrocento, SF Grandezza et Amplitude gebruikt.

De 348 pagina's bevatten 213 afbeeldingen en zijn gedrukt op drievoudig semi-mat gestreken papier.

Jaar tweeduizend en eenentwintig

L'impression de ce livre s'est achevée dans la noble ville de Madrid le six décembre,
jour de la constitution espagnole de 1978 et de la fête de Saint-Nicolas de Bari.

L'édition compte 400 exemplaires.

Pour la mise en page, les typographies Quattrocento, SF Grandezza et Amplitude ont été utilisées.

Les 348 pages de l'ouvrage comprennent 213 images et sont imprimées sur papier couché demi-mat de trois couches.

Année deux-mille-vingt-et-un.

CIENT AÑOS
DE EMBAJADA DE ESPAÑA
EN BÉLGICA 1921-2021

HONDERD JAAR SPANJE
AMBASSADE IN BELGIË 1921-2021
CENT ANS DE L'AMASSADE
D'ESPAGNE EN BELGIQUE 1921-2021

